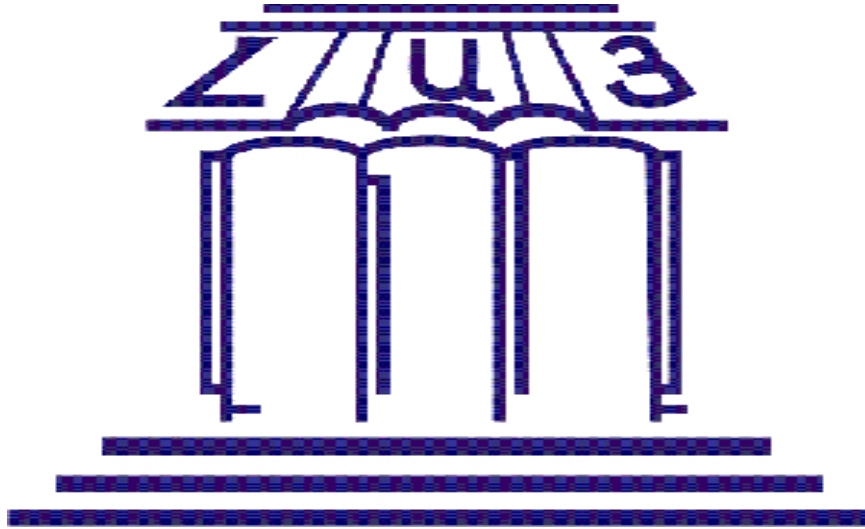

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

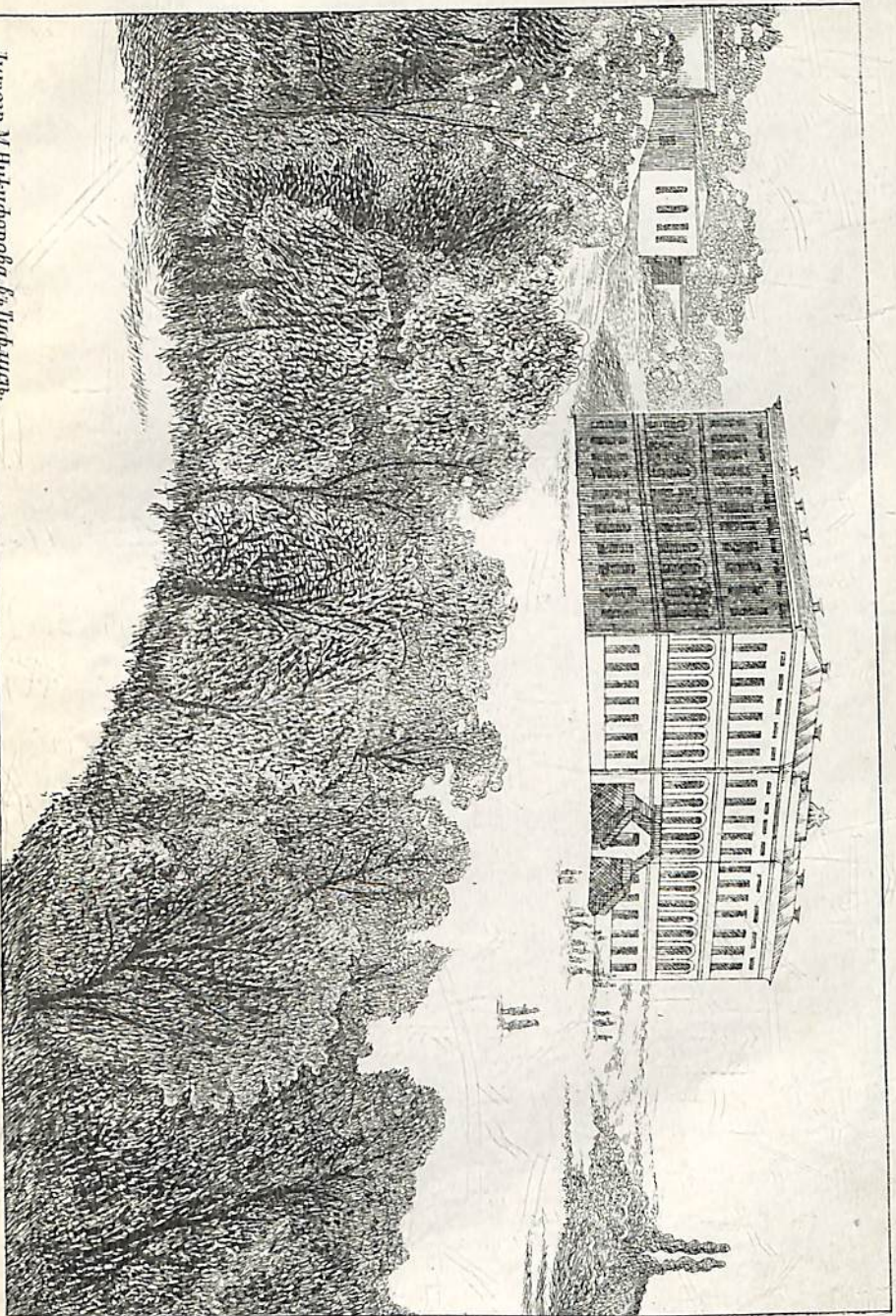
L5v

149

1999

ԳԱՐԻԷՂ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՍՈՍ ԱՅՎԱԶԵԱՆ.

Домъ М. Митрофанова въ Пискаревъ.

ԽՈՂՈՊԱՆՆԵՆ ԵՐԱՐԱՐՈՒՄԸ ՆՁԳԻՍ ԶԱՅՈՑ Ի ՓԵՆՏԻՍՈՒՄԻՆ.

7.

ՊԱՏՄԱՌԹԻՒՆ

ԽԱԼԻՊԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻՆ

ԱԶԳԻԱՅԻՆ ԶԱՅՈՅ.

(1858—1871)

344

ՇԱՐԱԳՐԵԱԼ

Ի ԳԱՐԻԷԼԷ ԱՐԲԵՊՈՍԿՈՊՈՍԷ ԱՅՎԱԶԵԱՆ.

ՀՐԱՏԱՐԱՆԻՑԻՆ ԽՐԱՏԱԳՐԻ Ա. ԹԱՅԻՐԵԱՆՑ.

ՏՓԻՍ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՅՈՎԱՆՆԵՐԻ ՄԱՐԶԻՐՈՍԵԱՆՑ.

1880

Дозволено цензурою. Тифлисъ. 9 Февраля 1880 г.

Типографія И. Мартиросіанца на Орб. ул. д. № 5.

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ինչպէս ամենայն ազգաց, նոյնպէս մեր ազգին համար ևս եղած են ասողներ՝ թէ՛ ի մերայնոց և թէ՛ յօտարաց՝ թէ «Հայերը բնութեամբ ուսումը կգովեն, կպատուեն, կսիրեն, բայց ուսումնականաց և ուսումնարանաց, մանաւանդ յառաջադէմ ուսումնարանաց, թշնամի են և ատեցող»։ Այս խօսքը եթէ ճշմարիտ լինէր, անշուշտ կնշանակէր թէ Հայերը ծառին պտուղները վայելել կը սիրեն, բայց ծառը իրենց աչքին փուշ կհամարին, կկտրեն, կփծացընեն. աղբիւրին ջուրը խմելով՝ իրենց ծարաւը անցընել կսիրեն, բայց աղբիւրը քանդելու փծացընելու, ջրին վազուածքը խափանելու կաշխատին. ճրագին լոյսը վայելել կսիրեն, բայց ճրագը իրենց թրշնամի համարելու պէս՝ ամէն կողմանէ

վերան կյարցակին, կփրչեն, կմարեն, և ճրագակալը կկործանեն, կկոտրեն, մէկդի կնետեն»... Այս ու սորա նման խօսքերը ո՛րքան որ հակասական՝ ու բնական խելքի դէմ կերենան, ուստի և բազմաց անհաւատալի, նոյնքան և ցանկալի էր որ բոլորովին անհիմն և երեւակայական ցնորք և աղճատանք, կամ այրած սրտի մուխ ու գանգատանք լինէին. և սակայն անողորբելի փորձը և գործնական անժխտելի ապացոյցները յայտնապէս կցուցանեն մեզ որ այլ և այլ ժամանակներ ու զանազան տեղեր իրօք տեսնուած են մեր ազգին մէջ ևս այդ ողբալի երևոյթները:

Թողումք առ այժմ մեր աղգային հին պատմութեան ժամանակները, թողումք Խորենացւոյն ողբերը, Փարսեցւոյն գանգատները, Շնորհալոյն՝ Ատմբրոնացւոյն, և ուրիշ աղգային մատենագրաց կարծես թէ ոչ այնքան թանաքով՝ որքան դառն արտասուքով գրածները ի վերայ աշխարհակործան անմիաբանութեան ազգիս, ի վերայ ապականիչ՝ անհաշտ նախանձու ազգիս...

Մէկդի դարձրնեմք աչքերնիս նաև այն բարոյական և ուսումնական թշուառութիւններէն՝ յորոց պաշարուած եմք նաև այժմու ժամանակս. չիշեմք նաև այն մեծ և փոքր ուսումնարանները՝ որ իրենց նպատակներէն գուրս խոտորելով, օր ըստ օրէ ի կործանումն և ի կորուստ դիմելու վերայ են: Թողումք յանուանէ Խսկիւտարի Ղեմարանը, որ այնքան ջանիւք, այնպիսի յոյսերով և այնչափ ծախքերով բացուեցաւ Տաճկաստանի մայրաքաղաքին մէջ, և այնչափ կարճ կեանք ունեցաւ:— Աչքերնուս առջևը բերեմք մեր օրերուն մէջ բացուած ու փակուած երկու մեծամեծ ուսումնարաններ, այսինքն Փարիզու Հայկազեան վարժարանը, և Թէոդոսիոյ Խալիպեան ուսումնարանը... Միայն թէ բաւական չհամարեմք տեսնել զսոսա դիակնացեալ ու կործանեալ բաւական չհամարեմք կարգալ նաև նոցա վերայ այն պաղ խօսքը՝ զոր խեղճ ազգերնիս վարժել է ասելու ամէն անգամ որ աղգային մեծկակ գործողութեան խափանիլը, փճանալը կտեսնէ. «Ի՛հ, մեր ազգին բանը

այսպէս եկել՝ այսպէս կերթայ. ո՞ր լաւ բանը առաջ գնացել է որ այս երթայ...»

Բաւական չհամարիմք կասեմ՝ այս ցուրտ և անպտուղ խորհրդածութիւնը, յորմէ ոչ խրատ կայ և ոչ մխիթարութիւն. այլ քննեմք տեսնեմք հետաքրքրութեամբ՝ թէ ի՞նչ կերպով պատահել են կամ կպատահին այսպիսի ձախորդութիւններ ու կործանմունքներ, և ի՞նչ մարդիկ կամ ի՞նչ պարագաներ նոցա պատճառ կլինին: Պուցէ ասով խրատ առնումք, և մեր ապագայ սերնդոց ևս գործնական խրատ թողումք, որ գոնէ նորա՝ երբ այսպիսի ազդեցութեամբ ձեռնարկութեանց սէր ձգեն ու հետամուտ լինին՝ անցելոյն փորձը առաջնորդէ իրենց դէպի ապահով ճանապարհը, և դէպի կատարեալ յաջողութիւն, որպէս զի յետոյ չզղջան անօգուտ ապաշաւանօք:

Այս մտածութիւնները հարկադրեցին զմեզ գիր անցրնելու թէոգոսիոյ Խալիպեան ազգային ուսումնարանին համառօտ՝ բայց ամբողջ և ստոյգ պատմութիւնը, ամէն մէկ պարագաներուն

գրաւոր հաւաստիքը աչքերնուս առջևն ունենալով:

Կարծէր նաև Փարիզու Հայկազեան Վարժարանին ստոյգ պատմութիւնը տեղն ի տեղը գրել. բայց մեր այն աշխատութիւնը ուրիշներու ձգելով՝ բաւական կարծեմք համառօտել այսանդ նոյն վարժարանին պատմութենէն այնչափը միայն՝ որչափն որ հարկաւոր է Խալիպեան ուսումնարանին նպատակը՝ սկզբնաւորութիւնը և ընթացքը հասկացրնելու: Ուստի Հայկազեան վարժարանին պատմութիւնը կամիովեմք պատմութեանս սկիզբը՝ Ներածութեան մէջ, յետոյ կսկսիմք Խալիպեան ուսումնարանին:

Խալիպեան ուսումնարանին պատմութեանը մէջ ոչ սակաւ տեղ բռնած է բնականապէս իմ հրապարակական կենաց և գործունէութեանս երևելի մէկ մասը, որովհետև իմ ձեռքովս հիմնուեցաւ և առաջ գնաց, և իմ այն ուսումնարանին կառավարութենէն հեռանալէս գրեթէ անմիջապէս յետոյ փակուեցաւ: Ուստի հարկ կհամարիմ այստեղ յիշե-

ցընել նախ ընթերցողաց՝ իմ ծագումն,
և նախընթաց դործողութեանցս զլիա-
ւորները, և յետոյ առաջիկայ պատմու-
թեանս մէկ քանի յատկութիւնները,
ամէն բան յերրորդ դէմս պատմելով:

ԳԵՐԸ. ԱՐԲ. ԱՅՎԱԶԵՆՆ,

Գաբրիէլ վարդապետը (այժմ Արքեպիսկոպոս) ծնած է թէոդոսիա 1812-ին ի Հալատէր Հռովմէական Հայ Հօրէ և ի Լուսաւորչական մօրէ. մկրտուած է նոյն քա-
ղաքին Լուսաւորչական Հայոց Ս. Գէորգայ եկեղեցին, և ի մանկութենէ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ սպասա-
ւորութեամբ և դպրութեամբ՝ ազգային արարողու-
թեանց և ժամերգութեանց վերայ մեծ սէր ունեցել է: Տատուերիւ տարեկան ժամանակին Հայրը առաջարկել է զնա Հանգուցեալ Մանուէլ վարդապետին Աիւմիւշ-
խանայւոյ միաբանի սրբոյ Էջմիածնի յաշակերտութիւն և յորդէգրութիւն՝ Խարատուպաղար քաղաքը, և երբ նա
պէսպէս պատճառանք չէ ընդունած պատանեակը
երէն քով, Հայրը տարել է զինքը Հանգուցեալ Բժըշ-
կեան Հ. Մինաս Մխիթարեան վարդապետին, որոյ գի-
տութեան համբաւը արդէն տարածուած էր Խրիմու
մէջ: Հ. Մինասը սիրով կընդունի զպատանին, կենամէ,
կսովորեցնէ երկու տարի, և յետոյ 1826-ին կտուգարիւ
Վենետիկոյ Մխիթարեանց վանքը Ս. Ղազար կղզին: Այնտեղ 17 տարի մնալով, չէտ կրօնաւորելոյն և քա-
հանայնաւոյ՝ քանի մի ամսուան համար կդառնայ
իւր Հայրենիքը, յետոյ դարձեալ Վենետիկ՝ 1842-ին,
ուր աւելի ևս եռանդով կաշխատի գրաւոր երկատիրու-
թիւններու, և վանքին երկու ուսումնարանացը մէջ
դասատուութիւն անելու. կհիմնէ, և վեց տարի առաջ

կտանի Բաղաւէջ օրագրին խմբագրապետութիւնը. Միա-
բանութեան արբային վեց Առաջականներէն՝ աշտինքն
խորհրդականներէն մէկը կլինի, և միանգամայն ընդ-
հանրական Ատենադպիր կընտրուի: Այն պաշտօններուն
ու աշխատութիւններուն ժամանակը, 1848-ին, կտու-
ղարիւ Միաբանութենէն ի Փարիզ՝ իբրև Գաստիարակ
և Տեսուչ ուսմանց Մուրատեան վարժարանին: Այն տեղ
երեք տարի անխոնջ աշխատութեամբ վարժարանին բա-
րեկարգութեանը և ծաղկելուն ինչ աստիճանի փոթ և
ջանք ունեցածը յայտնի է՝ գոնէ Մխիթարեանց, և այն
ժամանակները Մուրատեան վարժարանին աշակերտեալ
պատանեաց: Իսկ թէ յետոյ, 1852-էն մինչև 1856
թուականը ինչե՛ր պատահեցան Մուրատեան վարժա-
րանին մէջ, և անտի դուրս, տեղովը գրուած ու տպուած
է «Յայտարարութիւն անցից Մուրատեան վարժարա-
նին» անունով գրքին մէջ՝ որոյ վերնագրին է «Պատ-
մութիւն և պատճառք վերադարձի երկց վարդապե-
տացս Հայոց՝ Սարգիս, Գաբրիէլ և Ամբրոսիայ՝ ընդ
Հովանեաւ Լուսաւորչական Աթոռոյ Հայաստանեայց
եկեղեցւոյ»:

Նոյն նիւթերը ընդարձակագոյն սպացոյցներով, և
մեծաւ մասամբ չարմարաւոր խորհրդածութիւններով
Հանգերձ Հրատարակեց ի Փարիզ և Հանգուցեալ Գերա-
պատիւ Սարգիս վարդապետն թէոդորեան՝ «Պատմու-
թիւն Մուրատեան և Հայկազեան վարժարանաց» ա-
նունով քառահատոր գրքին մէջ. այնտեղ Խալիպեան
ուսումնարանին վերայ ևս կան տեղեկութիւններ, թէ-
պէտ և շատ թերի պարագաներով և նախապաշարեալ
կարծիքներով գրուած: Ուստի ճշմարտութիւնը, ժամա-
նակիս Հանգամանքը և բաղմաթիւ ճշմարտապէս ան-
ձինք և վաղմի աշակերտք և սանք նոյն ուսումնարա-
նին կպահանջեն որ վերջապէս տպագրութեամբ հրա-
տարակուի Խալիպեան ուսումնարանին ստոյգ պատ-

մութիւնը՝ իբրեւ ի լրումն վերոյիշեալ դրուածոց:

Պատմական երկասիրութեանց մէջ ամենէն դժուարը ժամանակակից պատմութիւնն շարադրելն է. վասն զի ճշմարտութիւնը անպատրուակ և համարձակ դիր անցընելը շատ դժուար է պատմաբանին՝ եթէ չխաբենաց բոլորովին աղատել ինքզինքը մարդահաճութեան, երկչոտութեան, կողմնասիրութեան և ուրիշ սոցա նման պակասութեանց վտանգներէն ու կապերէն: Այս դժուարութեան դիւրութիւն տուող եթէ բան մի կայ ճշմարտասէր պատմաբանին, այն է անտարակոյս՝ որ առանց ճշմարտութիւնն այլայլելու կամ ծածկելու՝ այնպիսի փափուկ կտորներուն վերայէն համառօտ կերպով անցնի, ուրիշ ժամանակի պահելով՝ կամ թէ ապագայից ձգելով նոցա մանր պարագաները քննել և դուրս հանել՝ ի հաստատութիւն գլխաւոր զեպուածոց: Այս աչսպէս լինելով, կմնաց մեղ աչսքանը միայն աւելացընել, թէ առաջիկայ պատմութեանս մէջ չկայ և ոչ մէկ պարբերութիւն որ իրեն դրաւոր ապացոյցները կամ հաւաստիքը (որոշմանները) չունենայ, թէպէտ և մեք այն հաւաստեաց խիտ հարկաւորները և գլխաւորները միայն մէջ պիտի բերեմք:— Եթէ տեղ տեղ հարկաւորեալ եմք քանի մի անձանց տարադէպ գործողութիւնները՝ ոմանց նաև անուններուն չիշատակութեամբը հաստատելու, մեր միտքը ամենեւին զնոսա դարովի չէ եղած. այլ միայն ճշմարտութիւնը պայծառ կերպով երևան հանել, և տարակոյս հանողներուն կասկածները դիւրաւ փարատել:

Դուցէ ոմանց այնպէս երևնա, նորա ներհակ, որ իբր թէ Պատմութեանս մէջ տեղ տեղ չափազանց դուրսաներ տրուած են Վարդիէլ վարդապետին և նորա գործերուն, այնպիսի գովեստներ՝ որոց արժանի չեն երևար այն գործերը... Բայց այդ մտածող պարոնները պէտք է նախ այս չիշեն որ Վարդիէլ վարդապետին վե-

րաց ծուռ կարծիքներ ունեցող շատ աւելի չափազանցութեամբ պարսաւներ դրած են նորա և նորա ձեռնարկութեանցը դէմ: Կամեցողը դիւրաւ կարող է գրտնել այն պարսաւները այն ժամանակի աղագին օրագրաց և լրագրաց շատերուն մէջ: Որոց խօսքերը մէջ բերելն ու մի առ մի հերքելու աշխատելը հարկաւ մեր նպատակէն դուրս բան էր. բայց և չէինք կարող չպատմել այն գործողութիւններն որ բնական և զօրաւոր հերքումն են այնպիսի պարսաւներուն՝ գոնէ մէկ մասին, և կամ սրբադրութիւնն այն ծուռութեանց և ստույթեանց՝ զորս օրագիրները կամաւ կամ ակամայ հրատարակել են: Եւ առաւել հարկաւոր ճանաչեցինք մէջ բերել արժանահաւատ անձանց ու պաշտօնական գրութեանց գոնէ տասնին կամ քսանին մէկը՝ ի հաստատութիւն մեր պատմած բաներուն ստուգութեանը:

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Փարիզու Հայկաղեան վարժարանին բացուիլը՝

Այն երեք վարդապետները՝ որ Մխիթարեան միա-
բանութենէն բաժանուեցան, և Հռովմայ պապին օտա-
րախօրթ իշխանութենէն Հեռանալով՝ իրենց ազգային
եկեղեցւոյն առաջնորդացը Հպատակիլ յօժարեցան,
չէին կամենար իբրեւ փաշա չոր կտրուիլ ճգուիլ Մխի-
թարեան միաբանութեան պտղաբեր ծառէն, և աջնու-
Հետեւ անպիտան ու անպտուղ կեանք անցընելով ան-
գործ մնալ: Մտածեցին թէ աստուածային նախախնա-
մութիւնը անտարակոյս խորհուրդ մի ունի որ թոյլ
տուաւ իւր ամենասուրբ կոմօքը իրենց աջնքան նե-
ղութիւն և Հալածանք կրել անպարտ տեղը, մանա-
ւանդ թէ ի պաշտպանութիւն արդարութեան և ճշ-
մարտութեան, և ի ջատագովութիւն անարատ եկեղեցւոյ
միտջ՝ որում միշտ ցանկացել էին օգտակար և Հաւատա-
րիմ պաշտօնեայ լինել: Խորհուրդ արին իրենց մէջ, և
քաջալերուեցան Վ. Պօլսոյ գլխաւոր իշխաններէն ու
եկեղեցականներէն, որ Փարիզու մէջ նոր վարժարան
Հաստատեն՝ Վրաստանի Հայ պատանեաց կրթ-
ութեանը Համար: ⁽¹⁾

(1) Այս գործողութիւնը շանի մի հայտատուի աշխատանքն էր եւ-
ւեցան որ իբրեւ վարդապետներուն ի պատասխանութիւն և լուսաւորչա-
նութեան

Վարդապետաց ձեռքը ոչ Մուրատեան և ոչ Ռաֆայէլեան վարժարաններուն միլիոնաւոր փողերը կաշին, բայց մեծ էր իրենց յոյսը՝ թէ երեք չորս միլիոն համարուած Հայկազունք՝ օգնութեան կարօտ չեն ձգել զիրենք, եթէ տեսնեն իրենց անձնանուէր և եռանդուն աշխատութիւնը յօգուտ աղքին: Մուտաւիացի բարեսիրտ իշխանաւորին մէկը, Հանգուցեալ Աղա Եսայի Դրանխոյեանց, յայտնապէս ասաց իրենց մէկ օր մի թէ «Մեծ նախատինք արած կ'համարուիք, Լուսաւորչախան Հայ աղքին, եթէ չյուսաք՝ թէ ձեր այս «պիսի ազգասիրական ձեռնարկութեանը համար ո'ր և «իցէ Հայ տարին դոնէ մէկ դահեկան չջօժարի տալ «ամենայն սերով»: Բայց աւելի յոյս առին վարդապետները՝ երբոր Պօլսէն երեսուներէն աւելի հարուստներ ու ամիրաներ՝ իրենց որդւոց կրթութիւնը չանձնեցին Հայաստան վարժարանին:

Փութթացան այնուհետև երեք վարդապետները, Փարիզու Կրենկէլ ասուած արուարձանին մէջ գեղեցիկ և ընդարձակ պարտէզով տուն մի վարձեցին, և հարկաւոր դպրոցական կահ կարասին պատրաստեցին մէջը. վարձեցին քաջ վարժապետներ և վերակացուներ, և խօսեց. վարժարանին կառավարութիւնը և դասատուութեան պաշտօնները մէջերնին բաժանելով՝ սկսան այն կերպով աշխատել՝ ինչպէս որ կպահանջէր իրենց նոր վիճակը և տաժանական ձեռնարկութիւնը:

1. ሁሉንም ሕዝብ ለጥያቄዎች ምክር ቤቱ ለመቀረብ ያስችላል፡፡
 2. ሕገ መንግሥቱን ለማስፈጸም ለሚያስፈልጉት ሁሉም ሕጎች ምክር ቤቱ ማድረግ ይችላል፡፡
 3. ሕገ መንግሥቱን ለማስፈጸም ለሚያስፈልጉት ሁሉም ሕጎች ምክር ቤቱ ማድረግ ይችላል፡፡
 4. ሕገ መንግሥቱን ለማስፈጸም ለሚያስፈልጉት ሁሉም ሕጎች ምክር ቤቱ ማድረግ ይችላል፡፡
 5. ሕገ መንግሥቱን ለማስፈጸም ለሚያስፈልጉት ሁሉም ሕጎች ምክር ቤቱ ማድረግ ይችላል፡፡
 6. ሕገ መንግሥቱን ለማስፈጸም ለሚያስፈልጉት ሁሉም ሕጎች ምክር ቤቱ ማድረግ ይችላል፡፡
 7. ሕገ መንግሥቱን ለማስፈጸም ለሚያስፈልጉት ሁሉም ሕጎች ምክር ቤቱ ማድረግ ይችላል፡፡
 8. ሕገ መንግሥቱን ለማስፈጸም ለሚያስፈልጉት ሁሉም ሕጎች ምክር ቤቱ ማድረግ ይችላል፡፡
 9. ሕገ መንግሥቱን ለማስፈጸም ለሚያስፈልጉት ሁሉም ሕጎች ምክር ቤቱ ማድረግ ይችላል፡፡
 10. ሕገ መንግሥቱን ለማስፈጸም ለሚያስፈልጉት ሁሉም ሕጎች ምክር ቤቱ ማድረግ ይችላል፡፡

Քիչ ժամանակէն աշակերտաց թիւը 70-էն աւելի եղաւ, և Հայտնի վարժարանն համբաւը սկսաւ ազգին մէջ տարածուիլ:

Չէին կարող վարդապետները անձայն և անմոռնջ աշխատել. ուստի տպագրութեան տառեր փորագրել տուին. Մահայ Աղանի ամսագիրը և ուրիշ գրքեր սկսան հրատարակել և ազգին մէջ տարածել: Ազգային մատուռ մի ևս ձեացուցին հանգուցեալ բարեփոխատակ Յակոբոս պատրիարքին հրամանովը վարժարանին վաճելու և զահլիճներէն մէկը, և այնտեղ եկեղեցական պաշտօն կկատարէին ամէն կիրակի և տօն օրեր՝ ըստ արարողութեանց Հայաստանեայց Նիկիեցւոյ, որով Հայկազեան վարժարանը երկու տարուան մէջ եղաւ լիւրաւի նոր կենդրոն լուսաւորութեան ազգի, և այն՝ Փարիզու պէս մայրաքաղաքի մէջ, և եւ Էջմեզ ազատ ո՛ր և իցէ Հռովմէական կամ Լուտերական ազդեցութեանց միասակարութենէն:

Խորհրդով առացինք՝ էբբ Լե աղատ. վասն զի ո՛ւր որ պապական սկզբունքը և Հռոմէական տիրապետութեան հոգին աւելի զօրաւոր է՝ քան թէ ո՛ր և իցէ կրօնական, բարոյական և քաղաքական սկզբունք, աշխտեղի աղատութիւնը անունո՛վ է մեխան և ոչ իրական: Սորա փորձը արին նաև երեք հաջ վարդապետները՝ Հալիպոլեան վարժարանին վերայ:

Եւ նախ՝ Մխիթարեանք եւ Հարկէ չէին կարող ան-
տարբեր աչքով նայել այն վարժարանին վերայ՝ որ ե-
րեսնց ձեռքը մնացած Մուրատեան վարժարանին
սպառսպուռ քանդումն կապառնար: Երկրորդ՝ Մխիթա-
րեանք իրենց վախը դիւրաւ Հաղորդեցին Փարեղու քանի
մի մոլեռանդն եկեղեցականներուն, Հասկացնելով
նոցա՝ թէ ո՛րքան վնասակար է կաթոլիկութեան՝ Փարե-
ղու մէջ Հայկադեան հերշաֆտող վարժարանի մի բացուիլը:
Երրորդ՝ Գաղղկացի եկեղեցականք և Փրոխականատպի

սլաշտօնեացք առ Հասարակ միաբանեցան, Հասկացուցին նաև Գաղղիոյ տէրութեան՝ թէ այն երեք վարդապետները առանց տէրութենէն իրաւունք ունենալու դպրոց բացեր են ու կհառաւարեն:

Գաղղիոյ աղգալին կրթութեան Ոստիկանը սկսաւ երեք վարդապետաց գործոյն քննութիւն անել. խի նոքա արգէն գուշակելով իրենց Հակառակորդներուն անելիքը, Հաչկաղեան վարժարանին վերատեսուչ, մեծաւոր և կառավարիչ անուանել էին Տիւֆլօ անուանով գաղղիացին, և իրենք զիրենք Հրատարակել էին սոսի վարժապետ և դաստիարակ աշակերտաց: Ասով թէպէտ Գաղղիոյ օրինաց պահանջմունքին Համաձայն ճանապարհ մի բռնած կլինէին՝ ուրիշ շատերուն պէս, բայց իրենց Հակառակորդներուն Հաւածանքէն անով ևս չկարողացան աղատիլ:

Փարիզ կեցող Օսմանեան Վեսպանին Հասկացուցին քանի մի անգամ այն նեղութիւնն որ Գաղղիոյ տէրութեան կողմէն կը աշէին. բայց փոխանակ պաշտպանութեան՝ այս պատասխանս կընդունէին նորանէ՝ թէ «Նս պատրաստ եմ ձեզ պաշտպանութիւն անելու՝ եթէ Օսմանեան Գոնէն Հրաման դաչ ինձ»: Գրեցին քանի մի անգամ ի Պօլիս աղգալին Վերագոյն Ժողովոյն, որ Գոնէն այդ Հրամանը առնուի և յուղարկուի Փարիզու դեսպանին, ասուի թէ «Հաչկաղեան վարժարանը՝ Հայոց աղգին կամօքը և փողովը բացուած վարժարան մի է, և Օսմանեան տէրութիւնը կուղէ որ նորա կառավարութիւնը նոյն Հայոց աղգին ընտրած և ճանաչած երեք վարդապետաց ձեռքը լինի. և որովհետեւ աշակերտաց մեծ մասը՝ և այն վարդապետաց երկուքը՝ Օսմանեան Հպատակ են, իրաւունք ունենան վարդապետները աղատօրէն առաջ տանելու այն վարժարանը»: Բայց Վերագոյն Ժողովը—գուցէ ուրիշ կարեւորագոյն գործերու զբաղած լինելով—Հաչկաղեան վար-

ժարանին խնդիրը ամիսներով ու տարիով ուշացուց: Գուցէ կալին նաև ուրիշ պատճառներ Վերագոյն Ժողովոյն այնպիսի թույլ և դանդաղ վարմունք ցուցանելուն աշնքան ծանր և կարեւոր խնդրոյ մէջ. բայց մեք այն պատճառներուն Հաւատով տեղեկութիւն՝ և մասնաւոր դրաւոր ապացոյցներ չունենալով մեր ձեռքը, լաւ կհամարինք այս մասին վերայ խօսքերնիս չգրելու:

Վարդապետները թէպէտ և կցանկալին օր առաջ աղատիլ այն անստոյգ վիճակէն, բայց և Համբերութիւնը ձեռք առած՝ կնայէին որ վարժարանին ներքին բարեկարգութիւնը և յառաջադիմութիւնը ո՛րքան կարելի է չխափանի:

Հայկազեան վարժարանին հաստատութեանը համար հարկաւոր ցանաչուած քաղաքական պաշտպանութիւնը:

Թէպէտ և վարդապետները ոչ սակաւ յոյս ունէին՝ թէ աղգաչին Գերագոյն ժողովը վերջապէս պիտի կարենայ Հայկազեան վարժարանին պաշտպանութիւնը ապահովել Օսմանեան տէրութեան կողմանէ, բայց շատ լաւ տեղեկացել ու Հասկացել էին՝ թէ Մխիթարեանք, և նոցա տէր կեցող Հռոմէական Վաթիկի եշխանաւորները, նաև Պօլսոյ մէջ ամենայն Հնարք կրանեցնեն որ Գոռը այդ պաշտպանութիւնը չխոստանայ երեք վարդապետներուն: Մինչև այսպիսի որոշմունք մի ևս կարողացել էին Հակառակորդները պատրաստել տալ՝ թէ Տաճկաստանի Լուսաւորչական Հայք իրաւունք և իշխանութիւն ունենան աղգաչին Ուսումնարան բանալու Փարսիոյ մէջ, բայց նորա կառավարութիւնը ո՛ւն ձեռքը կուզեն տան՝ Բայ և այն երէք վարդապետներէն: Այս խորհուրդը տուողներուն յոյսը այն էր՝ որ եթէ վարդապետները Հայկազեան վարժարանը ձգեն ու մէկդի քաշուին, վարժարանը անպատճառ վիակուի, և աշակերտները ցրուին:

Այսպիսի տաղնապի ու Հալածանաց մէջ՝ չէին դիտեր վարդապետները թէ ի՞նչ անեն:

Գարբիէ վարդապետը՝ իբրև Ռուսաց դեսպանապահն պաշտօնատեսարցը ծանօթ, միև երկու վարդապետաց խորհրդովը գնաց օր մի դեսպանատունը, և քարտուղա-

րին Հետ խօսելով (որ էր Պ. Պաշապի՛ն), բացատրեց Հասկացուց՝ իրեն և երկու ընկերացը մինչև այն ժամանակ, և այն միջոցին ևս, քաշած նեղութիւնները: Նկարագրեց Հայոց աղգին ընդհանուր վիճակը, մանաւանդ Տաճկաստանի Հայերունը, պարզ կերպով առջև դնելով՝ թէ Ներսիսի ո՛ր տէրութիւնները Հայոց աղգի ո՛ր մասերուն պաշտպանութիւն կանեն, և ի՞նչ մտքերով: Հասկացուց նաև մեր աղգին այս միջոցներու ուսումնասիրութեան կողմանէ արթնացածը, ու եւրոպական քաղաքակրթութեան Հետեւը. բացատրեց թէ ի՞նչ դիտաւորութեամբ Պօլսոյ Հարուստները քանի մի տարիէ ի վեր մեծամեծ ծախքերով իրենց զաւակները և շատ աղքատաց որդիք կը դարձնեն Փարսի, Լոնտոն, Վիեննա, Պեռլին, և մինչև Ամերիկա, որպէս զի ուսում և արհեստներ սովորին, և թէ նոքա ընդհանրապէս ո՛ր աստիճանի կը թուութեամբ կամ որպիսի՝ սղբունքներով կը առնան իրենց Հայրենիքը: Վերջապէս խօսքը այսպիսի խորհրդածութեամբ լմնացուց, որ եթէ արեւելքի Հայք՝ Ռուսաստանի Հարաւային կողմերը մէկ մեծ քաղաքի մէջ, զոր օրինակ Օսեստա, կարենային ուսումնարան մի ունենալ, և նորա մէջ սովորել աղատօրէն այն ամենայն ուսմունքը և լեզուները՝ որ կապուին Փարսի կամ ի Լոնտոն, դուցէ շատ աւելի սիրով և յօժարութեամբ այնտեղ կրկնէին՝ դոնէ նախնական և միջակ թեամբ կարողութիւն ունեցողները կրնային երթալ Փարսի կամ Վիեննա և կամ Լոնտոն՝ իրենց ուսումն ու կրթութիւնը կատարելագործելու համար: Քարտուղարը վարդապետին այն խօսքերը մեծ մտադրութեամբ լսելէն չետոյ՝ խնդրեց որ նա իւր խօսակցութիւնը գիր անցնէ ու այնպէս տայ իրեն: Վարդապետը խոստացաւ, ու քանի մի օրէն տարաւ գրուածքը գաղղիարէն լեզուով՝ չանձնեց քարտուղարին:

Ներու ամիս չանցած, Փարիզու Ռուսաց Գեսպան Քիսելեօ՛վ կոմսը իմացուց գրով և խօսքով Գարրիէլ վարդապետին՝ թէ նորա գրուածքը և առաջարկութիւնը արտաքին գործոց Ռատիւանին ձեռքովը արժանացել է Ռուսաց ՎեչԱ.ՓԱ.Ռ. ԿԱՅՍԵՐ մտադրութեանը և լիովին հաւանութեանը, և թէ այժմ նորա գործադրութիւնը՝ միայն վարդապետին և նորա երկու ընկերակցացը կամքէն կախեալ է: Հարկ էր այնուհետեւ վարդապետներէն մէկուն անձամբ երթալ Ռուսաստան, և տեսնել թէ արդեօք ի՞նչ կերպով և ի՞նչ միջոցներով կարելի է հաստատել Օտեսսայի մէջ կամ ուրիշ շարմար տեղ մի այնպիսի Ուսումնարան աղագային, որոյ մէջ հասարակաց հարկաւոր երեցած ուսումն ու կրթութիւնը ամբողջ սովրին աշակերտք, և միայն նոցա կատարելագործութեանը համար՝ 10-ին կամ 20-ին մէկը միայն յուղարկուի ի Փարիզ Հայկազեան վարժարանը, կամ թէ ուրիշ գաղղիական բարձրագոյն Գլոցոց, երեք վարդապետաց մէկուն խնամակալութեանը ներքեւ:

Ուստի որոշեցին իրենց մէջ որ այն Ճանապարհորդութիւնը անէ Գարրիէլ վարդապետը՝ իրեւ արդէն այն կողմերուն և Ռուսաց լեզուին ծանօթ. ուստի նա պատրաստուեցաւ երթալու նախ ի Պօլիս, և անտի ի Ռուսաստան:

Պօլիս երթալը երկու բանի համար ամենահարկաւոր էր. մէկը այս՝ որ Հայկազեան վարժարանին աշակերտաց ծնողքներէն շատը արդէն սկսել էին դանդաղիլ իրենց որդւոց թողանքն յուղարկելու. որով և վարժարանին տնտեսական կառավարութիւնն օրէ օր ծանրանալու և դժուարանալու վերայ էր. — հարկ էր ուրեմն անձամբ խօսիլ Պօլսոյ իշխանաւորաց հետ, և այն դժուարութիւնը դիւրացնել: Ներկորդը այս, որ պէտք էր հասկանալ թէ ի՞նչպէս կերեւոյց Պօլսոյ իշ-

խանաւորաց այն նոր դիտաւորութիւնն ու առաջարկութիւնը, որ իրենց կարծեօք՝ ամենայն կերպով և ամէն կողմանէ օգտակար էր աղգին:

Նոյն միջոցին եկաւ վերջապէս Օսմանեան Գոնէն այն պաշտպանութիւնը և հրամանը՝ որում Հայկազեան վարժարանը անպատճառ կկարօտէր. այսինքն թէ Օսմանեան դեսպանը հասկացնէ Գաղղիոյ տէրութեան, որ Փարիզու Հայկազեան վարժարանը՝ Հայոց աղգին կրթութեանը համար բացուած Ուսումնարան է, և աղգը իրաւամբ կինդրէ ու կպահանջէ որ երեք վարդապետները լինին նորա վերատեսուչ, ու ամէն տեսակ պաշտպանութիւն վայելեն Գաղղիոյ տէրութեան կողմանէ՝ Օսմանեան դեսպանին միջնորդութեամբը:

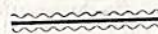
Յայտնի բան է որ այս ուրախալի լուրը, որով Փարիզու մէջ աղգային վարժարանը հաստատութիւն կառուուր և աղատ կմնար հակառակորդաց հալածանքներէն, մեծապէս քաջալերութիւն և յոյս տուաւ վարդապետներուն թէ պիտի յաջողի նոցա միաբանական աղգային ձեռնարկութիւնը: Բայց և Ռուսաստանի մէջ բացուելու Ուսումնարանը երբ բացուէր այն կերպով՝ ինչպէս որ վարդապետները կխորհէին, որովհետեւ պիտի լինէր իրեւ Փարիզու Հայկազեան վարժարանին նախաընթաց, և ոչ թէ ընդորովին և ըստ ամենայնի նորա տեղը ընդող վարժարան մի ինչպէս որ ասացինք, դարձեալ մեծապէս օգտակար էր:

Ուստի 1857-ին մայիս ամսոյն մէջ Ճանապարհաւոր Գարրիէլ վարդապետը Փարիզէն ու դնաց Պօլիս. տեսնուեցաւ աղգին եկեղեցական և աշխարհական գլխաւորացը հետ, ⁽¹⁾ նոցա արած զանազան հարց-

(1) Վարդապետը, ինչպէս որ բնական էր, ուղարկեալ Պարիսի միայն և որովհետեւ հանգուցեալ Յանքոս պարիսիոյ այն միջոցին Ռուսաստանը

մունքներուն պատասխան տուաւ, Հայկաղեան վարժարանին ի՞նչ վիճակի և ի՞նչ պարագաներու մէջ գրտնուիլը Հասկացուց. և երբոր նոքա տարակոյս կցուցանէին թէ մի՞ գուցէ իրեն Ռուսաստան երթալը առ ժամանակեայ չլինի, որովհետեւ ընիկ ռուսաստանցի լինելովը կարող էր դիւրաւ իւր Հայրենիքը մնալ, կամ աչն տեղը շատ ուշանալ, և անով կդժուարանար Փարիզու վարժարանին կառավարութիւնը, մանաւանդ որ արդէն թշնամիք պէս պէս չարախօսութիւններով շատ ծնողաց սրտերը պաղեցուցել էին վարժարանին վերայէն, և պատճառ եղել էին քանի մի Պօլսեցի ամերայից որդւոցը ժամանակէ դուրս վարժարանէն ելնելուն,— վարդապետը Հաստատուն ապացոյցներով լուծեց նոցա տարակոյսները, և փարատեց կասկածանքները, Հասկացուց նոցա՝ թշնամեաց չարախօսութիւններուն անհիմն լինելը, և վարժարանին օր ըստ օրէ աւելի բարեկարգ ընթացքի մէջ գտնուիլը. միայն թէ, ասաց, ձեզ կընկնի աշակերտաց թռչալները մէկ ժամ առաջ Հաւաքել և յուղակել, որպէս զի վարժարանին կառավարութիւնը անտանելի չլինի երկու վարդապետներուն: Այսու ամենաչնիւ չկարողացաւ Գաբրիէլ վարդապետը Գերագոյն ժողովոյն թախանձանացը և ստիպողական Հարցմանցը որոշ պատասխան մի չտալ՝ երբ նոքա կասէին թէ արդեօք ռըչալի ժամանակի Համար և ի՞նչ մտքով է Ռուսաստան երթալդ: Հարկադրեցաւ Հասկացընել նոցա Խորհրդաւոր իւր դիտաւորութիւնը: Խորհրդաւոր կասեմք, վասն զի վարդապետը դեռ չէր դի-

տեր թէ ի՞նչ միջոցներ կան ի Ռուսաստան՝ իւր և ընկերացը դիտաւորութիւնն ի գործ դնելու, և միտքը դրած էր որ եթէ արդէլ կամ դժուարութիւն մի տեսնէր նորա գործադրութեանը, իսկոյն ետ պիտի կենար, պիտի դառնար Հայկաղեան վարժարանի վերայ աշխատանքը շարունակելու: Այս կլինէր անշուշտ անելիքը՝ եթէ կարողանար գուշակել աչն մեծամեծ դժուարութիւններն որ վեց եօթ տարի չետոյ դիմացը պիտի ելնէին: Վարդապետին դիտաւորութեանը ամէնքը միաբան Հաւանեցան Հանդերձ դարմացմամբ, և գովեցին. և նա վրայ բերաւ՝ թէ աչժամ անձամբ դնալս նորա Համար է որ տեսնեմ ու տեղեկանամ թէ արդեօք չիրաւի գործադրելի՞ բան է աչն առաջարկութիւնը, և կամ ի՞նչ դիւրութիւններ ու դժուարութիւններ ունի. աչնպէս որ եթէ չորս Հինգ ամսուան մէջ մեր ուղածին պէս չաջողելու յոյս չերենաց, ամենեւին մի՞ տարակուսիք որ դարձեալ Պօլիս կուգամ, և աստի կդառնամ Փարիզ՝ Հայկաղեան վարժարանին մէջ աշխատելու: Նւ աչնպէս Հասաւ Ռուսաստան յունիս ամսոյն մէջ 1857-ին:

Ինչպէս, Հարկադրեցաւ այն դէպքէն երկուս և չափի մի օր ֆալու: Կառնէր դեմնէլ անպատշաճ անա հատիկն Պարիսի (յեղոյ Խալաղիկոս) Մարիէոս Արշեպիսկոպոսը. Բայց նա Օրլանդէի Ինտէր, առաջի ուլը օրէն հաղիւ խորոպոս երկու նորա դեռութեան:

ՊԱՏՄԱԹԻՒՆ

ԽԱԼԻՊԵԱՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻՆ

Թ Է Ո Դ Ո Ս Ի Ո Յ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Ռուսաստանի Հայոց վիճակը 1857-ին և Գարրիէլ վարդապետին այնտեղ ազդեցիկն ուսումնարան բանալու դիտարկումները:

Գաբրիէլ վարդապետը իւր Հայրենիքը դառնալուն պէս (յուսիս ամսոյն սկիզբները), բոլոր մտադրութիւնը դարձուց Ռուսաստանի Հայոց ուսումնական և առանձնական վիճակը քննելու հասկանալու:

Իրեն աչնպէս երեցաւ՝ թէ մեծ փոփոխութիւն եղած է մեր ազգին աչն կողմերը ցրուած ժողովուրդներուն վերայ. և այս փոփոխութիւնը գլխաւորապէս յաչն էր, որ ունեւորները ազգային հայկական շատ-կութիւններէն հեռանալու վերայ էին օր ըստ օրէ, խոչընդոտները թէպէտ և իրենց ազգային Նիկեացոյն՝ լեզուին և սովորութեանցը նոցանէ աւելի մօտիկ, բայց բնականապէս կարողացածներուն չափ ունեւորներուն հետեող:

Նիկեացականներուն մեծ մասը իրենց պէտք եղած

ուսմունքը ոչ թէ կանոնաւոր եկեղեցական ուսումնական մէջ առած, այլ ո՛րը քահանայի, ո՛րը վարդապետի, ո՛րն ալ եպիսկոպոսի մի քով մէկ քանի տարի ծառայելով՝ քահանայութեան աստիճանին հասած, ուստի շատը զուրկ կանոնաւոր ուսումնառութենէ ու լեզուագիտութենէ, որով եկեղեցական բարեկարգութեանց խանգարումը անխորշէր:

Ընդհանուր Ռուսաստանի Հայոց այս հանգամանքը քաջապատ էին անմահ յիշատակաց արժանի Ներսէս կաթողիկոսին: Աչն արդարեւ մեծահոգի և մեծագործ, և ճշմարտապէս ազգատէր զարմանալի անձը, Նախիջևանի և Պետրապոլիոյ վիճակին Առաջնորդ եղած ժամանակը, թէպէտ 17 տարի Պետրապոլիոյ Քիշնև քաղաքը քաշուած նստել էր, բայց արթուն հսկողութեամբ կիսաւախձէր իւր վիճակը: Նւ որովհետեւ իւր նախորդաց ժամանակէն՝ վիճակին քաղաքներուն ու դեղերուն մէջ շատ եկեղեցիներ կաշին աւրուած կամ քանդուած, և եկեղեցեաց երէցփոխաններէն ոմանք եկեղեցիներուն արդիւնքները ինչպէս որ կուէին՝ աչնպէս բանեցուցել էին ըստ իւրաքանչիւր խղճմտանաց, Ներսէս Առաջնորդը (որ և յետոյ արժանընտիր Կաթողիկոս ազգիս) հրամայել էր որ երէցփոխաններէն եկեղեցական փողերուն հաշիւները խստութեամբ պահանջուին, և այս բանիս համար երեք Առաջնորդ կամ Գործաւոր նշանակել էր վիճակին երեք գաւառները, որոց պարտքն էր աչն փողերը հաւաքել և ապահովել: Պետրապոլիոյ մէջ զործաւոր դրած էր Աւետեան Աստուածատուր Աղան, Խրիմու մէջ Տէօլիէթեան Փորոս Աղան, և Նախիջևանի մէջ Խալիպեան Յարութիւն Աղան:

Աչն բարեյիշատակ կաթողիկոսին մեծագործութեանցը մանրամասն պատմութիւնը ձգելով՝ նորա լիակատար կենսագրութիւնը պատրաստող ախանաթես և մերձաւոր հաւատարիմ անձանց, մեք աչքբանը միաչն

չիշատակեմք՝ իբրև այս մեր պատմութեան Հարկաւր դիտելիքներէն մէկը, որ թէպէտ կաթողիկոսանալէն վերջը ինքը նշանակել էր Նախիջևանի և Պետարապետի վիճակին առաջնորդ զՎեհապետեան Մատթէոս Արքեպիսկոպոսը, բայց քիչ ժամանակէն զանազան պատճառներ ունեցել էր դժգոհ լինելու այն առաջնորդին կառավարութենէն ու ընթացքէն. որով և Առաջնորդը Հարկ Համարել էր Փեթրպոլի և Մոսկուա քաշուել, և վիճակին կառավարութիւնը մնացել էր առ ժամանակ մի Քիշնևի կոնսիստորիային ձեռքը, որ ուղղակի կաթողիկոսէն կընդունէր Հրամանները և կրատարէր:

Վիճակին այս կերպ կառավարութիւնը՝ Ներսէս կաթողիկոսին վախճանելովը դադարած էր առ ժամանակ մի 1857-ին սկիզբները, և Մատթէոս Առաջնորդը դարձել էր Մոսքուայէն Քիշնև: Եւ ահա նոյն տարին էր որ Գարբէլ վարդապետը եկաւ Թէոդոսիա իւր Հայրենիքը իբրև Հիւր, և ազգային ուսումնարան Հաստատելու Հնարքը և միջոցները կռիւտէր:

Ո՛ր և իցէ Գալոց կամ Ուսումնարան ա՛յն ժամանակը կարող է օգտակար Համարուիլ ազգի և ժողովրդեան, երբ չարմար միջոցներ ունենայ՝ մէջի աշակերտացը մեծ մասին իրական օգուտներ բերելու: Այսպիսի Ուսումնարան ամենահարկաւոր էր Հարաւային Ռուսաստանի Հայերուն, որք բաց ի մանր մունր ժողովրդական Գալոցներէ՝ չունէին դրեթէ և ոչ մէկ դպրոց՝ յորում աշակերտք կարենային սովելի Հայերէն կարգաւ դրելէն աւելի բան, զոր օրինակ ազգային Պատմութիւն, Աշխարհագրութիւն, Թուաբանութիւն, ռուսերէն և գաղղիարէն լեզուներ, և այլն: Յիւրաւի, Խրիմու Խարասու քաղաքին ժողովրդական դպրոցին մէջ այս ուսմանց սկզբունքները կսովելին աշակերտք՝ Թօլիճեան Նահապետ վարժապետին դաստիարակութեամբը, և բաւական չառաջադիմութիւն կցուցանէին, բայց նոքա

պարզ նախնական սկզբունք լինելէն դատ, աշակերտներն ևս չորս տարիէն աւելի ժամանակ չէին անցըներ Գալոցին մէջ, և այն ևս վաթսուս աշակերտէն դրեթէ միայն 8 կամ 10 Հոգի, միւսները երկու կամ երեք տարի Հաղիւ Գալոցին մէջ կենալէն ետե՛ կելնէին խանութի առջև կենալու, իրենց սովորածներն անգամ մոռնալով: Սորա նման էր ըստ իմիւր նաև Նախիջևանի առանձնական գլխաւոր Գալոցը, որոյ վարժապետն էր Պ. Միլտիչ Նիկենեան Հռովմէական Հայր: Եւս և Ագքերմանի դպրատունը, որոյ նիւթական շինուածքին վայելչութեանը Համեմատ չէր ներքին իսկական օգտակարութիւնը, թէպէտ և Հոգաբարձու Աստուածատրեան աղաները նորա վերայ ըստ կարի ամենայն ջանք ու փոյթ կցուցանէին: Բայց սոքա և սոցա նման ամէն Գալոցներն ևս երթեկող աշակերտաց Համար էին: Շատ տղայք ևս կային որ թէ՛ Նախիջևան և թէ՛ ուրիշ գլխաւոր քաղաքներ՝ տէրութեան գաւառական Գալոցները և Կիսիլաթ ասուած վարժարանները կերթային, յորս Հայերէնի դասատուութիւն ամենեւին չկար:

Իսկ Լաղարեան Հոյակապ ձեմարանը, որոյ մեծամեծ օգուտները չայտնի են ազգիս, բոլորովին բարձրագոյն կարգի ուսումնարաններէն լինելով, միջակ ուսումնարանէ պահանջուած ամէն օգուտները չէր կարող ընծայել Հասարակաց:

Հարկաւոր էր ուրեմն, գլխաւորապէս Հարաւային Ռուսաստանի՝ և երկրորդաբար Տաճկաստանի Հայ տղացոց Համար այնպիսի ազգային միջակ Ուսումնարան մի, յորում աշակերտք գիշեր ցորեկ մնալով՝ ընդունէին ազգային կրթութիւն և բարոյական դաստիարակութիւն՝ դոնէ վեց տարի ժամանակով, և նորա մէջի ուսմանց ընթացքը աւարտելէն չետոյ՝ կամեցողը կարենար իւր ուսմունքը կատարելագործել Լաղարեան ձեմարանին

մէջ, կամ թէ ի Փարիզ, կամ թէ Մոսքուայի և Փեթեր-
պուրիկ համալսարաններուն մէջ. իսկ ուրիշները իրենց
առած չափաւոր կըթուլթեամբը և ուսմամբը լինէին
աղբիւն պիտանացու անձինք ո՛ր և իցէ վիճակի մէջ,
այսինքն՝ թէ՛ եկեղեցական և թէ՛ աշխարհական, թէ՛
վաճառական, թէ՛ արուեստաւոր, և թէ՛ Տէրութեան
ծառայութեանը մէջ աշխատող աստիճանաւոր:

Գաբրիէլ վարդապետը այսպիսի Ուսումնարանի նա-
խագիծը հաստատուն կերպով մտքին մէջ տպաւորած,
քանի մի անգամ խօսեցաւ ու խորհրդակցեցաւ այս բա-
նիս վերայ աչն աղբային երեւելեաց և բանադէտ ան-
ձանց հետ՝ որոց հետ առիթ ունեցաւ տեսնուելու:
Նոքա թէպէտ և շատ ուրախացան վարդապետին աչն
դիտաւորութեանը վերայ, բայց կտարակուսէին՝ թէ ի՞նչ
միջոցներով կարելի պիտի լինի նորա գործադրութիւնը.
որովհետեւ յայտնի բան է որ այսպիսի մեծամեծ ձեռ-
նարկութեանց համար՝ եթէ ոչ առաջին՝ գոնէ երկրորդ
հարկաւոր բանը փողն է. իսկ իրենց որդւոց դաստիա-
րակութեանը համար տարին 250 կամ 300 ռուպլի
վճարելու կամք և կարողութիւն ունեցող մարդիկ խիտ
քիչ կճանաչէին աչն կողմերը: Թող որ Ուսումնարանի
շինուածքին և սկզբնական պատրաստութեանցը համար
մեծ գումար հարկաւոր էր անտարակոյս:

Վերջապէս աչն իշխանաւորաց մէջ խօսք եղաւ, և
յայտնեցին վարդապետին՝ թէ Նախիջևանի և Պեսա-
րապիոյ վիճակին եկեղեցիներուն փողերը կան երկու
երեք հողւոյ ձեռք՝ անգործ մնացած, և գլխաւորապէս
Նախիջևանի եկեղեցիներուն փողերը՝ որ Խալիպեան
Յարութիւն Աղային ձեռքն են, և որոց համար քանի՛
տարեւ ի վեր մեծ երկպառակութիւն և սաստիկ կռիւ
կայ Նախիջևանի ժողովրդեան մէջ: Արդեօք կարելի չէ՞
կատելն տէրութեան հրաման առնուլ որ աչն փողերը
գործածուին այգիսի հարկաւոր աղբային Ուսումնա-

րանի կանդնուելուն և առաջ երթալուն, և նորա մէջ՝
բաց ի ունեւորներէ՝ նաեւ աղքատ աշակերտներ ձրի-
աբար կըթուլթիւն և ուսում առնուն: Վարդապետը
թէպէտ և հաւանեցաւ աչն խորհրդին, բայց և չմո-
ռացաւ աչս հարցմունքս անել նոցա՝ թէ արդեօք վի-
ճակին Առաջնորդը դէմ չի՞ կենար այգիսի առաջար-
կութեան: Նոքա պատասխանեցին թէ մեք՝ իւրաքան-
չիւր քաղաքի ժողովուրդք դատ դատ, բայց նոյն մըտ-
քով, խնդրազիր կուտամք Ներքին Գործոց Ոստիկանին,
և եթէ պէտք լինի՝ նաեւ Առաջնորդին, որպէս զի այդ
հրամանը անպատճառ տրուի, այսինքն եկեղեցական
փողերը կարողանամք աղբային ուսումնարանի գործա-
ծել: Գրեցին Խրիմու գլխաւոր քաղաքաց բնակիչներուն,
և ամենէն ևս, այսինքն հինգ քաղաքէ խնդրագրերն
եկան բաղմաթիւ ստորագրութիւններով, աչս իմաստով՝
թէ մեք լսեցինք որ Ալիաղեան Գաբրիէլ վարդապետը
դիտաւորութիւն ունի բանալու աչս կողմերս աղբային
Ուսումնարան մի՞ որոյ ամենահարկաւոր լինելը կճա-
նաչեմք. բայց որովհետեւ մեք կարողութիւն չունեմք
մեր զաւակաց համար տրուելիք չափաւոր թոշակէն
աւելի բան վճարելու, կխնդրեմք որ Տէրութիւնը բա-
րեհաճի հրամայել որ Ուսումնարանին շինութեանը
և սկզբնական պատրաստութեանցը, ևս և մէջը չքաւոր
աշակերտներ դաստիարակելու համար, գործածուին վի-
ճակիս եկեղեցիներուն անգործ մնացած արդիւնքները:

Նախիջևան ևս գրել էին Թէոդոսիոյ հայ ժողովրդ-
դեան երեւելիքը, այսինքն Ալթունձեան եղբարք, իրենց
առաջարկութիւնը. բայց աչն ժամանակի քաղաքա-
գլուխը, որ էր Սեմէոն Աղա Ալաճալեան, պատասխա-
նել էր նոցա խոհական խորհրդով՝ թէ Նախիջևանի
ժողովրդեան մեծ մասը չօժար կերելի այդ բանին. մի-
այն թէ ժամանակին պարագաներուն նայելով՝ առ-
այժմ պատշաճ չերեիր այգիսի խնդրագիր գրելը, այլ

պէտք է սպասել որ Տէրութիւնը իրենց կարծիքը հարցանէ: Այս պատասխանը թէպէտ և դոհացուցիչ բան չէր բացի վարդապետը—որ արդէն շատ չոյս չունէր աչն առաջարկութեան կատարուելուն—հարկ չհամարեցաւ հետադատել ու տեղեկանալ թէ Նախիջևանի ժողովը՝ դեան մեծ մասին պատասխանը արդեօք ի՞նչ պիտի լինի՝ երբ Տէրութիւնը այդ առաջարկութիւնն անէ իրենց կամ Առաջնորդին:—Առաւ հետը աչն հինգ քաղաքաց խնդրագրերը և ուրիշ հաւաքած տեղեկութիւնները, և 1857-ին հոկտեմբեր ամսոյն սկիզբը ճանապարհ ելաւ, հասաւ Մոսքուա և Փեթերպուրկ 15-ին:

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ.

Նախիջևանի եւ Պետրապոլի վիճակին կառավարութիւնը Գարրիէլ վարդապետին յանձնուիր:

Ինչպէս որ առաջ ասացինք, Գարրիէլ վարդապետին Ռուսաստան գալուն դէտաւոր պատճառը ծանօթ էր աւելի Արտաքին Գործոց Ոստիկանին, աչսինքն Կորչաքով իշխանին, որուն արդէն օգոստոս ամսոյն մէջ ծանուցած էր վարդապետը իւր Ռուսաստան եկածը և Փեթերպուրկ երթալու դէտաւորութիւնը՝ առանձին նամակով: Աչն մայրաքաղաքը հասնելուն պէս՝ գնաց Ներկայացաւ իշխանին, և նա սիրով և ուրախութեամբ զինքը ընդունելով՝ առաջին խօսքը աչս էր որ ասաց. «Շատոնց կապասէինք մեք ձեր գալուն. վասն զի Կաշսերահան Հրովարտակը պատրաստ է և դուք հարկաւ պիտի երթաք, Ներքին Գործոց Ոստիկանին, նա ամէն բան տեղովը կըմացընէ ձեզ»:

Երկրորդ օրը գնաց վարդապետը Ներքին Գործոց Ոս-

տիկանին, որ էր հանդուցեալ Լանսքօ'յ կոմսը. և նա նոյնպէս քաղցրութեամբ և սիրով ընդունելով զնա՝ ասաց թէ «Վեհափառ Կաշսեր կամքը աչս է որ դուք լինիք Նախիջևանի և Պետրապոլիոյ Հայոց վիճակին Առաջնորդ ի տեղի Մատթէոս Արքեպիսկոպոսին, իսկ նա պիտի ժողադրուի Աթաշբեկանի աթոռը, որ Բարսեղ Արքեպիսկոպոսին վախճանելէն ի վեր պարապ է: «Տէրութիւնը կշռուաց որ աչս կարգադրութեամբ կարող էք դուք աւելի զիւրութեամբ հիմնել ու կառավարել աչն աղգային ուսումնարանը՝ որոյ նախագիծը և նպատակը հաճոյ եղած է Կաշսեր: Եթէ, ասաց, ձեր կողմանէ դժուարութիւն մի չունիք աչս պաշտօնը յանձն առնելու, խօսք տուէք ինձ համարձակ, վասն զի Կաշսերահան Հրովարտակը պատրաստ է և միւսին կմնաց «ստորագրութիւն»»: Պատասխանեց վարդապետը թէ իրեն դէտաւոր և մի միւսին դժուարութիւն կերելի աչս բանիս մէջ աչն թէ արդեօք Եջմեճանաց Սինոդին համաձայնութիւնը չաչս մասին առնուած է կամ պիտի առնուի՞ թէ ոչ, որովհետեւ աչս կաթողիկոս չկայ, ու Սինոդն է կառավարիչ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ: Ոստիկանը պատասխանեց համառօտիւ՝ թէ «Տէրութիւնը նախատես եղած է արդէն ըստ արժանւոյն ամենաչն հարկաւոր պարագայից, և հարկաւ ըստ աչնմ կանէ իւր կարգադրութիւնները՝ համաձայն Կաշսերադիր օրի նաց. աչս կողմանէ կարող էք ձեր սիրտը հանդիստ պահել, և յանձն առնուլ ձեզ առաջարկուած պաշտօնը, առանց տարախուսելու որ Ոստիկանարանը աչսմէն ձեզ կապահովէ իւր պաշտպանութիւնը և ամէն տեսակ «բարոյական օգնութիւն և քաջակերութիւն»: Եւ ահա աչս խօսքերուն վերայ և աչս պաշմաններով հարկադրեցաւ վարդապետը յաչանել Ոստիկանին՝ թէ ինքն ևս իւր կողմանէ արդեւ կամ դժուարութիւն չտեսնէր Վեհափառ Կաշսեր հաճութիւնը կատարելու:

Նախնիքեանի և Պետարապետի վիճակին հառափարու-
թիւնը այս կերպով Գաբրիէլ վարդապետին յանձնուելը
Ռուսաստանի աղգաչիններէն բաղմաց Հաճոյական համ
ուրախալի բան երեցաւ. բայց զարմանք չէ որ ոմանց
ոչ սակաւ զարմանք պատճառեց՝ թէ՛ աշխարհակա-
նաց և թէ՛ եկեղեցականաց, որք զբաժնէն մըտ-
քերնին թէ ո՛ր և իցէ վիճակի Առաջնորդ նշանակելը
Ֆիւյն՝ Վեհափառ կաթողիկոսին և կամ Ս. Էջմիածնաց
Սննդին գործն է, և Ֆիւյն նոցա առաջադրուելէն պիտի լինի
վիճակներուն Առաջնորդ դնելը կամ վերցնելը:

Սոքա նախ չէին գիտեր կամ չէին յիշեր 1836-ին
Կայսերական վճռով Հաստատուած Օրէնքին ժԱ. Հա-
տորոցն 966 յօդուածը, որ կասէ յայտնապէս. «Թեմա-
«կալ Առաջնորդք Եկեղեցւոյ Լուսաւորչական Հայոց
«նշանակին ի ԹԱԳԱՒՈՐ ԿԱՅՍԵՐԻՆ յեկեղեցականաց այն դա-
«ւանութեան: Նոքա հասարակն և որչափն Կայսերական հրովար-
«դութիւն»: Եւ թէպէտ կային ոմանք որ այս յօդուածը կար-
դալէն չետոյ ևս կասէին թէ զորա դէմ Հանդուցեալ
Յովհաննէս կաթողիկոսը խնդիր տուած է Տէրութեան,
բայց մտադրութիւն չէին աներ նոքա այն ժամանակ-
ները նոյն կաթողիկոսին Ռուսաց տէրութեանէն առած
պատասխանին՝ Պը՛ւտով կոմսին ձեռքովը՝ թէ «Վեհա-
փառ Կայսրը իրեն պահելով միշտ առաջնորդ նշանակելու
իրաւունքը, երբէք չարդելուք որ Կաթողիկոսն անէ «ա-
ղաքաւոր Առաջնորդի Համար առաջարկութիւն»:

Արդ Հարցանեմք՝ մէկ կողմանէ միամիտ և ճշմարիտ
աղգասիրաց, և միւս կողմանէ իմաստակ կամ կեղծ աղ-
գասիրաց, որք մինչև ցայժմ կայնդեն՝ թէ Գաբրիէլ
վարդապետը պէտք չէր բնաւ ամենեւին յանձն առնուր
այն առաջարկութիւնը: (*) Հարցանեմք կասեմ, թէ

*) Ինչպէս որ իսկ նախ իրաւունք շարունակողն Պաթարապետն Հայոց
Աւետիս Պերպլեւեան իւր գրքին 373 էրեւր, ի հարկէ ընդ աղբեցութեամբ
հանդուցեալ Մարկէոս Իսկանդրիսին, և ի հաճոյս ոմանց ի մերշտայնից նարուս

կարող էր արդեօք կամ պարտաւարն էր վարդապետը
պատասխան տալու Ռատիկանին՝ թէ «Մինչև որ Էջմի-
ածնաց Սննդին դրաւոր առաջարկութիւնը կամ Հա-
ւանութիւնը առաջ չեմ կարող խօսք տալ և յօ-
ժարութիւնս չայտնել»: Ապաքէն վարդապետը չայտն
մատին սոսկական Հալատակ մի էր՝ կանգնած ի միջի
երկու իշխանութեանց, և նոցա սեպհական գործն ու
պաշտօնն էր կարգադրել՝ իրենց մէջ օրինաւոր թղթա-
կցութեամբ առաջ կամ չետոյ՝ այս խնդիրը, — ինչպէս
որ իրօք ևս արած էին, — և ըստ այնմ անել վարդապե-
տին և ո՛ւմ և իցէ այն առաջարկութիւնը: — Բայց մեր
նախանձացող աղգասէրները աւելի ևս Հեռուն գնա-
ցին իրենց անտեղի պահանջմունքներովը, երբոր Մայր
Աթոռին պատուոյն և իշխանութեանը իւր իւր պաշտպան
և ակոյցեան Հանդիսանալով՝ կանչվաւեցին թէ վար-
դապետը ոչ միայն պէտք չէր որ խօսք տար Ռատիկա-
նին, այլ և Ռուսաստան ոտք կոխածին պէս պարտա-
կան էր դիմել նախ առ Սուրբ Աթոռն անձամբ կամ
գրով, և նորա՝ Հաճութեամբը, նորա՝ ձեռօքը և առա-
ջարկութեամբը ձեռք դարնէր ո՛ր և իցը «որչափն» գոր-
ծողութեան, զոր օրինակ, Հրաման խնդրել Ուսումնա-
րան բանալու ի Ռուսաստան, կամ թէ Փարիզու Վար-
ժարանը Ռուսաստան փոխադրել բոլորովին կամ ըստ
մատին, և այլն: Այս զարմանալի պահանջմունքն անող
նախանձացողները կերելի թէ կմոռանան քանի մի
Հարկաւոր պարագաներ, որոց մէջ կդառնային այն մի-
ջոցին վարդապետը, այսինքն նախ այս՝ թէ ի՛նչ պատ-
ճառներէ տոկալուած էր նա Ռուսաստան դալու կամ
Ռուսաց Տէրութեան պաշտպանութեանը ներքև աղ-
գային Ուսումնարան մի բանալու (զոր կարող էին Հաս-
կանալ նորա Հրատարակած գրութեանքներէն): Ներկորը՝
թէ վարդապետին եկեղեցական կամ Հոգևորական անձ
դանուածը՝ այս գործողութեան կողմանէ գրեթէ պա-

տաՀահան մէկ չատկութիւն էր, և ինքը ստեղծական անձ մի: Ներքո՛ք՝ թէ ինքը ամենեւին միտք չունէր Սէփեյան Դպրոց կամ Սեփեյան բանալու, այլ Ընդհանուր միջնակարգ Ուսումնարան մի՛ թէ՛ Ռուսաստանի և թէ Տաճկաստանի Հայ պատանեաց Համար: Զորքորդ՝ թէ ինքը արդէն Հանգուցեայ Ներսէս կաթողիկոսին դրաւոր չալտարաբութեամբ ծանուցած լինելով իւր ընթացքը և դիտաւորութիւնները, ⁽¹⁾ և անուհեաւ անմիջական կապակցութիւնները՝ մինչև այն ժամանակ Կ. Պօլսոյ Սրբազան Պատրիարքին Հետ արած լինելով, Հարկ չէր Համարեր Էջմիածնայ Աթոռոյ պարսկ եղած Տիգրայն անմիջապէս թղթակցել Թէ՛ն Բանի վերայ Սինոդի անդամներուն Հետ, որոց կարծիքներն ու իրաւասութիւնները դեռ լաւ ծանօթ ևս չէին իրեն: Հինգերորդ՝ նաև իբրև եկեղեցական անձ ո՛չ ապաքին ինքզինքը պարտական կճանաչէր գտնուելու Ռուսաստանի մէջ ընդ անմիջական համարաբեմբ օրինաւոր Առաջնորդի վիճակին Նախնիքական և Պետաւրակոց, որ էր Վեհապետեան Մատթէոս Նախկոյոյնը, առ որ և գրած էր՝ Ռուսաստան մտածին պէս՝ պարտաւորաւոր և զանազան վայելուչ նամակ, և պատասխան ընդունած էր՝ լի քաղաքավարութեամբ և ուրախակցութեամբ: Վեցերորդ՝ թէ ամենեւին իրաւունք չունէր տարակուսելու Ոստիկանին այն խօսքին վերայ, որով նա կապահովէր ինքը՝ թէ Տէրութիւնը նախատես եղած է արդէն ամենայն Հարկաւոր պարտաւորացի, որպէս զի այն գործը օրինաւորապէս ի գլուխ տարուի: Եւ վերջապէս՝ եօթներորդ, թէ վարդապետը կըրուէր ո՛չ թէ Հաստատուն Առաջնորդ վիճակին (Епархиальный Начальник), այլ Կառավարիչ վիճակին (Управляющий Епархією), որ չաչանապէս կնշանակէր՝ թէ

¹⁾ Տէ՛ն է Պարս. վերաբարձի երկու վարդապետաց, է Փարիզ և է Տփլիս.

երբ նոր կաթողիկոսն ընտրուի, աթոռը Արքեպիսկոպոսական աթոռ լինելով՝ Կաթողիկոսէն ձեռնադրուի վարդապետը արքեպիսկոպոս, որ կարողանայ առաջնորդական պաշտօնները անթերի կատարել:

Յայտնի բան էր որ Գաբրիէլ վարդապետը եթէ այս պարագաներուն առաջուց տեղեկացած չլինէր, դեռ Հրովարտակը չհրատարակուած՝ բացարձակապէս կհրաժարէր այն պաշտօնը յանձն առնելէն. վասն զի կարող էր դուշակել՝ թէ նախանձը և Հակառակութիւնը երբ այսպիսի կուռան մի գտնեն, մեծամեծ շիտթութիւններ կարող են Հանել ամէն տեղ, մանաւանդ մեր աղգին մէջ, և յետոյ թէ՛ պաշտօնն ընդունողին՝ թէ տուողներուն գլխացաւութիւն, տաղնապ և ձանձրութիւն պատճառել:

Ոստիկանը կանչեց խիտցն իւր մօտ ալլադական աղգաց բաժնին վերատեսուչ Սիվերս Կոմսը, և նորա յանձնեց որ ցուցանէ և մանրամասն կերպով բացատրէ Գաբրիէլ վարդապետին առջև այն ամենայն դրուածքները և պարագաները՝ որ կըլերաբերէին այն կարգադրութեան. յորոց մէք բաւական Համարեմք չեղատակել աչտեղ միայն նոցա փոքրիկ մէկ կտորը, որով կտեսնուի՝ թէ Ներքին Գործոց Ոստիկանարանը և Սինոդը յիշուած առաջնորդ Էջմիածնէն եղել իրարու Հետ այն կարգադրութեան վերայ, և ոչ թէ, ինչպէս որ վարդապետին բամբաստողները գանդատ կանեն, առանց նախնիքաց գլխութեան Սինոդին ի գործ դրուած են Պետաւրակոց և Նախնիքական վիճակին Համար եղած կարգադրութիւնները:

Գիտեմք որ այն նախանձացողները գոհ չէին լինել նաև ասով, այլ կապահովէին որ վարդապետը Մայր Աթոռոյն պատիւը և իշխանութիւնը աւելի ջերմեւանդութեամբ պահած լինէր, ուստի միշտ պատրաստ էին Հարցանելու իրեն իւրաքանչիւր քաջախիտին մէջ՝ թէ «Որով իշխանութեամբ առնես դու զայդ, կամ ո՛ր

եա քեզ զիշխանութիւնդ զայդ» . . . Բայց որովհետեւ Սինոդին աչն ժամանակի խոհական և օրէնադէտ անդամները և ոչ իսկ արժան համարել էին սորա նման հարցմունք անել Ոստիկանին կամ վարդապետին, արդեօք մեք ևս իրաւունք չունինք ասելու նոցա՝ թէ «իսկ դուք որով իշխանութեամբ հարցանէ՞ք զայդ» . . . Սակայն լաւ կհամարեմք արհամարհութեան արժանի դատել նոցա կեղծ աղբաւերութիւնը, որով ամէն ժամանակ ուղած են ջատագով ձեանալ Մայր Աթոռոյն և Աղգիս իրաւանցը և պատուոյն, մինչդեռ յայտնի է որ ընդհանրապէս աչնալիս նախանձաշուղովութիւն ծախողներէն շատերը առաջին անգոյնողք են ամենայն եկեղեցականաց առ հասարակ, և եկեղեցական իշխանութեան ևս. միթէ նոցա համար դժուար բան էր քալողելը՝ թէ Գաբրիէլ վարդապետը (որոյ նախընթաց աշխատութիւնները և աղբալին իրաւանց համար կրած նեղութիւնները դուցէ իրենց միայն ծանօթ չէին), մանաւանդ թէ հաճոյ չէին), անարժան միջոցներով և փառամով զխաւորութեամբ հետամուտ եղել է աչն պաշտօնին։ Այս զրպարտութիւնը բարձրաձայն քարոզութեամբ տարածողներուն գլխաւորն եղաւ աչն ժամանակները և չետոյ՝ Նալբանդեան Մեքայէլ յանդուգն երկատարողը, որ միտքը դրած էր թէ իւր պաշտպան ու բարերար Մատթէոս Արքեպիսկոպոսին այս վեճակէս Աթաղիսանի վեճակին Առաջնորդութեան փոխադրուելը անպատուութիւն ու գրկանք էր նորա՝ Գաբրիէլ վարդապետին պատճառաւը, ուստի ամէն տեսակ հրահարքներով ու խճրճանօք կը անար վնասել նորա համբաւոյն և ձեռնարկութեանցը, և ըստ մասին չափողեցաւ ևս իւր վնասակար ջանքին ու աշխատութեանը մէջ, ինչպէս որ չետոյ պիտի տեսնեմք։

Այժմ աչն նաչեմք՝ թէ ինչ թղթակցութիւն եղած էր արդէն ի մէջ Սինոդին և Ներքին Գործոց Ոստիկա-

նարանին՝ երբոր Գաբրիէլ վարդապետը նշանակուեցաւ կառավարիչ վեճակիս Նախիջևանի և Պեսարապոլոյ։

Ոստիկանարանին մէջ պահուած վաւերական գրութեաւքներէն տեսաւ վարդապետը՝ որ կարգադրութիւնը եղած էր իրեն համար աչն ժամանակ որ ինքը տակաւին ի Փարիզ էր, և աչն այս կերպով։ Ս. Էջմիածնաց Սինոդը տեսնելով որ Ռուսաստանի վեճակներէն ոմանք առանց Առաջնորդի մնացած են հանգուցեալ Ներսէս կաթողիկոսին կառավարութեան վերջի ժամանակներէն ի վեր, առաջարկել էր Կովկասու Փոխարքային, և նա Ներքին Գործոց Ոստիկանին, որ Ղաւաքադու կառավարիչ կամ առաջնորդ⁽¹⁾ նշանակուի Վեհապետեան Գէորգ Արքեպիսկոպոսը, Թիֆլիզու՝ Ջաւախեանց Սարգիս Արքեպիսկոպոսը, և Աթաղիսանի՝ Մակար Արքեպիսկոպոսը։ Ոստիկանը պատասխանել էր՝ թէ Տէրութիւնը արդէլք չ'տեսնէր Ղաւաքադի և Թիֆլիզու Առաջնորդութեան աչն անձանց կառավարութեանը յանձնուելուն, միայն կուղէ որ Աթաղիսանի աթոռը առ այժմ պարապ մնայ, որովհետեւ Այվաղեան Գաբրիէլ վարդապետին Ռուսաստան գալը կապտուի, և հարկ պիտի լինի ուրիշ կարգադրութիւն անել։ Արդեւ թէ Սինոդը ընդդիմութիւն մի տեսնէր աչն պատասխանին մէջ, կամ բռնաբարութիւն օրինաց և իրաւանց Մայր Աթոռոյն, ոչ ապաքէն կարող էր և պարտական ևս էր գոնէ այս ասելու՝ թէ Սինոդս խոնարհաբար կինդրէ

(1) Ռուսաստանի Հայոց Տէրագործութեան եղած է Կառավարիչ Խորհրդանէլ Ռուսաց Управляющий Епарією, որը նախէն է Խորհրդանէլ Նախիջևանի Առաջնորդութեան։ Բայց ապաքէն՝ զանադոսութեան չորհելով այս երկու խորհրդան Տէր, Управляющий Епархією և Епархіальный Начальникъ, շարունակեմք Առաջնորդ եւ Վեճակիս Կառավարիչ։

Տէրութենէն որ այդպիսի կարգադրութիւն մի չլինի առանց իւր նախընթաց գիտութեանը կամ հաւանութեանը: Բայց Սինոդը լաւ գիտնալով կարգադրութեան 966 յօդուածին զօրութիւնը, ձայն չհանեց, հաւանեցաւ, կամ հաւանած երեցաւ: Ահա այս հիման վերայ եղաւ Մատթէոս Արքեպիսկոպոսին Աժտէրխան փոխադրուելը, և նորա պաշտօնին Գաբրիէլ վարդապետին յանձնուելը:

Սոյն բանը ստուգեցինք յետոյ նաեւ Ս. Էջմիածնաց Սինոդին գործերէն, որով այս ևս լիովին հասկացուեցաւ՝ թէ Ռուսաց Տէրութիւնը լաւ տեղեակ լինելով արդէն Ռուսաստանի Հայոց ուսումնական կարօտութեանցը, և կամենալով Գաբրիէլ վարդապետին դործունէութեան ասպարէզը յառաջադնչն պատրաստել, առանց իսկ նորա գիտութեանը արած էր իւր կարգադրութիւնները, որպէս զի Ռուսմիսարանին դործը անխախտ և առանց դժուարութեան յառաջանայ:

Այս աչսպէս լինելով, աւելորդ կհամարվմբ հերքել աչստեղ նաեւ այն տղայական և անճոռնի մահարեւութիւնը, որով այս գործողութենէն առիթ առին ոմանք ասելու՝ թէ «Ուրեմն վարդապետին կողմանէ մեծամեծ խոստմունքներ եղած պիտի լինին Տէրութեան՝ որ այսքան պատուով և պատրաստութեամբ ընդունելութիւն գտել է նա Տէրութեան առջև», և ոմանք յայտնապէս ևս կասկածեցան իմաստաւորէն՝ թէ ուրեմն Տէրութիւնը խօսք առած կլինի վարդապետէն որ Հայերը Ռուս դպրոցներու աշակերտքի: Ո՛հ ալլանդակ ցնորք տգիտութեան և չարամտութեան, և կեղծ աղգասիրութեան խա՛մ պտուղ:

Քանի մի օրէն հրատարակուեցաւ Կաջսերական հրովարտալը՝ որ կասէր, «ՀՐԴԱՐՏԱԿ ԱՌԻՍԻԱՐԱՐ ԾԵՐԱԿՈՅՏ»:

«Զառաջնորդ վիճակին Հայոց Նախիջևանի և Պետաքալոյ Արքեպիսկոպոսն Մատթէոս Վեհապետեան՝ «բարեգթութեամբ աղատ արարեալ յայնմ պաշտամանէ,

«պատուէր տամք լինել նմին Առաջնորդ վիճակին Հայոց Աժտէրխանու, իսկ զկառավարութիւն վիճակին «Նախիջևանի և Պետաքալոյ յանձն առնեմք Գաբրիէլ վարդապետի Այվաղեան»:

(Ի բնագրին ստորագրեալ է)

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ.

«Ի Յարսքոյէ—Սէլօ, 1 Նոյեմբ. 1857»:

Նոյեմբերի 9-ին նորընտիր Կառավարելը, կամ Տեղակալը, Փեթերպուրկի եկեղեցւոյն մէջ առաւ իւր հանդիսաւոր երդումը հաւատարմութեան առ Տէրութիւնն ի ներկայութեան Վերատեսչի բաժնին աջլաղաւան աղգաց՝ Սիվերս Կոմսին, Լազարեան Խաչատուր և Աղա Յովհաննէս իշխանապետաց, և ուրիշ աղգային և օտարազգի մեծամեծաց: Յետոյ նոյն ամսոյն 11-ին ներկայացաւ Վեհափառ Կաջսեր առանձին ի Յարսքոյէ—Սէլօ, և Նորին Վեհափառութիւնը բարեհաճեցաւ կէս ժամի չափ խօսիլ վարդապետին հետ նորա նոր պաշտօնին վերայ, Ռուսմիսարանին Թէոդոսիա հաստատուելու խորհրդին վերայ և այլն:

Նոյեմբերի 20-ին Լանսքօյ Կոմսը պաշտօնական մեծահաց կոչունք մի առաւ ի պատիւ վարդապետին, հրաւիրելով՝ բաց ի քսանի չափ մեծամեծաց Ռուսաց՝ Լազարեան Վեհապետաց իշխանները, Աղա Յովհաննէսը Տէլեանեան, Սիմէոն Աբամելիք իշխանը և ուրիշները:

Փեթերպուրկէն Մոսքուա դառնալով՝ հաղիւ կարողացաւ վարդապետը աչնտեղ շարաթ մի կենալ, որովհետեւ հարկ էր փութալ Քիշնև երթալու՝ քանի որ ձմեռուան սաստկութիւնը չէր տերած. և այն վեց օրուան մէջ Մոսքուայի աղգայինք առ հասարակ մեծամեծ պատիւներ ու հարկներէն արին՝ իրենց վիճակի նորընտիր Առաջնորդին, և յանուանէ Լազարեանց Վեհափառ քեռորդէրը, նմանապէս Աղա Յովհաննէս

Ստեփանոսեան Յովնանեանց, Աղա Մեքայէլ Յարու-
թիւնեան Ստեփանեանց, Աղա Յովհաննէս Գանիէլեան
Լօռու-Մելիքեանց, Աղա Բախշի Կերակոսեան Խալա-
թեանց, Աղա Աղեքսանդր Թալլիզեանց, և Աղուլեցի
վաճառականները:

Աղուլեցւոց արած մեծահանգէս կոչունքին ժամա-
նակը Պ. Ստեփանոս Նաղարեանց վարժապետը, մաղ-
թողական ճառ մի ևս կարդաց, զոր ինքը շարադրած
էր, և զոր արժան կհամարեմք այստեղ հրատարակել:

«Վեհապատիւ Հայր,

«Հոգեւոր Տէր մեր.

«Աղուլեցւոց պատուելի հասարակութիւնը յանձնել է ինձ
այս րոպէիս Թարգման լինել այն սրտովին շնորհակալութեանը
որ մասուցանում է Ձեզ այն մեծարական շնորհի համար, որ ցու-
ցել էք Գուր Նորան, հաճելով ընդունել Նորա համատ կիւրա-
սիրական աղուհացը: Այս աղուհացը վայելելով Ձեր պատուական
Հայրութեան հետ միասին, կամի նա համարել մե բարեկամական
սիրոյ սեղան, մի տեսանելի բարոյական հաղորդակցութիւն, որ
պիտոյ է տեղական կերպով սիրտ սրտի հետ կապէ, հոգի հոգու-
հետ զուգաւորէ, մի քաղցր յարաբերութիւն հաստատէ ազգի
նոր և Նորա հոգեւոր զաւակներին մէջ, Հայոց աւերակ տունը
վերստին շինելու և բարեգործելու համար:

«Ուրախ ենք, Վեհապատիւ Հայր, և անպատմելի ուրախ, որ
այս եղբայրսիրական հացկերութիւնը այսպէս մօտեցնելով մեզ
միմեանց, իրաւունք է տալիս մեզ մի քանի բառ խօսելու Ձեր
խոհական Հայրութեան հետ այն ցաւերի վերայ, որոնց մինչև
այժմ համբերել է Հայոց ազգը, ոչինչ բժշկութիւն, ոչինչ Թե-
թևութիւն չգտանելով: Շատերը եկել են, շատերը դնացել են,
ոչ մի ողորմած Սամարացի չէ հարցրել այնտեղ անհոգ ու անտես
ձգած վերաւոր Հայ Ժողովրդի որպիսութիւնը, ոչ ով ձիթով ու
դինով չէ սպտել վերաւորի վէրքը, ոչ ով ինսամ չէ տաքել բարձ-
րացնելու այն անկեալը, տանելու և հասուցանելու Նորան դէպ
ի մի ապահով իջևան: Ամբոխի բերանից դովասանութիւնը շատ,
բայց դրժ ու արդիւնք ազգի մէջ և ոչ մի: Բայց մեր ցաւերի
չափը լցուել է արդէն, օրէ օր սաստկանում է վտանգը և վերջ-
կութեան հարկաւորութիւնը: Ուրեմն, Վեհապատիւ Հայր, այս

րոպէիս ներկայ լինելով մեր ընկերական Ժողովի մէջ, կարող էք,
առանց մեր բերանի բարբառը լսելու, մեր երեսներին վերայ
կարդալ մեր սրտերի ցանկութիւնը, փափազը, ուխտերը, վեր-
ջապէս մեր քաղցր ակնկալութիւնը Ձեզանից ապագայի օրերումը:

Այս բարե յոյսերովս Թո՛ղ այժմ՝ վերառաքենք դէպ ի երկնք
մեր բարեմաղթութիւնը. Կեցցէ՛ Հայր Գաբրիէլ Տեղակալ Առաջ-
նորդ մեր, կեցցէ՛ վառ շինութեան ազգի, կեցցէ՛ որպէս բարե
Հայր Ժողովրդի, որպէս ընտիր քահանայ եկեղեցու, որպէս շինող
և բարեգործող Հայկական ազգի չոր ու ցամաք անդաստանին:

Նոյեմբերի 28-ին, 1857.

Մոսկվա.

Նւ թէպէտ մեք այսպիսի մաղթողական ճառերու
և դովասանութեանց ներքին և իսկական ցարգը չհաս-
կացողներէն չեմք, և այն պատճառաւ դանց կանեմք
հրատարակել այս տեղ ուրիշ շատ շնորհաւորութեան
նամակներ, գրուածքներ և արձակ ու ոտանաւոր բա-
րեմաղթութիւններ՝ զորս ընդունեցաւ այն միջոցին
Գաբրիէլ վարդապետը շատ տեղերէ, բայց նախ՝ վերոյ-
գրեալ ճառը՝ իրեւ «Հիւսիսստիպլ» օրագրի խմբագրա-
պետին այն ժամանակի դպրամանցը չաշտարարու-
թիւն՝ հրատարակման արժանի երեցաւ մեզ, և երկ-
րորդ՝ վարդապետին եղած այսպիսի ընդունելութիւն-
ները ի կողմանէ Ռուսաստանի Հայոց այն մասին որ
ուրիշներէն շատ աւելի ցառաջադէմ են՝ ոչ միայն քա-
ղաքագիտութեան մէջ, հապա նաև ճշմարիտ ազգա-
սիրութեան և ազգային եկեղեցւոյ պատուոյն և իրա-
ւանցը նախանձաշուղովութեանը կողմանէ, -- մէկ մէկ
ապացոյցներ են թէ ուրեմն վարդապետին առանց Սե-
նոգի կարգադրութիւնը աչքովը տեսնելու կամ նախըն-
թացաբար Սինոդին հաւանութիւնը խնդրելու՝ Տէրու-
թիւնէն իրեն առաջարկուած պաշտօնը յանձն առածը
այնքան մեծ յանցանք ու սխալանք չէ՞ որքան որ
նորա հախառակորդները երեւակացեցին ու հռչակեցին:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ.

Գարրիէլ վարդապետին Քիշնեւ երթալն ու Առաջնորդական կառավարութիւնն ընդունիլը.

Ներքին գործոց Ոստիկանին կարգադրութեանը համեմատ, Գարրիէլ վարդապետը Մոսքուայէն ուղղակի Քիշնեւ գնաց դեկտեմբերի առաջին օրերը:

Ի ճանապարհին Սե'րփուխովի կապարանին մէջ հանդիպեցան վարդապետին քանի մը Նախիջևանցի վաճառականներ, և սերով և ուրախութեամբ մեծարեցին իրենց նոր Առաջնորդը. մէջբերէին մէկը, որ էր Խլքթ-Ճեան Ազա Յակոբը, մաղթողական ճառ կամ թուղթ մը ևս կարդաց վարդապետին, զոր Նախիջևանէն պատճառաւ ու հետեւին բերել էին այն վաճառական ճանապարհորդները:

Վեհապետեան Մատթէոս Արքեպիսկոպոսը սերով ընդունեցաւ զԳարրիէլ վարդապետը, հիւրընկալեց զինքը Առաջնորդարանին մէջ, և հետզհետէ վիճակին գլխաւոր գործերուն ծանօթացընէլէն յետոյ, դեկտեմբերի 17-ին բոլորովին յանձնեց նորա Կառավարութիւնը կամ Տեղակալութիւնը:

Այն միջոցին Առաջնորդական Ատենին կամ Կոնսիստորիային առաջին անգամ, և զրեթէ կառավարող վիճակին, էր՝ այժմ հանդուցեալ Բեկնադարեանց Յովհաննէս վարդապետը: Մատթէոս Արքեպիսկոպոսը առաջարկեց այն վարդապետին որ իւր հետը Աժտէրխան երթայ. բայց նա կամք չտուաւ, այլ յօժարակամ սերով ուղեց մնալ Քիշնեւ՝ թէ՛ իբրեւ այն տեղի եկեղեցական կալուածներուն վերատեսուչ, և թէ՛ Պետարապետի Հոգեւորական Կառավարութեան առաջին անգամ,

որովհետեւ ըստ նոր կարգադրութեան Ոստիկանարանին Ներքին Գործոց՝ Նախիջևանի և Պետարապետի վիճակին Կոնսիստորիան պիտի փոխադրուէր Թէոդոսիա (ուր պիտի բացուէր ուսումնարանը), և Քիշնեւի մէջ պիտի հաստատուէր նորա տեղը Հոգեւոր Կառավարութիւն:

Արդէն Մատթէոս Արքեպիսկոպոսը իւր առաջնորդութեան առաջին տարիները խնդրած էր Տէրութեանէն որ Առաջնորդական Աթոռը և Կոնսիստորիան փոխադրուի Քիշնեւէն՝ Նոր Նախիջևան. և իրաւունք ունէր. որովհետեւ Քիշնեւ այն ընդարձակ վիճակին հեռաւոր մէկ ծայրը գտնուելով, թղթակցութիւնները և ամէն տեսակ գործողութիւնները մեծ դժուարութեամբ և շատ ժամանակ կորսուելով կլինէին: Եւ թէպէտ Նախիջևանն ևս վիճակին միւս ծայրն էր, և շատ հեռու կմնար Պետարապետէն, բայց դոնէ վիճակին ամենէն բաղմամբը քաղաքը լինելով՝ Քիշնեւէն շատ աւելի յարմար էր Առաջնորդական Աթոռոյն և Կոնսիստորիային այն տեղը լինելուն: Տէրութիւնը Մատթէոս Առաջնորդին առաջարկութիւնը թէպէտ օրինաւոր ճանաչած էր, բայց և հանդուցեալ Ներսէս Կաթողիկոսին կարծիքը հարցուցել էր. իսկ նա, գուցէ վախնալով որ այնու փոխադրութեամբ Քիշնեւի կալուածները երեսի վերայ կմնան, պատասխան տուել էր Տէրութեան՝ թէ «Ինչպէս որ ես 17 տարի Քիշնեւ նստած՝ կառավարեցի այդ վիճակը, այսպէս և Մատթէոս եպիսկոպոսը կարող է շատ լաւ կառավարել վիճակը՝ Քիշնեւ մնալով»:— Բայց որովհետեւ Կապսերական հրամանաւ աղգային Ուսումնարանը պէտք էր բացուէր Թէոդոսիոյ մէջ, ինչպէս որ ասացինք, և նորընտիր Առաջնորդին ձեռքովը և վերատեսուչութեամբը կառավարուէր, բնական էր որ Առաջնորդական Աթոռն ևս ոչ Քիշնեւ մնայ և ոչ Նախիջևան փոխադրուի, հապա ի Թէոդոսիա. մանաւանդ որ Խրիմը Պետարապետի և Նախիջևանի զրեթէ մէջտեղը

դատնուելով, աւելի զիւրութիւն կուտար վիճակին կառավարութեանը: Այս պատճառներով որոշուեցաւ որ Առաջնորդարանը և Կոնսիստորիայն փոխադրուին Քիշնևէն Թէոդոսիա. Քիշնև մնաց Հոգեւոր Կառավարութիւն Պետարապետի, և Խրիմու Խարասու քաղաքէն վերցուի Հոգեւոր Կառավարութիւնը՝ Թէոդոսիայի մօտ գլխուէլուն պատճառաւ:

Եւ այսպէս 1858-ին սկիզբէն Նախիջևանի և Պետարապետի վիճակին Առաջնորդական Աթոռը փոխադրուեցաւ Քիշնևէն Թէոդոսիա՝ զիւրութեամբ Սինդիին Ս. Էջմիածնի:

Մատթէոս Արքեպիսկոպոսը պիտի մնար աջնուհետև ի Քիշնև իբրև Հիւր մինչև գարուն, և Բեկնադարեան Յովհաննէս վարդապետը պիտի սկսէր Կոնսիստորիայի գլխավորութեանը յուզարկել Թէոդոսիա, ընդ որս նաև Կոնսիստորիայի պաշտօնեաները: Իսկ Գաբրիէլ վարդապետը իւր Հետը ունենալով Աղափիրեան Գրեգոր անունով ուրարակիւ գպիւր՝ զոր Մոսքուայէն բերել էր իբրև գրագիր, և ճանապարհ ելնելով գնաց Հասաւ Գրեգորուսովս գեկտեմբերի 24-ին, անտի Օտեսոս:

Նոր Ռուսիոյ և Պետարապետի Ընդհանուր Կուսակալ աջն ժամանակը Սթրոփոնով կոմսն էր: Սա սիրով և մեծարանօք ընդունեցաւ գնորդնալի Տեղակալը, — որուն Հետ և ըրորդ անգամն էր որ կտեսնուէր, — և ուրիշ խօսքերուն մէջ գրեթէ խնդրելով ապսպրեց վարդապետին որ ամենայն ջանք և փոյթ ի գործ դնէ վերջացնելու աջն ցաւալի ու գալթակալի կուսակալները որ կային Նախիջևանի մէջ՝ եկեղեցական գումարներուն պատճառաւ. ինքն ևս խոստացաւ որ իւր կողմանէ ամէն տեսակ օգնութիւն անէ վարդապետին՝ թէ՛ աջն դործոյն և թէ՛ ուրիշ կառավարչական գործողութեանց մէջ:

Տարւոյն ետքի օրն էր որ Հասաւ Գաբրիէլ վարդապետը Թէոդոսիա, և սկսաւ խիտցն Կոնսիստորիայի փո-

խադրութեան գործոյն միտ դնել. միանգամայն և վիճակին կառավարութիւնը ձեռք առած՝ կարելի էր նարքները սկսաւ բանեցնել որ ամենայն գործողութիւն կանոնաւոր կերպով առաջ երթայ, և բարեկարգուելու արժանաւոր պակասութիւնները վերցուն կամ ուղղուին: Եւ թէպէտ ձմեռնային ճանապարհորդութիւնը և նոր պաշտօնին դժուարութիւնները տկարացուցին զինքը մէկ երկու ամիս, բայց արդեւ չեղան գլխաւոր և կարեւոր աշխատութիւններուն. աջնպէս որ մինչև մայիսի սկիզբները լիովին տեղեկացաւ նա վիճակին գործերուն, և կարողացաւ պատրաստուել երթալու Նախիջևան, ուսկից կախեալ էր ըստ մասն նաև ազգային Ուսումնարանին Հիմնարկութիւնը:

Արդէն երբոր Գաբրիէլ վարդապետը դեռ Մոսքուա էր, Նախիջևանի քաղաքագլուխը Սիմէոն Աղա Ալաճալեան, ուրիշ քանի մի Նախիջևանցի իշխանաւորաց Հետ աջն տեղը դատնուելով, յայտնել էին Առաջնորդին՝ թէ ի՞նչ ցաւալի երկպառակութիւն կայ Նախիջևանի ի պատճառս Խալիֆէն և Հայրապետի կուսակցութեանց, և եկեղեցական ու քաղաքական գումարաց: Իրենց խօսակցութեանց մէջ այս ևս ասել էին աջն բարեսէր անձինքը. «Նրանի՛ թէ 50,000 ռուպլի զոհուէր մատաղ երթար ամենուս կողմանէ, միայն թէ այս վրաստակար և անտանելի երկպառակութիւնը վերնար մեր մէջէն»: Միանգամայն խնդրել էին վարդապետին որ այս բանիս դարման անելու Համար ամենեկին աշխատութիւն չխնայէ: Ուստի և վարդապետին մեծ հոգը և մտմտութիւն աչս էր թէ արդեօք ի՞նչ կերպով պիտի յաջողէ իրեն Աստուած վերցնել Նախիջևանէն աջն խառնութիւնները, ու քրիստոնէականացել սէրն ու խաղաղութիւնը Հաստատել ընակիչներուն մէջ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ.

Նախիջևանի եկեղեցեաց գումարներուն խնդիրը եւ նորա լուծուիլը .

Թէպէտ և Գաբրիէլ վարդապետը արդէն լսած էր Նախիջևանի մէջ քանի տարիէ ի վեր եղած երկպառակութիւնը, ինչպէս որ ասացինք, բայց իրեն առաջին ու գլխաւոր պարտք ճանաչելով՝ երկու կողմի անձինք ևս շահել, և արդարութեամբ ու խաղաղութեամբ վերջացնել ամէն կռիւ և հակառակութիւն, մտաբերած էր որ Նախիջևանի գնացած ժամանակը ամէն բանէ աւելի ջանաչ անկողմնասէր և անաչառ կերպով վարուել ամենուն հետ:

Խօսք չկար այն սերալիւր և հանդիսաւոր ընդունելութեան՝ զոր արաւ ժողովուրդը նորընտիր Առաջնորդին Նախիջևանի մտած օրը, և այնուհետեւ մինչև տասն և հինգ օր: Առաջնորդը այն 15 օրուան մէջ Նախիջևանի գլխաւոր ժողովրդականաց հետ ծանօթանալով, մէկ կողմանէ եկեղեցիներուն բարեկարգութեանը հոգի տանէր, և միւս կողմանէ եկեղեցական գումարաց խնդրոյն վերայ տեղեկութիւններ կհաւաքէր ամենուն բերանէն, և իրենունները մինչև կէս գիշեր այն խնդրոյն վերայ եղած գրուածքներն աչքէ կանցնէր, որպէս զի կարողանայ խնդիրը լաւ հասկանալ առաջ, և չետոյ նորա լուծման հնարքը գտնէ և առաջարկէ ժողովրդեան:

Իրեն հաւաքած տեղեկութիւններուն գլխաւոր կէտերն ստեալ էին: Որովհետեւ Մատթէոս Արքեպիսկոպոսը Խալիպեան Յարութիւն Աղային ձեռքը եղած փողերուն հաշիւները քննելու համար վեց հոգի ընտ-

րած էր Նախիջևանի ժողովրդեան մէջէն, որոց գլխաւորն էր Հաչրապետեան Կարապետ Աղան, և նոցա յանձնել էր որ ամենայն ճշտութեամբ հաշիւները քննելէն չետոյ՝ իրեն առաջարկեն, որպէս զի կամ անձամբ և կամ Տէրութեան ձեռքովը այն փողերը պահանջէ և առնու, ուստի և նոքա

Ա. Հաշուատեսութեան ժամանակը հաշուի դարկել էին ո՛չ միայն Նախիջևանի եկեղեցեաց մայր գումարները այն ժամանակէն՝ յորում հանգուցեալ Ներսէս Կաթողիկոսը յանձնել էր Խալիպեան Յարութիւն Աղային զրամական մուրհակները և թղթերը, այլ և հաշուել էին այն գումարներուն տոկոսները՝ իւրաքանչիւր տարի 100-ին 6 սեպելով, և շահ շահ վերայ դարնելով՝ մինչև 1857 տարւոյն հոկտեմբերի 15-ը. թէպէտ և Ներսէս Կաթողիկոսը այն գումարները Խալիպեան Յարութիւն Աղային յանձնած ժամանակը չէր պատուիրած որ նա շահեցնէ զայնս, կամ թէ նոցա զիմացը ապահովութիւն տայ իւր սեպհական կառուածները, այլ միայն անկորուստ պահպանէ:

Բ. Հաշուատեսները հաշուի դարկել էին նաև ա՛յն փողերուն շահը կամ տոկոսները՝ որ մինչև ցայսօր իսկ մնացած էին Նախիջևանի գիւղացիներուն ձեռքը, և Պ. Խալիպեանը չէր չարաչափ ձեռք բերել զայնս, ինչպէս որ ձեռք բերած էր քաղաքի եկեղեցիներուն գումարները:

Գ. Խալիպեանին վերայ պարտք հաշուել էին շահովը հանդերձ նաև այն 15 հաղար բուպլին, զոր հանգուցեալ Կաթողիկոսը ապահանջել էր, և նա չուղարկել էր Թիֆլիզ (1):

(1) Եբէոր Գաբրիէլ վարդապետը 1863-ին Ա. Լըճիսիճի փառքով էր, հանդուրժելով Ղափուս Արքեպիսկոպոսի առաջարկէն այն նշա-

Դ. Խաչկապեանին վերայ պարտք Հաշուել էին տոկոսներ Հանդերձ նաև 18,000 ըուպլի չափ ստակ, զոր նա Ներսէս Կաթողիկոսին Հրամանովը ծախք արել էր Նախընկանի Ս. Խաչ վանքին շինուածքներուն և նորա քովի ընդարձակ պարտէղին վերայ:— Նւ աչսպէս Մատթէոս Արքեպիսկոպոսին դրած պատգամաւորները կամ Հաշուատես անձինքը իրենց Հաշիւները կլիւքացընէին՝ ասելով թէ Խաչկապեանը պարտական է վճարել Նախընկանի եկեղեցիներուն 123,551 ըուպլի և 92 կոփ. արծ.

Իսկ Խաչկապեան Յարութիւն Աղայն իւր կողմանէ աչս Հաշիւը կցուցանէր: Հանդուցեալ Ներսէս Կաթողիկոսին Առաջնորդութեան Ժամանակը՝ նորա Հրամանովը ինքը Խաչկապեանը 1842 թուականէն մինչև 1845 մեծամեծ դժուարութիւններով, կարելի է ասել՝ թէ նաև չափազանց խստութիւններով ու անդթութիւններով, ժողովել Հաւաքել էր 39,187 ըուպլի: Մատթէոս Արքեպիսկոպոսին Առաջնորդութեան Ժամանակը, 1845-էն մինչև 1857-ին վերջը, եկեղեցեաց երէցփոխաններէն ընդունել էր 10,263 ըուպլի:

Այս գումարներուն տոկոսիքը մինչև 1856 տարին եղել էր իրեն ձեռքովը 24,050 ըուպլի:

Պատրաստական փողի տոմսակ մի կար՝ 117 ըուպլի և 61 քոփէկ:

Կոմս Խոսրոս. «Նախընկանի տէր է շնորհալու շինին որ Ներսէս Կաթողիկոսին վախճանելովը՝ իրենց եկեղեցիներուն Գումարները Բոլորն ու
«Էջմեածէն չեղորարուեցան. վրան զի հոգեւորաւ Կաթողիկոսը Գրած էր
«Ենչ Թիֆլիսէն լի է ահա՛ առ այժմ 15,000 ծանկ. առ Սալիպեան
«Յարութիւն Աղայն և Կոմարի՛ն առ չեղ. Գրած է՛ առ Յարութիւն
«Աղայն որ հեղ զհեղէն յաղարկէ ինչ ճիւղ գումարներն և՛ հինգ հինգ հազար
«Ծանկ իւրաքանչիւր լի լի Բեքով: Նիւ Կաթողիկոսը այն դարին չեղին
«ճանէր, ճիշտ 1857-ին վերջերը Բովանդակ գումարները անորոշոյն և՛
«Գային Էջմեածէն:»

Ս. Խաչ վանքին արդիւնքներէն իւր քովը Հաւաքուած՝ 3,500 ըուպլի:

Որով ըստանալի գումարը կլինէր 83,981 ըուպլի և 19 քոփ. արծ.:

Այս երկու տեսակ Հաշիւները տեղն ի տեղը քննելով ու Համեմատելով, Գարբիէլ վարդապետը աչսպէս դատեց՝ թէ

Նախ, չափազանց խստութիւն՝ մանաւանդ թէ անիրաւութիւն էր պահանջել Խաչկապեանէն 100-ին 6 շահը, և տարուէ տարե շահը շահին վերայ դարնել՝ նոյնպէս 100-ին 6, մինչդեռ Հանդուցեալ Կաթողիկոսն աչս գումարները չանձնել էր իրեն իբրև աւանդ (Էմանէլ)՝ անկորուստ պահպանելու մտքով, ինչպէս որ կերևի Հանդուցելոյն ըաղմաթիւ կոնդակներէն: Նւ եթէ նա կաթողիկոսին աչսպիսի կարգադրութեանը չնայելով՝ իւր կողմանէ աչս գումարներուն ևս տոկոսիքը կցուցանէր 24,050 ըուպլի, աչս գործը, — նորա խօսքերուն նայելով — իւր Հաւատարմութեանը և առատաձեռնութեանը միայն Հեռեւանքն էր, և ոչ թէ ճիշդ պարտականութիւն:

Ներքորդ, թէպէտ և ըստ ինքեան ապօրինաւոր և անկարգ ըսն էր վիճակի գումարները ո՛ր և ինչ կերպով օտարացընել, կամ նաև ի սուրբ Աթոռն անցընելը՝ առանց ստիպողական Հարկի, սակայն անկարելի էր Խաչկապեանին պարտք Համարել աչս 15,000 ըուպլին՝ զոր նա յուղարկել էր Ներսէս Կաթողիկոսին, և որոց անդորրագիրը կամ ընդունելութեան մուրհակը ձեռքն էր:

Ներքորդ, անկարելի կերևէր պահանջել իրմէ Ս. Խաչ վանքին շինուածոց վերայ արած ծախքերը, որովհետև աչս շինքերն և պարտէղը կեցած են, և նոցա վերայ եղած ծախքերը Հաշուելը դիւրին էր:

Չորրորդ, անիրաւութիւն կերևէր պահանջել Խաչկապեանէն աչս գումարները՝ որ կամ իրեն չանձնուած

չէին, և կամ նորա աշխարհի խոստովեամբ արած պա-
հանջմունքներէն ետքն ևս մէկուն մէկալին ձեռքը
մնացել և անյուսալի առնելիքներուն կարգն անցել էին:

Հինգերորդ, ևս թուաւել անկրտուութիւն կերէր այն
դրամներուն շահը պահանջելը, շահին ալ շահը, մինչ-
դեռ չայտնի էր թալիպեանին մեծ ջանքը և աշխա-
տութիւնը՝ եկեղեցական դրամները ձեռք բերելու,
անկորուստ պահելու և շահեցնելու համար:

Սոքա այսպէս գտնելով՝ Գաբրիէլ վարդապետը յու-
նիս ամսոյ 22-ին իւր իջևանը հրաւիրեց Նախիջևանի
ամենայն եկեղեցեաց երէցփոխանները, քաղաքապետը,
դատարանին՝ այսինքն հաշիւապահները, եկե-
ղեցական դրամոց հաշիւները նայելու համար որոշուած
պատգամաւորները և ուրիշ քառասունի չափ պատուա-
ւոր ժողովրդականք:

Սրբոր ամէնքը ժողովեցան, առաջ խօսեցաւ և
նկարագրեց ժողովականաց առջեւ քաղաքին ցաւալի
երկպառակութիւնը՝ որ մեծ արգելք էր քաղաքացւոց
ամէն տեսակ յառաջադիմութեանը: Հասկացուց նոցա՝
թէ իւր պարտքն է այն վնասակար դժտութիւնը վեր-
ցնել ժողովրդեան մէջէն, ինչպէս որ ցանկալի էր նոցն
իսկ քաղաքացւոց՝ թէ՛ հարուստներուն, թէ՛ միջակնե-
րուն և թէ՛ աղքատներուն: Յետոյ բացատրեց նոցա
առջեւ թէ ինքը ինչպէս հասկացել է այն խնդրոյն
սկիզբը և յառաջանալը, և այժմ ինչ վիճակի մէջ գտա-
նուիլը: — Այս ասելէն յետոյ՝ հարցուց ժողովրդակա-
նաց թէ արդեօք ճիշդ կերպով և անաչառ դատողու-
թեամբ հասկացել են երկու կողմին ևս իրաւունքներն
ու պատճառները: Սրբոր նոքա միաբերան վկայեցին
թէ տարակոյս չկայ որ ինչպէս պէտք է տեղեկացել է
խնդրոյն ամէն պարագայիցը, դարձեալ խօսեցաւ ու
հասկացուց նոցա որ եթէ այն խնդիրը խաղաղութեամբ
չվերջանայ, անտարակոյս շատ ցաւալի ու վնասակար

հետեանքներ պիտի ունենայ: Համոզիչ խօսքերով ա-
ռաջարկեց ժողովոյն որ մէկ ժամ առաջ վերջացնեն
այն վէճը, հաշտուին միմեանց հետ, և իրեն պէս
իրենց հաւանութիւնը տան՝ մէկ կողմանէ այն ջան-
քին զոր հաշտութեան որոշուած անձինքը ի դործ դրել
են՝ իրենց պարտքը կատարելու մտօք, այսինքն ման-
րամասնաբար քննել են ամենայն հաշիւները՝ ըստ
հրամանի Առաջնորդին, և միւս կողմանէ ընդունին
այն հաշիւները որ կուտար թալիպեան Յարութիւն
Աղան:

Կաւ դիտէր Առաջնորդը՝ թէ այսպիսի վէճերու մէջ
տարաձայնութեան բուն պատճառը վերնալէն յետոյ
ևս՝ շատ անգամ մէկ կամ միւս կուտակցութեան սիրտը
շուտով ու բոլորովին չէ կարող հանգչիլ, մանաւանդ
երբոր դատապարտելի համարուած կողմը քննութեան
մէջէն անդատապարտ ելնէ: Բաց չայնմանէ ըստ բա-
ւականին տեղեկացել էր վարդապետը որ թալիպեան
Յարութիւն Աղան տասն և հինգ տարի Նախիջևանի
քաղաքապետն եղած լինելով, այն միջոցին իւր խըս-
տութեամբն ու չափէ դուրս անաչառութեամբը քաղա-
քացւոց մեծ մասին սիրտը ցաւցուցած էր, իսկ եկեղե-
ցական փողերը հին երէցփոխաններու և ուրիշ վաճա-
ռականներու ձեռքէն սաստկապահանջ կերպերով ձեռք
ձգելովը՝ թշնամիներուն ատելութիւնը աւելի զրգռել
էր իրեն դէմ. ուստի խղճմտանքին ձեռք չէր տար որ
բոլորովին արդարացնէ զՊ. թալիպեանը ամէն կողմանէ:
Թօք տուաւ ժողովականաց որ թէպէտ և թալիպեանը
թէ՛ իրեն, այսինքն Առաջնորդին, և թէ ժողովականաց
կարծեօքը և միաբան վկայութեամբը, աղատ ճանչ-
ցուելու է ամենատեսակ պարտքէ եկեղեցական դրա-
մոց խնդրոյն մէջ, սակայն ինքը չանձն կառնու խընդ-
րել թալիպեանէն որ նա իւր սեպհական ստացուած-
քէն գոնէ չափաւոր դումար մի տայ Նախիջևանի եկե-

դեցեաց իբրե նուէր կամ ընծայ՝ ի նշան իւր Հաշտութեանը և ի սէր խաղաղութեան Նախիջևանի:

Վեց ժամ քշեց միակերպ աչն խօսակցութիւնը և բացատրութիւնները, և աչն միջոցին ժողովականաց մէջէն երկու երեք անձանց առած առարկութիւնները լուծուեցան. չետոյ ամէնքը առհասարակ միախորհուրդ Հաշտութեամբ ընդունեցան Առաջնորդին վրձիւք՝ իբրե իրաւացի դատաստան: Եւ մինչդեռ կալատրաստուէին ժողովականք ուրախակից լինելու միմեանց աչն մեծ խնդրոյն արդարութեամբ և յաջողութեամբ վերջանալուն համար, Նախիջևանի քաղաքագլուխ՝ Ալաճալեան Սիմէոն Աղայն, և հանդուցեաց Բեկնաղարեան Յովհաննէս վարդապետը, — որ Առաջնորդին քովը նստած էին, — առաջարկեցին որ աչն վճիւրք և որոշմունքը նոյն ժամուն դիր անցուի, և ժողովականք ամէնքն ալ ձեռք դնեն նորա: Հաւանեցաւ Առաջնորդը, և նորա հետ բոլոր ժողովականք, և խոյն շարադուեցաւ դիրը որ էր աչս:

«Մեք ներքոյ դրեալքս առաջաւորը ժողովրդեան Նախիջևանի, «Բաղաքիան Գլխով հանդերձ, և դատաւորք և երէցփոխանք «Եկեղեցեաց քաղաքիս, և հին և նոր պատգամաւորք ընտրեալք և «Կարգեալք ի քննութիւն հաշտոց եկեղեցական դրամոց պա- «հանջելոց կամ պահանջելոց ի Յարութիւն Աղայն խալիպեան, «Ժողովեալք ի խորհուրդ այսօր ի 22 ամսոյս Յունիսի 1858 ամի «Ի Տեղակալէ Առաջնորդութեան վիճակիս Նախիջևանի և Պեսա- «րապետի, յետ լսելոյ դիտրծիս և դիտրհուրդս նորա՝ հաւանեցաք «և հաւանիմք, զի այս խնդիր եկեղեցական դրամոց պահանջելոց «Ի Յարութիւն Աղայն խալիպեան՝ աւարտեցի Բոլորս ի միմեանք «Եղանակաւ՝ ըստ առաջարկութեան նորին Տեղակալ Հօր, այսինքն «Հաշտութեամբ և խաղաղութեամբ, դադարելով այսուհետեւ յա- «մենայն հակառակութեանց և յընդդիմաբանութեանց և վիճ- «մանց, վստահ դուր լի է Աղա Յարութիւնն Պողոսեան խալի- «պեանց՝ ըստ խոստմանն տուելոյ յինքնէ հաստատութեամբ «Գերապատիւ Տեղակալի Առաջնորդութեան վիճակիս՝ դադարեցէ «յիւրմէ կողմանէ յամենայն հակառակութեանց, և յետս առցէ «յամենայն դատաստանական տեղեաց զո՛ր և իցէ բոլոր իւր և

«զդրուած՝ զոր տուեալ իցէ ընդդէմ՝ որքան Արքեպիսկոպոսին «Մատթէոսի նախկին Առաջնորդի վիճակիս, և կամ ընդդէմ պատ- «գամաւորաց ընտրելոց հրամանաւ նորա, և ընդդէմ ո՛ւմ և իցէ «Ի դտելոյն ի քննութեան այսր խնդրոյ: Վստահ եմք և ես, զի «Ըստ երաշխաւորելոյ Գերապատիւ Տեղակալի Առաջնորդութեանս՝ «Յարութիւն Աղա խալիպեանցն ևս յիւրմէ կողմանէ յաւելցէ ինչ «յօդուտ եկեղեցեաց վիճակիս՝ ըստ արժանի իւրու մն առատա- «ձեռնութեան, և այն՝ ի նշան հաշտութեան, սիրոյ և խաղաղու- «թեան: Յաղադս այսր ամենայնի և ստորագրեմք,

«Երէցփոխ Ստեփան Նաթալով.
«Երէցփոխ Գէորգ Խաթրանեանց.
«Երէցփոխ Թադէոս Քէօլլէ—Շահինեանց.
«Երէցփոխ Քերովբէ Յովհաննէսեան Չուչուխեանց.
«Երէցփոխ Մատթէոս Երէցփոխեանց.
«Մեքայէլ Տրապիզոնցով, դատաւոր.
«Կարապետ Կողպէթով.
«Սերոբէ Չուչուխով.
«Կարապետ Բորով.
«Մանուկ Ասլատուրով:
«Յակոբ Խըլաճիեան.
«Նիքիդ Մուրատով.
«Սարգիս Թամանցով.
«Յովհաննէս Թուֆլիկեանց.
«Դատաւոր Ասլատուր Սալթիքով.
«Քանտիաւթ Մալիով.
«Հիմնաւոր Հաշտութեան յօժար եմ Կարապետ Հայրապետեանց.
«Եւս՝ Գրիգոր Մալթիքով.
«Մանուկ Փոփով.
«Յակոբ Հալլաճեան.
«Պետրոս Սախաւով.
«Լոյսպարոն Սալթիքով.
«Մանուկ Ալաճալով.
«Նիքիթ Կոկոյեով.
«Աստուածատուր Խալալով.
«Գալուստ Խաճաճով.
«Աղապապ Նիկողոսով.
«Կարապետ Շըլթով.
«Պաղտատար Պալեօզ,
«Սարգիս Ալաճալեանց.

«Միքիթ Պապանիով»
 «Միքիթ Խաչիւռուղեանց»
 «Եղիազար Պետրոսեան Պապանիով»
 «Թիթուկեանի Սովեթներ, Յարութիւն Աւագով»
 «Ալեքսան Աւաճախով»
 «Խաչատուր Պողոսով»
 «Սաղաթիկի Քայալով»
 «Նիկողայոս Աճէմով»
 «Վարդերես Միքայէլ Զէթունով»
 «Վաճառական Պետրոս Քայալով»
 «Վաճառական Պետրոս Շուպարոնով»
 «Հիմնաւոր Հաշտութեան յօժար եմ Դանիէլ Քառաքաշ»:

Զեմք հարող լուծեամբ անցնիլ այս տեղ այս պա-
 րագան որ Մատթէոս Արքեպիսկոպոսէն Հաշուատես
 որոշուած անձինքը, — գէթ երկուսը համ երեքը, —
 թէպէտ և նախընթաց խօսակցութեանց մէջ դժուա-
 րութիւն չէին հանած, համ առարկութիւն չէին արած
 Առաջնորդին առաջարկութեանը դէմ, — բայց երբ
 այն դրոշն ձեռք դնելու եկաւ բանը, փոքր ինչ դը-
 ժուարութիւններ ցուցին, և յանուանէ Հաշտակեան
 Կարապետ Աղան, անտարակոյս գուշակելով որ այն
 Հաշտութիւնը Հաստատուն և անկեղծ պիտի չլինի:
 Բայց երբ Առաջնորդը յայտնապէս ասաց նորա՝ թէ
 շատ դաշխակահան և վնասակար Հետեանք հարող է
 ունենալ նորա և ընկերացը այն թղթին առնող պարծառ-
 ձեռք չդնելը, յանձն առաւ ստորագրել և ստորագրեց,
 միայն թէ արժան Համարեցաւ այսպիսի չաւելուած մի
 դնել իւր կողմանէ. հիմաւոր Հաշտութեան յօժար է՛, և այլն:
 Նորա ետեւէն միւս Հաշուատեսներն ևս ստորագրեցին,
 և բոլոր ժողովականք Առաջնորդին շնորհակալութիւնն
 ու բարեմաղթութիւնները ընդունելով՝ ուրախութեամբ
 դարձան իրենց տները: Սե թէպէտ կէս գիշերն արդէն
 անցած էր, բայց կարելի է ասել՝ թէ բոլոր քաղաքը
 ոտքի վերաց էր, և ամէնքը մեծ անհանգստութեամբ
 կսպասէին իմանալ թէ ինչպէս պիտի վերջանայ այն

ժողովը: Դուրսը փողոցին ու Հրապարակին մէջ ևս
 խիստ շատ բաղմութիւն կեցած կսպասէր:

Ներքորդ առաւօտը շատ մարդիկ եկան Առաջնորդին
 իրենց շնորհակալութիւնը յայտնեցին այն ցանկալի
 խաղաղութեան իրենց մէջ Հաստատուելուն Համար:
 Նկաւ նաև Խաչիւքեան Յարութիւն Աղայն, — որ իւր
 ատկական անձնասիրութիւնը այս պարագային մէջ ևս
 ցուցնելով՝ ժողովոյն ներկայ լինել չէր կամեցած, —
 և երբ լսեց Առաջնորդէն ժողովոյն դատաստանը և
 որոշմունքը, ինքն ևս շնորհակալ եղաւ, և զանազան
 խօսքերէ ու խորհրդածութիւններէ վերջը խնդրեց որ
 առաջիկայ Հինգշաբթի օրը ժամաբար լինի Առաջնորդը
 Մայր եկեղեցին, և յետոյ իւր տունը Հրամայէ չալի,
 ուր պիտի Հրաւիրուին՝ ասաց՝ նաև քանի մի առաջա-
 ւորներ:

Պ. Խաչիւքեանը դեռ առաջնորդին սենեկին մէջ
 նորա Հետ խօսած ժամանակին ոչ սակաւ դժկամակու-
 թիւն ցցուց ընդունելու այն առաջարկութիւնը՝ զոր
 արաւ իրեն Առաջնորդը, այսինքն թէ դոնէ չափաւոր
 դուժար մի (առանց ճիշդ որոշելու) նուրի Նախընթացի
 եկեղեցեաց, ոչ թէ իբրեւ պարտք, այլ իբրեւ ընծայ՝ և
 Հաստատութիւն և ի նշան խաղաղութեան և սիրոյ:
 Առաջնորդին չորդորանքովը վերջապէս Հաւանե-
 ցաւ, և խոստացաւ որ Ս. Խաչ վանքին մէջ եկեղե-
 ցական Գպրատուն մի կանգնէ իւր սեպհական փողովը:
 Այս զիջումը մեծ ուրախութիւն պատճառեց Առաջ-
 նորդին, վասն զի նա կատարեալ վստահութիւն չունէր
 որ կարողանայ դիւրաւ Համոզել Խաչիւքեանը իւր առա-
 ջարկութեանը, թէպէտ և ժողովոյն մէջ յայտնի խօս-
 քերով երաշխաւոր եղած էր այս բանիս: — Սե թէ
 մինչև ցայժմ անկատար մնաց Յարութիւն Աղայն այն
 խոստմունքը, դիւրաւոր պատճառն էր, ինչպէս որ շատ
 անգամ ասած ու գրով ալ տուած էր, սենեկին որ եկե-

ղեցական բարձրագոյն իշխանաւորները ծուռ կնային Վաթրիէլ վարդապետին գործերուն վերայ. ուստի և ջանաց որ փոխանակ Նախիջևանի վանքին մէջ նոր դըպրոց հիմնելու, Թէոդոսիոյ մէջ արդէն հիմնուածը պահպանէ, ինչպէս որ այս բանը յետոյ ևս պիտի տեսնեմք:

Գ Լ Ո Ւ Ս Ե.

Նախիջևանի եկեղեցական դրամոց խնդրոյն որոշման հաստատութիւնը ի Տէրութենէն եւ Ս. Էջմիածնայ Սինողէն:

Վաթրիէլ վարդապետը այն նշանաւոր խնդիրը վերջացնելէն ետեւ, յունիսի 25-ին Թուղթ գրեց առ Վսեմաւիպլ Ոստիկանն Ներքին Գործոց, որոց պատասխանն ևս ընդունեցաւ Ոստիկանէն այս խօսքերով.

«Տեսայ Ձեր Գերապատուութեան 16 համարով գրած յայտարարական Թղթին, և հետը յուղարկած գրաւոր վաւերագրէն՝ Թէ ինչպէս Պատուաւոր Խորհրդական Պ. Խալիպեանցին «քով հանդուցեալ Ներսէս Կաթուղիկոսին կարգադրութեամբը «դանուած այդ Ձեր վիճակին դումարներուն դործը և պահանջմունքը՝ որ կլինէր անտի բաւական երկար ժամանակէ ի վեր, «Ձեր հապէս օգտակար և հանգամանաց բոլորովին յարմար հրահանգովը խաղաղական վերջաւորութիւն ունեցել է. սորա համար «քաղցր պարտականութիւն կհամարեմ ինձ յայտնել իմ առանձին «շնորհակալութիւնս՝ Ձեր այդ քրիստոնէական սիրադործութեանը համար: Միանգամայն այս ևս կյայտնեմ Ձեր Գերապատուութեանը որ Ձեր այսպիսի մեծակշիւ խնդիրը յաջողութեամբ «աւարտելուն համար, որ Նախիջևանի և Պեսարապիոյ վիճակին «բարեկարգութեանը արդէւք եղող պատճառներէն մէկն էր, արդէն ծանուցի և Ընդհանրական Կուսակալին Նոր Ռուսիոյ և Պեսարապիոյ, անտարակոյս դուրով որ նա իւր կողմանէ նոյնպէս «իրաւունք կուտայ Ձեր լուսաւորեալ ջանքերուն յօգուտ Ձեր «կառավարութեանը տակ դանուած վիճակին, և զանց չաներ իւր

«իշխանութենէն կախուած միջոցներովը դործակից և օգնական «լինել Ձեզ—Արժանքնտիր Հովուապետիդ—նաեւ Ձեր առաջնիւյ «այլ և այլ ձեռնարկութեանցը մէջ՝ ի բարեկարգութիւն ծանաւ «բակշիւ դործոց վիճակիդ»:

Քանի մի օրէն ընդունեցաւ Վաթրիէլ վարդապետը նաեւ Նոր Ռուսիոյ և Պեսարապիոյ կուսակալ Կոմս Սթրոկոնովէն շնորհակալութեան Թուղթ՝ հետեւեալ կերպով գրուած.

«Յատկական հաճութեամբ տեղեկացայ Ձեր Գերապատուութեան յունիսի 28-ին 18 համարով գրած յարգելի գրութենէն, «որ հանդուցեալ Ներսէս Կաթուղիկոսին և Ձեր նախորդին մէջ «անձնական ներհակութեամբ յաւաքացած մէջը, որ ծագել էր «այն եկեղեցական դումարներուն համար որ Նախիջևանի Ժողովուրդը կպահանջէր աստիճանաւոր Խալիպեանցէն, խաղաղութեամբ վերջացել է: Սորա համար չեմ կարող չայտնել այստեղ «իմ կարծիքս որ Նախիջևանի Հայ Ժողովրդեան և Խալիպեանցին «մէջ եղած խնդիրը՝ միայն Ձեր բարեբար և խաղաղասէր միջնորդութեամբը կարող էր այնպիսի բարեյաջող կերպով վերջանալ. «խնդիր մի որ այնչափ երկար ժամանակէ ի վեր կլիզուէր Նախիջևանի Հայոց խաղաղութիւնը և միաբանութիւնը, զրեթէ անվերջանալի երկարաւորութիւն մի սերմանելով նոցա մէջ»:

Իսկ Թաւրիսի քաղաքապետն այս խօսքերով յայտնեց Վաթրիէլ վարդապետին իւր շնորհակալութիւնը.

«Որքան որ մեծ էր սրտիս ցաւը այն դժտութեանց համար, «որ աստի առաջ տարածայնութեան և երկարաւորութեան կրակը «վառել էին Նախիջևանի Հայկազուն Ժողովրդոցը մէջ՝ այն եկեղեցական դումարաց հաշիւներուն պատճառաւ որ կպահանջուէին Պ. Խալիպեանցէն, և այն անմիաբանութեանց և հակառակութեանց վերայ՝ որ ի մնաս էին նոյն Ժողովրդեան, և կերպով մի կնսեմացնէին ի Տէր հանդուցեալ արժանաւոր Հովուապետին և ամենայն Հայոց Կաթուղիկոսին Ներսէսի յիշատակը, «ենոյնչափ ևս ուրախալի է ինձ Նախիջևանի Ժողովրդեան այժմու «հաշտութեան համբաւը լսելս: Նորա համար որ իմ կողմանէ ըստ «պարտականութեանս ամենայն հնարք ի գործ դնելէն յետոյ՝ քիչ «յոյս կտեսնէի առջևս այդպիսի միանգամայն արդարութեան «վերայ հաստատուած ընթացք մի տալու Պ. Խալիպեանցին հաշիւներուն մասին յաւաքացած խնդրոյն. ուստի և բոլորովին համաձայն եմ Ձեր Գերապատուութեան յունիսի 30-ին 19 համարով

«առ իս ուղղած տեղեկադրոյն բացատրած կարծեացը, և Ձեր այս «գործոյն աւարտմանը վերայ արած կարգադրութիւններուն ար-
«դարացի և բարեբար լինելը ճանաչելով՝ փառք իւրտամ՝ Աս-
«տուծոյ որ օղնեց Ձեզ՝ խաղաղարար Հովիւ հանդիսանալու մո-
«լորեալ հօտին, սորա համար իմ ուրախակցութիւնս մատուցա-
«նելով Ձեզ և ամենայն ժողովրդեան՝ կ'յանձնեմ զիս Ձեր աղօ-
«թիցը»:

Ս. Էջմիածնաց Սիւնհոգոսն ալ այս կերպով չաչանեց
և Եր խնդակցութիւնն ու շնորհակալութիւնը՝ 1836
Թուահամարով:

«Ի Սինոդի սրբոյ Էջմիածնի լուսնի զյայտարարութիւն Ձերդ
«Բարձր Արժանապատուութեան ի 1-ն Յուլիանի ներկայ ամի հա-
«մարաւ 20, որ յաղագս վերջաւարելոյ ձեր զհաշիւս եկեղեցական
«զբաւնոց դասնեցելոց առ աստիճանաւոր Յարութիւն Ազայն
«Խալիպեան, և դտեղեկութիւնս ի գործոց Սինոդիս, հրամայեցին,
«զայս յայտարարութիւն Ձերդ Բարձր Արժանապատուութեան
«հանդերձ պատճենիւ հաշտադրութեան Հայոց Նոր Նախիջևանու
«ընկալեալ ի ծանօթութիւն Սինոդիս՝ կ'ցնէ ընդ գործոյն, այլ և
«յայտնել Ձեզ զԿաթողիկոս Գրիգորիոս-Քիւսի վառն արեւմտի և յաւաքութե-
«առաջադրութեան Ձեր ի ճիշդ հաշտեալութեան բաղմանիւնիւն
«հաշտոց եկեղեցական դուստրաց՝ դասնեցելոց առ ազնուական
«Խալիպեանն, և այնու մերժելով ի միջոյ Հայազգեացն Նոր Նա-
«խիջևանու զիրձինն բաղմաժամանակեայ խառնութեանց, ածելով
«զնոսս ի հաշտութիւն խաղաղութեան և քրիստոնէականցին սի-
«բոյ, նոյնպէս և բառնալոյ դաւիթս գժտութեանց յարուցելոց
«ըստ այսմ աւարկայի ընդ մէջ Պ. Խալիպայի և նախկին Ա-
«ռաջնորդի տեղոյն Մատթէոս Արքեպիսկոպոսի: Ընդ նմին Սի-
«նոդս պարտ վարկանի ծանուցանել Բարձու Արժանապատու-
«թեան Ձերում, թէ ամենայն Գրիգորի Գործադրութեան Ձեր, թէ՛
«յայսմ մասին և թէ՛ յայլ սոյնօրինակ գործս վերաբերեալս օգաի
«սրբոյ եկեղեցոյն և ձեզ հաւատացեալ հօտին, չունին Բնա-
«տնորդ աստիճան ծայրագոյն Հոգիորդ Եղիսիմիոս-Քիւսի իւրոյ: Ի 2 սեպտեմ-
«բերի յամի փրկչական 1858 և աղգական ՌՅԷ, ի Ս. Էջմիածին»:

Այսպէս ահա վերջացաւ այն խնդրն որ այն մի-
ջոցին Նախիջևանի և Պեսարասպիոյ վիճակին խնդրնե-
րուն ամենէն մեծն էր: Բայց ցաւալին այս է որ քիչ
ժամանակէն դարձեալ զրգուեցին զայն քանի մի ան-
հանգարտ անձինք, որոց բանին ձեռք չէր տար խընդ-

րոյն այնպէս խաղաղութեամբ և սիրով վերջանալը:
Կարելի է համարձակ ասել թէ նոցա արած վէճը
ոչ այնչափ նորա համար էր որ իբր թէ սատտիկ նախան-
ձաւորէին իրենց եկեղեցիներուն ստացուածքին ամ-
բողջ պահպանութեանը, կամ թէ միտք ունէին այն
փողերը գործածելու ի պաշտառութիւն եկեղեցեաց և
ուսումնարանաց, որքան սորա համար որ չարմար ա-
ռիթ էր այն վէճը իրենց ձեռքը՝ որ Խալիպեանին
դէմ էնչ իրաւացի կամ անիրաւ ռիս և ասելութիւն որ
ունէին շատ տարներէ ի վեր, այն կրքերնին կշտացը-
նեն: Այսու ամենայնիւ մէկ երկու տարի լուռ կեցան,
որովհետեւ թէ՛ Տէրութիւնը և թէ Սինոդը այն խըն-
դերը վերջապէս կհամարէին՝ ըստ ամենայն արդարութեան
և իրաւանց: Իսկ թէ չետոյ էնչ կերպով ուղեցին նորէն
զրգուել այն հախառակութիւնները, ըստ ժամանակին
տեղովը կպատմենք:

Գ Լ Ո Ւ Խ Զ.

Խալիպեան Առաքնաբանին սկզբնաւորութեան տաղար-
կութիւնը և որոշումները:

Նախիջևանի եկեղեցեաց գումարներուն խնդրը եր-
բոր վերջացաւ, ինչպէս որ ասացինք, նորա չորրորդ օրը՝
Առաջնորդը Ս. Լուսաւորչաց մայր եկեղեցոյն մէջ ժա-
մարար լինելով՝ ատենախօսութիւն ևս արաւ ժողո-
վրդեան, չորրոմ չաչանեց նոցա իրեն ուրախակցու-
թիւնը՝ որ վերջապէս խաղաղութիւն գտաւ քաղաքը,
և սիրոյ և միաբանութեան ու կատարեալ հաշտութեան
սկզբնաւորութիւնն եղաւ իրենց մէջ:

Սուրբ պատարագէն վերջը գնաց ուղղակի Խալի-

պեան Յարութիւն Աղային տունը, ուր ժողովեցան քաղաքագլուխը և 12 կամ 13 իշխանաւորներ: Նոցա առջևը Պ. Խալիպեանը դարձեալ շնորհակալ եղաւ Առաջնորդին որ եկեղեցական գումարներուն խնդիրը այնպէս արդարութեամբ և խաղաղութեամբ վերջացուց. նորոգեց նաև այն խոստմունքը որ արած էր՝ Ս. Խաչ վանքին մէջ եկեղեցական դպրատուն բանալու, ևս և յետս կոչելու այն գանգատագիրը զոր տուած էր Տէրութեան՝ իւր Հախառակորդներուն վերայ, և պահանջած էր նոցանէ փոխարէն Հատուցումն այն դրամական մեծամեծ վնասներուն՝ զոր քաշել էր նոցա իրեն դէմ բացած կռիւներուն պատճառաւ: Յետոյ ասաց Առաջնորդին. «Այժմ մէկ նոր առաջարկութիւն մի ունիմ Ձեր Սրբութեանն անելու այս իշխանաւորաց առջևը: Լսել եմ որ դուք դիտաւորութիւն ունիք և Տէրութենէն Հրաման արած էք աղգային Ուսումնարան «բանալու ի Թէոդոսիա. կուզեմ որ այն Ուսումնարանին շէնքը ես կանգնեմ իմ սեպհական փողովս, և նորա «ծախքը՝ զոր կհաշուեմ 50,000 լուսլի արծաթ, այժմ «իսկ կհամրեմ ձեր առջևը: Այս փողը ձեր և իմ կնքովս «կնքուած կմնայ մօտս՝ մինչև որ Ուսումնարանին բացուելուն Համար պէտք եղած Կաշսերական վճիռը կամ «Հրովարտակը ընդունիք:—Այս աղաներն ալ գիտեն որ «ես վաղուց մեծք ունէի քաղաքիս վայելուչ մէկ կողմը «իմ անունովս Հիւանդանոց և աղքատանոց կանգնել «Հանդերձ եկեղեցիով և ամէն պարագաներով. և այս «շինուածքներուն յատակագիծը և ձևը (պլան) առաջարկել էի Ներքին Գործոց Ոստիկանին, որ այն ժամանակը Փերովսքին էր: Այնչափ երկարեցան Ոստիկանաբանին Հետ ունեցած թղթակցութիւններս որ ես՝ առանց իմ բաղձանքիս ընդորովին ետ կենալու՝ ձանձրացայ, և դիտաւորութեանս գործադրութիւնը Աստուծոյ կամացը յանձնելով՝ ուրիշ չարմար ժամանակի

«թողուցի: Արդ կտեսնեմ որ Աստուած կամեցել է որ «գէթ առ այժմ այն շինուածքին Համար ծախելու «փողիս գոնէ մեծ մասը ձեր ձեռքովը ի գործ դրուի «աղգային Ուսումնարանին վերայ: Միայն թէ ես այս «նուէրը երկու պայմանով կանեմ. մէկը այս՝ որ Ուսումնարանը իմ անունովս ասուի Խալիպեան Ուսումնարան, «և երկրորդը այս՝ որ մէջը 20 աշակերտ ձրի ուսում «առնուն, և նոքա ասուին Խալիպեան սահման:

Այս խօսքերը և առաջարկութիւնը լսելով, թէ՛ Գարեբեկ վարդապետը և թէ՛ այնտեղ գտնուող իշխանները չէին գիտեր թէ ի՞նչ կերպով յայտնեն Յարութիւն Աղային իրենց ուրախութիւնը և շնորհակալութիւնը, որ այնպիսի սակաւագիւտ առատաձեւութեամբ մեծ և օղտակար բարերարութիւն կանէր ըսկանդակ աղգիս Հայոց:

Ոչ այն միջոցին, և ոչ յետոյ երկար ժամանակ՝ չանցաւ մէկուն մտքէն ու չսուեցաւ մէկուն բերանէն՝ թէ այն աղգային Ուսումնարանը ինչո՞ւ ի Թէոդոսիա պիտի շինուէր, և ոչ ի Նախիջևան. վասն զի ամէնքն ալ գիտէին թէ Կաշսերական վճռով Առաջնորդարանը Հաստատուած էր արդէն ի Թէոդոսիա, և Ուսումնարանը պիտի բացուէր և կառավարուէր Առաջնորդին վերատեսչութեամբը ի Թէոդոսիա:

Գարեբեկ վարդապետը սաստիկ ուրախացած այն միջոցին՝ այս ամենաազարկաւոր բանն ևս անհոգացաւ. Հարցանելու բարերարին՝ թէ այն 20 Խալիպեան սահմանը որ ձրիաբար պիտի կրթուին Ուսումնարանին մէջ՝ ի՞նչ փողով պիտի առնուն իրենց ուսումն ու կրթութիւնը: Եւ չհարցանելուն մէկ պատճառը եթէ անհեռատեսչութիւն կամ մոռացութիւն Համարիմբ, մէկ պատճառն ևս այն էր որ կարծել էր թէ—ինչպէս որ ընդհանի—Խալիպեան իշխանը հարկաւ նոցա Համար դատ դրամագլուխ պիտի սահմանէ, որ նորա եկամու-

տողը սնանկն ու դաստիարակունին խալիպեան սաները:

Այն ուրախութեան միջոցին բերաւ խալիպեան իշխանը 50,000 ռուպլին և Համբեց Առաջնորդին ու ժողովականաց առջևը, և էին ամէնքն ալ «է-է» լսողաձ լսողակներ. յետոյ աչն դումարը կնքուեցաւ նորա և վարդապետին կնիքներովը, և նոյն տեղը աչս դործողութեան վաւերագիրը շարադրուեցաւ, և ժողովականներուն ստորագրութեամբը Հաստատուեցաւ, և աչս է վաւերագիրն պատճէնը:

«Նս ներքոյ դրեալս Յարութեան Պողոսեան խալիպեանց, թիւ «Թուլեառնի Սովեթներ Նախիջևանցի, յանձն արարի և առնեմ «այսօր Գերապատիւ Տեղակալի Առաջնորդութեան վիճակիս Նախիջևանի և Պեսարապիոյ՝ Տեառն Գարբիէլի վարդապետի Այ-«վաղեան զգումար քառասուն և հինգ հազար և քսան ռուպլի «արծաթոյ՝ «է-է» լսողակներուն տամակօք, որոց բովանդակու-«թիւնն հանդերձ շահուք մինչև ցիւրք 1858 տարւոյս՝ լինի «բուպլի արծաթի յետոյ հազար: Այս գումար սահմանեալ է լինէն «ի ծախս կառուցման Ուսումնարանին Թէրդոսիս քաղաքի ի ձեռն «նորին Գերապատիւ Տեղակալի վիճակիս, այսու պայմանօք. Ա, «Զի ուսումնարանն այն կոչեցի խալիպեան ուսումնարանն ազգիս Հա-«չայ. Բ, Զի աղքատ աշակերտք 20 դաստիարակեցին յայնմ Ու-«սումնարանի ընդ անուամբ խալիպեան հոնից. Գ, Զի գումարս այս «կացցէ մնացէ առ այժմ առ իս կնքեալ առաջի վկայից կնքով «նորին Տեառն Գարբիէլի վարդապետի Այվաղեան և իմ, մինչև «ելցէ Կալսերական հրովարտակն բացման խալիպեան Ուսումնա-«բանին: Միանգամայն խոստացայ և խոստանամ կառուցանել «իմովը առանձին ծախսը և եկեղեցի մի ի դաւթի Ուսումնարա-«նին այնորեկ, և զչափ ծախսոցն և զայլ հանգամանս շինութեան «այնը եկեղեցւոյ բացայայտեցից նմին Գերապատիւ Տեղակալի «Առաջնորդութեան վիճակիս ի դէպ ժամանակիս — Ի Հաստատու-«թիւն այսր ամենայնի ստորագրեմ, և կնքեալ իմով կնքով առաջի «վկայից առանդեմ զմուրհակս զայս նմին Գերապատիւ Տեառն «Գարբիէլի վարդապետի Այվաղեան այսօր ի 26 յունիսի 1858 «ամի, և ի Հայոց Թուականիս ՌՅԷ, յաստուածապաշ քաղաքիս «Նոր Նախիջևան ու առ Տօն դետով:

«Թիթուլեառնի Սովեթներ Արթեմ խալիպով:

«Ներկայ դտաք և վկայեմք, Յովհաննէս վարդապետ Բեկնադարեան.
«Վերջորդեալ առանդութեանը վկայեմ թիղուլեառնի Սովեթներ
«Ասեփան Նաթալով:

«Խորհրդական Պետութեան Յարութիւն Աւագեան.

«Նախիջևանայ քաղաքական գլուխ Սիմէոն Ալաճալեանց.

«Վաճառականք, Գէորգ խաթրանով.

— Մերթ Կոկոյեվ:

— Մանուկ Ալաճալով.

— Սերոբէ Զորչոփով:

— Կարապետ Փոփով:

— Քերոբէ Զորչոփեանց.

— Ալեքսան Ալաճալով:

— Գրեգոր Զէյթինով:

— Մատթէոս Երէջփոխեանց.

«Գատաւոր Աստուածատուր Սալթիբով:

— Թադէոս Քէօլլէ-Շահինեանց:

S. Կ.

Ներկորդ օրը Գարբիէլ վարդապետը խնդրեալս պաշտօ-
նական կերպով ծանուցց աչս բանս Ներքին Գործոց Ու-
սիկանին, և ինչպէս որ սովորութիւն է՝ խնդրեց որ
Կալսերական վճռով Հաստատուի Ուսումնարանին խա-
լիպեան անուանակոչութիւնը, նմանապէս 20 աշակերտաց
խալիպեան ասուելը:

Մեծ ուրախութեամբ լսեցին նաև բոլոր Նախիջե-
ւանցիք Պ. խալիպեանի արած առատաձեռնութիւնը,
և իսուք կուտային Աստուծոյ որ իրենց մէջ եղած Հաշ-
տութեան և խաղաղութեան ցանկալի պտուղները սկսան
տեսնուիլ, զորս աչնուհետև պիտի վայելէին թէ՛ իրենք
և թէ՛ իրենց որդեքը:

Նոյն օրերը վարդապետին առաջարկութեամբը Հա-
ւանեցաւ խալիպեան իշխանը որ Ուսումնարանը Տպարան
ևս ունենայ, և նորա սկզբնական ծախքն ալ ինքը խոս-
տացաւ վճարել, ինչպէս որ վճարեց յետոյ Տէճ Տալ: Եւ
Գարբիէլ վարդապետը իւր կողմանէ առանձին գրով
խոստացաւ որ աչն տպարանը մշտնջենաւորապէս խա-
լիպեան Ուսումնարանին սեպհականութիւն Համարուի:
Խոստմնադրոյն պատճէնը աչս է.

«Յամի Տեառն 1858 յամենան յունիսի, մինչդեռ էի ի Նա-
«խիջևան քաղաքի, Ազա Յարութիւն խալիպեան լուեալ լինէն
«զգլխաւորութիւն իմ բանալոյ առ ազգային Ուսումնարանաւն

«Թէոդոսիոյ և զՏպարան աղդային, ինքնայօժար սերով յանձն
 «էառ ոչ միայն զծախս շինուածոյ Ուսումնարանին այնորիկ յեր-
 «մէն հատուցանել, և 20 աշակերտս տալ ձրի դաստիարակել ի
 «նմին ընդ անուամբ Խալիպէան հոգւոյ, այլ և զպարսնս սեպհա-
 «կանել այնմ Ուսումնարանին՝ իբրև զգործարան օգտակար ի լուսա-
 «ւորութիւն աղդիս, և իբրև աղբււր ինչ եկամտից ի նպաստ Ու-
 «սումնարանին: Վասն որոյ ըստ իմումս առաջարկութեան՝ կա-
 «մակար մտօք խոստացաւ նախ տալ վասն մամլոց և տառից տպա-
 «գրութեան ըուս. արծ. երէն հոգար և հինգ հարկեր. զոր և ետ ի
 «15 հոկտեմբերի և ի 23 դեկտեմբերի այնր ամի: Այսպէս հաւանեալ
 «հատուցանել և զայլ ևս ծախսն գլխաւորս եղեալս ի պատրաս-
 «տութիւն գործեաց և կահուց Տպարանին, աւանդեաց ի ձեռս
 «իմ այլ ևս ըուս. արծ. երէն հոգար և հինգ հարկեր ի
 «21 մայիսի և ի 22 սեպտեմբերի տարւոյս, որով և եղև ըո-
 «վանդակ զուսման առատաձեւեղեալ ի մեծապատիւ իշխանէն հինգ
 «հոգար ըուս. արծութի: Եւ ևս խոստացայ, և սովին զբոլս խոս-
 «տանամ նմին իշխանի, զի Տպարանն այն ծանկեղ և անուանեցի
 «մշտնջենաւորապէս Տպարան Խալիպէան Ուսումնարանին, և որ ինչ
 «հասց կամ շահք լինիցն անտի՝ յետ հանելոյ զծախս տպագրու-
 «թեանցն՝ երթիցն անխափան և անպատճառ ի զանձ Խալիպէան
 «Ուսումնարանին ի նպաստ դաստիարակութեան աղքատ աշակեր-
 «տաց նորին:

«Առ Տպարանաւն բացցի ի 1 հոկտեմբերի տարւոյս և առան-
 «ձինն Գրասնէս: ըստ գրաւոր հրամանին զոր ընկալաք ի Պե-
 «տութենէս, և ի նմա վաճառեցին զբեան և օրագրք տպագրեալք
 «աստ և այլուր, և շահքն եղեալք ի վաճառմանէ անտի՝ նոյն-
 «պէս երթիցն ի նպաստ Խալիպէան Ուսումնարանին՝ յետ հա-
 «նելոյ զծախսն Գրախաւարութեան:

«Ի հաւատարմութիւն վերոգրելոցս ետու զվաւերական զերս
 «զայս առ Ազա Յարութիւն Խալիպէան ի Թէոդոսիա, ի 23 սեպ-
 «տեմբերի 1859:

«Գարբէլէ վարդապետ Ա. յիւղեան»:

Վարդապետը փութացաւ՝ քանի որ Նախիջևանէն
 ընտրելու այն տեղէն բաղմամբիւ աշակերտներ, և գլու-
 խաւորապէս աղքատ եկեղեցականաց որդիք, կամ եկե-
 ղեցական լինելու փախաք ցուցանող պատանիներ:
 Միտքը այն էր՝ որ Թէպէտ ինքը հրաման ունէր Տէ-
 րութենէն Եկեղեցական փողերուն ճէ՛ ճառը Ուսումնարանին վի-

րաց զործածելու, բայց այս բարիքը բնական կերպով
 աւելի իրաւունք ունէին վայելելու եկեղեցականաց որ-
 դիքը: Իսկ Խալիպէան սաներու ընտրութիւնն ուղեց
 այնպէս անել իսկզբան՝ որ վիճակին ամէն քաղաքնե-
 րէն մէկ մէկ աշակերտ ընտրուին, մէկ քանին ևս ա-
 րեւելքի քաղաքներէն, և մնացեալը դարձեալ Նախի-
 ջևանէն: Առաջարկուած և ընտրուած աշակերտները
 բերել տուաւ առջևը, և պատուիրեց Նախիջևանի Հո-
 դեոր կառավարութեան անդամներուն, որ երբ հրա-
 ման ցուղարկուի իրենց՝ ճանապարհ դնեն այն տղաքը
 ի Թէոդոսիա:

Եւ այնպէս ուրախութեամբ և գոհութեամբ դար-
 ձաւ Թէոդոսիա, որ պատրաստութիւն տեսնէ Ուսում-
 նարանին և Տպարանին բացուելուն: (1)

ԳԼՈՒԽ Է.

Խալիպէան Ուսումնարանին Կայսերական հրամանով հաս-
 տատուիլը եւ բացուիլը:

Գարբէլէ վարդապետին Նախիջևանէն ճանապարհ
 ելած օրերը, այսինքն ցուլիսի 4-ին, վճռել էր Վեհա-
 փառ Կաջսը Թէոդոսիոյ աղդային Ուսումնարանին

(1) Վարդապետին հոգարէն զփառապետութեան ոչ հոգար պատու-
 լեան իբրեւ այս պարագան՝ որ Նախիջևանի Եկեղեցականութեան Բարձրիկն
 վերաբարձ ինքնուրոյն շուրջաւ այնպէս քանի ճէ՛ ամի չափ, որպէս զի
 հաշտութեան ու խաղաղութեան, ուրիշ ու ճիւղաւորութեան հասարակութեան
 ժողովրդեան ճէ՛, ուստի և բնական էր որ Թէոդոսիոյ անցին տալիս Գրասն
 շուրջով պարզեցնելու ժողովրդաց սիրտն ու համոզել դնաւ լէ՛ եղած հաշ-
 տութեան անհասարակ բան ճի՛ է:

Հաստատութիւնը զլիսաւոր կանոնները. զոր այս կերպով իմացուց Առաջնորդին Ներքին Գործոց Ոստիկանը.

«Առ Տէր Տեղակալն Առաջնորդութեան Վիճակին Հայոց Նախնիքներն և Պետարապետը.

«Բարեբախտ դռեալ մատուցանել խնարհաբար առ ԻՆՔՆԱ-
«ԿԱՆԱՅԱՐՈՒՄԻ զառաջարկութիւն Գերազատելի Տեառնդ՝ որ յա-
«ղաքս կառուցանելոյ ի Թէոդոսիա զառանձինն Ոստիկանարան
«վանս պատանեաց աղջկն Հայոց, ընդ նմին արկի ընդ ակնար-
«կութեամբ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԵԱՆ ՆՈՐԻՆ զգծադրեալն յօտիկանա-
«բանի Ներքին Գործոց, Համաձայնութեամբ Ոստիկանաց Արտա-
«քին Գործոց և Աղգայնոյ Լուսաւորութեան, միանգամայն և
«Հանրական Կուսակալին Նորոյն Ռուսիոյ և Պետարապետի, և
«զհիմեակն զլիսաւորապէս ի վերայ առաջարկելոյն ինձ ձեռք՝
«մինչդեռ աստ ի փութեպօղբի էլք՝ խելամուտութեանց, զնկարա-
«գիր Կանոնաց Ոստիկանանին այնորիկ:

«ՎԵՀԱՓԱՌՈՒՄԻ ԻՆՔՆԱԿԱՆԱՅԻՆ առատադուր ողորմածութեամբ
«բարեհաճեալ ընդ վերայնատակեալն ձեր առաջադրութիւն,
«այնու զի Ոստիկանարանն բայցի և յառաջացի բոտ Կանոնացն
«այնոցիկ արժանաւորելոյ Հաւանութեան ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԵԱՆ
«ՆՈՐԻՆ, պատուիրեաց ինձ առաքել յայնցանէ մէն մի օրինակս
«առ Ոստիկանն Աղգայնոյ Լուսաւորութեան, առ Հանրական
«Կուսակալ Կոմսն Սթրոկոնով և առ ձեզ՝ ի պարտաւարաշաճն
«անօրէնութիւն:

«Ձայսպէսոյ Կայսերական կամեցողութենէ տալով Գերա-
«պատիւ Տեառնդ տեղեկութիւն, յարելով ի սոյն և զօրինակ Կա-
«նոնացն ի վեր այս յիշատակելոյ, հարկ համարիմ աղաչել զձեզ՝
«զի ի դէպ ժամու ծանուցէք Ոստիկանարանիս Ներքին Գործոց
«զկարգադրութիւնն՝ զորս ի ձերմէ կողմանէ առնելէք վասն
«կառուցման Ոստիկանարանին այնորիկ:

«Ոստիկան Ներքին Գործոց (ձեռնագրեալ) Ս. Լանբոյ.

«Վերատեսուչ (ձեռնագրեալ) Կոմս Սիլվերս:

Իսկ զլիսաւոր Կանոնադրութիւնը այս էր.

«Ի բնագրին ձեռամբ Տեառն Ոստիկանին Գործոց գրեալ է.
«ԻՆՔՆԱԿԱՆԱՅԻՆ ԿԱՅԱՐՈՒՄԻ Հաճեցաւ յակն արկանել. Ս. Լանբոյ,
«Ի 4 Յուլիս 1858 ի փութեպօղբ.

«Հաւաստի. Վերատեսուչ (ձեռնագրեալ) Կոմս Սիլվերս.

«Կանոնը Հայկազեան Ոստիկանարանին, որ հաստատի ի Թէո-
«դոսիա քաղաքի Տաւրիկեան Կուսակալութեան.

«Ոստիկանարանն պարտի լինել մասնական վարժոյ սահմանաւ

ի դաստիարակութիւն Հայկազն պատանեկաց՝ առանց խտրելոյ
զտեղի ծննդեան և զծագումն սերնդեան նոցա:

«Յուսումնարանն անդը մարթին ընդունելի լինել ոչ միայն
Հայք հպատակեալք Լուսաւորչական եկեղեցւոյ, այլ և այնոքիկ
ի Հայկազանց՝ որ զհետ երթայցեն հաւովեական և բողոքական
եկեղեցեաց: Սոքին ևս յամենայն հպատակին կարգաց սահմանե-
լոց յՈստիկանարանի անդ, բայց ոչ բռնադատեցին ունկնդիր լի-
նել դասուց կրօնական գիտութեան՝ որ պարտին տուեալ լինել
ի նմա ըստ Կանոնաց Լուսաւորչական եկեղեցւոյ:

«Ոստիկանարանս այս ազատ մնալով յանընդմէջ տեսչութենէ
Ոստիկանին Աղգայնոյ Լուսաւորութեան, պարտի կալ և մնալ
ընդ անձնական առաջնորդութեամբ և վերատեսչութեամբ Գաւ-
րէիլի վարդապետի Այվազեան, և յետ նորա Առաջնորդաց Վի-
ճակին Հայոց Նախնիքներն և Պետարապետը:

«Առաջնորդին սեպհական դործն է՝ կարգել ուսուցիչս, և
ընտրութիւն տանել զընեոյ և ոճոյ դասախօսութեանց: Սակայն
զհետ երթալով կանոնին առհասարակ ընդունելի եղելոյ սակս
վարժարանաց՝ որ չլցեն ընդ տեսչութեամբ Ոստիկանին Աղգայ-
նոյ Լուսաւորութեան, Առաջնորդին պարտք են տալ ամ ըստ ամի
առ ինամակալն Ոստիկանին Շրջանակին որ յՕտեսոս քաղաքի՝
տեղեկութիւն զվարժապետաց, զթուոյ աշակերտաց և զընթացից
ուսման:

«Հրաման է Ոստիկանարանին բանալ զՏպագրատուն, և հրա-
տարակել զՕրագիր ի Հայ, ի գաղղիացի և ի ռուս բարբառս:

«Քննութիւն Օրագրոյն, որպէս և մատենից որ բերելն ի
պէտս Ոստիկանարանին յօտար պետութեանց՝ ըստ Հանրական կա-
նոնաց անկ է Գրաքննական Ատենին Օտեսոյի՝ մինչև գտեալ
իցեն հնարը հաստատելոյ զգրաքննութիւն անգէն իսկ ի Թէո-
դոսիա. բայց քննութիւնն օրագրական հատուածոց, որպէս և ա-
մենայն զընեոյ որ իցեն ի Հայ լեզու, հաւատացեալ լինի Այվազ-
եան վարդապետի, որ միայն է առ այն պատասխանատու:

«Աշակերտք Ոստիկանարանին՝ որ յերս իւրեանց անտի ընդու-
նեցին յառաջնորդաց նորին վկայութիւն բարե յաղագս ուսում
նական զարգացման և բարեկրօն գնացից իւրեանց, վայելեն՝ յոր-
ժամ պէտք լինիցեն՝ յօրինաւոր պաշտպանութեան և ի հովանա-
ւորութեան Պետութեան:

«Յուսումնարանի անդ հրահանգին մանկունք ի լեզուս Ռու-
սաց, Գաղղիացոց, Հայոց և Տաճկաց, նոյնպէս և յայնոսիկ ուս-
մունս՝ որք բովանդակին առ հասարակ ի հրահանգս մարդարանաց

կամ վարժարանաց (ГИМНАЗИЯ) և կամ կարեւոր են հետամուտ եղելոցն արուեստի վաճառականութեան:

«Ամենայն աշակերտաց Ուսումնարանին պարտք են ուսանել զուսմունսն՝ որ բովանդակին ի սահմանի անդ մարդական հրահանգաց (ГИМНАЗИЧЕСКИХЪ НАУКЪ):»

Հայկազունք հտատակեալք Պետութեան Ռուսաց չտիպին ուսանել դաճիկ լեզու, և ոչ Հայկազունք հտատակք Օսմանեանց՝ ուսանել զուսմ լեզու:

«Բովանդակ ընթացք ուսմանց բաժանին ի դասարանս լինցի:

«Գասախօսութիւնքն լինին ի հայ լեզու, և մասամբ ի դադըրէն և ի ռուսերէն:

«Աշակերտք բաժանին ի լիաթոշակս, այսինքն ի հատուցողս ամբողջ թոշակի, և ի կիսաթոշակս և ի ձրկաթոշակս, բայց ամենեցուն ևս բնակութիւն պարտի յՈւսումնարանի անդ լինել:

«Թիւ բաղմութեան աշակերտաց սահմանի՝ ըստ ընդարձակութեան Ուսումնարանին և ըստ չափու հասկնց՝ որովք պահպանելի:

«Ուսումնական մասին տեսչութիւն է ընդ ձեռամբ Ժողովոյ՝ զոր կազմին Վերատեսուչ Ուսումնարանին, և վարժապետք ի նմանէ ընտրեալք և որոշեալք:

«Տնտեսական մասն ուսումնարանին է՝ ի ձեռս աւանձին Խորհրդարանի՝ որոյ ղահեկէց է Վերատեսուչն, և անդամքն անձինք լինցի, չորք ի նոցանէ ընտրին ի պատուաւոր Ժողովրդականաց քաղաքին Թէոդոսիոյ:

«Հիմնադրի ուսումնարանին Գաբրիէլի վարդապետի Այլադեան՝ իբրեւ Տեղակալի Աւագնորդութեան վիճակին Հայոց Նախիջևանի և Պետրապոլոյ՝ յանձն է դատանել զմասն ինչ դրամաբանի և եկամտից եկեղեցեաց այնք վիճակի ի շինուած և ի պահպանութիւն Ուսումնարանին: Եւ զզուամբն՝ որ պիտոյ իցէ առ ի սոյն՝ ճշդիւ պարտ է սահմանել և որոշել վասն տարեկան ծախուց, յետ ի յայտ ածելոյ զամենայն զգուշս դրամոց և զեկամակց վիճակին: Բաց յայսմանէ ընդ հնարս պահպանութեան Ուսումնարանին պարտ է համարել և զկամաւոր նուէրս Ժողովրդոց:

«Ոստիկան Ներքին Գործոց (ձեռնադրեալ) Ս. Լանսբոյ:

«Հաւաստի. Վերատեսուչ (ձեռնադրեալ) Կոմս Սիլերս:

Այս կանոնադրութեանց մէջ գիտելու արժանի են աւելի աչն կէտերը՝ որովք Թէոդոսիոյ աղբալին Ուսումնարանը նախ ասորի Ռուսաստանի աղբալին լուսաւորութեան Ոստիկանարանին անմիջական կառավարու-

թենէն, և միայն Ներքին Գործոց Ոստիկանարանին ընդհանուր տեսչութեանը ներքե պիտի գտնուէր:— Ներքորդ, պիտի հիմնարկուէր և կառավարուէր Նախիջևանի և Պետրապոլոյ վիճակին է: Եղեպոտն Ժողովուրդն: Եւ թէպէտ այս մասն ո'րքան լինելը որոշուած չէր՝ սկզբնական ծախքերուն անորոշութեանը պատճառաւ, բայց Ուսումնարանը կարգի մտնելէն յետոյ՝ հարկաւ պիտի որոշուէր: Ներքորդ, Գաբրիէլ վարդապետը գրեթէ լիափութ և բացառաւ իշխանութիւն ունէր Ուսումնարանին թէ՛ ուսումնական և թէ՛ տնտեսական կառավարութեանը մէջ, և միայն կպարտաւորուէր ընդհանուր տեսչութիւն տալու տէրութեան ամէն տարե՝ ըստ սովորութեան: Եւ թէպէտ թէ՛ ուսումնական և թէ՛ տնտեսական կառավարութեանը մէջ իրեն խորհրդականներ պիտի ունենայ, բայց աչն Ժողովոց ալ գահէրէց կամ նախագահ ինքը պիտի լինէր: Ուրեմն անտիւր ըծախնդրութիւն է ոմանց ասածը՝ որ իբր թէ վարդապետը չունէր բացարձակ իշխանութիւն, այլ հոգաբարձուներով պիտի կառավարէր ուսումնարանը՝ բուն սկզբնաւորութենէն: Իրաւ որ նա լաւ կանէր որ տընտեսական մասը իսկըմանէ յանձնէր բոլորովին տընտեսական Ժողովոյ մի, բայց այս բանիս համար շատ նիւթական դժուարութիւններ տեսնելէն զատ, մեծապէս աչքը վախցած էր ուրիշ քանի մի աղբալին դարձողներու համար անդդուաբար նշանակուած հոգաբարձուաց և տնտեսական Ժողովոց անսպառ կռիւններէն: Այսու ամենայնիւ ուսումնարանին ներքին և արտաքին կարգադրութեանցն ու կառավարութեանը մէջ վարդապետը միշտ խորհուրդ կանէր բան հասկացող գործունեաց երեւելեաց հետ, և հարկաւոր կահ կարասին դնելը աչնպիտի պատուաւոր ու հաւատարիմ անձանց կշանձնէր, չորոց յետոյ ընտրեց նաեւ Տնտեսական Ժողովոյն անդամները: Զորքորդ, այս կանոնադրու-

Թիւնը Հիմնուած էր Գարբիէլ վարդապետին պատրաստած ու առաջարկած նախագծին վերայ, ինչպէս որ Ոստիկանն ալ կ'իկացէ: Զարմանքն այս է որ անքաղաքագէտ կամ չարամիտ մարդիկ Ոստիկանին այն խօսքէն աչսպիսի աշխատակ կատկած մի ուղեւ էին հանել՝ որ իբր Թէ նորա ասածը Թէ «Հիմնեալն գլխաւորապէս ի վերայ առաջարկելոցն ինձ ձեռք խելագորութեան», ծածուկ և խորունկ միտք մի ունի: Աչսպիսի ցիմարական կտակած նա միայն կարող է անշուշտ հանել այն խօսքէն՝ ով որ գիտէ որ եթէ իբր անպիսի գաղտնորդացթ գաշնադրութեան մի գտնուէր Ոստիկանին ու վարդապետին մէջ, Ոստիկանը ոչ երբէք կ'անոնադրութեանը մէջ չաշխատապէս կ'ընէր, և այն՝ այնպիսի խօսքերով:

Ուստաստանի աղագչոց աչքին մէկ բան միայն կ'ընէր, որ այն կ'անոններուն մէջ չէր դրուած, այսինքն Թէ ուսումնարանին աշակերտները քանիներով աստիճանով՝ աշտինքն չիտ՝ պիտի ելնեն անտի. բաց աչգ բանին սաստիկ ցանկութեան ունեցողները պէտք էր գիտնային՝ Թէ այն Ուսումնարանը չէր կարող իւր աշակերտներուն համար աստիճանի իրաւունքը պահանջել՝ ասոնց իւր գլխաւոր աղագչութեանը չեմէ հանելու:

Գիտելու գլխաւոր մէկ պարագան ևս այս է որ Տէրութիւնը վարդապետին հրաման տալով եկեղեցական փողերը գործածելու այն Ուսումնարանին վերայ, ամենին չէր պարտաւորէր զինքը այն փողերը եկեղեցական փողերը համար ճիշտ գործածելու, և կամ աշակերտները եկեղեցական վեճակ մէջ գնելու: Այսու ամենայնիւ վարդապետը ինքիւրմէ արժան գատեցաւ որ վիճակին մէջ քանի որ եկեղեցական դպրոց չկայ կ'անոնաւոր, այն ուսումնարանին մէջ եկեղեցական փողերով կըթուղները լինին աւելի չքաւոր եկեղեցականաց որդիքը, և կամ եկեղեցականութեան փափաք ցուցանող պատանները:

Օրոտոտ ամսոյն մէջ հրատարակեց Գարբիէլ վար-

դապետը բոլոր վիճակին ժողովրդոցը, ևս և վիճակէն դուրս գտնուող աղագչոց, Թէ հոկտեմբեր ամսոյն սկիզբները պիտի բացուի Թէոդոսիոյ մէջ Խաչատուր Խաչատուր՝ այս և այս պայմաններով ու կ'անոնադրութեամբ: Սե յիւաւի, այն ամսոյն 12-ին, 1858-ին, մեր օրոց Թարգմանչաց տօնին օրը, կատարուեցաւ Ուսումնարանին բացման հանդէսը ի ներկայութեան Խաչատուր Յարութեան Աղային, և գլխաւոր իշխանաւորաց և ժողովրդականաց՝ աղագչոց և օտարաց:

Ուսումնարանին շէնքը դեռ Հիմնադրուած չլինելով, հարկ էր առ ժամանակեայ տուն մի վարձել՝ գոնէ 50 աշակերտի համար: Սե այս բանիս չարմար տեսնուեցաւ Զիւլալիթեան եղբարց տունը՝ մէկ տարուան համար, մինչև որ պատրաստուի Ալթունձեան եղբարց նորաշէն ընդարձակ բնակարանը, յորում կարելի պիտի լինէր նաև 100 աշակերտ ունենալ:

Ուսումնարանին կահն ու կարասին պատրաստեցաւ ըստ մասին Թէոդոսիոյ մէջ, և ըստ մասին գրէն բերուեցաւ՝ հաւատարմի և բան հասկացող անձանց ձեռքով: Այս գրէն և կած կարասներուն գլխաւորներն էին 100 հատ երկաթէ մահլիճ, որոց իւրաքանչիւրը՝ ճահարհի ծախքն ևս հաշուելով՝ իննական ըուպլէն աւելի թանկ չեղաւ. վասն զի Կալսերական վիճուով այն մահլիճները և նոցա հետ շատ դպրոցական գրքեր, թղթեր, և ուրիշ հարկաւոր բաներ, սահմանեալ մաքսէն աղատեցան՝ խնդրանօք վարդապետին և առաջադրութեամբ Ոստիկանին:

Թէոդոսիոյ պէս փոքրիկ և աննշան քաղաք մէջ աչսպիսի ուսումնարան բանալու մէկ մեծ դժուարութիւնն ևս այն էր Տեսուչ, վարժապետներ, վերապետներ, գրէթէ ամէնն ալ պէտք էր ուրիշ քաղաքներէ հրաւիրել: Սե այս բանիս համար՝ բացի ընտիր և արժանաւոր անձնք գտնելու դժուարութենէն՝ հարկաւ

պէտք կընէր նաեւ աւելի ծախքով բարձր ռոճիկներ սահմանել նոցա:

Ուսումնարանին տեսուչ (Բաժնիէ) եղաւ Սարգիս Աւետիքեան Տիգրանեանը, որ իւր 20 տարուան վարժապետութեամբը ի Սիմֆերոպոլ, և արդէն առանձնական դպրոց մի (Գիմնազի) ունեցած լինելովը այն քաղաքը, նմանապէս ուսումնականութեամբը և բարեբարոյութեամբը՝ գովելի և պատուաւոր անձի համբաւ ստացած էր Ռուսաստանի Հայոց մէջ: Իրեն ռոճիկ նշանակուեցաւ տարին 1500 ռուպլի արծաթ, և բաց չայնմանէ ձրի բնակարան ճրագ և վառելիք:

Հայերենի վարժապետներ և վերահացուններ դրուեցան գլխաւորապէս Լադարեան ձեմարանէն ելած երկտասարդները, Գաղղիարենի վարժապետներ՝ Նիքոլայէվէն և Փարիզէն հրաւիրուեցան, և այլն, և սոցա մէջ ամենէն քիչ ռոճիկ առնողը կընդունէր 500 ռուպլի արծաթ:

Աշակերտներուն մեծ մասը ձրեւարժ էին առաջին տարին, ոմանք Խաչիկեան անունով, և ուրիշները Էֆէնցա՛ն աշխէրո՛ւ: Բայց ամենուն ապրուստն ևս եկեղեցական գումարներէն էր, բաց ի 8 կամ 10 թոշակաւոր աշակերտներէ, որ Թեոդոսիայէն, Սիմֆերոպոլէն և Խառատէն եկած էին: Ասով գիւրին էր նաեւ այն ժամանակէն գուշակել՝ թէ ուսումնարանին ծախքը ծանր պիտի լինի՝ մուտքին հետ համեմատելով, գոնէ մինչև այն ժամանակը՝ չորում Խաչիկեանին կանգնելու շէնքը աւարտի, և նորա անունն ունեցող աշակերտներուն ապրուստը՝ նորա սեպհական փողերովը վճարուի և ապահով կերպով հաստատուի, ինչպէս որ Խաչիկեանը իւր խօսակցութեանցը մէջ շատ անգամ յոյս տուած էր իրեն. նորա համար ալ Գաղղիէ վարդապետը չվախցաւ այն ծախքերուն շատութենէն, և յոյսը չստուած դրաւ՝ որ ամենայն բարի գործոց միմիայն չափողութիւն տուողն է:

Եկեղեցական գումարները թէպէտ իսկըման առատապէս կգործածէր նա Ուսումնարանին վերայ, բայց հաստատ դրած էր միտքը որ ժամանակով՝ երբ Ուսումնարանը սկսի ծաղկել և չափաւոր եկամուտ բերել, այն գումարները տոկոսեօք հանդերձ դառնան ե՛րբ և իցէ յօգուտ եկեղեցեաց վիճակին՝ գոնէ ըստ մասին. չեմք կարող չասել՝ որ նա այս բանիս մէջ պէտք եղած հեռատեսութիւնն ու նախադիտչութիւնը չունեցաւ, որով և չետոյ կրած նեղութիւններուն մէկ պատճառն ալ փողի պակասութիւնը պիտի լինէր: Նորա ամենայն ջանքն ու աշխատութիւնը այն էր որ ուսումնարանը բարեկարգ կանոնաւորութեամբ սկսի և առաջ երթայ, իրեն հիմն և նպատակ ունենալով ճշմարիտ և հաստատուն բարեպաշտութիւնը, ճշմարիտ ազգասիրութիւն, և որչափ կարելի է կատարեալ՝ բայց ամենահարկաւոր ուսում և կրթութիւն: Իհարկ է գիտէր ինքն ևս որ խոհեմութիւնը կցուցանէ՝ թէ ամենայն մեծ գործ պէտք է փոքրէն սկսել, և չետոյ աստիճանաբար մեծցընել և ընդարձակել. բայց չէր կարող չգիտնալ նաեւ մեր աղբին բնաւորութիւնը, որ այսպիսի ձեռնարկութեանց վերայ մինչև չտեսնեն նաեւ արտաքին մեծութիւն, և գոնէ չափաւոր ճոխութիւն կամ փառաւորութիւն, վերան ամենեւին համարում չեն ունենար, և գիւրաւ կարհամարհէն. ուստի եթէ խեղճութեամբ ու անշուք կերպով սկսէր գործը առաջ տանիլ, հարկաւ շատ տարներու կարօտ կմնար Ուսումնարանը՝ մինչև որ թուշակաւոր աշակերտներ գան իրեն՝ աշխարհիս ամէն կողմերէն: Արեւի որ այս պարագան ամենեւին չեն մտածեր այն անձինքը՝ որ կմեղադրեն զվարդապետը՝ իսկըման այնքան ծախքեր արածին համար:— Բայց սորա վերայ չետոյ ևս առիթ կունենամք խօսելու:

Ուսումնարանին պատմութիւնը անկատար պիտի համարուի՝ եթէ չպատմեմք նաեւ Գաղղիէ վարդապե-

տին առաջնորդական կառավարութեան գլխաւոր պարագաները. որովհետեւ նա նոյն իսկ առաջնորդութիւնը յանձն առած էր Ուսումնարանին համար, ինչպէս որ յայտնի է, և ոչ թէ Ուսումնարանը բանալու ձեռք զարկած էր՝ առաջնորդութեան հասնելու համար, ինչպէս որ նախանձը ասել տուաւ հակառակորդաց:

Գ Լ Ո Ւ Մ Ը.

Վիճակային կառավարութեան մէջ սկսուած քարեկար-
դութիւնները:

Թէպէտ և Գաբրիէլ վարդապետին գլխաւոր մտա-
զրութիւնը և աշխատանքը այն էր որ իրեն յանձնուած
վիճակին, ու անով բոլոր ազգին մէջ ուսումն ու կրթ-
ութիւնը ազգային հոգւով տարածուին, և նորա հա-
մար նախ Խաչկապան Ուսումնարանը հաստատելու և
այդա ժողովրդական դպրոցները բարեկարգելու և բազ-
մացնելու ջանք կանէր, բայց միանգամայն վիճակային
գործոց կառավարութեանը մէջ ամենայն կերպով կաշ-
խատէր ո՛ր և իցէ բարեկարգութիւն և կանոնաւորու-
թիւն հաստատելու:

Կոնսիստորիայի և Հոգևոր կառավարութեանց պաշ-
տօնեաներէն մեծաւ խոտուութեամբ կպահանջէր կա-
շառքէ հեռու կենալ, և գործերն առանց ամենեւին
ուշացնելու կամ ձգձգելու աւարտել, և թէպէտ գրեթէ
ամէն ժամանակ անպակաս էին Կոնսիստորիային մէջ՝
չափաւորապէս դատաստանական գործոց և գրուածոց
տեղեակ անձինք, սակայն ինքը իրեն պարտք կհամա-
րէր խիղբան, որ առանց իւր աչքէն անցնելու՝ ոչ օրա-
գրութիւն մի կազմուի, և ոչ հրամանադիր կամ յայ-

տարարութիւն մի յուղարկուի: Տարախոյս չկայ թէ այս
դժուշութիւնը իրեն ոչ սակաւ ժամանակի կորուստ և աշ-
խատութիւն կպատճառէր. բայց որովհետեւ լաւ գիտէր
թէ պարսաւադէտ անձինք ե՛րբ և իցէ կարող են մե-
ղադրել զինքը՝ որ իւր թէ վիճակի կառավարութիւնը
կրեսի վերայ ձգած՝ դպրոցներու և գրաւորական աշխա-
տութիւններու հետ կպարսպի, կուզէր աշխատի պատ-
ճառախնդիրներուն չարախօսութեան առիթ չտալ իւր
կողմանէ: Գուցէ նաև այս պատճառաւ երեք չորս վար-
դապետք, որ հետզհետէ Կոնսիստորիայի առաջին ան-
դամք եղան, չկարողացան տարիներով իրենց պաշտօնը
շարունակել. վասն զի Առաջնորդը անմիջական որոշ-
մունքն ու կարգադրութիւնները նոցա հրամանին չէր
յանձնէր բոլորովին, թէպէտ և նոցա հետ ամէն ժա-
մանակ քաղցրութեամբ և պատուով կվարուէր:

Կոնսիստորիայի պաշտօնէից արդիւնելով որ ամենեւին
տնիկալութիւն չանեն դրսէն պատահական շահ կամ
վաստակ ունենալու, հարկաւ պետի աւելցնէր նոցա
ռոճիկները. ուստի առաջ որ Ատենադպիրը, օրինակ
համար, ամիսը 25 թուպլէն աւելի չէր առնուր, սկսաւ
մինչև 35 և 45, ևս և 58 և 60 թուպլի առնուլ. և միւս
պաշտօնատէրներն ու զրադիւնները, որոց ամսական
թոշակը առաջ 4 կամ 5 կամ 6 թուպլէն աւելի չէր,
սկսան առնուլ 15 թուպլի, և ոմանք 20 թուպլի: Յայտնի
բան է որ ասով վիճակային արդիւնքները շատ կպակ-
սէին. բայց նա միտքը դրած էր թէ վիճակային ար-
դիւնքները կարելի չէ ուրիշ բանի աջնալ իրաւամբ և
ըստ պատշաճի գործածել՝ ինչպէս ի բարւոք Կառա-
վարութիւն նոյն իսկ վիճակին:

Առաջուան տոմարութեամբ շատ արդիւնքներ կային
որ կհաւաքուէին վիճակէն յօդուտ Առաջնորդին կամ
Առաջնորդարանի, ինչպէս պողի, շնորհաճ, արքայաճ, արքա-
բաճ, արքայաճ, հոգեբաճ, լուսի, գիտաբար, զանազանաբար,

առիճանաւորաց փառքնէ, և այլն և այլն: Գաբրիէլ վարդապետը միտքը դրած լինելով՝ թէ իրեն համար տէրութեան կողմանէ որոշուած տարեկան չափաւոր թոշակը պէտք է բաւական լինի իւր ապրուստին, և թէ վերագրեալ արդիւնքները մեծաւ մասամբ նեղութիւն կպատճառեն ժողովրդոց և իրաւացի արտունջ ու տհաճութիւն, և ոմանք առիթ կուտան զանազան հարստահարութեանց, և թէ՛ կարելի է նոյն արդիւնքներուն աւելի բնական և գովելի նպատակներ սահմանել, — որոշեց և հրատարակեց բոլոր վիճակին մէջ որ այն արդեանց մեծ մասը սահմանուի Խալիպեան Ուսումնարանին մէջ ուրջան կարելի է աւելի թուով աղքատ աշակերտներ կրթելու:

Առաջնորդին այն կարգադրութիւնը ըստ իմիք մեծ սխալմունք էր, ինչպէս որ չետոյ փորձով տեսնուեցաւ. վասն զի չկարողացաւ նախատես լինել՝ թէ ժողովուրդները այն արդիւնքները պակսեցընելով՝ աւելի եռանդ կամ թէ ասեմ երախտագիտութիւն մի չէին ցուցաներ Առաջնորդին բարի դիտաւորութեանը, և ուրիշ կողմանէ՛ իրեն համար սահմանուած թոշակը՝ որ տարին 2,500 ռուպլի հաղիւ կհասնէր, անկարելի էր որ բաւէր իրեն աստիճանին վայելուչ առանձին Առաջնորդարան կանգնելու կամ վարձելու, և այնպիսի կեանք անցընելու՝ զոր թէ՛ մերադնեացք և թէ օտարազգիք սովորած են տեսնելու ուրիշ Առաջնորդաց վերայ: Թող որ Առաջնորդութեանը չորրորդ տարիէն սկսեալ՝ շատ անգամ իւր խիւ ուճիկը կերթար թէ՛ Ուսումնարանի և թէ մանաւանդ Տպարանի ծախքերուն, չորոց ինքը բնաւ ամենևին չա՛հ չունէր. այնպէս որ ամենադիւրին և ամենապարզ հաշուով կարելի է համարձակ ասել՝ թէ եթէ տարուան միջոցին՝ Գաբրիէլ վարդապետին դալու առաջնորդական արդիւնքներէն՝ քիչէն քիչ՝ ասոր չափով Ուսումնարանին անցել է. թող նաև իրեն

այն Ուսումնարանին վերայ ձրիաբար աշխատածը ութ տարի վերատեսչութեամբ և դասախօսութեամբ, որոց համար եթէ տարին դոնէ 2000 ռուպլի առնուր ամենայն արդարութեամբ, ասոր չափով ասոր չափով ալ այն պիտի անէր: Բայց նորա խնդրը միտքը այն էր միայն որ ուսումնարանը իւր ամենայն պիտոյցին ու պարագաներովը կարգի դրուի, հաստատուի, մուտքը ծախքին հաւասարուի, մանաւանդ թէ մուտքը աւելնայ ծախքէն. չետոյ կցուար որ իրեն ալ աշխատութիւնները չափաւորապէս կվարձատրուին:

Քանի մի քահանաներ կային, մանաւանդ Խրիմուքաղաքներուն մէջ, որ սաստիկ չքաւորութեամբ և աղքատութեամբ հաղիւ կապրէին, և ժողովուրդները թէև կամք ունենային՝ դոնէ կարողութիւն չունէին նոցա աւելի ապրուստ սահմանելու: Առաջնորդը հարկ համարեցաւ այնպիսի քահանայից տարեկան նպատտ սահմանել, ոմանց վիճակային արդիւնքներէ և ոմանց եկեղեցական արդիւնքէ, նորա տեղը խստիւ պահանջելով որ ժողովուրդներէն պակտրամ, հոգեբաժին և ուրիշ տուրքեր առնելու ատեն զօշաքաղութիւն չընեն, և ժողովուրդները առաւել ևս չպաղեցընեն եկեղեցիէն:

Եկեղեցիներ կային Խրիմու և Պեսարապլոյ մէջ, ևս և Նախիջևանի ամէն գեղերը՝ որ հիմնական նորոգութեան կարօտ էին. և թէպէտ ժողովուրդները 20 կամ 25 տարիէն աւելի էր որ հրաման կկնդրէին Առաջնորդներէն այն եկեղեցիները եկեղեցական փողերով նորոգելու, բայց նոքա հրաման չէին տուած:

Թէոդոսիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն կէսէն աւելի աւերակ, և մնացեալ մասը քանդուելու վերայ էր. վարդապետը փութացաւ նորոգել տալ այն եկեղեցին՝ որ մեծ ուխտատեղի է ամենայն Հայոց Խրիմու, ևս և օտարազգիք բնատոնէից:

Նոյնպիսի ուխտատեղի էր նոյն քաղաքին մէջ նաև

Սրբոյն Յովակիմայ և Աննայի եկեղեցին, որոյ Համար չորդորական նամակով 3000 ըուպլի Հաւաքեց վեճակէն, և Հնոյն Հիմանցը վերայ կանգնել տուաւ եկեղեցին, և անոր մօտ փոքրիկ ժամատուն մի:

Նորայսքի եկեղեցին մեծ կարօտութիւն ունէր նորոգութեան. Հրամայեց որ եկեղեցւոյն քանի մի տաւուան եկամուտներովը նորոգուի:

Նախիջևանի Ս. Աստուածածնայ եկեղեցւոյն զանգաւատան շէնքը դադրած էր՝ Հարկաւոր եղած ծախքին չբաւելուն Համար. Հրաման տուաւ որ եկեղեցւոյն արդիւնքովը և բարեպաշտ ժողովրդականաց տուրքովը շինուի վերջանայ: Նախիջևանի Նետլիթայ գեղին եկեղեցին միայն՝ մահտեսի Կարապետ Աղա Տօնիկեան իւր ծախքովը սկսաւ կանգնել. իսկ միւս չորս գեղերուն մէկ մէկ նոր եկեղեցիները Առաջնորդին Հրամանովը և եկեղեցական արդիւնքներով շինուեցան և դեռ շինուելու վերայ են:

Մելիթիոյ քաղաքին Հայադղի ժողովուրդը դոնէ փոքրիկ Աղօթատուն մի ունեցաւ:

Նմանապէս Կերչ քաղաքին ժողովուրդը ունեցաւ Աղօթատուն մի՝ ուր փոխադրուեցաւ Առաջնորդին Հրամանաւր Անափայի աւերեալ եկեղեցիէն բերուած խաչկալն ու զարդարանքները:

Օրպաղարի եկեղեցին գրեթէ ի Հիմանց նորոգուեցաւ և ընդարձակուեցաւ՝ կիսով չափ նոյն եկեղեցւոյն Հին և նոր արդիւնքներովը, և կէսէն աւելին ժողովրդեան կամաւոր տուրքերովը:

Սիմֆերոփոլի եկեղեցին ընդարձակուեցաւ և զարդարուեցաւ՝ նոյնպէս ժողովրդեան կամաւոր նուէրներովը:

Խարասուի մօտ Փրիչափանքը նորոգուեցաւ ու զարդարուեցաւ՝ կէս մի վանքին արդիւնքովը և կէս մի ժողովրդեան նուէրանօքը:

Նոյն իսկ Խարասու քաղաքին մէջ շինուելու նոր

եկեղեցւոյն Համար ընդարձակ տեղ գնուեցաւ՝ եկեղեցւոյն արդիւնքովը:

Քիշնևի եկեղեցւոյն նորոգութեանը Հրաման տրուեցաւ՝ ըստ մասին եկեղեցական արդիւնքներէն:

Գրիգորուպօլսոյ Ս. Պօղոս և Ս. Աստուածածին եկեղեցիները նորոգուեցան նոյնպէս Առաջնորդին Հրամանաւր, կէս մի եկեղեցական արդիւնքներով և կէս մի ժողովրդեան տուրքերովը:

Օրհէյ քաղաքին մէջ Զաքարեան Դաւիթ Աղային կանգնած եկեղեցին անկատար մնացած լինելով, նորա մօտ արժամանակեայ Աղօթատուն շինուեցաւ՝ նոյնպէս Առաջնորդին Հրամանովը, և այլն:

Նորոգութեան կարօտ մնացին միայն Թէոդոսիոյ Ս. Սարգիս եկեղեցին, և Հին Խրիմու մօտ Ս. Խաչ վանքը, և Առաջնորդը երկուքն ալ նորոգելու մեծ բաղձանք ու ջանք ունէր, բայց ժամանակը չբաւեց:

Սօքա աչապէս լինելով, չեմ գիտեր՝ ի՞նչ իրաւունք կունենան ոմանք գանգատ անելու՝ թէ այս Առաջնորդը քուր եկեղեցական գումարները առել և դործածել է Խաչիկեան Ուսումնարանը կանգնելու և առաջ տանելու: Եթէ ճշմարիտ ևս լինէր այդ անհիմն և անիրաւ մեղադրութիւնը, ո՞չ ասպաքէն ամենայն արդարութեամբ կարելի է այնպիսեաց ասել՝ թէ արդեօք լաւ չէ՞ բարեպաշտ և բարեկիրթ ժողովուրդներ և եկեղեցւոյ արժանաւոր պաշտօնեաներ պատրաստել այնպիսի ազգային Ուսումնարանի մէջ, քան թէ եկեղեցական փողերը գրեթէ անօգուտ կերպով թողուլ իրաւարաններուն (փրկադներուն) մէջ, կամ երէցփոխաններուն և աթոռակալներուն ձեռքը ձգել, որով մեծամեծ գումարներ կորսուել ոչնչացել են, կամ թէ այն փողերով նիւթական եկեղեցիները կանգնել ու զարդարել, բայց նոցա մէջ աղօթք անող ժողովուրդ չունենալ, և ժամերգութիւնը կամ Աւետարանը Հատկացող քահա-

նաներէ՛ զուրկ մնալ . . . : Բայց մեք այդ ևս չեմք ասեր. այլ կհարցանեմք թէ ո՞ր եկեղեցին առանց նորոգութեան կամ հարկաւոր դարդարանքի թողել է այն Առաջնորդը, և նորա համար պէտք եղած փողովը բացել է Ուսումնարան:— Գիտեմք որ հակառակորդները այս հարցմանս չեն կարող ուղիղ պատասխան տալ խղճմտանքով, և սակայն դարձեալ ասեմք. եթէ այնքան հալածանք ու բամբասանքները Առաջնորդին սիրտը չկտրելին և ձեռքերը չթուլացնէին, անշուշտ ուրիշ շատ եկեղեցական պայծառութեանց ետեւէ լինելու ջանքը կաւելցընէր: Ինչպէս ահա 1863-ին սկիզբները երբ Նախիջեան պատահեցաւ, իւր մէկ յորդորանօքը այնպէս շարժեցաւ ժողովրդոց սիրտը՝ որ մէկ վայրկեան մէջ 6000 ըուպլի հաւաքեցին, և ձեռք դարկին Ս. Խաչ վանքի եկեղեցին ի հիմանց նորոգելու, աւելցընելով չետոյ այն գումարին վերայ այլ ևս 7 կամ 8000 ըուպլի, զոր մեծաւ մասամբ հաւաքեցին ժողովրդեան կողմանէ ընտրուած Հոգաբարձուները, որ էին Խաթրանեան Աղա Գէորգը և Արաճալեան Աղա Աղեքսանդրը. և սոքա ոչ միայն չխնայեցին իրենց ոգւով չափ. աշխատութիւնը և ջանքը՝ այն սուրբ ուխտատեղւոյն շինութեանը համար, այլ և տեսնելով որ՝ ժողովրդեան երկպառակութեանը պատճառաւ՝ շատ դժուար է «մէնէ» առնուլ հաւաքել ծախքին հարկաւոր գումարը, իրենց սեպհական փողէն ևս շատ բան առատաձեռնեցին որ այն շինուածքը անկատար չթողուն: Գաբրիէլ վարդապետը քանի մի անգամ յայտնեց իւր շնորհակալութիւնը գրով և բանիւ այն երկու բարեպաշտ իշխանաւորաց. բայց ինչպէս ուրիշ շատ առիթներու մէջ, այն գործին ժամանակներն ևս շատ ցաւեցաւ որ չկարողացաւ Նախիջեանի բնակիչներուն մէկ մասին գոնէ այս ճշմարտութիւնս հասկացընել՝ թէ «Ներու իրեք երկպառակեալ կուսակցութիւնները ո՞ր-

քան և ներհակ լինին իրարու, բարեգործութեան հոգոյն վերայ պէտք է միաբանին», ինչպէս որ ասած է գաղղիացի գիտունին մէկը, և համոզել զնոսա որ իրենց երկպառակութեամբը պատճառ չտան այն բարեպաշտական ձեռնարկութեան անկատար մնալուն:

Այսպիսի բարեկարգութեանց վերայ երկարօրէն խօսելը աւելորդ համարելով, դառնամք քանի մի գլխաւոր դէպքեր ու գործողութիւններ պատմելու՝ որ 1858 և 1859 թուականներուն մէջ պատահեցան:

Գ Լ Ո Ւ Խ Թ.

Ընտրութիւն Տեառն Մատթէոսի Արքեպիսկոպոսի ի Կաթողիկոսութիւն ամենայն Հայոց, եւ առաջին ուղեւորութիւն Առաջնորդին յէջմիածին:

Գաբրիէլ վարդապետին Ռուսաստան դարձած միջոցին Ս. Էջմիածնայ աթոռը պարապ էր, ինչպէս որ յայտնի է, և ըստ սահմանեալ կարգին՝ հանգուցեալ Ներսէս Կաթողիկոսին վախճանելէն տարի մի չետոյ պէտք էր լինէր նոր Կաթողիկոսի ընտրութիւնը: Այն ժամանակը Ռուսաստանի Հայոց եկեղեցական կառավարութիւնը առաջ կերթար Սինոդին ձեռքովը, յորում Նախագահ և միանդամայն Տեղապահ Աթոռոյն էր բարեչիշատակ Ղուկաս Սրբադան Արքեպիսկոպոսը: Գաբրիէլ վարդապետը առաջնորդական պաշտօնն ընդունելէն չետոյ՝ իսկոյն գեր գրեց Փեթերպուրիէն Սրբադան Տեղապահին և Սինոդին, և նոցանէ ընդունեցաւ պատասխանները՝ հանդերձ շնորհաւորութեամբ:

Երբ որ նոր Կաթողիկոսի ընտրութեան համար Սինոդին հրովարտաւ հրատարակուեցաւ ամէն տեղ,

Գաբրիէլ վարդապետը խոյն շրջաբերական նամակներով իմացուց վիճակին ամէն քահանաներուն և ժողովրդականներուն՝ որ ժողովուն, խորհուրդ անին, և աղբիւն մէջ համբաւեալ Յսկիսիոսներուն ո՛րն որ հուղեն ընտրել՝ քուէարկութեամբ որոշեն, և չուղարկեն Կոնստանտինոպոլիս: Այս որ եղաւ, Առաջնորդը վիճակին եկեղեցականներուն հողմանէ պատգամաւոր որոշեց Բեկնաղարեան Յովհաննէս վարդապետը, իսկ աշխարհականաց հողմանէ՝ բոլոր վիճակին ժողովուրդներուն առաջարկութեամբը՝ Նախիջևանի ժողովրդեան ընտրած անձը հաստատեց, որ էր աստիճանաւոր աշխարհականաց համագումար Յարութիւն Մինասեան Աւագեանց:— Նոցա հետ ի միասին չուղարկեց Առաջնորդը յիշմիածին իսկ ուրարակիւր Գրիգոր դպիրը Աղաթիւրեանց, որպէս զի քահանայ և վարդապետ ձեռնադրուի:

Անշուշտ չափանի է բաղմաց՝ թէ ի՞նչ կերպով և ի՞նչ պարագաներով եղաւ նոր Կաթողիկոսին ընտրութիւնը, որ էր Տէր Մատթէոս Ա, Արքեպիսկոպոս, երբեմն Առաջնորդ Չմիւռնիոց, և ապա Պատրիարք Կ.—Պօլսոց, չէտոյ Առաջնորդ Արմաշու վանից:

Երբ որ այն ընտրութիւնը Կաթողիկոսին վճռով հաստատուեցաւ, Գաբրիէլ վարդապետը փութացաւ հետագայ շնորհաւորութեան նամակով չափանել նորընտիր Կաթողիկոսին իւր բարեմաղթութիւնները, և միանգամայն հապառակութեամբ իւր Գլխոյ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ:

«Աստուածապատիւ Վեհափառ Տէր,
«Արքադան Հայրապետ.

«Մինչդեռ ժամ ի ժամ անկիտեալ մնալը անձկանօք՝ լսել «դպրեւան կամացն բարեհաճութիւն ընդ աստուածադէպի «ընտրութիւն Վեհափառութեանդ յԱթու Կաթողիկոսութեան «Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, և ահա երկեանն նամականի հապառակ ի մայրաքաղաք այսի՝ աւատաւորեցին միզ զկատարումն «տենչանաց համասկեռ ժողովրդոյ Արամաշենայցս առ հասա-

«րակ՝ հաստատութեամբ ընտրութեան Վեհեղ. Որոյ վան պարտ «անձին վարկուցեալ յառաջել ի մատուցումն բոլորանօք հպա- «տակութեան մերոյ առ հրամանս պաշտելիս Մեծի Հովնապե- «տիդ, փութամբ աւասիկ ի նոյն այսու գրովս մերով՝ ի դիմաց «մերոց և ի դիմաց համօրէն հաւատացելոյ մերոյ Վեհափառ եկե- «ղեցականաց և աշխարհականաց:

«Այժմէն իսկ յաճախեն, Վեհափառ Տէր, ի բերանս մեր և «հասարակաց՝ որ առաւուջ բարեմաղթութիւնը առ Հայրն զԹու- «թեանց և Աստուած ամենայն մեծութեանց, զի որ զԱրքա- «դան Տէրդ մեր պարզեալ տառապելոյ Աղբիւս ի Հայր բարե- «խնամ և յԱռաջնորդ իմաստուն, շնորհեցէ մեզ յամայր ամօք «վայելել ի բարութիւնսն մեծամեծս՝ որոց կարօթիմք ազգովեմք՝ «ըստ հոգեկան և ըստ մտաւորական բարեզարդութեանց, և որոց «իրաւամբ ակն ունիմք հասանել ընդ հովանեաւ խնամոց Զե- «րուհի Վեհափառութեան:

«Իսկ մեր աւանձնեն և այս յոյս է զուարթարար, զի զուղե- «ւորութիւնդ Զեր յԱթուն Հայրապետական՝ ընդ մերս արդեօք «հաճեցիք աւանել վեհակ. որով և ի մօտոյ ևս լցուցիք զմեզ «երկնաձիւր օրհնութեամբ, և զսիրտս մեր ամպատում բերկրու- «թեամբ: Միանգամայն և աղերսեմք, զի ի՞նչ արդարեւ անկեալ ի «լոյս միզ երանականս այս բարեբաւորութիւն, ի դէպ ժամու աղդ. «մեզ առնիցէ Վեհափառ Տէրդ մեր, որպէս զի ըստ այնմ և ի «մէնք կուսէ անօրինեցի արժանն և վայելուց:

«Հայցելով վերստին համօրէն ժողովրդովքս մերովք զՀայրա- «պետական Զեր զօրհնութիւն, խոնարհիմք ի համբոյր աստուա- «ծարեալ աջոյ Վեհեղ, և մնամք

«Վեհափառ Տէրութեանդ Զերում

Ամենախոնարհ ծառայ

Գաբրիէլ Վ. Այվաղեան:

Եւ քիչ ժամանակէն ընդունեցաւ հետագայ պա-
տասխանը.

«Գերապատիւ և Շնորհալոյս հարազատ իմ և յոյժ Սերել.
«Նորօրինակ իմն շարժառիթ հոգեպարար հրճուանաց հա-
«մարեցայ զսիրտոյդ ցանկալին ձեր գրութիւն, զայն՝ որոյ իւ-
«րաքանչիւրն իմաստ զանկեղծական սիրոյ և հաւատարմութեան
«ցոլացուցանէր զաւատելոյ Սակայն ես նշմարեմ ի նոսա սրտի
«մտօք և զայլ ընտիր ընտիր քանքաղացք բարեմանութիւնս,
«որով դիտէք զմեծոցս ի փառաւորութիւն Աղբիւս, որպէս և զա-
«պացոյցս նոյն վայելին զարդիս որք ի Վեհակիւր քն բարեկրօն

«եկեղեցականք և հոգեսէր ուսումնաստենչ և ազնուատոհմ՝ աշխարհականք» ըստ բարեհաշակն լրոց:

«Օրհնեալ է Նախախնամութիւնն Աստուածային, որ ոչ միայն զդիտէ կոչել է ծառայութիւն բարեբար կամայն, այլ և շնորհիւ իւրով առաջնորդէ և զօրացուցանէ ի հանդէս փառաւոր արհեստնց իւրոց պաշտօնէից:

«Օրհնեալ է և եղիցի նորինն կամք Աստուածութեան, որոյ ամենաբաւական շնորհացն միայն յուսացեալ՝ խոնարհեցաւ և ամբար ապիկարութիւն ի յանձնառութիւն այնպիսի իմն պաշտաման՝ որ ի վեր է յաւիտ քան զիմն բաւականութիւն, հայեցեալ «միանգամայն ի ծանրակշիւ պարագայս ընթացից Ազգիս: Բայց չո՞րք է իմ յոյս և օգնական, եթէ ոչ Տէր Յիսուս Քրիստոս, որ է ամենակալ և ամենակարող զօրութիւն բաւական ամենայնի՝ ըստ մարգարէին:

«Ահա սոյն այս զօրութիւն և օգնականութիւն երկնածիր ի մայրցամալս անձին Զերդ Պատուարժանութեան ճոխացեալ ցուցաւ. քանզի, Հոգեհարազատութենէս տնչալի, ո՞ր առաջնորդեաց ձեզ զարդենաւորել յողջամիտ ազգի մերում զլինկալեալն ձեր ի Տեառնէ զտաղանդ հոգեկան և մտաւորական իմաստեց. ոչ ապաքէն նոյն շնորհն՝ որ շնորհեաց զնոսին Արժանաւորելու առատապէս: Ապա շնորհն կարողացուցէ և արեացուցէ զձեզ փառաւորս առնել զազգօգուտ և զբարեփախան պաշտօնն՝ յոր կողմեցեալն էք յԱմենախնամ Տեսչութենէ անտի, որով յաւիտ և մեք ընդ համազգի սիրելեացդ Վերահիւք ոչ սակաւ ունիմք բերելիլ ի հոգի:

«Եւ զայս ոչ առնեմք զանց առ ի յայտնել Մտերմութեանդ, զի անաղանդ ճանապարհորդութեան մեր աստի ունի առիթ հարեւոր զխանդարմունս վիճակաւորացն բարեկարգութեանց ի «Տաճկաստանիս, և զազգայնոց ոմանց ընդ իրեարս երկամայ շատելութիւն և խռովութիւն, զորս պարս և հարկ եղև մեզ շնորհիւ Տեառն անհետ և արմատախիլ առնել՝ որչափ մերով-ստանն է:

«Առ այժմ Քիամ կարօտեալ ցանկալի տեսողդ, և բարօրութեան «Հարադատիք բարեացակամ ի սրտէ

Ն. Ծառայ Տեառն

Մատթէոս Արքեպիսկոպոս և ընդհանուր

Պատրիարք ամենայն Հայոց:

«Ի Միջագիւղ. 1858»:

Նորընտիր Կաթողիկոսը գրեթէ ամբողջ մէկ տարի մնաց Կ.—Պօլիս, և այն միջոցին ոչ սակաւ թղթած-ցութիւն եղաւ նորա և վարդապետին մէջ:

Այն թղթոց մէկն ալ էր յորդոր կամ հրամանագիր մի՝ որ Գաբրիէլ վարդապետը իւր վիճակին մէջ քսան հազար դահեկան հաւաքէ և յուղարկէ իրեն, որպէս զի անով Սեպուհ լեռան վերայ Սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորել ձգնարանը, այսինքն եկեղեցին՝ որ սկսած էր շինուել, կարենայ վերջանալ: Գաբրիէլ վարդապետը խնդրէ այն գումարը հաւաքեց, և 1859-ին սպրիլի սկիզբները հասուց Կաթողիկոսին ձեռքը:

Վարդապետին նամակներուն մէկ նիւթն ալ այս էր. կենդրէր սր Վեհափառ Կաթողիկոսը Ս. Էջմիածին երթալու ժամանակը հանդիպի Թէոդոսիա, և ինքը օրհնէ Խալիպեան Ուսումնարանին հիմնարկութիւնը՝ որ պիտի լինէր մայիս ամսոյն մէջ, ինչպէս որ վերոյիշեալ թղթին մէջ ևս ասած էր. Կաթողիկոսն ալ գրեթէ խոստացել էր այն խնդիրքը կատարել ամենայն սիրով. բայց յետոյ իմացուց վարդապետին՝ թէ իւր Խրիմ հանդիպելը կարելի չէ, այլ պէտք է որ վարդապետը դիմաւորէ զինքը ի Փոթի, և անտի ի միասին երթայ Էջմիածին՝ Կաթողիկոսական օծման հանդիսին ներկայ գտնուելու:

Մայիսի 18-ին կատարեց վարդապետը Խալիպեան Ուսումնարանին շէնքին հիմնարկութեան հանդէսը, և յետոյ աճապարեց յունիսի 1-ին Փոթի երթալու, հետը առնելով Բեկնազարեան Յովհաննէս վարդապետը. վասն զի նոյն օրերը Կաթողիկոսն ևս Կ.—Պօլսէն ճանապարհ պիտի ելնէր՝ հետը ունենալով Մակար Սրբազան Եպիսկոպոսը, Անդրեանուպօլսեցի Սարգիս Արքեպիսկոպոսը, Թէոդորեան Սարգիս վարդապետը և ուրիշ վարդապետներ և սպասաւորներ, և Տէրութեան կողմանէ հրաւիրուի զնապաճ Լոռու-Մեղիքեանց (Լօռիս-

Մեղիքով) Հայկազն զօրապետը: Սրբազան Կաթողիկոսին Հետ և մկառնին՝ աշխնքն նոյն օրը՝ Հասաւ Առաջնորդը և Փոթի, և շատ սիրալիւր ընդունելութիւն դտաւ Սրբազանէն նոյն խի շողեհաւին վերայ: Ենչպէս նաեւ բոլոր ճանապարհորդութեան ժամանակը Հայրախնամ սիրով և մեծարանօք ընտանեբար վարուեցաւ Հետը Կաթողիկոսը:

Յունիսի 14-ին Հասան Թեֆլիզ, և որովհետեւ Առաջնորդարանին մէջ նեղուածք կլինէր աշխնքն եկաւորաց, Գաբրիէլ և Սարգիս վարդապետները ըստ առաջարկուելութեան Լուսու-Մեղիքեանց զօրապետին, և Հաւանութեամբ Սրբազան Կաթողիկոսին, իջեանեցան նոյն իշխանին տունը:

Այն 15 օրուանը մէջ՝ որ Կաթողիկոսը Թեֆլիզ կեցաւ, Գաբրիէլ վարդապետը առնիթ ունեցաւ տեսնուելու Թեֆլիզու աղագչին իշխանաւորաց, և Տէրութեան մեծամեծներուն Հետ, որք առՀասարակ շատ յոյսեր կցուցանէին նորընտիր Կաթողիկոսին կառավարութիւնէն՝ և բարեկարգութիւն և ի պայծառութիւն մեր աղղին և Յիւդեցւոյն:

Վերջապէս յուլիսի 7-ին Հասաւ Սրբազան Հայրապետը և Ս. Աթոռն Էջմիածնի, ուր Գաբրիէլ վարդապետն ևս 15 օր մնաց, զմայլելով աշխնքն սուրբ և վաղեմի Տաճարին պայծառութեանը, և աշխն Հայաստանի կեդրոսին Հրաշալի տեսարաններուն:

Առաջ խօսքը աշխնքն էր որ Վ. Կաթողիկոսին օծումը պիտի կատարուէր անմիջապէս զեմացի կերակին. բայց նորա անձնական տկարութեանը պատճառաւ օրէ օր և շաբաթէ շաբաթ ձգել Հարկ եղաւ օծման Հանդէսը. մինչև կարծիք եղաւ միաբանից մէջ՝ Թէ դուցէ Վերափոխման օրն ևս աշխն Հանդէսը չկատարուի՝ օղբուն տաքութեանը պատճառաւ, այլ սպառնալի աշխնացին օրերու:

Գաբրիէլ վարդապետն դործերը չէին ներեր որ աւելի ուշանայ աշխնքն տեղ. ուստի Հրաման ընդունեցաւ Կաթողիկոսին որ դառնայ իրեն Վիճակը: Կաթողիկոսը աշխն Հրամանը տալու ժամանակ նոր և դեղեցիկ խաչ մի պարզեւեց անոր՝ Հետագայ Կոնգակով:

«Մատթէոս ծառայ, և այլն.

«Գերապատիւ Սրբազան Գաբրիէլ Ս. յիւղովեւոյ Շնորհապարզ վարդապետի՝ Հարգատիւ Աստուծոյ և եկեղեցւոյ սրբոյ՝ Գրաւորական վաստակք և աղատիւրական ծառայութիւնք ձեր քաջածանօթք են մեզ և ամենայն աշխարհի, և մանաւանդ պաշտօնականութիւն ձեր և ճատաղովութիւն յաղաղ ուղղափառութեան «Հայաստանեայց Ս. եկեղեցւոյ, որ յետ բազմապատիկ ճգանց և «դրաւորական պատերազմաց ընդդէմ Թշնամեաց սրբոյ եկեղեցւոյ մերոյ՝ Հրաժեշտ տուեալ ի նոյն միաբանութեանէն, յարեցայք ի միութիւն բարոյական մարմնոյ Լուսաւորչեանս Տննդոց, և ժառանգեցիք իրաւամբք զժառանգութիւն ձեր, «դոր շնորհեաց Մայրն մեր Սուրբ Էջմիածին՝ ըստ պաշանջելոյ «արդար իրաւանց, և ըստ ըզձէ ձերոցդ վաղմուշանաց և հաւատարմութեան: Սպա և Մեք՝ որ Գահակալս եմք Սուրբ Լուսաւորչի Աթոռոյն, պարտ և արժան վարկաբ նուիրել ձերդ Արժանաւորութեան զշքանշան աղամանդեայ խաչի՝ ունելով ի «սրտին զմիջադործ պատիւեր խաչելոյն վասն մեր, և Հրամայեմք «ձեզ կախել ի կուրծս ձեր ի ձոյցս ձերոց աղատիւրական արդեանց, և ի պարծանս Հայաստանեայց Սուրբ եկեղեցւոյ:

«Մատթէոս Կաթողիկոս ամենայն Հայոց:

«Տուեալ ի 1859, յուլիսի 25,

«Ի Ս. Էջմիածնէն:»

Բայց յաշխմանէ ուրիշ Կոնգակ մի ևս տուաւ Նախիջևանի և Պետարապետի վիճակին ժողովրդոցը անուխից, և չանձնեց վարդապետին, որոյ օրինակը արժանի Համարեմք այս տեղ դնել, որպէս զի Հասկացուել Թէ ո՞րտի անհիմն պէտք է Համարել աշխն կարծիքներն ու կասկածները՝ զոր ունեցան ոմանք, որպէս Թէ Գաբրիէլ վարդապետը ոչ միայն եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան արժանի չէ տեսնուած Վ. Կաթողիկոսին, այլ և անպատիւ եղանակաւ ետ դարձել է Ս. Էջմիածնէն:

կամ թէ (որ աւելի ևս անտեղի և անճոռնի կերևի) երբ թէ Վեհափառ Կաթողիկոսը կամաւորապէս ինքզինքը հիւանդ ձեւացուցել է ըստ խրատու ոմանց չեպիսկոպոսաց Էջմիածնի՝ որպէս զի գիտեցինք վարդապետը եպիսկոպոս չձեռնադրէ . . . Ոչ ապաքէն այդպիսի կասկածն անդամ ծանր նախատինք կրեւի Վեհափառ Հայրապետին ամենայն Հայոց, որ անշուշտ կարող էր յայտնապէս ասել՝ թէ արժան չեմ տեսներ ձեռնադրել զվարդապետը՝ այս կամ այն պատճառաւ, կամ թէ բնաւ իսկ առանց ուրիշներուն խմացնելու նորա պատճառը:— Իսկ կոնդակը այս է.

«Մատթէոս և այլն.

«Հայրական սիրով և Աստուածային օրհնութեամբ նուիրեմք զՔրիստոսականն կենսածիր սուրբ ողջոյն առ Համօրէն Հաւա-
ւտացեալ որդեակս մեր ի Քրիստոս և Սիրելի ժողովուրդս Մեծի Վեհափառ Նախնիքանի, Պատարապելոյ և Ղրեմու, Հանդերձ մաղ-
թեանօք երկնածիր պարզեաց և միեթարութեան Հոգւոյն Սրբոյ
«Ի վերայ ամենեցուն ձեր մեծի և փոքու, կալ մնալ ձեզ ընդ բազում՝
«Ժամանակս ի շնորհս Յիսուսի Քրիստոսի:

«Յայտ առնեմք սովին Հայրապետական Կոնդակաւ առ Հա-
ւսարակ Սիրելեացդ մերոց, զի որպէս Գերապատիւ Գարեթի վարդապետ Բարեկարգ Առաջնորդն Վեհափառ Սիրելի որդեակն
«մեր ի Քրիստոս, ըստ զբաւոր Հրամանաց մերոց հրաւիրեալ՝
«եկին այսր ի Սուրբ Էջմիածին, և բերեալ մատոյց մեզ զպարտու-
«պատշաճ մեծարանս ձեր և զխոնարհ հպատակութիւնս առ Ղու-
«սաւորչական Մայր Աթոռս և առ Մեզ՝ ի Հաճութիւն բերկրու-
«թեան որդեղորով սրտի մերոյ, ըստ նմին օրինակի ահա և Մեր
«Սուրբ Կոնդակաւս այսուիկ յանձն առնեմք նմին Գերապատիւ
«Վարդապետի փոխարինաբար բերեալ բաշխել ձեզ առ Հասարակ
«Սիրելեացդ մերոց՝ ապսպարելոց ի խնամն տեսչութեան նորա՝
«զղիւսբեանն զօհութիւն Մեր զձերմէ բարեպաշտութենէդ և
«զամենայն յաւաքադիմութենէ ի վարս բարիս և յուսմունս զի-
«ւտութեանց, որոց մեծապէս վաստակաւոր դիտեմք զԳերապատիւ
«Առաջնորդն ձերս եւ թէպէտ Հաստատութեամբ եղեալ էաք և
«եմք ի մտի՝ շնորհազարդել զսոյն Հոգւոյն Հովիւն ձեր՝ ամբառ-
«հալ զնա ի բարձր Աստիճան Սրբազան Արքեպիսկոպոսութեան,
«այլ քանի ըստ տնօրէնութեան Ամենօրհնեալ կամաց Բարձրե-

«լոյն՝ տկարութիւնք մարմնոյ և ջերմութիւնք օգոյս ստիպեցին
«զմեզ յապաղել զհանգէս Օծութեան մերոյ առ Ժամանակ մի,
«ուստի չկամելով զի Գերապատիւ Առաջնորդն ձեր խափանեցի
«այլ ևս ի կատարելոյ զգործս կարեորս Վեհափառ, Հրաման տուաք
«նմին դարձ առնել առ այժմ յաթոռ իշխանութեան իւրոյ: Մի-
«ւանգամայն և պատուիրեցաք, զի ընդ առնուին ի մէջ զհրա-
«ւէյրն, — որ յուսամ թէ ոչ անագանեցի Տերամբ, — փութացի
«այսր վերադառնալ, և ընդունել զՕծութիւնս սուրբ ձեռնադրութեան
«իւրոյ:

«Զայս ծանուցեալ ձեզ Սիրելի որդեակացդ մերոց՝ յորդորեմք ևս
«և ի մեր կողմանէ յաւելուլ ի բարեպաշտութիւնդ ձեր և ի ջեր-
«մեանդն սէր որդեականս առ Ղուսապատիւ Հոգւոյ մերոց Սուրբն
«Գրեղորէս, զոր և ցուցէք արդէն յօժարակամ նուիրանօքն ձե-
«րովք ի Հատուցումն պարտուց Նորաշէն ձգնարանի նորին Սրբոյ
«Հօրն ի Սկսուհ լերին. որքին վասն ևս յայտ առնեմք ձեզ զգո-
«հութիւն մեր, և բարեմաղթեմք յայլնիկալ Բարեբարէն շնոր-
«հել ձեզ կեանս կրկարս Հանդերձ օրհնեալ ընտանեօք ձե-
«րովք, պահել և պահպանել զձեզ ընդ Հովանեաւ խնամոց ամե-
«նազօր Աջոյն իւրոյ, զերծ և ազատ յամենայն արկածից երևելի
«և աներևոյթ պատահարաց և ի փորձութեանց, և զննջեցեալսն
«ձեր լուսաւորեսցէ ի լոյս փառաց Աստուածութեան իւրոյ, շնոր-
«հօք և մարդասիրութեամբ Տեսառն մերոյ և Փրկչին Յիսուսի
«Քրիստոսի, որ է օրհնեալ յաւիտեանս:

«Մատթէոս Կաթողիկոս ամենայն Հայոց:»

«Տուեալ ի 1859, ի յուլիսի 26,

«Ի Ս. Էջմիածին:»

Յուլիսի 26-ին Ճանապարհ ելաւ վարդապետը Ա. Էջմիածնէն, և օգոստոսի մէջ Հասաւ Թէոդոսիա, ուստի Հրատարակեց վերոյգրեալ Հայրապետական կոնդակը վեհափառ ընդ ժողովուրդոց ի տեղեկութիւն և ի միեթարութիւն Հոգւոյ և սրտի բարեսիրաց:

Գ Լ Ո Ւ Մ Ժ.

Գարշիկ վարդապետին դէմ պէս պէս հակառակութեանց
սկսիրը:

Մինչև 1859 թուականին վերջերը Գարշիկ վարդապետին դէմ չաչանի Հակառակութիւն չէր երևնար՝ ոչ վիճակին մէջ և ոչ դրսի երկերները. թէպէտ և Հակառակորդներ ամէն տեղ անպակաս էին՝ զանազան հոգւով ու պէս պէս պատճառներով, ինչպէս որ չընթացս գործոյս պիտի տեսնուի: Բայց երբ նա դարձաւ Էջմիածնէն առանց Սպիտակա շէնոսէրան, և այս չձեռնադրուելուն համար զանազան կարծիքներ տարածուեցան աս դիւ անդին՝ ինչպէս որ ասացինք, Համարձակութիւն սուաւ նախանձը և վատ Հակառակութիւնը՝ նորընտիր Առաջնորդին դիտաւորութիւնը և գործերը պակասակիւր վար դարներու, և աշխատելու որ նորա ձեռնարկութիւնները տալին ու վերայ լինին:

Նւ նախ, նոյն իսկ Ա. Էջմիածնաց մէջ գտնուեցան քանի մի անձինք՝ որ Վեհ. Կաթողիկոսին միտքը կարողացան հետզհետէ աւելել և ծռելու Գարշիկ վարդապետին վերայ: Իսկ թէ ի՞նչ պատճառ և ի՞նչ նպատակ ունէին նոքա իրենց այս Հակառակութեանը, գիւրին չերևիր գուշակելը:

Ներկորդ, Նախնական ժողովրդեան գլխաւորներէն տմանք, մանաւանդ նոքա որ եկեղեցական գումարաց խնդրոյն լուծուած ժամանակը՝ կեղծ Հաշտութեամբ միայն իրենց ձայնը քաշել էին, կարծելով թէ կարող են նորընտիր Կաթողիկոսին ձեռքովը ոչնչացնել այն Հաշտութիւնը, նորէն գրգռել եկեղեցական գումարաց խնդիրը, նորէն դատաստանի տակ ձգել իրենց սիրելի թշնամին, այսինքն Սալիպեան Յարութիւն Աղան, և

Առաջնորդէն պահանջել և առնուլ իրենց եկեղեցիներուն գումարները, — գրեցին Վեհ. Կաթողիկոսին, ըողորեցին, դանդառեցան, և վերջապէս իրենց կամացը և դիտաւորութեանը գոնէ ըստ մասին Հաւանեցուցին զինքը:

Այս բաներու մեծապէս չորդորիչ և ձեռնառու գտան իրենց՝ Նալբանդեան Միքայէլ անունով տաքալուխ երեսասարդը: Սա ուրիշ պատճառ չունէր Գարշիկ վարդապետին Հակառակելու, եթէ ոչ այս՝ որ նախ իւր թշնամուցն, այսինքն Սալիպեան Յարութիւն Աղային աղգային բարեգործութիւնը ընդունեցաւ, և առաջ տարաւ. և երկրորդ այս՝ որ նա չաջորդել էր Մատթէոս Արքեպիսկոպոսին տեղը, որ իւր պաշտպանն ու բարերարն եղած էր ժամանակով, թէպէտ և նորա խորհրդոյր և գործոյր անհաղորդ: Այս Նալբանդեանը ոչ տակաւ յոյս տուաւ Նախնական ժողովրդեան տոժոհ մասին, որ թէպէտ եկեղեցեաց գումարներուն խնդիրը լուծուած, և Տէրութենէն ու Սինոդէն վերջաւորեալ ճանաչուած է, բայց կարելի է այնպէս անել որ թէ՛ Առաջնորդը և թէ՛ Սալիպեան Յարութիւնը Էջմիածին կանչուին, դատաստանի տակ ձգուին, դատապարտուին ու պատժուին՝ իբրեւ գող և եկեղեցակործար: (1)

(1) Գալթեան երկրորդին վերայ շատ բան խոսեցաւ ու գրեցաւ մերթն ժամանակներու: Մէջ բաւական համարեմք՝ նշանակել այս որեւէ նորա ճէ՛ համաձայն է նախադրութեան, զոր ճիշդ է նշանակել ըստ ամենայն ճանաչող, հանգուցեալ Ներսէս Առաքելիսին նորա համար գրած այս խոսքերը. «Չբազմաւոր գործողութիւնն ի գրեականութեան արեւելոյն Հոգեւոր Կաթողիկոսին Հայոց Կորուստի Նախնական, և օրհարացելոյն ի շնորհոյ Աստուծոյ Միակէսի Գրդի Ոստայեան՝ սխալութեան հրովարդութեան առաջեալ ի Հոգեւոր Կաթողիկոսին Նոր Նախնական» և շատաբարեալ այն խոսքն «Կաթողիկոսն ի իրեն զնոսա ընդ Հոգեւորութեան արեւելոյն ներկայացաւ զայնքան ի տաղանդութեան և խորհրդարանին, այն է՝ Մատթէոս»

Այստեղ հարկ կհամարվմք երկու խօսքով ցիւատառ-
կել նաև Պատրիարեան Գարբրէէլ քահանային կարգըն-
կեցուլթեւը, որովհետև աչն իւ զանազան անհիմն
խօսակցուլթեանց պատճառ եղած է չգիտցողներուն
մէջ: — 1857-ին վերջերը Հինգ տարի էր որ արդէն աչն
քահանայն Ռոսթովն բանտը վաւերած էր զանազան
լանցանքներու համար: Նորընտիր Առաջնորդը զեռ-
մասնաւ եղած ժամանակը՝ ցանկալով որ աչն հաշաղկ
ծերունի քահանայն աղատի բանտէն, և ի տոչն յորդո-
րուելով նաև մէկ երկու աղագայիններէ, խորհուրդ հաւ-
ցուց Յերախուտի անդամներէն ոմանց՝ թէ կարելի չէ՞
արդեօք միջնորդել Տէրութեան առջևը, որպէս զի բա-
ւական համարուի քահանային աչնքան տարուան ա-
պաշխարանքը: Նոքա խորհուրդ չտուին Առաջնորդին,
ալ մանաւանդ զգուշացուցին որ իւր պաշտօնին սկիզ-

« քրտը և Տոճի, մա քո ևս ասաւնէցեալն էր շինուիլն անոյնի՝ դառապարհս »
 « քեւելի քրտալեւոնց երկոցորոն նոցա, չէր Աբեմանաւիւնն՝ անխոհաւորաւ »
 « Լեւեմճի արհաւանհաւալեանցն տրեւորապիլի Հովհարի չառաջարկեան շրհնաւ »
 « Լեւոնց նշանի որաբի պատմոյցալեւոնց՝ քրտար քրտաբարկաւեմճի անշրհի իւրոց
 շիրապարհս ասաւ Եղբայրն ինչեան ուրելի չառնի նշանեցելոյ, ու ընդ ընելաւ
 շտաւն զայն իւր քրտալեւն՝ անխիղի ասաւնէլ նախ՝ ասաւ Կարապետ Բարեշնոն
 չիւր տրեւորապիլի Անտիսարքի չառն և հիւսիք քաւոյլի արծալի իտարանալոյ,
 « ու զի զի իւր անի ասաւնէլ քիւստար քրտաւանն հաւաքելոյ տարգիւծ, որոճ
 « և ինչն անի քիւստալ՝ ու նա՝ տրեւորապիլի Անտիսարքեայն՝ անխիղի վրձն
 « ասաւ քրտալեւեմճի Անտիսարքի չառնել զքիւստալեւնն պատմիլ քրտն իւրոց
 « անանցեցելոյ չառնաւ յաստջ ընդ ուրոյ քաւաւն ինչիւցն չառնն քրտիլ, ու ինչն
 « շտաւոյ ուրաւար չառնն նորա (իւրոյ), անխիղի պատմիլ ընդ իմն ինչն : Եւ այն
 « քիւս և զայն քաւապարհսն քրտար անապարկալեւոնցն անպարտաւ երկրա-
 « ւորաբի Ուրապանցն՝ ուրեցելոյ չէր տճեկի արծաւաւ անչանց պարտաւելի
 « ճիւղեւորալեւոնց Կար—Կարիթեւն չառնալի Հայոց զիւրապարհսն չառաւալեւն
 « չիւսաւ՝ վրձնապիլն տրեւորապարկաւեւնցն ի դիճի չառաւալ հասաւ քիւստն »

ըէն աշխարհի գլխապարտութեան յանցանաց մէջ զգտնուող մարդուն համար բարեխօսութիւն չանէ: Վերան տարն մի անցաւ, Տէրութիւնը Նախիջևանի և Պետաքալիոյ երեմն Առաջնորդ Մատթէոս Արքեպիսկոպոսին, և նորա յաջորդ Գաբրիէլ վարդապետին կարծիքներն ընդունելէն յետոյ՝ վճիռ հանեց որ Պատկանեան Գաբրիէլ քահանայն ըմբռնէ Երէն, ըստ Բարեկարգարանին (փօլիցիաջի) սատտիկ հսկողութեանը ներքե ձգուի: Այն վճռոյն վերայ ՎԵՀԱՓԱՌ ԿԱՅԱՐԸ ԵՐ ձեռօքը աւելցուցել էր այս իմաստը. «Եթէ այդպիսի կասկածելի մարդ է, պէտք է քահանայական կարգը նորանէ առնուի:» Եւ ահա այն Կայսերական վճռոյն զօրութեամբը Սննդէն հրաման եկաւ Առաջնորդին որ կարգընկէց անէ զՊատկանեան Տէր Գաբրիէլը՝ կա՛մ իւր առջևը բերելով, և կա՛մ Նախիջևանի Հոգեւոր Կառաւարդին հետ տեսակցելով:

«Ելէնդէցեացիներն ծառարակոյն իշխանութեանց պարտիարք Կախաղիկոնն և Սիւնիս
«Էջմիածնի, անիւքէի Յէւ Ղարաբաղ շահագնութեամբ առ ոչ ինչ գրեալ
«Սիւնիսիս առաջնորդութեան Հովհաննէս Զառաբաղիկոնն Հայոց Դար-Դար
«Իրիջնանայ Տերալ շահագնութեամբ յառաժա անիւցայոցանայոց զժամանիս
«Գնոսա Տիբեանութեանց արեանալոյսն ի Սաղիկարարի և խորհրդանշանոցն ի
«Տունի, զի նոյառն վերահանութեամբ յառաժա անործան գրագրութեանց
«Երկոցան աշոտի՛ Տերոյ Ելէնդէցեացիսց վաստակարարն Հասարակեան Տիւ-
«բեանութեանց իւրեանց, Բայայոյարութեամբ արժանապարարութեանցն իւրեանց
«Համայնցն օրինոյ Տիւնցն առանց իւրեանց վճարապարարութեանցն առանցեացն ի
«Սիւնիս Էջմիածնի, զԵրեմի յարժանապարարութեանց շահագնեան իրաւարարն
«Իւրեանցն Հանդերձ Կոստէ՛ Ելէնդէցեացիսն։ Յէր Սիւնիսութեանն անխնամաւ-
«ելութեամբ պարտաւորութեանց Յէրա՛մ վիճակաւորութեանց զնոր զնորհարար-
«չան օրինո՛ք Ելէնդէցեացիսն ծառարակոյն իշխանութեանց զԵլիսլիսութեանց անոր
«չան զանհամն Յէրա՛մ Կախաղիկոնն շահագնեալ քաղ Յէր Համայնի
«Հարեանապարհն Յեանապրեալ շահանոց, և զՈւրարալեանն (Նալիկարեանց)
«Նալիկալ զԵլիսլիս Յէրա՛մ իմաց և Համայնի, ո՛չ Բեան ի յառաժեւորմ,
«Հարա՛նդնէր որա՛ք ինչն ինչ ՏՏէր արարէ, և խորանէն դունն Տեղաւորացն ։

վարութեան ձեռքովը: Առաջնորդն երկրորդ կերպը ա-
ւելի յարմար դատելով՝ հրամայեց Հոգեւոր կառավա-
րութեան որ Սինոդին կարգադրութիւնը կատարեն
Պատկանեանին վերայ:—Ոմանք այս գործը մեղադրու-
թեան նիւթ առին Գաբրիէլ վարդապետին համար, որ
կըր թէ իշխանութիւն չունէր Պատկանեանին կարգը
առնելու՝ ինքը կարգ տալու իշխանութիւն չունենալով:
Բայց այնպիսիները չեն գիտեր, կամ կմոռանան թէ
Գաբրիէլ վարդապետը Սինոդին հրամանը կատարեց, և
այն՝ ի ձեռն Հոգեւոր Կառավարութեանն Նախիջևանի,
և ոչ թէ անձամբ ու կանոնական հանդիսով՝ եկեղեց-
ւոյ մէջ, ինչպէս որ սովորութիւն է:

Այս կերպով կարգադրել եղած Պատկանեանը ոչ
Նախիջևանի մէջ հանդարտ կեցաւ, և ոչ Առաջնորդին
հակառակորդները գրգռելէն զուշացաւ. այնպէս որ
քաղաքին եկեղեցականները մեղադրական գրով խնդ-
րեցին Առաջնորդէն որ Պատկանեանը Նախիջևանէն
դուրս հանուի: Առաջնորդը այն խնդրագիրը յուղարկեց
Ներքին Գործոց Ոստիկանին, և վճիռ եկաւ որ Պատկա-
նեան Գաբրիէլը քշուի Վեաթիքա քաղաքը ի բնակու-
թիւն:—Չեմք գիտեր թէ Առաջնորդին այս արած գոր-
ծողութեանը մէջ ի՞նչ անիրաւութիւն կամ ի՞նչ չա-
փազանց խտրութիւն կտեսնեն հակառակորդները . . .
Նալբանդեան Միքայէլը Նախիջևանի քաղաքագլխոյն
և նորա կուսակիցներուն ընտրութեամբը Գործակալ ո-
րոշուած էր՝ որ երթայ Հնդկաստան, և այն տեղ հան-
դուցեալ Բաբաջանեան Մասէհին յօգուտ Նախիջևանի
«Գլխոյ սրբոցն Սահակայ և Մեսրոպայ» ասուելու ու-
սումնարանին համար կտակով թողած փողերն առնու-
ն և բերէ Նախիջևան: Այս գործակալութեան գիրը հաս-
տատել տալու համար՝ յուղարկուեցաւ նա յիշմիածին.
բայց յաջտնի եղաւ որ այն պատգաւ արութեան մէկ
գլխաւոր նպատակն ալ էր Խալիպեանին դէմ եկեղե-

ցական փողերուն խնդրը գրգռել, և անով իբր թէ
յաղթանակ կանգնել նաև Առաջնորդին դէմ, և չետոյ
երթալ Հնդկաստան, ինչպէս որ արաւ: Մեզ տեղովը
յաջտնի չէ թէ Նալբանդեանը ի՞նչ ընդունելութիւն
դտաւ յիշմիածին, կամ թէ չետոյ ի՞նչ կերպով ձեռք
ձգեց, և ո՞ւր տարաւ Հնդկաստանի փողերուն մէկ մա-
սը,—որոց տոմսակները (պահան փէլները) Նախիջև-
անի քաղաքագլխոյն քոյն են: Երկու երեք անգամ
հարցուց Սինոդը Գաբրիէլ վարդապետին՝ թէ ո՞ւր են
այն փողերը, և նա միշտ պատասխանեց թէ «Ամենե-
ւին տեղեկութիւն չունիմ. Նախիջևանի քաղաքագլխոյն
պէտք է հարցանել»:

Սհա այսպիսի պարապակց մէջ գտնուելով վարդա-
պետը, այնուհետեւ Վեհափառ Կաթողիկոսին ծանր
ծանր և կշտամբողական կոնդալիները քանի գնացին
աւելի յաճախեցին Առաջնորդին նեղութիւնը և տաղ-
նապը. վասն զի նոցա մէջ յաջտնի կտեսնէր այնպիսի
անտանելի զրուցուածքներ՝ որ և ոչ Հռոմէաց խրոխտ
պապերուն միջին դարուց ժամանակները հանած կոն-
դալներուն մէջ կկարդացուին. ինչպէս կարող է ամեն
մարդ վիպել և թէ կարդայ գոնէ այս պատմութեանս
մէջ չիշուածները. և որ մեծն է, յաջտնի կտեսնէր վար-
դապետը որ իւր ամէն մէկ գործողութիւնը ծուռ հաս-
կանալու և դատապարտելու ջանք կայ իւր հակառա-
կորդացը մէջ: Եւ թէպէտ ինքը իրեն պարտք կճանա-
չէր միշտ մեղմով և հեղութեամբ պատասխանել այն
կոնդալիներուն, հերքելով իւր վերայ եղած զրպարտու-
թիւնները, և փառատելով ընդունայն կասկածանքները,
բայց կարելի է ասել թէ մինչև վերջը,—և դուցէ մին-
չև ցայտօր,—չկրցաւ ճշմարտութիւնը և արդարութիւնը
հասկացնել որոց արժանն էր, ինչպէս որ չետոյ պիտի
պատմեմք:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Ա.

Գարրիէլ վարդապետին շարտորած «Վարդապետարան
Ուղղափառ Հաւատոյ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ» ասուած
դրոյին քննութիւնը:

Այն պարագաներուն մէջ մէկը բան միայն կ'պահա-
սէր Հակառակորդներուն՝ որ Գարրիէլ վարդապետին
ամէն ձեռնարկութիւնները խափանեն կամ խանգա-
րեն, և անունը թէ՛ աղբին և թէ՛ Տէրութեան առջևը
սեցնեն. այսինքն նորա վարդապետութեանցը մէջ
բան որսալ՝ որ կամ կաթոլիկութեան, կամ բողոքակա-
նութեան, կամ յունաղաւանութեան հոտ ունենայ:
Բայց այս մասը ոչ սակաւ դժուարութիւն ունէր. վասն
զի ոչ միայն յայտնի էր ամենուն՝ վարդապետին սոփա-
ստեպ և ամէն տեղ արած քարոզութիւններէն՝ թէ որ-
պիսի՝ հաւատարմութեամբ կապուած էր նա Հայաս-
տանեայց սուրբ Եկեղեցւոյ անարատ դաւանութեանը,
այլ և գրեթէ չկար մէկ Հայ մի որ չգիտնար՝ թէ նա
ուրիշ ինչ տարիքի ի վեր ինչե՞ր քաշած է Վաթիկանե-
րուն ձեռքէն. մանաւանդ թէ բոլոր կենացը մէջ ո՞ր-
քան տառապանք կրել է՝ աղգային Եկեղեցւոյ դաւա-
նութեան և արարողութեանց ջատագով լինելուն պատ-
ճառաւ: Այս բանս լաւ գիտցողներուն համար ի հարկէ
անհաւատալի զրպարտութիւն կերեւցը ոմանց ասածը,
թէ վարդապետին միտքը այն է որ աղբին մէջ մտնե-
լով՝ աղբը պապականութեան դարձնէ: Վհասկանային
թէ այդպիսի անճոռնի կարծիք անող չիմարներէն ա-
ւելի չիմարագոյն պէտք էր լինէր Գարրիէլ վարդա-
պետը՝ որ այդ նորօրինակ առաքելութիւնը կատարէր,
և այն՝ Ռուսաստանի պէս երկրի մէջ, և այն՝ յօգուտ
պապական աթոռոյն, յորմէ բաց ի հալածանաց ամե-

նեւն շահ մի տեսած չէր և տեսնելիք չունէր:—Աղբին
մէջ բողոքականութիւն (փրօթիսթանութիւն) մտցը-
նելու միտք ունի ասելն և ո՞ւր առաջնոցն պէս անտեղի
զրպարտութիւն լինելը յայտնի էր. որովհետեւ վարդա-
պետին ո՛չ մէկ գրուածքն և ոչ մէկ քարոզութեանը
մէջ բողոքականաց վարդապետութեան հետքը անգամ
երեւած չէր:—Իսկ նոքա որ իրենց կարճ խելքովը՝ երբ
թէ խորունկ քաղաքագիտութեամբ՝ կարծիք կանխէին թէ
վարդապետին ջանքը այն էր որ Հայոց աղբը չունաղաւան
անէ, երբ թէ Ռուսաց Տէրութեան հաճոյանալու հա-
մար, միւսներուն արած դատողութեանցը վերայ այս
միտմտութիւնն ևս կաւեւացնէին՝ որ դուցէ՛ս առանց
իմանալու՝ չափազանց պատիւ արած կլինէին վարդա-
պետին, որովհետեւ Խաչաճառ կլինէին զինքը այն-
պիսի «անբէլ» ձեռնարկութիւնը գլուխ հանելու:

Նւ սակայն վերջապէս լաւ առիթ գտած համա-
լուեցան այն իմաստակները՝ որ վարդապետին աննե-
րելի պահատութիւն կուղէին ճանաչել մենչեւ իսպառ՝
նորա ժամանակով կաթոլիկներու մէջ ուսում և կըր-
թութիւն առածը և աշխատածը: Նւ այս առիթն էր
«Վարդապետարան ուղղափառ Հաւատոյ Հայաստա-
նեայց Եկեղեցւոյ» անունով դրքուկին հրատարակուիլը,
որոյ մէջ որպէս թէ Վաթիկանի վարդապետութիւն-
ներ գտել էին:—Վարժէ որ տեսնեմք այս տեղ թէ ի՞նչ
է այն գրքուկին շարադրութեանն ու տպագրութեանը
ստույգ պատմութիւնը, և ի՞նչ կերպով պատճառ տուաւ
քանի մի կիսեփեաց և ինքնակոյ աստուածաբանից ասե-
լով՝ թէ նորա վարդապետութեանցը մէջ Վաթիկան-
ութեան հոտ կայ:

Պատմութիւնը այս է:—Փարիզու մէջ երբ Հայկաղ-
եան Վարժարանը բացուեցաւ 1856-ին, կրօնական ուս-
մանց դատաւարութիւնը Գարրիէլ վարդապետին յանձ-
նուեցաւ. և նա պարտք ճանաչել էր իրեն անպէս

սովորեցնել աշակերտաց Հայաստանեայց Յիւղեցւոյ ուղղափառ վարդապետութիւնն որ թէ՛ իրենց դաւանանքը լաւ գիտնան, և թէ՛ կարող լինին պապականաց և բողոքականաց սովորական Հարցմունքներուն և առարկութեանցը դոնէ այնքան ճիշդ և զօրաւոր պատասխաններ տալ՝ որքան և ինչպէս որ կախանջուի բարեկերթ և խաղաղասէր աշխարհականէ։ Իւր աչս գետաւորութիւնը կատարելու չէին կարող օգնել ուրիշ տպագիր տեսակ տեսակ Հայերէն քրիստոնէականները, չորոց ոմանք սաստիկ Համառօտ են և անկատար, և ոմանք չափէ դուրս ընդարձակ կամ դրաբառ, և գրեթէ մէկն ալ չկար աչս դրուածոց մէջ որ Հասկացնէր աղայոց թէ ինչո՞վ կղանաղանի Հայոց Յիւղեցւոյ դաւանութիւնը միւս քրիստոնէայ աղգաց դաւանանքներէն։ Լաւ Համարեցաւ նորէն շարադրել Հայերէն քրիստոնէական վարդապետութիւն մի՛ Համառօտ Հարցմունքներով ու պատասխաններով, ռամիօրէն յստակ լեզուով, պարզ ոճով, մէջը Հաւատոյ և բարե վարուց վերաբերեալ ամէն Հարկաւոր գիտելիքներն ամփոփելով, և Հայաստանեայց Յիւղեցւոյ վարդապետութեան ուրիշ քրիստոնէայ Յիւղեցեաց դաւանանքներէն ինչ տարբերութիւններ ունեցածը որոշակի նշանակելով։

Աչս Վարդապետարանին շարադրուած միջոցին էր, — 1857-ին սկիզբները, — որ Գաբրիէլ վարդապետը Ռուսաստան դառնալու ժամանակ՝ Պօլսն Հանդիպեցաւ. ուր լուսահոգի Պատրիարքն Յակոբոս ուրիշ քանի մի վարդապետաց առջև, չորոց բազումք կենդանի են, չորդորեց զինքը Աստուծաբանութիւն մի Հրատարակելու. և երբ խօսքը Վարդապետարանին վերայ եկաւ, Հեղինակը պատասխանեց թէ «Ձայն ևս պատրաստ եմ նորէն աչքէ անցնելով տպագրելու, բայց աչս պայմանաւ որ Ձեր Սրբութիւնը և Հոգեւորական Ժողովը բարեհաճին նախ ձեռագիրը հանել, և եթէ Հարկ Համարեն՝ յայտնել, և

և չետոյ Հրաման տան տպագրութեան»։ Հաւանեցաւ Սրբադամը, և Գաբրիէլ վարդապետը իրեն դառնալէն ետև՝ նոյն տարւոյն Սեպտեմբերի վերջերը Վարդապետարանին ամբողջ ընագիրը չուղարկեց Պատրիարքին՝ Հանդերձ աչսու նամակաւ.

«Ամենապատիւ Սրբազան Տէր և Հայր Հոգեւոր.

«Յետ ընդունելութեան օրհնութիւնաբեր նամակի Սրբութեանդ՝ տուելոյ յ13 Յուլեայ, ընկալայ և զպարզեղ Հայերնի՝ «զգաւաղանն սրտաւական, իրեւ արդարեւ դաւաղան զօրութեան «առաքեալ ինձ ի Սինէ՝ կազդուրէչ տկարութեան անձինս, և «ցուպ միսթարութեան Հաւատացեալ Ժողովրդոց մերոյ Յիւղեցւոյս, և անմոռաց յեշտակ Ձերումդ առ իս Հայրազորով խնամոց, որոյ վասն և շնորհակալու մտօք Համբոյր մատուցանեմ «աջոյ Սրբութեանդ։

«Պատեհաւ ուղեւորութեան ի կողմանսդ մեծապատիւ քաղաքակցի մերոյ և աղգասէր բարեկամի՝ ընիկ Պօլսեցւոյ, յիւսմ առ Ամենապատիւ Ձերդ Սրբութիւն զՀամառօտ վարդապետարան ուղղափառ Հաւատոյ՝ յօրինեալ առ յինչն ի պէտս աղգաւ յին ուսումնարանաց, և ինդրեմ յանձն առնել զայն ի ընդունութիւն Հոգեւորական Ժողովոյն, որպէս զի տպագրեցի ի Փարիզ վաղաքոյն որչափ իցէ հնար. քանզի և ի Հայկազան Աղգային վարժարանին կարեւոր է յոյժ։ Ի դարձուցանել զայն առ իս Սրբութեանդ հանդերձ ուղղապետութեամբն որոց ունկցի արդեօք պէտս, յեղեցի թերեւս և զընդարձակն նորին յօրինեալ ի դրոց բարբառ ի պէտս կղերիկոսաց, և յետ այնորիկ ապա բուռն Հաբեց զեռամանն Աստուածաբանութեան խոստացելոյ՝ սատարութեամբ աղօթից և օրհնութեան Ամենապատիւ Սրբութեանդ։

«Ստիպեալ ի զործոց կարեւորաց ուղեւորել ընդ հուպ ընդ եղբօրն իմում ի Փեթրպուրի՝ վասն երկամեայ ժամանակի, «հարկիմ աստէն ձմերել, և զվերադարձն իմ ի Պօլսն յապաղել «մինչև զմեւս զարնայոյն, յորում ժամանակի անկն ունիմ տեւաւմը արժանաւորել զարձեալ տեսութեան Սրբութեանդ Ձերոյ։ . . . Մհամ

«Ամենապատիւ Սրբազան Տէր,

«Ձերումդ Սրբութեան

«Նուաստ և աղօթարար որդի

«Գաբրիէլ Վ. Ա. յկապեան»

Ի Քէֆէ,
2. Սեպտեմբ. 1857.»

Վարդապետարանը շարադրուած էր, ինչպէս որ ա-

սացինք, գլխաւորապէս Փարիզու Հայկապեան վարժա-
րանին աշակերտներուն համար, ասել է՝ Տաճարապետ Բէշ
գտնուող Հայոց համար, և տպագրուած էր Տաճարապետ
Հայոց Պատրիարքին հրամանաւը կամ յորդորանօքը. ուստի
ընտանիքներս կրկին սեպհական յատկութիւնք պիտի
ունենար. մէկը այս որ՝ մէջը—Թէ և հարեանցի խօս-
քերով—պիտի գտնուէին այն կրօնական խնդիրներն որ
ուրիշ տեղերէն աւելի Տաճարապետին Հայոց մէջ շատ
կըմանէին, մանաւանդ քանի մի տարիէ ի վեր, և որոնք
ըստ մասին ընդարձակ և պարզ՝ բայց ճապարկ խօսքե-
րով տպագրուած էին արդէն 1854-ին՝ հանդուցեալ
Մատթէոս Կաթողիկոսին հրատարակած այն գրքին
մէջ, որոց անունն է «Հանդիսարան ուղղափառու-
թեան Հայաստանեայց Սեղեցեաց»։ Ներքորդ յատկու-
թիւնն այս պիտի լինէր հարկաւ, որ Տաճարապետին
Հայոց ընդունելի լինելու համար՝ Կ. Պօլսոյ Պատրի-
արքին հաւանութեամբը տպուէր։

Մինչդեռ Վարդապետարանը ի Պօլիս Պատրիարքին
և Հոգեւոր Ժողովոյն ձեռքը քննուելու վերայ էր, նորա
հեղինակին Ռուսաստանի մէջ Առաջնորդական պաշտօն
տրուեցաւ։ Յայտնի բան է որ եթէ նա այնպէս աս-
տուածաբանական ծանր գրուածք մի հանել ուղէր,
կարգը և բարեկարգութիւնը կ'պահանջէին որ էջմիած-
նայ Սրբազան Կաթողիկոսէն կամ Սեւնհոդոսէն ըն-
դունէր գրաւոր հաւանութիւն, և այնպէս հրատա-
րակէր։

Վերջապէս յաջորդ տարւոյն սկիզբները Սրբազան
Պատրիարքէն հետագայ նամակն ընդունեցաւ Գար-
եիէ վարդապետը։

«Գերապատիւ և որդակրօն վարդապետ, իմ ընտրելադոյն և
հոգեկցորդ սիրեցեալ, ի սրտէ նուիրեմ ողջոյն սիրոյ և յարգա-
նայ։

«Զսիրամատոյց նամակ Զերում Գերապատիւ Սրբութեան՝

«Գծանուցարան ասեմ զքաջաւոյճ Ժամանկոյ ի Հայրենիս, վաղ
«ուրեմն բերեալ այսի մատոյց մեզ պատուասիրել անձն այն *
«սիրոյ արդարեւ արժանի առ ի ձէնձ, որ և Հայրենակից մեր դո-
«ւրով ոչ անձանայ էր ի մէնձ, և ոչ անբաժ ի սիրոյ։

«Ընդ գրոյդ ընդ այնմի էր և Վարդապետարան ուսմանց հա-
«ւատոյ Հայաստանեայց Սեղեցեաց ի միջակ դաս աւանդեալ, տե-
«սաք զնա յարեալ ըստի, զորոյ և զհաւասարն առաք, և կա-
«մէաք Ժողովովս զնոյն տալ ի տպագրութիւն։

«Զարմացաք ամենեւումը, զի չունէիք և ոչ մի ժամ պարա-
«սոյ ի ստէպ նամականաց առ վարդապետի բարեկամ քոյ, և
«ոչ ճեպանք նորատացին Հայրենակցացդ՝ տային քեզ Թոյլ և
«պարագ, առ որս կերպարանէիք զքո վսեմական խորհրդածու-
«թիւնս, և համոզէիք իսկ բայց Հայելով ի պետոյս աղբայլն վար-
«ժարանաց, և սրդէս ակնունեաքն ի քումմէ Գեր. Սրբութեանէ՝
«զգրասիրակ միտս քո և զձեռս ժաջուցեր, զի մի՛ մանկտին
«Հայկադուն՝ ի պղտոր աղբերաց ըմպելն զվարդապետութիւն
«քրիստոնէական ուսմանց։

«Գոգիցն լինումնայից ոգիւ էլ և դիմաւ և հնարաւ և հոգիւ
«էն ժողովոյս, զի տեսն թէ սիրելեալն քո վարեալ համառօտա-
«սիրութեամբ՝ խորշեալ էիք ի կրկնութեանց, Թէպէտ յառաջն
«կամ զին ըստ Ծանոթութեան քո քո լուսաբանեալ էիք։

«Ուստի արժան դատեաց՝ առ ի շատոյ որդի Կոստանոյս զրո-
«ցից՝ յայլ հաւասար առնուլ յամենայնի, թէ և կրկնութեամբ
«մեկին վարել, և զնոյն կնքեալ վաւերացուցաք ի մամուլ տալ։
«Որպէս և հաւասարն զքո հաւանութեան Ժողովոյն է ընդ գրոյս,
«ընդ նմին է և օրինակն արձակեալ ի ձերմէ Գեր. Սրբութեանէ,
«յուսամբ Ժողովովս հանդերձ թէ ոչ դժկամակիք ընդ մանա-
«ւոր փոխութեան։

«Յուսամբ թէ սիրեալ էք և զկատարելադոյն Վարդապետա-
«րանն, և ընդ քո քո քո Հայաստանեայց Սեղեցեաց ոչ
«անաղան. քանի լու եղեալ նոցա թէ վստիւ իւրեանց յատուկ
«ին պատրաստի, անդուստ ուղով լինին ի խնդր։

«Այլ ինձ ասեմ աւանձին, որպէս և ամենայն եկեղեցականաց
«Ազգիս մերոյ, յաւետադոյն եղև անձկալի հրատարակութիւն
«մեծի Աստուածաբանութեանն, զոր վաղու խոստացար զքով,
«զոր և բազումք զքով և բանիւք յորդորեալն։

«Արդարեւ որոց ծագիւ մատին ճաշակ առեալ են այնմ՝ բը-
«ձալի դպրութեան, ցայս վայր յաղամոյ գրեկս Թարթաքին.
«վաստակին բազմօք և շահին սահաւուր, իսկ որոց փափաքնն

«նմին բերել ստարազ, տեսալ զանսովոր ձև խօսելն՝ յետս խաղաւ
 «խուսարկեն: Բայց թէ լուսարանեալ հրատարակեցել այնմ գե-
 «տութեան մատեան՝ դոնէ յերկա և ի չորս հատորս, պիտանի
 «լինի աղղին մերոյ, և վաղվաղակի առ ամենայն տեղիս տարա-
 «ծանի. ուստի մի՛ լիցի յապագումն և այսր կարեւորագոյն զործոյ:

«Ողջ լինել ըղձանամ
 «Զերգ Գերապատիւ Սրբութեան
 «Բարեացակամ և մտերիմ միշտ
 «Պ. Կ. Յակոբ Արքեպիսկոպոս:
 «Ի Պատրիարքարանի մերում որ ի Կ. Պօլսոյ»
 «5 Յունուարի 1858:»

Անոր հետ մէկտեղ էր նաև Հոգեւորական Ժողովոյն
 քննողական վառաւոր վճիռը՝ այս խօսքերով գրուած.

«ՀԱՒԱՆԱԳԻՐ ՀՈԳԵՒՈՐ ԺՈՂՈՎՈՅ,
 ԱՌՍԵՐ ՅԱԿՈԲ ՍՐԲԱԶԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐԻ Կ. ՊՈԼՍՈՅ.
 «Աստուածաբեալ Հայր և Տէր Սրբազան,

«Մեջակ դասու դասատեար Քրիստոնէական Վարդապետու-
 «թեան, անուանեալն «Վարդապետարան ուղղափառ Հաւատոյ
 «Հայաստանեայց եկեղեցւոյ», զոր յօրինեալ է Գեր. Տէր Գաբ-
 «րէլ վարդապետ Ա. յիշովորի ընտրելագոյն եղբայր մեր, և
 «առաքեալ ի քննութիւն, ահա՛ մատուցաւ յՍտեան Հոգեւորական
 «Ժողովոյս:

«Որ և սա ինքն՝ բաց յառանձնական դիմանց՝ ի քանի մի
 «նիստս իւր արար ի հասարակ մանրակրկիտ խուզողութիւնս, և
 «ետես՝ զի Քաջիկ Հեղինակն զործոյդ՝ ըստ գծին անուանելոյ
 «Միջոց Դաս՝ վարեալ յամենայնի, ուրէք ուրէք չէր զբեալ բացա-
 «յայտ ըստ կարեւոր իմաստելն, լեզուի յառաջդ չա՛մ զին չա՛մ
 «պարզաբանեալ էր:

«Զգուշաւորեցաւ Ժողովս, և ոչ աւելորդ գատեաց յամենայնի
 «զլրկնութիւնս. զի Տէ՛ր ո՛ր արարչութեան զպարտաւորելի Հեղինակն,
 «և ո՛չ զլեզուի ընտրելի Բարեբան զոր. և զի ակնկալել են՝ նորին ար-
 «գելեաւոր և վախճանի ալոյց ևս վաստակոց հետգհետէ հան-
 «դելել:

«Ապա ներեցէք, Հայր Աստուածաբեալ, զի անադանեաց Ժո-
 «ղովս զիւր դատումն, և կամ որոր իրենաւոր, կամ յաղաւթոց և
 «կամ յաւել զբառս ինչ չա՛մ զբառ Հեղինակն, և ի նոր Հաւատարն

«հաւա. զոր անդ մատուցանեմք ստորագրութեամբ մերով առ Աս-
 «տուածաբեալ Հայրութիւնդ:

«Հաճեալ է Ժողովս ըստ այնմ օրինակի Կապիտուլէ յաճե-
 «նայն Կողմից Ս. Էփէմ. աղաչեմք զի դու ինքն Հաճեցելս զօրինակն
 «ընկալեալ ի Ժողովոյս արձակել առ Ուսումնական Հեղինակն, և
 «տացես հրահան տպագրութեանն ի Փարիզ: Ո՞ Հայր և Տէր Սրբ-
 «բազան:

«Նուատտ կաճաւորդք Հոգեւորական Ժողովոյս,

«Սրբազան Հօր Տեղապահ, Դաւիթ Նախկոյոս.
 «Պատրիարքական փոխանորդ, Ն. Իգնատիոս Վարդապետ.
 «Ն. Ծ. Խաչակ վարդապետ, փոխանորդ Ս. Ներսիսեան.
 «Նուատտ Յովհաննէս Վարդապետ Ղուզղունճուխի.
 «Ն. Ծ. Պօղոս Պ. Վարդապետ.
 «Գրեզոր քահանայ Պէշիկթաշու.
 «Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ Տէր Յարութիւն.
 «Մաշտէսի Տէր Գալուստ.
 «Յովհաննէս քահանայ Փախաղեան.
 «Ն. Ներսիս քահանայ Խասգիւղի.
 «Սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյ Տէր Փիլիպպոս.
 «Մայր եկեղեցւոյ Տէր Գէորգ.

«6 Դեկտեմբերի, 1857, ի Պատրիարքարանի Հայոց»:

Այն վճռոյն մէջ գլխաւորապէս երկու դիտելու բան
 կայ. մէկը այս որ Հեղինակին աղաչանացը Համեմատ՝
 Հոգեւորական Ժողովը աճենայն Դպրոցաւորութիւնէ հանել է այն
 գրուածքը, և ոչ թէ վեր ի վերոյ և Հարեանցի կերպով,
 ուստի և չա՛մ զբառս վերոյցել ուղածը աւելցուցել է մէջը: Նւ միւսը
 այս որ, կարծես թէ գուշակելով թշնամեաց ասելիք-
 ները, ըողբականաց գրելիքները, և անտարբերեաց
 աղաղակները, գրելիք լինածութեամբ արեւ է իւր քննութիւնը,
 որպէս զի ամենեւին տեղիք չմնաց ասելու թէ այն գըր-
 քուկին քննութիւնը աչառութեամբ, կողմնասիրու-
 թեամբ կամ գէթ պաղութեամբ և անհոգութեամբ
 եղած է:

Եթէ Կ. Պօլսոյ Պատրիարքարանին պէս պատկա-
 ռելի Ժողովը այսքան զգուշաւոր քննութիւնէն յետոյ
 ալ ո՛չ կաթոլիկութեան հոտ տեսել է կամ թողուցել է

դրքին մէջ, ոչ բողոքականութեան և ոչ ուրիշ ո՛ր և իցե-
օտար կամ մոլար վարդապետութեան, ո՛ր Հայը կհա-
մարձակի ասելու թէ ինքը այն Վարդապետարանին
մէջ շատ մոլար վարդապետութիւններ կգտնէ. բայց
եթէ այն ինքնակոչ աստուածաբանները՝ որ իրենք
գուցէ բողոքովին անկրօն են, և սակայն Հայրէջքն մէջ
անդամ տասը տեսակ մոլորութիւն կգտնեմք ասելով
կհայհոյեն. բայց եթէ այն բողոքականները՝ որ մըտ-
քերնին դրել են թէ Հայաստանեայց Եկեղեցին շատ
դիւրաւ պիտի կանեն՝ թէ որ կարողացածներուն չափ
սաստիացնեն Հայոց սրտին մէջ այն ատելութիւնն
որ իւր թէ բնականապէս մտած է ընդդէմ Յունաց և
Լատինացոց. և այն ատելութեան գլխաւոր պատ-
ճառն այս եղած է միշտ՝ որ մեր Եկեղեցիէն ժամանակ
ժամանակ շատ անիւաւ և անտեղի պահանջմունքներ
արած են, և մոլորութիւն անուանած են նաև ա՛յն Հին
և որբաղան վարդապետութիւնները՝ որ նո՛յնչափ սեպ-
հական են Հայաստանեայց Եկեղեցոյ՝ որչափ Յունաց
և Ասորոց և Լատինացոց: Այս մտքով կհասկանամք
ահա բողոքականաց Աւետիքն անուանեալ լրագրոյն՝ վարդա-
պետարանին դէմ արած տղայական խօսքերը. այս մտքով
կհասկանամք նաև այն իմաստակին խօսքն որ արժա-
նահաւատ անձի մի ասել է թէ «Այն վարդապետարա-
նին հեղինակը կամ պապականն է և կամ չունդա-
ւան», ուստի և արժանաւոր պատասխանն ընդունել է
թէ, «Այս ալ աւելցուր. — և կամ Բողոքական. — և ես քեզ
կցուցանեմ որ հարազատ հայադաւան է և ուղղափառ
լուսաւորչական»:

Բայց մեք մեր պատմութեանը գառնամք: — Հեղի-
նակը վարդապետարանին այնպէս բողոքովին նոր դա-
դափարուած օրինակը առնելուն պէս՝ անփոփոխ հա-
ւատարմութեամբ խիղջն չուղարկեց Փարիզ որ տպագ-
րուի, 1858-ին սկիզբները, առանց հաւանքի կամ յաւանքի

ևս աւելցնելու, որովհետեւ իրեն յանձնուած Առաջ-
նորդական պաշտօնին նոր և ծանր գրադմունքները
չէին ներել որ այնպիսի մանր պարագայից աւելի մտա-
դրութիւն անէ: Ուստի և դարմանք չէ որ տպագրել-
ները (Պերապ, Գալֆալեան և զրարք) ճակատը այնպէս
տպագրեցին՝ ինչպէս որ իրենց պատշաճ երեցած էր,
յառաջաբանական ծանուցումն ևս այնչափ համառօտ
արին՝ որչափ որ իրենց հարկաւոր երեցել էր, չտարա-
կուսելով հեղինակին իրենց վերայ ունեցած փոտահու-
թեանը:

Տարածուեցաւ վարդապետարանը Տաճկաստանի ազ-
գայնոց մէջ, և առ հասարակ ամենուին ընդունելի ե-
ղաւ՝ իւրեւ պարզ և միանգամայն ամբողջ և ամփոփ
դասաւորակ քրիստոնէական վարդապետութեան,
պատանեկաց ձեռքը տալու ամենայն կերպով չարմար.
և թէպէտ պապականք ամենայն հնարք բանեցուցին
որ ազգին աչքէն հանեն այն գրքոյը, և ինչպէս որ
մինչև ցայժմ արել են՝ իրենց Լատինական խմբով
ծթած քրիստոնէականները քշեն, բայց այս անգամ
խօսքերուն մտիկ անող չունեցան:

Գտնուեցան Ռուսաստանի Հայոց մէջ քանի մի
հոգի՝ նոցա մտքին և շահուն գուցէ չանգէտս ձե-
ռքնառու, կամ նոցա ատելութեանը ուղղակի և անուղ-
ղակի գործադիր, և մէկը մէկալը գրեցին ու գրգռեցին
ծածուկ՝ ընդդէմ վարդապետարանին և նորա հեղինա-
կին, բայց անով ևս բան չահեցան. վասն զի այն
գրքուկին առաջին տպագրութիւնը լմնցած լինելով,
հեղինակը աճապարեց յուղարկելու դաշն առ նորըն-
տիւր Վաթուղիկոսն, և խնդրեց որ իւր հաւանութիւնը
կամ հրամանն ալ շնորհէ երկրորդ տպագրութեանը
համար: — Նոյն մեջոցին Տէր Յովսէփ Օրբէլեան Արժա-
նապատիւ ուսումնասէր Աւագ քահանայն ևս նոյն
գրքոյը թիֆլիզու աշխարհաբաւին վերածեց, և յու-

ղարկեց հեղինակին որ տպագրուի: Այուսացուէր թէ երկու տպագրութիւնն ալ սխալին և աւարտուէին շնորհիւ և հրամանաւ Հովուապետին Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, բայց վարդապետին յոյսը պարապ էր: Վասն զի Կաթողիկոսը երկու տարի աչն վարդապետարանին քննութիւնը մէկդի դնելէն վերջը՝ կամեցել էր նորա տեղը հրատարակել տպագրութեամբ իւր շարադրած մէկ գիրքը՝ որոյ ճակատն էր այս. «Ուղղեցոյց Քրիստոնէական ուղղափառ վարդապետութեան» (Մոսքուա, 1861). բայց ինչպէս որ ամէն մարդ ալ կարող է տեսնել, Կաթողիկոսին աչն գիրքը ամենեւին նմանութիւն չունի Գաբրիէլ վարդապետին գրուածքին հետ՝ ոչ ըստ ոճոյն և ոչ ըստ նիւթոյն: Եւ այս բանիս հաւատարու գուցէ իրաւունք ևս չունէր Գաբրիէլ վարդապետը՝ եթէ 1863-ին ինքը անձամբ չլսէր Վեհափառ Կաթողիկոսին բերանէն այս խօսքը թէ «Բու վարդապետարանիդ տեղը ևս նորը շարադրեցի ու տպել տուի:» . . .

Այսպէս ահա ո՛չ թէ անորոշ մնաց վարդապետարանին խնդիրը, այլ շատ լաւ կերպով որոշուեցաւ ու հաստատուեցաւ՝ թէ ուրեմն նորա մէջ հայտնուեցաւ, և կամ մեր Եկեղեցւոյն հակառակ վարդապետութիւն չկայ եղել. որովհետեւ Հայրապետական Կոնդակ չեղաւ որ դաչն դատապարտէր, ու նորա տեղը Վեհափառ Կաթողիկոսին գիրքը ցուցանէր:

Այս գլուխը վերջացնենք՝ ասելով որ մինչև ցայժմ մեք երկու գրուածք տեսել ենք վարդապետարանին դէմ, երկուքն ալ ձեռագիր. մէկը անանուան իմաստակի մի գրուածք ուսուցէն, իսկ միւսը յայտնի հակառակորդէ մը, այսինքն Նալբանդեան Մեքայէլէն շարադրուած և Կաթողիկոսին յուղարկուած: Այս երկրորդիս հերքումն ալ ունիմք՝ շատ դժուար և գեղեցիկ կերպով գրուած և Թեֆլիզ՝ չգիտեմք որո՛յ ձեռքով. բայց թէ՛ մէկը և թէ՛ միւսը աւելորդ կհամարեմք Պատմութեանս մէջ բերել և կամ վերլուծութեամբ քաղել:

Գ Լ Ո Ի Խ Ժ Բ.

Փարիզու Հայկական Վարժարանին փակուիլը:

Ինչպէս որ առաջ չեղատակեցինք, Գաբրիէլ վարդապետը աչնպիսի միջոց փնտրելու Հայկական Վարժարանը 1857-ին, որ եթէ միայն զբանական պարտք և նեղութիւն չունենար՝ ամենեւին տարակոյս չկար որ հաստատ պիտի մնայ և առաջ պիտի ելնէր: Վասնզի աչն Վարժարանը Օսմանեան Տէրութեան պաշտպանութեամբը վերջապէս Գաղղիոյ Տէրութեան առջևն ալ ճանչցուեցաւ իբրեւ աղգային ազատ Ուսումնարան, որոյ անտեսական կառավարութիւնն յանձնուած էր արդէն Կ. Պօլսոյ աղգային Գերագոյն Ժողովոյն, և ներքին կառավարութիւնը երեք վարդապետներուն, որոց աղգասիրութիւնը, աշխատասիրութիւնը և քաջափորձ հմտութիւնը ըստ բաւականին հասկացուած էր: Իրաւ էր որ Գաբրիէլ վարդապետին աչն վարժարանէն հեռանալովը միւս երկու վարդապետաց աշխատութիւնը կճանրանար. բայց որովհետեւ 1858-ին Վենետիկոյ Միտթարեան միաբանութեանէն զատուելով զնաց միացաւ Թէոդորեան Սարգիս Վարդապետին և Գալֆայեան Ամբրոսիոս վարդապետին հետ նաեւ Գալֆայեան Խորէն վարդապետը, ո՞վ կարող էր տարակուսիլ՝ թէ աչն Վարժարանը առաջ պիտի չեւթայ, և պիտի չգառնայ օր մի մեր աղգին համար կատարեալ համալսարան մի ի կեդրոնի ամենաչն դիտութեանց և արուեստից աշխարհէ՝ ի մայրաքաղաքն Փարիզ . . . Բայց առաջ Պօլսոյ Գերագոյն Ժողովը ուրիշ ծանր խնդիրներու, և մասնաւորապէս աղգային Սահմանադրութեան վէճերուն զբաղած, և երկու կուսակցութիւն ըստնուած լինելով, ժամանակ չունեցաւ ճար մի մտա-

Ժարանին համար ևս պէտք եղած փողը հաւաքէ Թիֆլիզէն ու Էջմիածնէն և տալ ձեռքը:

Թէոդորեան Սարգիս վարդապետը դնաց ուրեմն Վեհափառ Կաթողիկոսին հետ մինչև Էջմիածին, ընկերակցելով ի ճանապարհին և այն տեղը Գաբրիէլ վարդապետին, և հետը խորհրդակցելով Հայկազեան Վարժարանին վերայ՝ թերացոյս ակնկալութեամբ: Բայց մէկ կողմանէ եղանակին սաստիկ տաքութեանը չդիմանալով, միւս կողմանէ ևս տեսնելով որ Կաթողիկոսի օժման ժամանակը պիտի ուշանայ շաբաթներով կամ ամիսներով, և Վարժարանին գործերուն վերայ մեծ լուծիւն կայ, Գաբրիէլ վարդապետին Խրիմ դառնալէն չետոյ ինքն ևս դարձաւ Թիֆլիզ, և այնտեղը անցուց բոլոր այն ձմեռը, միշտ յուսալով որ Թիֆլիզեցիք Հայկազեան Վարժարանին համար փող հաւաքեն իրենց մէջ՝ ի հարկէ Կաթողիկոսական կոնդակի մի ջորութեամբ: Բայց դժբաղդաբար Վեհափառ Կաթողիկոսը՝ փոխանակ յորդորական կոնդակի՝ բացասական և յուսահատեցուցիչ նամակ գրել էր Վերապատիւ Սարգիս վարդապետին, յորում դարմանալին այս էր՝ որ կասէր իբր թէ Գաբրիէլ վարդապետը չ'ըկամենար Հայկազեան Վարժարանին հաստատուիլը, կամ նորա համար փող հաւաքուիլը: Հարկ չէ ասել նոցա՝ որք այս դործոյս ամէն պարագաներուն տեղեակ են, թէ ո՛րքան անհիմն էր Վեհափառ Կաթողիկոսին այս կարծիքը, մանաւանդ թէ ո՛րքան հակառակ Գաբրիէլ վարդապետին թէ՛ դիտաւորութեանը, թէ՛ խօսածներուն և թէ՛ գրածներուն: Ուստի Վ. Կաթողիկոսին այդ կերպերով իւր խոստմունքէն ետ յենալուն ուրիշ պատճառներ կային՝ որ չետոյ յայտնի եղան:

Այն մեջոցին, այսինքն 1859-ին ձմեռուանը մէջ, Ամբրոսիոս վարդապետը Հայկազեան Վարժարանին մէկ քանի աշակերտները հետն առած՝ դարձաւ Կ. Պօլս,

որպէս զի Հայկազեան Վարժարանին չփակուելուն մէկ ճարը տեսնէ, որովհետև վարժարանին չքաւորութիւնը չետին աստիճանի հասած էր, աշակերտներն ևս խիստ քիչ մնացած. բայց դարձեալ բաց ի յուսադրական խոստմունքներէ ամենեւին օգուտ չտեսնելով յաղագայնոց, որ նոյն Սահմանադրութեան վէճերուն զբաղեալ էին՝ առաջնէն ալ աւելի, փութացաւ Փարիզ դառնալու՝ Թէոդորեան չէն անցնելով: Սէ թէպէտ ո՛չ ի ճանապարհին ուշացաւ, և ոչ ի Թէոդորեան, ուր Գաբրիէլ վարդապետին հետ խորհրդակցելու և նորա աշխատութիւնները տեսնելու համար մեացն հանդիպած էր, և ուղիղ դէպ ի Փարիզ դնաց, բայց աղգային Պատրիարքարանէն՝ չգիտեմ ի՞նչ պատճառաւ՝ հեռագրական լղթով արդէն հրաման դնացել էր Փարիզ Կռճիկեան Յակոբ Էֆէնտիին, որ Հայկազեան Վարժարանին կա՛հ կարասին հրապարակական աճուրդով ծախել տայ, աշակերտները իրենց տեղերը ճամբէ, և Վարժարանը փակէ, իսկ ծախուած նիւթերուն դնովը վարժարանին պարտքերուն փոքրիկ մէկ մասը վճարէ: Յակոբ Էֆէնտիին ալ այնպէս արաւ՝ ահագին ամօթով աղգիս առաջի օտարաց, ողբալի հանգամանօք, մեծամեծ վնասներով, և կորուստեամբ այնպիսի մէկ Վարժարանի՝ որոյ նմանը նորէն բանալը և այնքան առաջ տանիլը շատ դժուար պիտի լինի նոցա՝ որ կամենան փորձը անել. թո՛ղ այն անբուժելի սրտախորտութիւնը երեք չորս անձանց, որք այնքան աշխատութիւն, տառապանք, նախատինք և հալածանք քաշել էին այն վարժարանին բացմանը և հաստատութեանը համար յօգուտ աղգին:

Այս է ահա Փարիզու Հայկազեան Վարժարանին փակուելուն ցաւալի և համառօտ՝ բայց ստոյգ պատմութիւնը, զոր եթէ ուրիշները ուրիշպարագաներով կարենան ընդարձակել, սակայն գլխաւոր և հակառակ մասունքը չեն կարող փոխել և այլապէս՝ առանց անխղճ

նայք, և լսեն նորա և Խորեն վարդապետին դերեմաց
ոճով պատմած պատմութիւնները և ուրիշ գետնէք-
ները՝ ի սուրբ գրոց, յաղագսին և չարտաքին պատմու-
թենէ, չաշխարհագրութենէ, ի բնագիտութենէ և այլն:
Այս օգտակար ձեռնարկութիւնը աչնքան Հաճոյ երե-
ցաւ ժողովրդեան որ քանի գնացին բազմացան լաւանի
եկողները, և Հարկ եղաւ շարունակել նաև երկրորդ
տարւոյն ձմեռը: Մէկ կողմանէ ալ իւրաքանչիւր դասը
զատ տետրակով կտպուէր ու աժան գնով կծախուէր
ժողովրդեան:

Բայց ի՞նչ օգուտ որ այսպիսի տաժանախան աշխա-
տանքներուն մէջ իւր մեծերէն, աշխնքն Բարձրագոյն
Հոգեւորական իշխանութենէն քաջալերութիւն լսելու
տեղը՝ մեղադրանք, չանդիմանութիւն և արգելք տեսաւ
անդադար և մինչև իսպառ: Վեհափառ Կաթողիկոսին
միտքը ո՞րքան պղտորած էր վարդապետին դիտաւորու-
թեանը և դործերուն վերայ որ նախ մեղադրեց զինքը
կոնդակով թէ ինչո՞ւ Համար Խորեն վարդապետը քովն
ընդունել է՝ փոխանակ զինքը Էջմիածին յուղարկելու.
և երկրորդ՝ ուրիշ կոնդակով մեղադրեց թէ ի՞նչ Հար-
կաւոր էր «լաւան» Հաստատել, և աչնտեղ արանց և կա-
նանց խրատական պատմութիւններ պատմել, մինչդեռ
կարող ես, կասէր, եկեղեցիներուն մէջ քարոզութիւն
անել, և աչն բաւական է: Յայտնի բան է որ վարդա-
պետը զօրաւոր փաստերով արդարացուց իւր նաև աչս
գործը. և սակայն Կաթողիկոսին առջև ոչ երբէք ար-
դարացաւ: Ինչո՞ւ:—Վասն զի աւելի իրաւացի երեցան
ու կերէնացին միշտ իրեն Նալբանդեան կուսակցու-
թեան ամբաստանութիւնները, որ Հետզհետէ կը օրա-
նային ու կաստկանային ընդդէմ վարդապետին:

Բայց կարժէ որ զնեմք աչս տեղը Վ. Կաթողիկո-
սին մեղադրական մէկ նամակը, (որ իւր թէ նորա առ
Գաբրիէլ վարդապետն գրած կոնդակներուն մէջ ամե-

նէն մեղմ ու Հանդարտ խօսքերով գրուածն է.) զնեմք
չետոյ նաև նորա պատասխանը՝ յորում գետնէ է աւելի
աչն կտորը՝ որ լաւանի կվերաբերի: Նամակը այս էր,

«Արժանապատիւ Գաբրիէլ վարդապետի Այվազեանց:

«Խորհրդարար և ցաւովք սրտի փութացայ գրել ուղղակի
«առ Ձեզ, և յիշեցուցանել զբարոյական խրատ երջանիկ Առաքե-
լոյն Յակոբայ Եթէ «Որ ոք զիտեցէ զբարին և ոչ աւելցէ՝ մեղք
«են նմա». (Յակոբ. Գ, 17): Զճմարիտ վարդապետութիւնն ի
«Սարգսէ Ծնորհալոյ ի վերայ սոյն Հոգեւորդիս բանից կարէք
«ընթեռնուլ և ի միտ առնուլ. զի՞ պիտոյ է զկարեւորագոյնս Հո-
«գեւորական պաշտօնի մերում զբարի բարի աստուածապարգև
«տաղանդ ծրարեալ թաղուցանել, և ձեռնամուխ լինել ի մտա-
«ցածին գործ, կամ Հնարել զնորոճայն բանս: Այնպիսի է Հնա-
«րեայն ի ձէնջայն լաւան՝ յորում աղգարարութեամբ ձեր Հրաւիրին
«աղգայինք մեր արք և կանայք: Սակայն զիտեմ զի ընթերցեալ
«էք զայն Հեղինակութիւն զաղղիարէն՝ անուանեալ Խարդաւանք
«Լուտերի, Կալվինի, և Զուինքլիանոսի, թարգմանեալ յԱնդրէաս
«վարժապետէ ի Հայ բարբառ, զոր ի գրատան աղգային Ուսում
«նարանի Զմեռնիոյ տեսեալ իսկ եմ ի լինելն իմ անդանօր:
«Վկայէ այս Հեղինակութիւն՝ թէ Լուտեր Հնարեաց Լսարան՝
«յորում խոստանայ տալ զբացատրութիւն Հին և նոր կտակարա-
«նաց, բայց ունէր ներքին խարդախութիւն և չարութիւն մտաց,
«որով որսայր զմիտս Հրաւիրելոյն ի վերանորոգութիւն եկեղեց-
«ւոյ իւրեանց: Ուստի զԱստուածաշունչ սուրբ գիրս Հին և նոր
«կտակարանաց ներքին խարդաւանաց իւրեանց զիմակ ունէին:
«Բայց մեք չեմք կարօտ լսարանի կամ ժողովարանի, վասն զի չու-
«նինք զաղտնի խարդախական դիտաւորութիւն ինչ:

«Ապա զի՞ է մեզ Հնարել լսարան, և զՀեղինակութիւն Լու-
«տերի և Հետեւորաց նորին ի վերայ մեր բերել, որովհետև շնորհիւ
«Յիսուսի Փրկչին մերոյ ունինք յամենայն տեղի զԱստուածային
«սուրբ տաճարս, յորս խուռն բազմութեամբ զիմեն բարեպաշտ
«և ջերմեռանդն ժողովուրդք մեր, և անդանօր շնորհիւ սուրբ Հոգ-
«ւոյն Աստուծոյ կարող եմք որչափ մեր վրանն է բացատրել զմիտս
«սուրբ գրոյ խորհրդական և բարոյական ուղիղ վարդապետու-
«թեամբ, որպէս առնէր և ուսուցանէր ճմարիտ վարդապետն
«մեր Յիսուս Փրկիտոս ի Տաճարին և ի մէջ բազմախումբ ժողո-
«ւիրդոց, և ոչ ի զաղտնի յատկացեալ տեղիս, որպէս զբն Սրբա-
«գան Աւետարանիքը, Մատթ. Ի. 23. Մարկ. Ա, 21. Ժ. 35,
«Գ. 47. Ի. 37, 38. Յովհ. Է, 28. Ը, 20:

«Այսպէս և սրբազան Առաքեալքն ըստ օրինակի երկնաւոր
«Ճշմարիտ Վարդապետին իւրեանց» քարոզէին և ուսուցանէին զա-
«ւետարանական ճշմարտ վարդապետութիւնն՝ ոչ յառանձին
«վայրի, այլ համարձակ ի տաճարին ի ժողովն հաւատացեալոց ըստ
«քաղաքաց քաղաքաց ժողովրդոց. Գործ. Ե, 21. ԻԵ, 42. Ա.
«ՏԻՄ. Գ, 17: Յաղագս այսօրեկ սուրբն Յօնան Ոսկեբերան ի
«16-դ ճառին ի բնաբան երջանիկ առաքելոյն Պողոսի. «Ձի եթէ
«աւետարանեմ՝ ոչ ինչ են ինձ պարծանք, քանզի հարկ ի վերայ
«կայ. բայց վա՛յ է ինձ եթէ ոչ աւետարանեմ.» Ա. ՏԻՄ. Թ, 16,
«զբէ հարձուցեալ զբան իւր առ ժողովուրդն յասելն. «Շնորհիւ
«սուրբ Հոգւոյն Աստուծոյ ոչ երբէք դանդաղեցայ և զլացայ քա-
«րոզել զբանն իկնաց Աւետարանին ճշմարտութեան ի սուրբ Ժո-
«ղովն եկեղեցւոյ Քրիստոսի, որ է տեղի սրբութեան և տաճար
«Աստուծոյ:»

«Ապա զի՛ պիտոյ է քեզ, և ուստի՞ ստիպեալ ես թողուլ զա-
«բահեալ ճանապարհն և զուղիղ սրբոտայն, ընթանալ յառապարհ՝
«լինդունայն վաստակ և յօշկնչ շահ ըստ հոգւոյ: Այլ զի՛նչ,
«հարկ ի վերայ մեր կայ ըստ հոգեւոր հովուական պաշտօնի մե-
«րում բարւոք ընթանալ. մենչեւ ընդ սրբազան Առաքելոյն Պո-
«ղոսի համարձակեցուք ասել. «Ձբանն ունել յանձնես ի պար-
«ծանս ինձ յաւուրն Քրիստոսի, զի ոչ ընդունայն ինչ ընթացայ,
«և ոչ ընդունայն վաստակեցի.» Բ, 16:

«Ձայս ևս հարկ եղև ինձ աղդ առնել ձեզ և զգուշացու-
«ցանել զձեզ, զի մի՛ զուցէ արատաւորեցէ զբաւոր աշխատու-
«թիւնն ձեր զբարեհամբաւեալ ձեր զանուն: Մեք ուշի ուշով ըն-
«թերցեալ զառաջին և զչորրորդ դասս Լսարանի ձերոյ (1860)
«և զերրորդ և զչորրորդ դասս (1861) գտի ի նոսա բան ինչ
«հակառակ սուրբ գրոց, աւանդութեան և վարդապետութեան
«սուրբ Հալց, դորս կամեցայ բացատրել մի ըստ միտքէ. որպէս զի
«ի զալ Ժամանկն ձեր աստ յայտնել ձեզ զայնս ազացուցել. և
«եթէ կամք իցնն ձեր՝ ընդ ձեզ բերձիք զմիացեալ տեսութիւնն ի
«քննութիւն, որպէս զի զբարե բարին ժողովել ի մի և զսոտանն
«ի բաց ընկենուլ:

«Առ այժմ՝ ինքը ի շատէ գրեցաք առ ձեզ. յուսամք զի ողջամիտ
«կամք ընկալեալ զայս մեր գրութիւն զգուշացելք ըստ ամենայնի:

«Ողջ լի՛ր աստուածահաճոյ կենդանութեամբ.

Վշտալի ՄԱՏԹԻՍՍ Կաթողիկոս ամենայն Հայոց:

ԵՅ Անպատեմբերի 1861.

ի Ս. Էջմիածին:

Այս նամակին իմաստը և խօսքերը ո՛րքան և ան-
շարժար երեւնան առաջարկեալ խնդրոյն և անտեղի,
բայց Վ. Կաթողիկոսը այնքան հաւանած կերեւի ասած-
ներուն որ նոյն նամակը գրեթէ ամբողջ տպագրել
տուաւ չետոյ իւր տետրակներէն մէկուն սկիզբը: Թող
ուրեմն այն նամակը կարդացողները կարդան ամբողջ
նաև Գաբրիէլ վարդապետին տուած պատասխանը, որ
է այս.

Վեհափառ Տէր, Աստուածաբեալ Հայրապետ.

«Յորմէ յետէ համբոյր հրաժեշտի տուեալ շնորհաբաշխ աջոյ
Արքութեանդ՝ դարձ ի կողմանս յայտոսիկ արարի, չեւ ես էր իմ
հանդիպեալ յԱստուածաբեալ Հայրապետիդ. այնպիսում քաղցը
միտթարութեան՝ որպիսի աղիւսաց յիս օրհնութեանքն Վեհիդ
տողեալ խորհրդաբար յՅ աւուր սեպտեմբերի տարւոյս. քանզի ի
նմա նկատեալ տեսի այս առաջին անգամ զՀայրապետութ խնամող-
նոյլս ցանկալիս՝ որ իբրեւ ի միջոյ թիպայորդ ամբոց գէղա-
դէդ կուտակելոց զԱրարատեանն Մասիւք՝ շողան տակաւին ի
հեռացեալքս մարմնով ի տաւառակ որդիքս լուսանկար տաճա-
րիդ սրբոյ Էջմիածնի. Ընկալարուք ապա, Աստուածաբեալ Հայ-
րապետ, յառաջ քան զամենայն՝ զերախտապարտ սրտի իմոյ
զանմուտց և զանսահման շնորհակալիս վասն այսր մեծապարգև
շնորհի աղիւլոյ անշուշտ ի Ձերդ Վեհափառութիւնն յայնմանէ
որ Հայրն է գլխութեանց և Աստուած ամենայն միտթարութեանց:

«Արդարեւ իսկ, Աստուածաբեալ Հայրապետ, յայնպիսում արդ
դտանիմք մեք Ժամանակի, յորում հովիւքս և հովուապետք եկե-
ղեցոյն Աստուծոյ ո՛րչափ և յաւելուցումք ի զգուշութիւն և
յաջալընութիւն, տակաւին ես անգոր իմն դտանիմք մերովանն
ճանիւք արադ արադ ժողովել զվարատեալսն, և զմիացեալսն ան-
կորուտտ պահպանել՝ զլուսակիզն դաւինս բանաւորս, զյայտ-
նեալսն երբեմն աստուածահաճ տեսլեամք սրբոյ Հօրն մերայ
Գրեկորի Լուսաւորչին, ի գաւթիմ Հոյսատանեայցս սուրբ Նիկե-
ղեցւոյ, առանց օգնականութեան ամենազօր աջոյ Բարձրելոյն,
և առանց զերազուենի հսկողութեան Աստուածընտիր Հօտապետիդ
մերոյ: Ձայս ինչ քաջ դեմելով ոչ կարեմ լիովին յայտ առնել
զբով կամ բանիւ՝ եթէ քանի՛ քաղցը է ինձ ստէպ ստէպ խը-
րատտ և յորդորանս Հայրենիա ընդունել առ ի Ձերմէ Արքու-
թեանդ, և ըստ այնմ տքնել և վաստակել՝ որչափ յիսն է կարո-

դուրթիւն՝ ի շահ օգտից այնք մասին ժողովրդոցն Աստուծոյ որ յիս հաւատացաւ:

«Ասիայն եթէ իցէ ինչ երբէք ի խրատն յայնոսիկ որ զյանդիւնութեան և զստտից բերելէ կերպարանա, և միանդամայն խեղճ մտաց իմոց և հասարակացն վկայութիւն երաշխաւորելն՝ զի ոչ արժանի այնպիսում սաստից զործեալ է իմ դործ, այլ մաւ նաւանդ գովութեան և քաջայերութեան, միթէ ի յանցանքս ինձ գրեցի երբէք՝ յորժամ իբրեւ որդի հարադատ պարտեալ գնիցեմ առաջն արդարասիրի Հօր զիրացն ճմարտութիւն: Եւ ահա յայս պիտեաց սակի թուի ինձ, Վեհափառ Տէր, և դործ Լաւրանի՝ զորմէ խորհրդաբար ազդ առնել ինձ հաճեցաւ Ձերդ Սրբութիւն իւրովն մեծարոյ նստակաւ:

«Ապաքէն քաջայայտ է Սրբութեան Ձերում, Վեհափառ Տէր, զի ազդս մեր յամենայն տեղիս, ևս և առաւել ի կողմանս յայտոսիկ, իւրովն բնիկ դաւանութեամբ և եթ կայ և մնայ անկորուստ և անյեղափոխ՝ շիրիւն ամենայնեամ Սրբաբնի: Այլ թէ որպիսի՝ թանձր տղիտութիւն զբաւեալ պատեալ ունի զմիտս եկեղեցականաց և աշխարհականաց առհասարակ յաղաղս կարեւորագոյն մասանց հաւատոյ և սեպհական դաւանութեան, ևս և պատմութեան շին և Նոր կտակարանաց, աղբայլն պատմութեան, և քարոյական ուղիղ սկզբանց, նորքա միայն կարող են լիով խելամուտ լինել, որ ի մտոյ զժողովուրդս մեր տեսանիցեն, և ընդ նոսա և առ նոսին թարթալիցեն՝ գէթ զամ մի և զերկուս: Բեմ բասացութիւնք և քարոզութիւնք յեկեղեցւոյ թէպէտ և ստէպ ստէպ լինիցին առ ի մէնձ, և այն ըստ կարի պարզ և զերբմաց բանիւք, սակայն և այնպէս յանձնարելն իմն է այնպէս զիւրբնտել և ախորժ ընծայեցուցանել նոցա զոճ քարոզութեանն և զպատմութեան, և այնպէս ի մանուշա իջանել, և այն ընդ ժամն ձիգս, զի ցանդ յօժարախոյթ սիրով ունինդիր լինիցին ժողովուրդքն, և ի միտ զամենայն զբանսն առնուցուն: Եւ առաւել անմարթէ նոցա նստել հանդարտութեամբ յեկեղեցւոյ, և այն ի ձմեռային յեղանակի, և ժամն երկուս և երեք անդհաւտ մտաւրութեամբ ունին գնել խրատուց և քարոզից և պատմութեանց:

«Մինչդեռ զհնարս իմն իրացս հայթհայթել ճիւղէն յինէն կողմանէ, և ահա ել հրամանս յօրհնարանեալս Պետութեան՝ զի ամենայն ուրեք համարձակ լիցի ամենեցուն բանալ զպրօցս կիւրաւիցի: Եյսինքն է ձեր դաստիարակութիւնս հասարակաց առնել առ ժողովրդականս և առ ռամիկս՝ զկարեւորագոյն գիտելեաց, զվերձանութեանէ ասեմ, զզրոյ, զթուարանութեանէ, զբրնտոնէական

վարդապետութեանէ և այլն: Յայսմանէ խրախոյս առեալ յորդորեցաք և մեք սահմանել՝ զի ի յերկարածիգ երեկոյս ձմեռնային կիւրաւիցից հաւաքեսցի կամաւորապէս ժողովուրդն մեր ի միում յընդարձակ սրահից Աստուծոյն յին մերոյ, յ7 ժամէ ց9 ժամ, և անդ լուրթեամբ և հանդարտութեամբ նստեալ ի վերայ աթոռոց՝ արքն առանձինն և կանայք առանձինն՝ իբրեւ յեկեղեցւոյ, ունինդիր լիցին ամենեքեան պարզախօս դաստիարակութեանց մերոց զպատմութեանէ շին և Նոր կտակարանաց, զերեւելի անցից ընդհանուր և աղբայլն պատմութեան, ևս և զքարմանահրաշ տեսարանաց ընութեան, զհրաշակերտիցն ասեմ Ստուծոյ, և զարդասեաց մարդիկէն ճարտարութեան, և ամենայն զիւրբնտել ոճով ինկալաք առ այս և յատկեանէ ներքին Գործոյ զհաճութեան հաւանութեան, և ի ժողովրդոցս առ հասարակ զլեւերեան շնորհակալս:

Այս է ահա, Վեհափառ Տէր, զոր եսն ի գէպ համարեցայ «Լսարան կենցաղօրուտ զխելիաց» անուանել, և որ ոչինչ բնաւ ամենեւին ունի նմանութիւն ընդ խմբարանաց Լուսերականացն և Կալվինականաց, որ իբրեւամբ ծակամուտ լինէին և թաքթաքութեւ շրջէին խկզբան անդ հերձուածոյն իւրեանց, և զթոյնս մոլորութեանցն ի ծածուկ տեղիս ժայթքէին ի լսելիս ողջամտաց, զանդիտելով յառաջնորդաց եկեղեցւոյ և ի քաղաքական տեսչութեանէ, և այնուհետեւ ո՛չ եթէ տեղին էր որ վտանգաբեր և վնասակար զվարդապետութիւնս նոցա առնէր, այլ վարդապետութիւնն էր որ զտեղիսն առնէր խմբարանս և ըսարանս մոլորութեան, ուստի և խորշելիս ողջամտաց: Արդ եթէ մերս վարդապետութիւն և ուսումն ուղղափառական իցէ, — որպէս և է իսկ, — չիցէ՞ արդեօք մեզ օրէն, Վեհափառ Տէր, ո՛ւր ուրեք և կարող լիցեմք՝ կրթել և հրահանգել զժողովուրդս մեր, և այն ուղղեան ըստ օրինակի երկնաւոր Վարդապետին մերոյ, որ ոչ միայն ի Տաճարին ուսուցանէր, այլ և ի ժողովարանս Հրէից, այլ և ի լեւրինս, այլ և ի տափարակ տեղւոյ, այլ և ի ծովեղբրին, այլ և ի նաւակի, այլ և ի տան, զորօրինակ յորում զանդամալոյճն բժշկեաց, և ուր ոչ էր տեղի և ոչ առ զբանն, և խօսէր նոցա զբանն:

«Ապա ուրեմն որք այլազգ ամենեւին տուեալ են զերացս տեւտեղեկութիւն Ձերումը Վեհափառութեան, Աստուածաբանալ Հայրապետ, յայտնապէս ի բաց եղեալ է նոցա զերկեղին Աստուծոյ և զամօթ իրեաց» և թէ զիտութեամբ առնելն զայն, և այլն:...

Կարծէք Գաբրիէլ վարդապետը՝ թէ այն պատասխանով փարատել է Կաթողիկոսին կատկածանքը, և

մեծ Հետաքրքրութիւն ունէր թէ արդեօք ի՞նչ են այն մոլորութիւնները՝ որ Կաթողիկոսը գտել է Լսարանին տպագիր դասերուն մէջ՝ հոգաւոր հոգիք Գրոց, Կաթողիկոսի և Վարդապետի հոգիք Հոգիք։ Եւ ահա 1863-ին Ս. Երմիածին երթալով՝ լսեց Կաթողիկոսէն ու պատասխանները տուա, ինչպէս որ յետոյ պիտի պատմեմք։

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

Օգոստոսի 10-ին ինքնակալին Ռուսաց Աղեքսանդր Բ. Կոյսեր այցելութիւնը ի Խալիպիտոն Ուսումնարան աղղիս Հայոց։

Սեպտեմբեր ամսոյն 10-րդ օրը նշանաւոր է երջանկաւէտ օր մի եղաւ Խալիպիտան ազգային Ուսումնարանին համար. վասն զի այն օրը արժանացաւ ՎեչնափԱՌ ԿԱՅՍԵՐ Աղեքսանդր Բ. բարեսէր և շնորհաբեր այցելութեանը։

Ինչպէս որ լրագիրներէն ևս յայտնի էր, Օգոստոսի 10-ին ԿԱՅՍԵՐ և ԿԱՅՍԵՐՈՒՀԻՆ՝ իրենց երկու ծերանաձէն կրտսեր զաւակներովը, որ են Մեծ Եղիան ՍԵՐԿԷՅ և Մեծ Եղիան Մուհի ԱՂԵՔՍԱՆԴՐՈՍ, օգոստոս ամսոյն 25-էն ի վեր կգտնուէին Խրիմու հարաւային ծովեղերը, Նալթա քաղաքին մօտ, Լեւաթա անունով ծովահայեաց գեղեցկանիտ ամառանոցը։ ՎեչնափԱՌ ԻՆՔՆԱԿԱՆԸ կամեցաւ այս իւր ուղևորութեան ժամանակը երջանկացընել այցելութեամբ նաև Խրիմու մէկ քանի քաղաքները, այսինքն Սևասթոփոլ, Պաղչէսարայ, Թէոդոսիա, և Կերչ։ Այս չորսն ալ մէկ մէկ սեպհահան մեծամեծ յատկութիւններ ունին՝ ՎեչնափԱՌ ԿԱՅՍԵՐ՝ ևս և ամէն մարդու մտաղբութեանն արժանի. Սևասթոփոլը՝ իբրև արևելեան պատերազմին տխրատեսիլ չիշատակ,

Պաղչէսարայն՝ իբրև թաթար խաներուն և բոլոր Խրիմու հին մայրաքաղաք, Թէոդոսիան՝ իբրև Մոսքուայէն մինչև Սև ծովը շինուելու երկաթուղոյն գլուխ և կայարան, և Կերչը՝ իբրև Աղովի ծովուն բանալին և նորաշէն մարտկոցներովը նոր Սևասթոփոլ։

Ինչպէս երկու շաբաթ առաջ Խրիմու կուսակալին ձեռքովը հրատարակուել էր, ՎեչնափԱՌ ԻՆՔՆԱԿԱՆԸ պիտի գար Թէոդոսիա սեպտեմբերի 10-ին. և թէպէտ ո՛րքան ժամանակ կամ քանի՜ ժամ կենալիքը յայտնի չէր, սակայն քաղաքացիք մեծ ուրախութեամբ օթեան պատրաստեցին Կայսեր՝ Քոչուպէյ իշխանին փառաւոր և նորաշէն տունը։ Բայ յայնմանէ փոքրցները մաքրեցին, տները սպիտակացուցին, ծովեղերքն ուղղեցին, և նաւահանգստին վերայ մեծ ու գեղեցիկ յաղթական կամար մի կանգնեցին՝ ծառերով ծաղկններով ու ԿԱՅՍԵՐ անուան փակադրովը զարդարուած։

Ամսոյն 10-ին առաւօտը կանուխ՝ ծովը հանդարտ, երկինքը պայծառ, օդը բարեխառն էր, և բոլոր քաղաքացիք ոտքի վերայ. մեծ մասն ալ նաւահանգստին վերան ու քովերը դեպուած կապալէր ՎեչնափԱՌ ԿԱՅՍԵՐ գալտեանը։ Ժամը 6 ու կէսին Թէոդոսիոյ բարձրագագաթ լեռներուն ծայրէն երևցաւ հեռուանց կայսերական Թիւր շոգենաւը, և նորա ետեւէն Թաճա շոգենաւը. երկուքն ևս ժամը 8-ին եկան կանգնեցան նաւահանգստին բերանը, և թնդանօթներու ձայներով ողջունեցան։ ՎեչնափԱՌ ԿԱՅՍԵՐ իջաւ իրեն համար պատրաստուած գեղեցկադարձ նաւակն ու եկաւ ելաւ նաւահանգիստը, ուր խառն ժողովրդեան բաղնիքի մէջ անդադար քիչէ՛ (առա՛) կանգնելով ընդունեցան զինքը, և քաղաքին գլխաւոր պաշտօնատէրները ըստ սովորութեան աղ և հաց մատուցին իրեն։ Յաղթական կամարին տակէն ոտքով անցաւ ԿԱՅՍԵՐ, յետոյ կառքը նստաւ՝ Ռուսաց եկեղեցին դնաց, սուր պատարագին

ներկայ եղաւ. անտի գնաց զինուորական հիւանդանոցը տեսնելու, յետոյ քաղաքիս հնութեանց թանգարանը, անտի ալ Խալիպեան ուսումնարանը:

Ուսումնարանին ղազլիճը զարդարուած էր ՎԵՀԱՓԱՌԻՆՔՆԱԿԱԼԻՆ մեծադիր կենդանադրոյն ու զանազան աշխարհացոյց տախտակներով, և 132 աշակերտքը կենդանադրին երկու կողմը երկու կարգ շարուած կեցել էին՝ իրենց միաձև հագուստները հագած: Տեսուչը, վարժապետներն ու վերահացուները, և մէկ քանի պատուաւոր հայազգի քաղաքացիք ղազլիճին մէկ ծայրը հաւաքուել էին:

Ժամը 10-ին Ուսումնարանին վերատեսուչ Առաջնորդը իջաւ վարի մեծ դուռը, հետն ալ Խալիպեան Յարութիւն Ադան, որ երեք օր առաջ Նախնիքներէն եկել էր: ՎԵՀԱՓԱՌԻՆՔՆԱԿԱԼԻՆ կառքէն իջնալուն պէս ողջոյն տուաւ երկուքին ալ, և ասաց Առաջնորդին. «Ուրախ եմ որ զձեզ դարձեալ կտեսնեմ այս տեղ:» Առաջնորդը շնորհակալութեամբ հանդերձ պատասխանեց, ու խօսքն ներկայացուց ԿԱՅՍԵՐ Ուսումնարանի շէնքին հիմնադրին ու բարերարը, որում հարցուց ԻՆՔՆԱԿԱԼԻՆ թէ «Ձեր հաստատուն ընակութիւնն ո՞ր է» և այլն: Յետոյ Առաջնորդին հարցուց թէ «Գո՞հ էք Ուսումնարանին յառաջադիմութենէն. — քանի՞ են աշակերտները. — ո՞ր երկիրներէն հաւաքուած. — ի՞նչ վիճակի մտնելու կպատրաստուին . . .

Դազլիճին դռնէն ներս մտնելուն պէս՝ ասաց աշակերտաց. «Բարեւ ձեզ, սղալք.» և աշակերտները առհասարակ միարեւան պատասխանեցին. «Բարեւ դալուստ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՎԵՀԱՓԱՌԻՆՔՆԱԿԱՆ ԶԵՐՈՅ»։ Աշակերտաց մէկուն հարցուց թէ «Ի՞նչ կուտակալութենէն ես.» և նա պատասխանեց. «Թիֆլիզէն ՎԵՀԱՓԱՌԻՆՔՆԱԿԱՆ»:

Դազլիճին պատուհաններէն նայելուն պէս տեսաւ ինքնակալը Խալիպեան Ուսումնարանին նոր շէնքը, որ

դիմացը՝ նաւահանգստին միւս կողմը կանգնած էր. հարցուց թէ ե՞րբ կաւարտի. և երբոր Առաջնորդը պատասխանեց թէ յառաջիկայ դարնան, դարձաւ ասաց հիմնադրին. «Շնորհակալութիւն վասն բարեւոյ դործոյդ (Спасибо за доброе дело)»։ — Առաջնորդին խնդրեք սիրով ընդունելով՝ առաջուց պատրաստուած փառահաղմ գրքին մէջ գրեց ՎԵՀԱՓԱՌԻՆՔՆԱԿԱՆ ՎԱՅՍՐԵ ԻՆՔՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՆԵՐԻՆ այսպէս:

ԱՂԵՔԱՍԱՆԻՐ, է 10 Սեպտեմբերի 1861 թ.:

Յետոյ դարձաւ քանի մի խօսքով խրատուեց աշակերտները յուսումնասիրութիւն և ի հաւատարիմ հպատակութիւն: — Նոյն դազլիճին մէջ խօսեցաւ նաև Առաջնորդին եղբօրը՝ Ալվադուխը Յովհաննէս Աղային հետ:

Դազլիճէն ու դասարաններէն անցաւ հիւանդանոցը, յորում տեսնելով որ Աստուծոյ ողորմութեամբը հիւանդ չկար, ասաց. «Փա՛ռք Աստուծոյ:» Յետոյ իջաւ սեղանատունը և ննջարանները նայեցաւ, զանազան հարցմամբք խօսելով Առաջնորդին ու Խալիպեան Յարութիւն Աղային հետ:

Ուսումնարանէն ելած Ժամանակը ՎԵՀԱՓԱՌԻՆՔՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՆԵՐԻՆ Առաջնորդին և «Շնորհակալ եմ», ասաց բոլոր բաղմութեան առջև, որ Ուսումնարանին գաւիթը լցուել էին: Քանի մի հարցմունքներ ևս արաւ նորէն Յովհաննէս Աղային՝ նորա նկարչական զբաղմանցը վերայ. յետոյ ձի հեծաւ, և բոլոր բաղմութեանն ու աշակերտներուն կեցցէներովը ճանապարհ ելաւ. Թէոդոսիոյ լեռներէն մէկուն վերայ գնաց որ ծովածիւր փանց ընդարձակ տեսարանը գիտէ: Անտի ևս դարձաւ նաւահանգիստը, Ժամը 11-ին մտաւ շողենաւն ու նոյն գեղեցիկ օդովը ելաւ ճանապարհ դէպ ի Կեր՝ բոլոր քաղաքացուց ցնծալից բարեմաղթութիւններովը:

Այն իրիկունը բոլոր Թէոդոսիան գեղապայծառ կան-

Թեղներով ու ճրագներով լուսաւորուեցաւ, և շէնքերուն մէջ ամենէն փառաւոր կերպով լուսաւորուածներն էին Ուսումնարանը և նորա նորահառոց շէնքը՝ ի նշան այն օրուան անմոռանալի բարեբաղդութեանը, որով արժանացաւ ՄԵԾԱԶՈՐ ԻՆՔՆԱԿԱԼԻՆ բարեհաճ այցելութեանն ու վեհանախան մտադրութեանը՝ ի պարծանս ազգիս Հայոց, և ի քաջալերութիւն Հիմնադրաց, կառավարաց և աշակերտաց ուսումնարանին:

Պ Լ Ո Ւ Մ Ժ Ե.

Նախիջեւանի երկպառակութեան սաստկանալը, եւ երկպառակելոց առերեւոյթ հաշտութիւնը:

Նալբանդեան Մեքայէլին էջմիածին երթալուն գլխաւոր նպատակն էր անշուշտ՝ ամենայն հնարք ի գործ դնել որ Գաբրիէլ վարդապետը առաջնորդութենէն ձգուի: Առ ժամն այսչափ միայն կարողացաւ անել որ նորա առաջարկութեամբը Աղափիւրեան Գրեգոր վարդապետը յուղարկուեցաւ Կաթողիկոսական կոնդակով ուղղակի Նախիջեւան՝ իբրեւ Էնթափլուսի վանահայր Ս. Խաչ վանքին, ուր և իբր թէ Ուսումնարան պիտի Հաստատէր՝ ըստ ինդրոյ Հայրապետեանց: Գրեգոր վարդապետը ակամայ կամօք յանձնառու եղաւ այն պաշտօնին, և իսկզբան այն կերպով շարժեցաւ որ առաջնորդին դէմ Հակառակութեան չեղածը յայտնի էր. ուստի Նախիջեւան երթալէն յետոյ՝ գեր գրեց Առաջնորդին և յայտնեց իւր գալստեան նպատակը և գլխաւոր պալմանները: Իսկ Առաջնորդը թէպէտ և ինքն ևս Գրեգոր վարդապետին վերայ կասկած չունէր որ իրեն դէմ շարժի, բայց և ստույգ գիտնալով թէ որոյ գործամբը և

ինչ նպատակաւ եղած էր այն կարգադրութիւնը, չէր կարող Հաւանիլ որ Հակառակ Էնթափլուսի Հաստատութեան նոններուն՝ վանքերու գլխաւոր կառավարութիւնը առնուի վիճակաւորին ձեռքէն. ուստի գրեց Նախիջեւան որ Ս. Խաչ վանքը չյանձնուի Գրեգոր վարդապետին, այլ միայն Հրաման տրուի իրեն այն վանքին մէջ բնակելու՝ իբրեւ առանձին վարդապետ՝ եթէ կամենայ: Այն որ տեսաւ Գրեգոր վարդապետը, լաւ Համարեցաւ քաղաքին մէջ բնակիլ Հանդարտութեամբ, և սպասել էջմիածինն նոր Հրամաններու. բայց Հակառակորդաց կուսակցութիւնը նորա ներկայութեամբը աւելի ոյժ առաւ այնուհետեւ ընդդէմ Առաջնորդին պատեւադմբելու, և ասելու թէ նա ո՛ր է սր Կաթողիկոսին վանահայր նշանակած անձին Հրաման չի տար վանքը չանձնելու:

Այնչափ սաստկացան այն միջոցին Նախիջեւանի Հակառակութիւնները՝ որ Խալիպեան Ուսումնարանին Հայազգի վարժապետներուն վերայ ևս ոչ սակաւ աղդեցութիւն ունեցան: Կարծեցին նոցանէ ոմանք՝ թէ Գաբրիէլ վարդապետին ձեռնարկութիւնները այնքան և այնպիսի Հակառակութեանց մէջ ամենեւին առաջ երթալիք չունին. ուստի, ինչպէս որ կերեէր, Նախիջեւանի և Թիֆլիզու Էնթափլուսի վանականաւ քանի մի երկուստեալաց խօսքերէն ու գրուածքներէն սիրտ առնելով՝ Առաջնորդին դէմ ելան, թէպէտ և ի սկզբան անոյ չայտնապէս. և նա իսկոյն Հրաժարեցուց զիրենք վարժապետութեան պաշտօններէն:

Նոցանէ երկուքը փոքր ինչ ժամանակ ասդիս անդին պտըտելէն յետոյ՝ գնացին Նախիջեւան, և առանձնական Գպրոց մի բացին յորդորանօք և ձեռնառութեամբ Հայրապետեան կուսակցութեան, որոյ երկրորդական մէկ նպատակն էր՝ անով խափանել Խալիպեան Ուսումնարանին յառաջադիմութիւնը, և Նախիջեւանէն

Թողալու որ աշակերտաց Թէոդոսիա գնալը: Տէրութիւնը Հարցուց Առաջնորդին՝ Թէ նորա Հրամանովն է աչն դպրոցին բացուիլը, և ո՞չք են դաչն բացողները: Երբ որ Առաջնորդը պատասխանեց Թէ նորա Խալիպեան Ուսումնարանին տաճոհութեամբ ելած վարժապետներ են, և ինքը նոցա գործին չխառնուիլը, Ստեսայի ուսումնական շրջանակին Հոգաբարձուն Հրամանովը խափանուեցաւ դպրոցը: Բայց վարժապետները և նոցա պաշտպանները մտքերնին դրած լինելով Թէ աչն խափանման միմիայն պատճառ Առաջնորդն է, դարմանք չէր որ աւելի ևս դաչրացան ու ժողովուրդը դաչրացուցին նորա դէմ՝ ասելով Թէ ահա Գաբրիէլ վարդապետը աղբին լուսաւորութեանը յայտնի Թշնամի է, և չթողուր որ Նախիջևանցիք իրենց տղայոց ուսում առնել տան իրենց փողովը: Այսպէս ահա երբ որ մէկուն դէմ կըզօրանայ Հակառակութեան Հոգին, պակասութիւն և ջանցանք չը՝ մնար որ չըլտի վերան, առանց նայելու չարմարութեան կամ անչարմարութեան, արդարութեան կամ անիրաւութեան, ճշմարտութեան կամ ստուութեան:

Մտածեց Առաջնորդը որ այս խռովութեանց վերջ տալու Համար, կամ դոնէ նոցա աւելի սաստկանալուն արգելք գնելու Համար, Հարկ էր որ ինքը տարիով, կամ դոնէ ամիսներով, անձամբ Նախիջևան բնակի. բայց Խալիպեան Ուսումնարանին անմիջական կառավարութիւնը Հանդերձ դասախօսութեամբ՝ իւր վերայ լինելով, արգելք էր այս բանիս: Պէտք էր ուրեմն որ Նախիջևանի մէջ գէթ աչնպիսի Հաւատարիմ անձ ունենայ՝ իբրև իրեն փոխանորդ, որ անով Թէ՛ Նախիջևանի Հոգեւոր Կառավարութիւնը ոյժ առնու, և Թէ վիճակային իշխանութեան դէմ կեցող անձինքը և նոցա գրգռութիւնները սանձահարուին:

Այս պաշտօնիս չարմար միմիայն անձ ունէր աչն ժամանակը վիճակին մէջ, և էր Բեկնադարեան Յով-

Հաննէս վարդապետը, որ արդէն լաւ գիտէր Նախիջևանի Հին և նոր վէճերը, և լաւ Հասկացած էր նոցա պատճառները: Նա Առաջնորդին Հրամանաւը 1861-ին չունուար ամսոյն մէջ ճանապարհ ելաւ Քիշնեւէն, և կաւ Թէոդոսիա, և դնաց Նախիջևան: Չէին կարող ախորժիլ նորա ներկայութիւնէն՝ Նախիջևանի խռովութիւնը գրգռող և սերող անձինք, Թէ՛ աշխարհականք և Թէ՛ եկեղեցականք. բայց նա Հոգւորաւ, և իւր պաշտօնը ամենաչն ջանքով և Հաւատարմութեամբ կկատարէր: Սակայն երեք ամիս չանցած, դիւադրդիւ գրգռարտութիւն մի արին խեղճին վերան իւր Թշնամիները. և ինքը Թէպէտ և անմեղ էր և արդար աչն ջանցանքէն, բայց մարդկային անձնասիրութեանէն ու տրբամութեանէն յաղթուելով՝ կաթուածի եկաւ, և գրեթէ չանկարծական մահուամբ վախճանեցաւ մարտ ամսոյն մէջ: (1)

Այս լուրը մեծապէս վշտացուց Գաբրիէլ վարդապետին սիրտը. և երբ Յովհաննէս վարդապետին մահուան պատճառներն ու պարագաները տեղովը իմացաւ, աւելի ևս զգուեցաւ Նախիջևանի ցաւալի երկպառակութեան դառն պտուղներէն: Եթէ չունենար երկայնմտութիւն, և իւր մտաց և գործոց ուղղութեան վերայ վստահութիւն, աչն ժամանակէն ևս կուղէր Հրաժա-

(1) Թէ ի՞նչ պատճառով ունէր Յովհաննէս վարդապետը (որ Ս. Էջմիածնայ Մեթոն, և Տիւս Մեթոնից Տէջ յաւաքարէ՛ճ ու արդիւնաւոր ռոշոնոյ հէն էր) Գաբրիէլ վարդապետին գործոցն ու խառնաբախեալ վերայ, ըստ Բաւաշանի յայտնի լեւիսայն հաճախէր զոր գրած է Թէոդոսիայէն (ասանց Գաբրիէլ վարդապետին գրառութեան) 1860-ին Գեղեթէթի 27-ին ասեղէնէ՛ն՝ դասուիցն իւր *** որոյ ուղեւորութիւն յէր վախճանի Յովհաննէս վարդապետին ընկաւ Տէր յետէ: Տե՛ս ի վերջ Պատմութեանս՝ ցաւալի շաւառի Բ.

ընդ՝ ետ քաշուել ամէն բանէ. բայց այն անգամուն ևս հարկ համարեցաւ սպասել որ կարդաղութիւն լինի Նախիջևանի խաղաղութեանը համար. ապա թէ ոչ՝ անկառավարելի կհամարէր այն քաղաքին մէկ քանի եկեղեցականներն ու աշխարհականները:

Քիչ ժամանակէն կոնգակ եկաւ Վեհ. Կաթողիկոսէն՝ ըստ հրամանի Տէրութեան՝ որ Աղափիւրեան Գրեհոր վարդապետը դառնայ երթալ Եջմիածին: Յետոյ Կատարինաուրակ Նահանգապետ Սեփերս Կոմսը անձամբ դնաց Նախիջևան, ու երկպառակեալ կուսակցութեանց գլխաւորները իրարու հետ հաշտեցնելէն յետոյ՝ բարեկամական ոճով գիր գրեց Գաբրիէլ վարդապետին, յորում կոչուողէր զնա՝ որ անձամբ երթալ Նախիջևան, իւր սկսած հաշտութիւնը հաստատէ, և միանգամայն Նախիջևանի ժողովրդեան գլխաւոր գանգատը դադրեցնելու համար, — որով կտրտնջալին թէ իրենց քաղաքը զուրկ մնացել է կանոնաւոր դպրատունէ՝ մինչդեռ իրենց եկեղեցիներուն ժողովը Թէոդոսիոյ մէջ Խալիպեան Ուսումնարանը կանգնուել է և առաջ կերթալ, — Նախիջևանի մէջ ևս աղգալին դպրոց մի հաստատէ:

Սեփերս Կոմսը Խալիպեան և Հաջրապետեան կուսակցութիւնները իրարու հետ հաշտեցնելու ժամանակ՝ խօսք առել էր Հաջրապետեան Կարապետ Աղայէն որ ներումն խնդրելու ձեռով գիր մի գրէ Առաջնորդին. և նա չկրաւ գրեց այն թուղթը, բայց թէ ի՞նչ խօսքերով և ի՞նչ խմատով՝ կարժէ այս տեղ ամբողջ նամակը գնել որ կարդացողներն ևս դատեն. որովհետեւ այս բանս ևս նիւթ եղած է ոմանց մեղադրութեան, որ իբր թէ Գաբրիէլ վարդապետն է յանցաւոր՝ որ Նահանգապետին արած հաշտութիւնը հաստատութիւն չառաւ:

«Նախիջևան, ի 3 Նոյեմբերի 1861 ամի.
«Գերապատիւ Տէր!

«Նորին Պաշտօնաւարդութիւնն Կոմս Սեփերս կուսակալ կողմանցս մերոյ՝ յայեցելութեան քաղաքիս ի 28 Նոյեմբերի, ի ներկայութեան Աղա Յարութիւն Խալիպովի առաջարկեաց ինձ միջնորդ լինել ընդ մէջ Սրբութեան Ձերոյ և Ժողովրդեան քաղաքիս, զոր և ի մօտ ունէի միշտ ամենայն սիրով և միանգամայն ուղեւորել առ Ձեզ ի Թէոդոսիա՝ ի խորհրդակցել զամենայն զէջնաբերին դարմանոց, զի դադարեցին և մուսացին յայսմ հետէ մինչ խաղաւ ամենայն արտունջը նոցին և տժգոհութիւնը, և անդորրացին սիրտը ամենեցուն ի մօտին եկեղեցական դարմոց:

«Նս յիմմէ կողմանէ պատրաստ եմ յամենայն սրտէ կատարել իմովանն դառաջարկութիւնս Տեառն կուսակալին՝ նաև ուղեւորելով այլը ի Թէոդոսիա, ստացեալ զօրհնութիւն Սրբութեան «Ձերում» յայդ ուղեւորութիւն. այլ տեսանելով զցանկութիւն «Ժողովրդեան» թուի ինձ թէ բարեւոք ևս լինիցի Սրբութեան «Ձերում» ի քաղաքս, և ըստ սուրբ կոչման Ձերում և ձերց՝ յանկուցանել գիւրադոյնս զմիտս նոցին ի սէր հաշտութեան և ի խաղաղութիւն բլծալի ամենեցուն. յորս համոզել և յորդոր լինել և ևս զամենայն ջան ի զործ եղից սիրով խաղաղութեան:

«Ապասելով որոշման ի Ձէնջ կողմանէ, մնամ

«Գերապատիւ Տէրութեան Ձերում

«Ամենախոնարհ ծառայ և որդի, Կարապետ Հայրապետեան»

Այն նամակին խօսքերէն ապաքէն չալտնի կերեւէր որ գրողին միտքը ամենեւին այն չէր որ գոնէ անուղղակի մէկ կերպով ինքզինքը պատճառ ճանչնայ այն խռովութեանց և հակառակութեանց, այլ թէ ի՞նքը պէտք է լինի միայն Տիգրայէ հաշտութեան Առաջնորդին ու Նախիջևանի Ժողովրդեան հէջ. որով ինքիւրը բոլորովին կիտխուէր: Ուստի և Առաջնորդը հետագայ պատասխանը գրեց.

«Մեծապատիւ Իշխան.

«Լուեալ անպատում՝ բերկրութեամբ սրտի զհաշտութիւնն ցանկալի, զոր առթեաց ի միջի առաջորդեցի Նախիջևանի բարեկեցապարտ Նահանգապետ կողմանցդ՝ Վսեմաւարդ Կոմսն Սեփերս, այն ինչ պատրաստէի գրել առ Ձերդ Պատուականութիւն գիր ինդակցութեան ընդ այս երկնապարզ և խաղաղութիւն

«ստատուաճապահ քաղաքիդ, ընկալայ յ9 Նոյեմբերի զմեծարոյ նա-
«մանն Զեր զգրեալն յ3 այնր ամսոյ, յորոյ ի բանիցն երեւէր՝ Թէ
«չէ ևս աւարտեալ և զլիսաւորեալ է հաշտութիւն խաղաղու-
«թեանն՝ որպէս համբաւեալ էր, այլ տակաւն յուսով և անկա-
«շութեամբ և և թ միութեամբ այն զբարեւեալս՝ իրեն հնարաւոր
«ենէ և մօտաւոր: Քանզի ասէք ի գրին Զերում, Մեծապատիւ
«Իշխան, և Թէ Պայծառաւիպլ Կոմսն առաջարկեաց Զեղ Տէր-
«ւնէն ընդ իս և ընդ Ժողովարդ քաղաքիդ, և ուղեւորել այսր ի Թէո-
«դոսեա ի խորհրդակցել զամենայն զհնարեցն բժշկելոյ զմեզս
«բաղմամբ և բնակչաց տեղւոյդ ի մասին եկեղեցական զբամոց:

«Մենչդեւ խորհէի՝ Թէ առ ի՞նչ իցէ միջնորդութիւնն ա-
«ռաջարկեալ Զեղ ի Վսեմաւիպլ Կոմսէն ընդ իս և ընդ Ժողովուրդն
«իս՝ Պատուական, — ըստ որում անդամին ի սկզբանէ հաշտ զիս
«զիտեմ ընդ նմա, և զնա ընդ իս, — և Թէ ընդէր կամ որով
«իւրաւամբ միբաւորեալ համարեցին առ իննէն միտք բնակչաց
«Նախիջևանի ի մասին եկեղեցական զբամոց, և հաս առ իս և ի
«նմին իսկ Պայծառաւիպլ Նախնադապետէն նամակ զրեալ յ17
«Նոյեմբերի, յորում աւետարտէ նա ինձ զկատարեալն հաշտու-
«թիւնն արարեալ յիւրմէ ի մէջ երկոցունցդ կուսակցութեանց, և
«միանգամայն ծանուցանէ՝ զի Զերդ Պատուականութիւն յայտ
«արարեալ է զցանկութիւն անձամբ գալոյ առ իս՝ յուսով (որ-
«պէս ասէ) ի մոռացման զարձուցանելոյ զառաջին եղեալն, և
«յօրենակ բարե ժողովրդեան և որ այլն ևս:

«Արդ քանզի բանք նամակացս երկոցուն զժուարաւ համա-
«ճայինն ընդ միմեանս, Թուի ինձ Թէ անհրաժեշտ հարկաւ կա-
«ւերոր է մեզ Մեծապատիւ Իշխան, փութալ ի տեսութիւն իրե-
«ւաց, և ի յարգարել զամենայն ինչ այնպէս՝ զի անփկանդ իմն
«հաստատութիւն առնուցու խաղաղութիւնն ցանկալի ի բնակչս
«քաղաքիդ, և ազգի ազգի ստուղբ նորին ըստ կարելի ազգինդ
«փոյթ երեւցին ի դոսա: Եւ քանզի Մեծ Տէրութեանդ յայտ
«առնէ արդէն զերն պատրաստականութիւն ի դալ առ մեզ,
«խնդալից յուսով սպասեալ մնամ, զի բարենշան զարտեամբդ
«ձերով՝ փաղաքոյն որչափ իցէ հնար ուրախ առնելէք զմեզ, և
«միանգամայն ինդրեմ զի հաճեալքդ դէպ ուղիդ ի մերս բնա-
«կարան եկաւորելով և իջեանելով պատուասիրել զմեզ:

«Յանձն արարեալ զԶեղ ի խնամն Բարձրելոյն և այլն:

«Ի Թէոդոսիա,

«9 Դեկտեմբեր, 1861.

Թ. 541.

Հաշտապետեան Կարապետ Աղան այս Թղթին պա-
տասխանը երկու ամսոյ չափ ուշացնելէն չետոյ՝ գրեց
Առաջնորդին Թէ իւր անձնական տկարութիւնը և գոր-
ծերուն բաղմութիւնը չեն Թողուր որ գայ Թէոդոսիա՝
ինչպէս որ կցանկար, և կապասէ որ ինքը Առաջնորդը
երթայ Նախիջևան, և հաշտութիւնն ու խաղաղու-
թիւնը հաստատէ Ժողովրդեան մէջ: Առաջնորդն ալ
պատրաստուեցաւ որ առաջիկայ Զատիկէն վերջը ան-
պատճառ երթայ այն քաղաքը, Թէպէտ և լաւ հաս-
կացած էր՝ Թէ դարձեալ անօգուտ պիտի լինի իւր աշ-
խատանքը չայնմ մասին:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Զ.

Հանդէս նստակատեաց նորակառոյց շինուածոյ Խալիպեան
Ուսումնարանին Ազգիս Հայոց:

Աղնուամեա և ճշմարտապէս ազգասէր Հայկազունք
վաղուց կապասէին ուրախարար աւետիսը լսելու Թէ
Խալիպեան ազգային Ուսումնարանը տեղաւորուեցաւ
իրեն համար պատրաստուած հոյակապ շինուածքին
մէջ: Ահա այս աւետիսը տուաւ Առաջնորդը նոցա ու-
րախութեամբ, և շնորհաւորեց նոցա այն անմոռա-
նալի հանդէսը՝ որ կատարուեցաւ սեպտեմբեր ամսոյն
8-ին 1862 ամի:

Ուսումնարանին հիմնադիրքը ամսով չառաջ հրա-
ւերեցին գրով զանազան քաղաքներէ բարեսէր և աղ-
գասէր պատուաւոր անձինք, որ գան Ժողովին ոչ մի-
այն ներկայ լինելու այն հանգիսին, այլ և աջօք տես-
նելու Ուսումնարանին ի՞նչ վիճակի և հանգամանաց
մէջ գտնուելը չորս տարուանէ ի վեր, և այնուհետեւ

ստորագրեցին թեմայի ղեկավարի հետ համաձայնագրի մասին, որով իրենց համարժեցողությամբ ղեկավարեցին թեմայի գործերը, և չգնացին թեմայից մեկտեղ:

Օգոստոսի ետքի օրերը եկաւ Հասաւ Թեմայի տնօրէնը Կարապետը և իր հետ իր զինուորական խումբը, որ իր զինուորական խումբով չէին կարողացած անձամբ գալ շնորհակալութեան և խնդակցութեան նամակներով փութացել էին իրենց բարեմաղթութիւններն ընելու, ինչպէս Օտեսոսէի Նոր Ռուսիոյ Ընդհանուր Կուսակալութեան պաշտօնը կատարող Ժողովի ղեկավարը, և Օտեսոսի ուսումնական շրջանակին Խնամատարը Արքեպիսկոպոսը, և Սինթերոփոլէի Տաւրիկեան Նահանգին ուսումնարանաց Վերատեսուչ Սպեցիալը, Նոյնպէս և Տրապիզոնէն, Գանձակէն, Նախիչևան և ուրիշ տեղերէ մերսուհի տալով անձինք:

Ուսումնարանին շէնքը բարձրագոյն ու եռաշարի է. դրսի գլխաւոր ճակատը դէպի քաղաքին ու նաւահանգիստին վրայ կ'ընդունէ, աջ թեւը դէպի Փաշա-պաշա աստուած լեռներն ու լեռները՝ որ դարձեալ աչքստաններով դարձաւ ինչ. ձախ թեւը դէպի Կերչի ճանապարհին ուղղութեամբ տարածուած ընդարձակ դաշտերը, և ներսի ճակատը դէպի Փաշա-պաշա աստուած լեռն ու անոր ստորոտը ծածկող աչքստանները: Եւ որովհետեւ ուսումնարանին բուն շինուածքին տեղը և գերբը բարձր է, ինչպէս որ ասինք, մինչև վարի չարին անգամ քաղաքին ու ծովուն վերայ կ'ընդունէ պայծառաշէն պատահաններով, իսկ երկրորդ և երրորդ չարին տեսքը շատ սրտաբաց ու դեղեցիկ է:

Այս շէնքին դրսի տեսքին ու նիւթական համեմատութեանցը վերայ որչափ որ չափն կ'երեւի ճարտարա-

պետին՝ այսինքն Պ. Աղեքսանդրի Սպեցիալ ընտիր խորթախն ու հասկացողութիւնը, Նոյնչափ և ներքին բաժանմունքը դարձանալի կերպով չարմար ձգուած է 150 և 200 աշակերտաց համար պէտք եղած ուսումնարանի մի բարեկարգութեանը: Կատարանները ամփոփ, ննջարանները սրտաբաց, ճաշարանն ընդարձակ, սրտաբանը հանգիստ, ընթերցարանը՝ գեղեցիկ, դահլիճը կամ հանդիսարանը փառաւոր, քարաշէն սանդուղները մեծագործ. մէկ խօսքով՝ դրսէն և ներսէն աչքստան շէնք մի որ տեսնողներուն բերնէն ինքնաբերաբար կ'ստուի այս վիշտութիւնը թէ չըրաւ ոչ միայն 150 հազար բոլակով, այլ և 200 հազարով հաղել լմննալու շէնք է. թող նաև առանձին եկեղեցին որ ուսումնարանին արեւմտեան բակին մէջ պետի կանդնուէր բարձրագոյն բլրի մի վերայ. և և խոհանարանն ու բոլոր ծառայական աշխատութեանց տեղերը՝ որ գլխաւոր շէնքէն դուրս պետի կանդնուէր հետզհետէ. նմանապէս ուսումնարանին գլխացի ընդարձակ աչքին ու պարտէզը, որ պետի մշակութիւն ու դարձաւորէն:

Թեմայի ղեկավարը և բաղնիքային աղբերէ կաղմեալ ընտիրները, մանաւանդ ներսէն և դրսէն հրաւիրեալ գլխաւոր անձինքը, մեծ անհամբերութեամբ կ'սպասէին սեպտեմբերի 8-ին՝ որ ականատես լինին նաւահանգիստ հանդիսին:

Եկաւ Հասաւ այն օրը, որ տօն էր Հրաշափառ Ծննդեան Տօնի օրը Կուսին, և միանգամայն հազարամեայ ֆորելեան տարեդարձ թագաւորութեան աղբին Ռուսաց, և տօնախմբութիւն ծննդեան թագաւորանդ Կայսրուհուն՝ Նիկողայոսի Աղեքսանդրովի, և եղանակին գեղեցիկութիւնն ու պայծառութիւնը առաւօտէն սկիզբէն լցոյց դուրսը թագաւորութեամբ ամենուն սիրտն ու երեսը:

Հրեշտակապետաց եկեղեցւոյն մէջ առաւօտեան ժամերգութեան մէկ մասը կատարուէին չետոյ, ու

սումնարանին աշակերտները 153 հոգի իրենց մեծահասակները հազուադեպ հազա՞ծ՝ ելան Ալեքսանդր Եղբարց մեծաշէն տնէն, ուր 3 տարի տեղաւորուած էր ուսումնարանը, գնացին Առաջնորդարանը՝ Առաջնորդին օրհնութիւնն առնելու, և միանգամայն Սալիպեան իշխանին իրենց երախտագիտութիւնը յայտնելու, և զոչ ոչ ուղեւորեցան դէպի նորակառուց Ուսումնարանը:

Հաւաքուեցաւ հետզհետէ ժողովուրդը մեծ բաղմութեամբ ուսումնարանին բակին մէջ, ուր եկեղեցւոյն կանգնելու տեղւոյն վերայ ընդարձակ տախտակամածով բեմ շինուած, խորան կանգնուած և վրան ու քովերը առաքատներով ծածկուած, ևս և ծառերով ու ծաղիկներով զարդարուած էր:

Գերապատել Առաջնորդը բաղմութիւ եկեղեցական պաշտօնեաներով ժամերգութիւնը կատարելէն յետոյ սկսաւ սուրբ Պատարագին մատուցումը: Պատարագին վերջերը աւուր հանգիսին համեմատ քարոզ տուաւ ժամարարը, բացատրելով այս իմաստը թէ «Սալիպեան «Ուսումնարանին հաստատութեանը հիմունքն են «Ճշմարիտ և լուսաւոր աստուածապաշտութիւն, ազգային եռանդուն և խոհական հոգի, և ժամանակիս «պահանջմանցը յարմար ուսում և գիտութիւն»: Գովեց բարեբար կառուցողին ուղիղ գիտաւորութիւնը և առատաձեռնութիւնը, և մանաւանդ նորա իմաստութիւնը՝ որ սուրբ Աւետարանին մէջ գտնութեամբ չիշատակուած իմաստուն մարդոցն օրինակին հետեւելով, իրեն ուսումնարանին նիւթական շէնքէն աւելի բարոյական հաստատութիւնը մտածեց, և այն երեք հիմանց վերայ կանգնեց իւր անունին անմահական չեղատուիւր, որ վախ պիտի չունենայ չարախօսութեանց անձրեւներէն, նախանձու հեղեղներէն, հալածակութեանց քամիներէն, «Քանզի հաստատեալ է հիմն ի վերայ վիմի»: Յետոյ շնորհաւորեց ազգիս այս նոր ուսումնարանը, շնորհակալ եղաւ հանգիստականաց՝

մանաւանդ հեռաւոր քաղաքներէ եկողներուն բարօրութեանը, յառաջագիմութիւն մաղթեց ազգիս՝ սիրով և միաբանութեամբ, և ներկայ և ապագայ աշակերտաց քաջաւորջ կենօք և աստուածահաճոյ վարուք և փութաջան ուսումնասիրութեամբ բարի վայելումն իրենց հոյակապ բնակարանին:

Պատարագէն յետոյ կատարուեցաւ ըստ սովորութեան Ապսերական հանդիսից համար սահմանեալ մաղթողական արարողութիւնը, և այնուհետեւ սկսան դպիրք երգել բաղմութեամբ և քաղցր ու հանդարտ եղանակաւ «Յաւուրս վերջին ժամանակի», շարականը: Այն երգեցողութեամբ թափօրը կազմեցաւ այսպէս, առջևէն կերթար ուրարաւոր դպիրներէն մէկը՝ վերամբարձ բռնելով փառաւոր ոսկեղօծ մեծ լուսը, և երկու կողմէն ջահընկալք, և յետոյ երկու գեղեցիկ խաչվառք: Յետոյ աշակերտք զոչ ոչ, իրենց հայրենի քաղաքներուն և կամ դաւառներուն անուններովը խումբ խումբ շարուած, իւրաքանչիւր խումբին առջևէն դռշակիր մէկ երթալով: Տասը խումբ բաժնուած էին աշակերտները այսպէս, և տասը դռշակք բարձրացած կճածանէին թափօրին մէջ, որոց մէկ երեսը գրուած էր ռուսերէն՝ մէկ կուսակալութեան կամ երկրի անունը, և միւս երեսը հայերէն՝ ոսկեղոյն տառերով, և այս էր խումբերուն ու դռշակներուն կարգը և անունները.

1. ԽՐԻՄ—Таврическая Губернія.
 2. ՆԱԽԻՋԵՆԱՆ.—Екатеринославская Губернія.
 3. ՕՏԵՍՍԱ, ՔԻՇՆԵԻ, ԱԳՔԻՐՄԱՆ—Бессарабская Область.
 4. ՏՓԻՍ—Тифлисская Губернія.
 5. ԵՐԵՎԱՆ, ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ—Эриванская Губ.
 6. ԳԱՆՁԱԿ, ՆՈՒԻԻ, ԱԳՈՒՂԻՍ—Арменія.
- ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ, ՏՐԱՊԻԶՈՆ, ՋՄԻԻՌՆԻԱ—Турція.

8. ԱսպաՀան. — Персия.
9. ՄՈՒՏԱԻԻԱ — Соединенные Княжества.
10. ԶԻՐԲԷՍԱՀԱՅՔ — Кавказъ.

Աշտիերտաց ետեէն կերթային քառասունի չափ դպիրք, յետոյ քոչաւորք, յետոյ չորս սարկաւազունք, բուրվաւաւորք, յետոյ քահանայք շուրջաւաւորք, որոց չորս հատը բռնած էին վառաղարդ աւետարաններ, և երկուքը սրբոյն Գէորգայ զօրավարին և սրբոց Յովակիմայ և Աննայի՝ պաշտպանացն թէրդոսիոց արծաթապատ մասունքները՝ ոսկեհուռ քօղերով ծածկուած. և նոցա ետեէն Առաջնորդը զգեստաւորեալ և ձեռքը սուրբ խաչը բռնած վերամբարձ: Թափօրին անմիջապէս ետեէն կերթար շէնքին հիմնադիրը Ադա Յարութիւն Խալիպեան, յետոյ Ռուսաց և Հռովմէական Հայոց եկեղեցականները, և յետոյ մեծամեծներն ու բոլոր ժողովուրդը:

Թափօրին անցնելու ճանապարհին վերայ, աչսինքն ուսումնարանին չորս բոլորը, դաւար խոտ սփռած էր, և թափօրը ուսումնարանին աջ կողմէն դէպի արեւելք, և յետոյ դէպի հիւսիս պտըտելով, մէջտեղի արեւմտեան մեծ դռնէն մտաւ ուսումնարանին վերի դահլիճը: Այն տեղը խաչալուսի հանդէսը կատարելէն ետե տեսնողքեցին և օրհնեցին կարգաւ՝ նոյնպէս թափօրով և շարականներով բոլոր գլխաւոր ընտելարանները, աչսինքն ննջարանները, դատարանները, հիւանդանոցը, ճաշարանը, և յետոյ հանդիսարանին մէջ «Առաջնորդ հաւատոյ» շարականով վերջացուցին ուսումնարանին օրհնութիւնը:

Առաջնորդը և միւս եկեղեցականք իրենց զգեստները հանելէն ետե հաւաքուեցան նորէն հանդիսարանը, որոց պատեւէն մէկուն վերայ դարդարուած դըրուած էր Վեհափառ Ինքնակալին կենդանագիրը, միւ-

սին վերան ալ Խալիպեան իշխանինը, որ երկուքն ալ Ա. յաւաքի Յովհաննէս Աղային նոր նկարածներն էին: Աշտիերտք երկու բաժնուած կանգնեցան կարգ կարգ Վայսներ կենդանագրին երկու կողմը, և հրաւիրեալ հանդիսականք պատրաստուած ավթուներով նստան դիմացը:

Գեր. Խորէն Վարդապետը Գալթայեան ելաւ դարուն բեմին վերայ և աչս իրեն շարադրած բանաստեղծութիւնը կարդաց, որոց տպագիր օրինակները բաժնուեցան հանդիսականաց:

Ի մեծահանդէս նաւակատիս բացման Խոյիպեան Ուսումնարանին Աղիս Հայոց:

Երկնաւատ զթութեանց օր աւետարներ
Հայկազունք, ձեզ է դահլիճ յայտ տայ հրաւէր.
Եկայք օհ սերայորդօր դռնդ դռնդ խալը
Յիմաստից տաճար.

Եկայք օհ տեսանել զԱյլըն դերազանց
Որ վառեալ է հայրենի սէր դերապանձ
Բաղմամայ իւրոց բըրտանց զերկ և ըզգանձ
Տայ ձօն աննախանձ:

Եկայք օհ ցըրուեալքդ է չորս երկրի ծագաց
Տեսանել ըզհայր որդւոցդ հասարակաց,
Որ զայս տուն արքայայել յաւերժակայ
Խմուտ ձեզ բանայ:

Աւանիկ լուցեալ աստ ջահ աստուածատուր
Հայկազունք, նըւերի յաջրս ձեր հանուր,
Օհ խընդամբ վայելեալ յայտ լոյս երկնաբեր
Քրիստոսեան խէր.

Մեզ աստուատ բորբոքիցի այսուհետե
Գիտութեանց և Հայրենեաց հուր մըշտատե,
Յոր վառեալ մատաղաբոյս սերտք մեր որդւոց
Յազդաշունչ իւրոց,

Գրնասցեն ծաւալելով երամ երամ
Զերկնաւոր և զերկրաւոր լուսոյ պատգամ,
Իբր ալիք ականակիտ ջուրց վիժանուտ
Յաճուս ծարաւուտ:

Գրնասցեն աւետաւոր աղանիք հեղ
Հաշտութեան տանել ըղձիւղ իշէն 'ւերէզ:
Եւ զսիրոյ նոցին ձայնից վանդս աղուական
Տացէ Հայաստան:

Գրնասցեն, և ընդ իւրեանս ի սիրտ բեղուն
Եւ զքո՛, Վեհաղբն տէր, տարցեն զանուն:
Որ նոցա այսօր ըզտուն զայս վեհաշէն
Զօնես ապաւէն:

Տանիցեն քո զերախտիս անջինջ խաղաւ,
Տանիցեն զհայրենի տէր քո մըշտալաւ,
Տանիցեն՝ ոչ թէ ընդ բնաւ լոկ Հայաստան,
Այլ մինչ ի տապան:

Տես զորդիս զոր քեզ ծընաւ ժըպիտ զըթոյդ:
Դու զնոքօք ըզհովանին արկեր սիրոյդ,
Եւ զնոսա ետուն երկինք զըլխոյդ ի պսակ
Փաւազ մեծ հըռչակ:

Ո՛վ, փառք քո ոչ միայն յայս շըքեղ ահումբ,
Որ յեւեց և ի մտից խըռնեալ ի խումբ,
Այլ ընդ սուղ սրմ քաղաքիս այս հորշկացեն
Յաշխարհ համօրէն:

Եւ զաշխարհ՝ յանունդ և զործ կայցին զարմանս,
Եւ ըզքեզ ցուցեալ մատամբ յիւր մեծ պարծանս,
Յապագայն աւանդեսցէ ներկայս մեր զար
Յաւազ մարդկան շար:

Այո՛ քաջ, նո՛ր քեզ այսօր ըսիրսին կեանք,
Կեանք վրանմ՝ յոր ոչ մըթար ոչ նըւաղանք:
Այլ ընդ սեամբս տաճարիս զոր կառուցեր
Յանմահութիւն ելցես վեր:

Յետոյ Ռուսաց լեզուի գլխաւոր վարժապետը ճառ-
կարդաց ռուսերէն՝ յորում համառօտ կերպով կպատ-
մէր ռուսամիտարանին սկիզբէն սորա անցեալ չորս տար-
ւոցն ընթացքը, ներկայ վիճակը և ապագայ ակնկալու-
թիւնները: Այս ճառին հայերէն թարգմանութիւնը
հրատարակուեցաւ տպագրութեամբ:

Ժամը 3-ին ռուսամիտարանի ճաշարանին մէջ պատ-
րաստուած սեղանը բազմեցան 130 հրաւիրեալք՝ թէ
ազգայինք և թէ օտարք, և հացկերութիւն վերջերը
կենդանութեան բաժակներ խմուեցան բարձրաձայն
կեցցէներով ի պատիւ Վեհափառ Ինքնակալին, և ապա
հետ զհետէ ի կենդանութիւն թագաժառանգ Վաչս-
րորդւոյն և բոլոր Վաչսերական Ազգատոհմին, և ի բա-
րօրութիւն Ռուսիոյ՝ չեչափաւ հաղարամեայ յորելի-
նին: Յետոյ ի կենդանութիւն Վեհափառ Վաթուղիկո-
սին ամենապէս Հայոց, ընդհանուր կուսակալին Նորոյն
Ռուսիոյ, վսեմափալ Ռոտիկանաց Ներքին Գործոց և
Ազգային Լուսաւորութեան, Գեր. Առաջնորդին, Խալի-
պեան իշխանին, բոլոր հանդիսականաց, և այլն: Վե-
հափառ Վաչսեր բաժակին ժամանակը աշակերտք գե-
ղեցիկ ներդաշնակութեամբ երգեցին Ռուսաց ազգային
երգէն մէկ տուն ռուսերէն և մէկ տուն նորա թարգ-
մանութիւնը հայերէն՝ նոյն եղանակով, նոյնպէս և
Սըբազան Վաթուղիկոսին բաժակին ատեն ուրիշ երգ
մի հայերէն:

Նոյն միջոցին նաև 300 աղքատաց կերակուր բաժ-
նուեցաւ ռուսամիտարանի բակին մէջ:

Այս հանդիսին համբաւը արդէն տարածուած լինե-
լով շատ տեղ, Խրիմու մինչև հեռաւոր ծայրերէն ժող-
վուել էին այն օրը ի Թէոդոսիա շատ թաթարներ, և
քանի մի մուսուլման, ձիարշաւ անելու մտքով, ինչպէս
որ իրենց մէջ սովորութիւն է այսպիսի հանդէսներու
ատեն: Խալիպեան իշխանը յօժարեցաւ ձիարշաւի պար-

գեները տալու, և ժամը 6-ին Հանդիսականք և շատ ժողովուրդ գնացին Ուսումնարանէն Հեռու Կերէի ճանապարհէն դաշտը՝ աչն ձիարշաւը տեսնելու: Իսկ իրեկունը բոլոր ուսումնարանը գեղեցիկ կերպով լուսաւորուեցաւ:

Այսպէս վերջացաւ ահա աչն օրուան Հանդէսը, որ անտարակոյս պիտի չմոռցուի աչս դարուս աղգային տարեգրութեանցը մէջ. վասն զի աչնպիսի Հանդէսներէն մէկն էր որ նաեւ մեծամեծ և հզօրագոյն աղգաց և ժողովրդոց առջև միշտ չարգի են և պատուական. ապա ուրեմն ևս առաւել մեր աղգը՝ իւր կարօտութենէն ու ակնկալութեանցը մեծութենէն կշարիչ ու կհասկընայ անշուշտ աչն Հանդիսին նշանակութիւնը:

Իրաւունք ունէին թերեւ մեր աղգասէրներէն ոմանք անխտահալութեամբ նայելու աչս նոր ուսումնարանին վերայ, չգիտնալով սորա նպատակին սրբութիւնն ու ուղղութիւնը, սորա միջոցներուն ոյժն ու չարմարութիւնները, սորա բարոյական և նիւթական հաստատութեանը երաշխաւորութիւնները, և դեռ տեսած չլինելով սորա հասուցած աշակերտաց վարքն ու գիտութիւնը. ուստի և Առաջնորդին սիրտը շատ պէտք չէր ցաւեր աչն կասկածոտ վարմունքներուն որ նորա չորս գին կերենալին, և աչն տարակուսական խօսքերուն վերայ որ ամէն կողմէ ականջին կհասնէին, մանաւանդ որ չայտնի կտեսնէր Առաջնորդը որ դեռ իրօք ևս կարելի չէր եղած ուսումնարանին ամէն պիտոյքը ըստ արժանւոյն պատրաստել, և աչս դործոյս վերայ աչնպէս տաք պահել ոմանց սիրտը՝ որ փոխանակ թեթեւամտութեամբ զրարանելու՝ ջանալին ճշմարիտ աղգասիրաբար օգնել նորածին ուսումնարանին հաստատութեանն ու ծաղկելուն: — Բայց կարելի է ասել թէ աչս ուսումնարանս ևս (ո՛րչափ ալ ոմանք չուզէնային) անցաւ աչն աղգային վարժարանաց կարգը՝ որոց հա-

տատութեան վերայ ողջամիտ Հայը իրաւունք չունէր տարակուսելու, վասն զի սա ևս ըստ իւրում չափու և սահմանի կարող էր օգտակար լինել աղգին, և ամօթով ձգել աչն պարսաւաղէտ սերմանաքաղները՝ որ համարձակեր էին ասելու և գրելու՝ թէ սա աննշան դըպրոց մի է, և միշտ աննշան պիտի մնայ աղգին համար՝ իբրեւ ուրիշ աղգային մեծամեծ ճեմարանաց և անուանի ուսումնարանաց առջև ողորմելի բան:

Ամենաչն սկզբնաւորութիւն դժուարին է, մանաւանդ մեր աղգին պէս աղգի մի մէջ, չորում խաչտաճամուկ գաղափարաց բաղմութենէն շատ դիւրաւ կըրնայ շփոթիլ ո՛ր և իցէ աղգային գործի ձեռք գարնող մարդ, եթէ իւր նպատակը լաւ չէ հաստատած: Այսպիսի ժամանակ Աղգային ուսումնարան մի բանալուն դժուարութիւնները Առաջնորդին շատ աւելի չայտնի էին քան թէ բաղմաց. բայց աչս բանիս կարեւորութիւնն ալ աչնքան մեծ էր՝ որքան որ մեծ և կարեւոր է մեզի համար մեր աղգութեան անկորուստ պահպանութիւնը. ուստի և ամենաչն դժուարութիւն սիրով չանձնաւաւ Առաջնորդը վերնախնամ Տեսչութեան օգնականութեամբը, և կշուսար թէ սկզբնական դժուարութիւնք չաղթուեցան Աստուծով: Աչնուհետեւ սիրտ առին և աչն ճշմարիտ աղգասէրք՝ որ կարեկից աչօք կնայէին Առաջնորդին աշխատութեանցը վերայ, և որոց մէկը գրել էր նորա Մուղովիպէն թէ՝

«Ձեր բաղմամբայ ճգանց փորձաւորութիւնը լաւ ճանաչել «տուեր է ձեզի՝ ձեր և ամբողջ աղգին թշնամիներուն թուրութիւնն ու վատութիւնը. ուստի և աղէկ գիտէք թէ ինչպէս «պէտք է ոչնչի տեղ դնեք նոցա ամենայն անօր թշնամութիւն «ներք: Ո՛րքան և ջանահնար լինին նոքա՝ երբէք չեն կարենար «ձեզի և ոչ քիչ մը վնաս հասցընել. մանաւանդ թէ անով «փառքերնիդ աւելի ևս կմեծանայ, և առաւել ևս քաջալերու «թիւն կուտայ ձեզի մտածել յօգուտ և խլալճաւորութիւն աղ «գիտ: Վասն զի ինչպէս հին ասեմի պատմութեանց մէջ կկար-

«գամբ, հիմայ ալ դժբաղդարար ստէպ առիթ հունենամբ դի-
տելու որ շատ անգամ բարեքը փոխանակ երախտադիտութեան՝
հասկերախտութեամբ կվարձատրուի. և սակայն բարեքը միշտ բա-
ւերք է, և անաղօտ լուսոյ պէս վառելով յառաջ կցայայէ. և
զայն գործողին մի միայն վարձատրութիւն այս աշխարհէն վրայ
թիւ որ ուրիշ բան չըլլայ նէ ալ, անշուշտ ինեքըուստ զգացած
անսկարծելի ուրախութիւնը և խղճմտանքի մեծ հանգստութիւ-
նը պիտի լինի, որ քան զամենայն հասուցումն գերիկերոյ է»:

Ահա այսու անկարծելի ուրախութեամբ և ուղիղ
խղճմտանքի հանգստութեամբ խրախուսեալ՝ Առաջ-
նորդը կրկնապատկեց իւր անխոնջ աշխատութիւնը
այս ազգային Ուսումնարանին վերայ, և տարակոյտ չու-
նէր որ անպտուղ և անօգուտ չպլտի մնար իրեն աշ-
խատանքը և բարեւէր անձանց ակնկալութիւնը

Փ Լ Ո Ւ Մ Ժ Է.

Նախիջեւանի երկպառակութիւնը վերցնելու համար Ա-
ռաջնորդին արած առաջարկութիւնը, եւ նորա յաջողիլը:

Տրամաբանական գիտութեան հետեւողներուն յայտ-
նի է որ մարդիկ իրենց դատողութեանցը մէջ շատ ան-
գամ ասով կսխալին՝ որ պատճառ չեղած բանը պատ-
ճառի տեղ կդնեն: Այսպէս նաեւ Նախիջեւանի երկպա-
ռակութեանը խտրական պատճառ՝ ոչ թէ եկեղեցական
գրամներուն ազգային ուսումնարանի վերայ գործա-
ծուիլն էր, ինչպէս որ կասուէր, հապա այն հին ատե-
լութիւնը և անողոքելի հակառակութիւնը՝ զոր իրարու
դէմ ունէին մէկ քանի խօսքի տէր ու հարուստ ան-
ձինք, և նոցա հետ Նախիջեւանի ու գիւղերուն բնակ-
չաց Տէ՛՛՛՛ Տառը, գուցէ նաեւ Տէ՛՛՛՛ Տառը. իսկ եկեղեցական փո-
ղերուն խնդիրը լոկ պարտաւոր: և առիթ էր՝ այն հակա-
ռակութիւնը աւելի գրգռելու, և իբր թէ օրինաւոր ձև

տալու նորա: Այս բանս աւելի յայտնի եղաւ հետա-
դայ պարագայից մէջ:

Ինչպէս որ վերեւ յիշեցինք, Կատարինասլաւի Նա-
հանգապետը և Ներքին գործոց Ոստիկանարանը որոշ
կերպով չէին հասկացած Նախիջեւանցոց ներքին խոր-
հուրդը և ոգին. ուստի կարծիք կանէին թէ այն Ժո-
ղովրդեան տժգոհութիւնը դադրեցընելու, և քաղաքին
միաստակար երկպառակութիւնը վերցնելու միմիայն
հնարք այս էր, որ Գաբրիէլ վարդապետը (որոյ վերայ
Նահանգապետը մեծամեծ գովեստներ խօսած էր ար-
դէն Նախիջեւան) անձամբ երթայ խօսի Ժողովրդեան
հետ, և Նախիջեւանի Ուսումնարանին նման Ուսումնա-
րան կամ Գլխոց մի ևս այն տեղը հաստատէ: Ամե-
նայն սիրով ընդունեցաւ վարդապետն այն առաջար-
կութիւնը՝ իբրեւ իւր մտքին ու սրտին ըստ ամենայնի
համաձայն. և հետն առնելով Մերաքեան Յովհաննէս
Աղան՝ իջմիածնայ Սինոդին Փրոքուրօրը, որ այն միջո-
ցին Խըլմ կգտնուէր, գնաց Նախիջեւան. խօսեցաւ Ժո-
ղովրդեան գլխաւորներուն հետ, և տեսաւ որ երկպա-
ռակութիւնը՝ առ երեսս վերցուածի պէս է: Անտի
սիրտ առնելով Ժողովեց իրեն մօտ երկու կողմէն քսան
հոգւոյ չափ գլխաւոր անձինք, և յայտնեց նոցա իւր
գիտաւորութիւնը՝ Նախիջեւանի մէջ ազգային դպրոց
բանալու՝ այս և այս պայմաններով ու կանոններով:
Ժողովականները հաւանեցան այն խորհրդին, և խօսք
տուին որ իրենց կողմանէ նորա գործադրութեանը աշ-
խատին: Բայց Առաջնորդը հարկաւոր ճանչցաւ որ ա-
ւելի հաստատութիւն տայ ձեռք գաղնելու գործոցն,
որով և միաբանութիւնն ու սէրը Ժողովրդեան մէջ յի-
րաւի ամբանայ: Ուստի առաջարկեց Քաղաքադէսոյն՝
որ Ժողովուրդը հաւաքէ, որպէս զի ինքը այն Գլխոցին
առաջարկութիւնը ամենուն առջև անէ, և կարգն ու
կանոնները բացատրէ, այնպէս որ յետոյ պատճառ
չմնայ տժգոհութեան և դանդաղատանաց:

Հաւաքուեցաւ Ժողովուրդը 200 Հոգւոյ չափ՝ Նախիջևանի Գաւառական Դպրոցին սրահներէն մէկուն մէջ, և Առաջնորդը պարզ ոճով և ընդարձակ բացատրութեամբ Հասկացուց ամենուն իւր գիտաւորութիւնը Նախիջևանի մէջ բացուելու Դպրոցին Համար, և նորա նախագծին ամէն մէկ յօդուածը մեկնեց պարզեց և Հասկացուց: Իլնաւոր գիտելիքը այս էր որ վեճակին եկեղեցական գումարներէն ինքը կ'ստանաւ տալու այն Դպրոցին հարկէ աղքատ աշակերտաց ձրի կըթու-
թեանը Համար տարին 1500 ռուպ: Միւս աշակերտները երեք կարգ բաժնուած, ոմանք պիտի Հատուցանէին տարին 60 ռուպ., ոմանք 30, և ոմանք 15: Դպրոցին կառավարութիւնը պիտի լինէր քաղաքին Գաւառական ընտրուած Հոգաբարձուաց ձեռքը, և Առաջնորդը պիտի Հաստատէր միայն այն Հոգաբարձուներուն ընտրութիւնը: Չորս գաւառան պիտի բաժնուէր Դպրոցը, իւրաքանչիւրը մէկ մէկ տարուան ընթացքով, և բաց յայնմանէ Նախակըթարան պիտի ունենար: (1)

Ժողովուրդը թէպէտև լուութեամբ և Հանդարտութեամբ լսեց ի սկզբան այն առաջարկութիւնը, բայց դարմանալին ու ցաւալին այս էր՝ որ երբ Առաջնորդը իւր բացատրութիւնները վերջացընելով՝ Հարցուց թէ ի՞նչ կասեն, իշխանաւորները՝ որ 50 Հոգիէն աւելի էին՝ իրենց Հաւանութիւնը գրեթէ լռութեամբ չափնեցին. իսկ Հասարակ Ժողովրդեան մէջէն այլ և այլ ձայներ լսուեցան, որոց գլխաւոր իմաստը այս էր թէ «Մեք փող չունիմք Դպրոց բանալու, մեր եկեղեցիներուն փողերը կուղեմք»: Առաջնորդը պատասխանեց թէ «Եկեղեցեաց Հին փողին խնդիրը ար-

(1) Այն նախագիծը (փրօէրս) և գլխաւոր պայմանները որն է վերջ Պատմութեան՝ Յուշերու Գ.

դէն վերջացած է Տէրութեան և Սինոդի Հաստատութեամբ»: Այն խօսքերն վկայեց նաև Սինոդին Փրօքուրօրը՝ որ այն տեղ ներկայ էր. բայց Ժողովրդեան մէջէն դարձեալ մի և նոյն խօսքերը կ'սուէին. երբեմն ևս այսպիսի ձայներ՝ թէ «Մեք մեր կողմայէն գոհ եմք... մեք Մատթէոս Սրբազանին Առաջնորդութենէն գոհ էինք...» և այլն: Վարդապետը երկու երեք անգամ Հասկացուց նոցա թէ խնդիրը ամենեւին այս կամ այն անձէն գոհութեան կամ տգոհութեան վերայ չէ. սակայն բաղմութեանը մէջ երեք չորս տեղ քանի մի ծանօթ անձինք կանգնած՝ կզրգուէին Ժողովուրդը որ անդադար նոյն խօսքերը կրկնեն, ուրիշ Հարցմունքի պատասխան չտան:

Նրբ որ տեսաւ վարդապետը թէ այն ամբողջ խօսք Հասկանալու միտք չունի, և աղաղակը Հետզհետէ բարձրանալու վերայ է, Հասկացաւ որ այն առաջուց պատրաստուած Հնարք է. Հարկ Համարեցաւ առաջարկել նախ Քաղաքագլխոյն՝ որ սաստիկութեամբ լռեցընէ զնոսա յետոյ իւր գիտաւորութիւնը, առաջարկութիւնը, և նոցա անտեղի և անիրաւ խօսքերը Համառօտ կերպով մէջ բերելէն յետոյ ասաց. «Նւ որով՝ «Հետև ձեր այդ խօսքերէն կ'իմացուի որ կա'մ չէք Հասկանար իմ առաջարկութիւնս, և կամ չէք կամենար «ձեր Հաւանութիւնը տալ՝ յետ այսչափ բացատրութեանց, ես ոչ նոր բան ունիմ ձեզ ասելու և ոչ ժամանակ. կ'ըստըմ որ մտածէք ասածներուս վերայ՝ եթէ «կուղեք, և յետոյ ի՞նչ խորշմունք որ անէք՝ ձեր Քաղաքագլխոյն ձեռքովը՝ ինձի իմացընէք:» Այս ասաց և ելաւ Ժողովէն:

Նրկորդ օրը Քաղաքագլուխը եկաւ վարդապետին, և ցաւակցութիւն ցուցանելով՝ ներումն խնդրեց նախընդաց Ժողովոյն մէջ ամբողջին արած անտեղի խօսակցութեանցը Համար: Առաջնորդը պատասխանեց.

«Եւ ամենեւին չեմ դարմանար ուսմիկ ժողովրդեան խօսք
«չհամարնալուն, բայց շատ կցաւմ որ այն խեղճերը
«օրինաւոր կամաւորութենէ դուրի, և չարադրելու ու
«խռովասէր մարդկանց ձեռքը մատնուած են. այսու
«ամենացնիւ, ինչպէս որ ժողովրդեան ասացի, ահա ես
«խլաւումսմ տեղս, և երկու երեք ամիս կսպասեմ ձեր
«որոշմանն ու պատասխանին: Սթէ կարենաք ընդունելի
«անել թողոր ժողովրդեան իմ առաջարկութեան, իմաց
«տուէք ինձի, իսկոյն կուգամ դարձեալ՝ տուած խօսքս
«կատարելու:»

Արդէն յայտնի էր վարդապետին որ այն սպասած
պատասխանը պիտի չընդունէր՝ ոչ երկու ամիս և ոչ
երկու տարեկէն. սակայն սպասեց երկու երեք ամիս, և
յետոյ տեղեկութեան տուած թէ՛ Տէրութեան և թէ՛
Սինոդին՝ իւր Նախնիքեան արած աջակցութեանը վերայ:
Տէրութենէն պատասխան չընդունեցաւ. բայց Սի-
նոդը 1863-ին յունուարի 12-ին պատասխան գրելով,
այս Հարցմունքս արաւ թէ արդեօք մինչև այն ժա-
մանտին ալ չվերջացա՞ւ Նախնիքեանցուց երկպառակու-
թիւնը: Սինոդին Հրամանագրոյն պատճէնը այս է.

«ՀՐԱՄԱՆ ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹԵԱՆ ԻՆՔՆԱԿԱ-
«ՂԻՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՌՈՒՍԱՅ Ե լուսաւորչական Հայոց Սինոդէ Սրբոյ
«Երմիածնի Տեղակալի Առաջնորդութեան վիճակին Հայոց Նախնի-
«քեանի և Բնաբարելոյ Գերապետի Գաբրիէլ վարդապետի Այ-
«վաղեանց: Ըստ ՀՐԱՄԱՆԻ ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹԵԱՆ
«Ե Սինոդիս լուսն զյայտարարութիւն Ձերդ Գերապատուութեան
«Ե 27 Յունիսի տարւոյս Համարաւ 205, որով յայտ առնէք զայ-
«ցելութենէ Ձերմէ եկեղեցեաց և ժողովրդեան նորոյն Նախնիք-
«եանի և շրջակայ գեղորդիցն. և Ե միջի այլոց գրէք թէ Ե վեր-
«ջին աւուրս Մայիսի յուզի անկեալ ընդ միծապատիւ վերջուր-
«ջին Սինոդիս ընդ Աղա Յովհաննու Միւրաբեանց Ե Նախնիքեան,
«խօսեցեալ էք տաւանձինն երկեցս և երկցս ընդ Հայրապե-
«տեանին և ընդ գլխաւորս Ե խորհրդալցաց նորա, առաջի
«եղեալ էք նոցա հնախադէմս գալորդին զոր մարթ էր կանդ-
«նել Ե քաղաքի անդ մասն 300 կամ 400 աշակերտաց՝

«առանց ինչ ծանրանալոյ Ե վերայ քաղաքացոյն, և յորդո-
«ւրաւ էք զնոսա մի՛ զանդալել յընդունել զառաջարկու-
«թիւն Գերապատուութեան Ձերոյ, կամ՝ թէ զսպաս ծառայու-
«թեան Ձերոյ Ե կառուցումս գալորդին, զոր Համարեալ էիք կեղ-
«ւոն միւրաբնութեան պառակտելոյն եղբարց: Եւ թէպէտ Հայ-
«ւոստեանց և կուսակիցք նորա ո՛չ ցուցին յայտնի ինչ հակա-
«ռակութիւն բանից Ձերոց, սակայն Ձերդ Գերապատուութիւնն
«երբե ծանուցեալ էր նոցա թէ կամք բացառել զգլխաւորու-
«թիւնս Ձեր և առաջի բարմաթիւ ժողովրդականաց, զուսարեցին
«նորա Ե 16 Յունիսի ժողով արանց աւելի քան երկերեւոց և
«Հրաւիրեցին զՁեզ անդր: Բայց յետ Ձերդ Գերապատուութեան
«բացատրելոյն առ նոսա զկամս Ձեր և զգլխաւոր մտացդ, խու-
«ժանն Հաւաքեալ Հրաւիրանաւ Հայրապետեանցն այնպիսի աղօ-
«ւրդեալ, անտիկ և անպատկառ բանիւք կտ պատասխանի ա-
«ռաջարկութեանց Ձերոց, զի յայտնի եղև ամենեցուն թէ Հայ-
«ւոստեանցն է այն թեւադրութիւն, որպէս զի մի՛ գացէ առա-
«ջարկութիւնն Ձեր զյաջողութիւն. քանզի խառնակոյ աղաղա-
«կաւ և յանդուգն բանիւք յուզեցին նորա դարձեալ զինդիւր
«եկեղեցական դումարացն, և Ձեզ հարկ եղև տալ նոցա ժամա-
«նակ խորհելոյ Ե զգաստանալ և Ե ճանաչել զօրուտ անձանց և
«քաղաքին իւրեանց, և ապա՝ թէ առաջարկել Ձեզ զիւր դարձ-
«յցն. որում այնչափ ցանկային բացմանն ըստ երեւութիւն, և յետ
«երկց աւուրց դարձ արարել Ե թէպէտ իսկ ձմարութեան իրացս
«վիայեցէ անշուշտ և Մեծապատիւ վերջուրդոն, որ անհատիս
«և անանջալուրն էր ամենայնիւ Ե զտեղեկութեանս Ե գործոց
«Սինոդիս. ՀՐԱՄԱՅՆՅԻՆ Հարցանել Ե Ձերդ Գերապատուութենէ,
«թէ՛ զիսկոյ եղբարցս ինքիւն Ե մասն զնոսա նորոց ուսումնարանի
«Ե Նախնիքեան քաղաքի, որ պատմաւաւ գծութեան Ե մէջ Հայաղ-
«ղեանց տեղոյն յերկուս դասս պառակտելոց խախտն կարաւ առ
«ժամն. Խորհելն Եւ ի նոսա բանս Համարեաց Ձերոց, առ Ե
«Հաշտութիւն խաղաղութեան անկող զնոսա և ձեռնամուխ լի-
«նելոյ Ե զորձ ընդհանրապէս Ե կառուցումս ուսումնարանի Հա-
«մայօժար զուրթով թէ տակաւին ևս կան մասն նորա յամա-
«ռաւ յառաջին անմիաբանութեան և ատելութեան առ իրեարս:
«Իսկ Ե ձեռն Նահանգապետին Սխտերինուարիւն ծանուցանել Հա-
«տարակութեան Հայոց նոր Նախնիքեանու, թէ ինքիւն Ե մասն վե-
«րջիւրդն Ե զնոցանոց դրամայ որոցելոյ Ե խաղաղեանց վաղ ուրեմս առա-
«քիւն Ե զմասնաւորութեամբ Սինոդիս, Համաձայն Համաձայն՝ յօժարու-
«թեան և գրուոր պայմանագրութեան ընտրեալ առ այն Ե հա-
«տարակութեան պատգամաւորաց, Խորձելով միմեմասն զգլխաւորաւ

«Լեւոնս ըստ այնմ, ուստի անորդի ինչ է ի նորմանէ ոմանց ի հայապէսեաց
«Նախնեանս, ճիշտման լինել յայն փորձ և յուրել վերադառնալ զնոյն պա-
«հանջ հաշտութիւն վախճանալուն անորդեան ծայրագոյն հոգեւոր քաջութիւն»
«Լեւոն»

Սինոդին այն հարցմունքին որոշ պատասխան տա-
լու համար՝ Առաջնորդը մարտի 7-ին դեր գրեց Նա-
խնեանի Հոգեւոր Կառավարութեան, և հրամայեց որ
քահանաները հաւաքուին, և հարցուի նոցա թէ ար-
դեօք յոյս կա՞յ որ ցանկալի հաշտութիւնը շուտով
հաստատուի ժողովրդեան մէջ, և թէ յօժարութիւն
կերենա՞յ ժողովրդականաց վրայ՝ ընդունելու այն պայ-
մանները զորս ինքը առաջարկել էր անցած տարի՝ Նա-
խնեանի մէջ ազգային դպրոց բանալու համար:

Հոգեւոր Կառավարութիւնն արաւ այն ժողովը մար-
տի 21-ին, և քահանայից գրաւոր կարծիքը հաղորդեց
Առաջնորդին, որոյ նշանաւոր խօսքերը կարժէ ամբողջ
այս տեղ բերել ի հաստատութիւն և ի բացատրութիւն
դրեթէ բոլոր վերը չիշուած խօսքերուն և գործերուն:

«Նորին Ամենապատիւ Սրբութեան Տեառն Տեղակալի Առաջ-
նորդութեան վիճակիս Նախնեանի և Պետարապետի Գարբէշի
«Ծայրագոյն վարդապետի և Ասպետի,

«Ի Միաբան քահանայից քաղաքիս,

«Յայտարարութիւն»

«Առ առաջադրութիւն Ձերդ Ամենապատիւ Սրբութեան յ7
«Մարտի տարւոյս՝ համարաւ 79, ծանուցանելոյ մեզ ի ձեռն Հո-
գեւորական Կառավարութեան տեղւոյս ի 21 աւուր մարտի յԱ-
«տենի նորին, յաղաքս նախ՝ թէ յորում աստիճանի իցէ այժմ
«Հնացեալն այն և ցաւալի երկպառակութիւն ժողովրդոց քաղա-
«քիս, մանաւանդ յօրէ մեկնելոյ Ձեր աստի՝ ի Յուլիան անցելոյ
«ամին, մինչև ցայտոսիկ աւուրս: Ներքորդ՝ թէ դուցէ՞ ինչ ակըն-
«կալութիւն ածելոյ գնոսս փութով ի կատարեալ հաշտութիւն,
«և ներքորդ՝ թէ տեսանիցի՞ ի նոսա միակամ յօժարամտութիւն
«զերջանելոյ ի պայմանն առաջարկեալս ի Ձերդ Սրբութենէ վասն
«կառուցման Ազգայնոյ Դպրոցին քաղաքիս:

«Առ վերջգրեալ հարցմունս Ձերդ Ամենապատիւ Սրբութեան
«փութամբ ամենանուստաբար ի պատասխանատուութիւն»

«Ա. Հնացեալն այն անբաւականութիւն ի ժողովրդեան քա-
ղաքիս, որով պառակտեալ յերկուս կուսակցութիւնս վասն եկե-
«ղեցական դոմարաց՝ սկզբնաւորեալ է յօրէ անտի Առաջնորդու-
«թեանն Մատթէոսի Արքեպիսկոպոսի, և ի մասնելն Ձեր ի պար-
«տաւորութիւն թեմակալի, քաղաքակիցք մեր ամենեքին ուրա-
«խացան՝ յուսալով աւարտման այնր դործոյ, և արդարև ի դալն
«Ձերդ Սրբութեան յառաջին նուազ ի քաղաք մեր ի 1858 ամի՝
«կարացին աղղել բանք համադանաց Ձերոց ի ժողովուրդս մեր, և
«գործն այն համայօժար հաւանութեամբ հասարակութեան յըն-
«տրեալ ի նոցունց պատգամաւորաց՝ աւարտեալ էր բարեյաջող
«կերպիւ:

«Բ. Բայց յանցանել ժամանակաց ինչ ցաւալին այն դժու-
«թիւն վերստին բորբոքեցաւ, որպէս տեսանի, և յօրէ անտի ճա-
«բակի ի ժողովուրդս մեր անբաւականութիւն և ատելութիւն առ
«երեւոյս:

«Գ. Այլ քանզի լսելի լինիւր միշտ ի ժողովրդականաց մե-
«քոց՝ թէ պատճառ այսր անբաւականութեան նոցա է միմիայն
«չլինելն աստանօր վարժատան միոյ, և եկեղեցական դոմարաց
«պահանջորդութիւն, ուստի ի հերոն հետէ ցանկալով հաշտու-
«թեան նոյնն՝ Ձերդ Սրբութիւն յամենան Յունիսի 1862 ամի
«յայցելութեան Ձերում ի քաղաքիս՝ ամենայն ջանիւ դուն գոր-
«ծեալ էք ի կառուցանել ի քաղաքիս զաղապին Դպրոց մի վասն
«300 կամ 400 աշակերտաց, գործ արդարև Աստուածաճաճոյ և
«դալելի, և միանգամայն կարէր լինել զեկ հաշտութեան երկուց
«բաժանեալ եղբարց, սակայն ի ժողովի իւրեանց հրաւիրեալ
«զՁեզ, որ եղեալն էր ի 16 Յունիսի, ըստ ամենայնի անպատեհ
«բանիւք արարեալ էին պատասխանի առ առաջարկութիւնս Ձեր,
«և միանգամայն ոչ հայելով ի պատիւ և ի յարգ վիճակաւորի՝
«խօսեցեալ էին ի նմին ժողովի անպատկառ բանիւք՝ միմիայն այն-
«պիսի անձինք՝ որք յայլ ժողովի ի քաղաքական դէպս կամ ոչ
«կոչեալ լինին անդը, և կամ չունին իրաւունս խօսելոյ, կամ
«չկարեն բան ինչ արտաբերել ի նմին ժողովի: Զայստիկ և մեք
«քաջ տեղեկացեալ եմք յայնմ ժողովի եղեալ ի պատուաւորագու-
«նելց անձանց:

«Դ. Տեսանելով մեք զայստիկ խռովութիւնս ի ժողովրդականս
«մեր՝ վնասաւարս հոգւոց և մարմնոց, թէպէտ քանիցս քանի
«ըստ քահանայական սուրբ պարտաւորութեան մերոյ խորհուրդ
«արարաք ի միջի ոմանց ի մէջ դամնայն հնարս հնարել առ ի
«հաշտեցուցանելոյ զերկպառակեալ կուսակցութիւնս, սակայն
«յայսր ամենայնի վերայ տեսանելով մեք՝ զի ուր երկուս կամ

«երեք ժողովեալ աշխարհականը խօսին միշտ զայրացմամբ և ան-
բաւականութեամբ ի վերայ այսց դրօժոց, չյաջողեցաւ խոր-
հուրդն մեր, և ժողովուրդն մեր կայ մնայ տակաւին յառաջին
«յամառեալ միտս իւրեանց»:

«Հուսի ապա ծանուցանեմք և զայս, հասարակութիւնն մեր,
«որպէս երեւի ի խօսից և ի բանից նոցին, չունին ամենեւին միտս
«ընդունելոյ զառաջարկութիւն Զերդ Սմեռապետիւ Սրբութեան
«վասն կառուցանելոյ ի քաղաքիս զԱղբային Դպրոց»:

«Ջայս ամենայն ի գրի անցուցեալ մերով իսկ ինքնաձեռագիր
«ստորագրութեամբ, ըստ քահանայական ուղբը կոչման մերով՝
«վիայեմք զձշմարխան»:

«Ի 21 Մարտի

«1863 ամի

Ի Ն. Նախիջևան»:

Աւագ քահանայ Աստուածատուր Եղիայեան,

Կարապետ քահանայ Զօլախեանց,

Յարութիւն քահանայ Քարաքաշեանց,

Գաբրիէլ քահանայ Ճաւառեանց,

Պօղոս քահանայ Խուճեանց,

Թովմաս քահանայ Գանձապետեանց,

Բարսեղ քահանայ Պոպուլ,

Եղիա քահանայ Շաբշեանց,

Նիկողայոս քահանայ Սաղիմեանց,

Գէորգ քահանայ Պետրոսեան,

Պօղոս քահանայ Ստեփանոսեան:

Յովհաննէս քահանայ Տօխանեան,

Կարապետ քահանայ Խալթրաուխեան,

Աստուածատուր քահանայ Տէր Մինասեան,

Յովհաննէս քահանայ Սաղունեանց,

Խաչատուր քահանայ Զարեփեանց,

Մովսէս քահանայ Զարեփեանց,

Յովհաննէս քահանայ Տէր Սիմեոնեան,

Խաչատուր քահանայ Գասպարեան,

Ղուկաս քահանայ Գալստեանց»:

Բայց վերոգրեալ չաչտարարութիւնը ստորագրող
քահանաներէն ոմանք, այսինքն միայն երկու հոգի
(որոց անունները արժան չեմք համարել արտօնող չե-
ղատակել) նախ իրենց կողմանէ ծուռ մտքի տարին

Առաջնորդին արած հարցմունքը, իբր թէ նա կուզէ
քահանաներուն դէմ գրգռել զժողովուրդը, կամ թէ
տէրութեան ձեռքովը պատուհասել տալու միտք ունի
ժողովրդեան գրգռելներուն գլխաւորները, ուստի նաեւ
այն չաչտարարութեան ձեռք դնելէն չետոյ՝ գնացին
իմացուցին քաղաքագլխոյն և նորա կուսակցացը, իբր
թէ իրենք «^{Իսկ} ստորագրել են: Նորա նոր առիթ առին
անտի՝ ժողովուրդը գրգռելու, ասելով թէ Առաջնորդը
նորա համար կուզէ իմանալ մեր քաղաքին մէջ իսկու-
ղութեան ինչ վեճակի մէջ եղածն որ չիրաւի այն
խռովութեան գլխաւոր պատճառ եղողները (որ իրենք
էին) Տէրութեան իմացընէ, և պատժել տայ զնոսա: Զկարողացան կամ թէ չկամեցան այն անձինքը մտա-
ծել՝ որ ի թէ Առաջնորդը այդպիսի միտք ունենար,
ուրիշ շատ կերպով կարող էր ճանաչել,—ինչպէս որ
խիստ լաւ ճանչցել էր,—թէ ո՛չք էին իրեն հակառա-
կողները, և ժողովրդեան երկպառակութիւնը սաստ-
կացընողները, և ո՛ւմ որ պէտք է իմացընել: Նշան դր
ևս գրեցին Վ. Կաթուղիկոսին՝ թէ Առաջնորդին հրա-
մանաւը Նախիջևանի Հոգեւոր Կառավարութիւնը ժո-
ղով արել է քահանայից, և քահանայի ստորագրութիւն առել
է նոցանէ ի նպատակ Առաջնորդին, հակառակ քաղա-
քագլխոյն և այլն. և Վ. Կաթուղիկոսը՝ առանց ամե-
նեւին ստուգելու իրաց ճշմարտութիւնը՝ չանդիմանա-
կան կոնդակ գրեց Հոգեւոր Կառավարութեան. և այն
երկու քահանայից որ իբր թէ ահամայ ստորագրել էին
չաչտարարութեան ու չետոյ գնացել դանդաղեւ էին
քաղաքագլխոյն, մէկ մէկ վարդապետական խաչ չու-
ղարկեց Պ. Հաչրապետեանցին ձեռքը, գուցէ և խնդ-
րանքը:

Գաբրիէլ վարդապետը այն անգամուն Նախիջևան
որ դնաց, տեսաւ Ռուսաց նորաշէն եկեղեցին՝ Սուրբ
Գէորգայ եկեղեցւոյն մօտ կանգնուած: Նորա հակա-

ռակորդները չամաչեցին այս բանս ևս չանցանք կամ ամբաստանութեան նիւթ Համարել վարդապետին, եւրկն նորա անաղապէս Առաջնորդութեանը կամ կառավարութեանը պտուղ. ուստի մէկ երկու խօսք ևս պէտք է սորա վերայ ասեմք որ բարեմիտ կարգացողները չկարծեն թէ չկրաւ Գաբրիէլ վարդապետն է պատճառ Ռուսաց եկեղեցւոյն շինութեանը, և այն՝ իբր թէ Հայերը Ռուսաց դաւանութեանը դարձնելու դիտաւորութեամբ:

Նախիջևան քաղաքին մէջ երկու Հաղարէն աւելի ուսն ի Համարուի՝ ծառայական կարգի մարդիկ, և քանի մի պաշտօնատեարք: Սոքա խնդիրք տուած էին տէրութեան, թէ որովհետեւ Նախիջևանը Ռոսթոմէն բաւական հեռու է, հրաման տրուի իրենց Ռուսաց եկեղեցի շինելու Նախիջևանին մէջ: Տէրութիւնը հարկաւ չէր կարող չկատարել այն իրաւացի խնդրքը. ուստի հրամայել էր Թաղանի քաղաքապետին որ փոյթ ունենայ այդ առաջարկութեան շուտով և ըստ պատշաճի ի գործ դրուելուն. քաղաքապետն ալ գրել էր Նախիջևանի Մակիսթրաթին:—Այս վիճակիս մէջ էր այն եկեղեցւոյն խնդիրը՝ երբ Գաբրիէլ վարդապետը որոշուեցաւ Առաջնորդ. նորա հետ ամենեւին պաշտօնական թղթակցութիւն չեղաւ սկիզբէն մինչև վերջը այս նիւթիս վերայ՝ ոչ Տէրութեան և ոչ Մակիսթրաթին կողմանէ: Միայն թէ նա Նախիջևանի քաղաքագլխոյն հետ խօսք եղած ժամանակին ասած էր իւր կարծիքը՝ թէ անպարտաւոր է կատարել Տէրութեան առաջարկութիւնը, և ըստ կարի փութապէս, քաղաքին մէջ առանձին պատշաճաւոր տեղ սահմանելով այն շինութեան համար. որպէս զի աղբիս չարախօսները նոր առիթ չգտնեն ասելու թէ «Ահա այսպէս ապերախտ են Հայերը, Տէրութեան կողմանէ այնքան բարեք և արտօնութիւն ընդունել են ու կ'աշխատեն ամենայն

աղատութեամբ, և իրենք չեն կամենար մէկ կտոր տեղ տալ իրենց քաղաքին մէջ որ տիրող կրօնին (Ռուսաց) հետեւողները՝ սեպհական եկեղեցի ունենան», և այն: Եւ սակայն այն խնդիրը հինգ վեց տարի անկատար մնաց, մինչև որ վերջապէս Ռուսներն իրենց սրտին ուզած տեղն ընտրեցին առին, եկեղեցին կանգնեցին, և լրագրաց մէջ այն առիթով ծանր ծանր խօսքեր գրեցին Նախիջևանի Հասարակութեան դէմ:—Ուր կ'մնայ ուրեմն ոմանց արած գանդատը՝ թէ այդ բանին պատճառ Գաբրիէլ վարդապետն եղաւ: Եւ մի' թէ իրաւունք չունին ուրիշներն ևս պատասխանելու թէ «Ներանի» թէ Գաբրիէլ վարդապետը իրօք խառնուած լինէր ուղղակի այն գործոյն մէջ, և խօսք անցնէր Նախիջևանի Մակիսթրաթին որ մէկ օր առաջ կատարուի Տէրութեան իրաւացի պահանջմունքը, որպէս զի այժմ այս նախատական բաները չգրուէին մեր աղբին համար:»

Այս վիճակիս մէջ էր ահա Նախիջևանի երկապառակութիւնը 1863 տարւոյն մէջ, երբ որ Առաջնորդը՝ երկրորդ անգամ կանչուեցաւ Վեհափառ Կաթողիկոսէն ի Սուրբ Էջմիածին:

Գ Լ Ո Ի Խ Ժ Ը.

Գաբրիէլ վարդապետին երկրորդ անգամ Ս. Էջմիածին երթալն ու դառնալը:

Մինչդեռ կսպասէր Գաբրիէլ վարդապետը որ Նախիջևանէն խաղաղութեան կամ Հաշտութեան լուր առնուի,—որովհետեւ կ'մտածէր թէ Հակառակորդները գուցէ վերջապէս յողնեցան կամ ձանձրացան իրենց անօգուտ ընդդիմութիւններէն և աշխատանքներէն,—

Նորքա՝ ինչպէս որ վերն ասացինք չէին դադարել վարդապետին ամէն մէկ գործը և գրուածքը ծուռ մտքի տանելով՝ Նորա դէմ մէկըմէկ գրգռելէն, և Վ. Կաթողիկոսին ևս ըստ աչնմ զրպարտական և դանդաղապարտական նամակները գրելէն:

1863-ին օգոստոսի վերջի օրերը Նոր Կոնդակ ևս առաւ վարդապետը Կաթողիկոսէն՝ յուլիսի մէջ գրուած, յորում ծանր ծանր խօսքերով կմեղադրէր Վ. Կաթողիկոսը վարդապետին՝ որ իւր թէ իրեն Հայրապետական իշխանութեանը չհնազանդելու, իւր թէ քանի՜ անգամ է՝ խօսք կուտայ որ երթայ Եջմիածին, ու չե՛րթար. իւր թէ իրեն առաջնորդական պարտքերը կատարելը մոռցած՝ կամ մէկըլ գրած, պարտք և անպարտք աշխատանքներու, աշխնքն Ռուսոմնարան կառավարելու, գրքեր հրատարակելու, ամսագիր տպելու, լուսաններ հատատելու կաշխատի. իւր թէ Ս. Եջմիածնայ ամենաչն կաթողիկոսներուն ալ չհաւանել կցուցնէ, և այլն և այլն: Այն նշանաւոր կոնդակին խօսքերը ամբողջ աչտեղս մէջ բերել և յոցա ի՞նչ աստիճանի անտեղի լինելը ցուցնելը աւելորդ համարելով ⁽¹⁾, այս միայն ասեմք որ վարդապետը կոնդակին խօսքերէն ոչ սակաւ դաշրացած ու վհատած, միտքը գրել էր որ Եջմիածին երթալէն առաջ՝ գրով պահանջէ Վ. Կաթողիկոսէն և Սինոդէն աչն մեղադրանքներուն հաստատութիւնը և ապացոյցները, և յետոյ որոշէ թէ ի՞նչ պատասխան պիտի տայ Կաթողիկոսին: Բայց լաւ համարեցաւ՝ առաջ խորհուրդ հարցանել Մերաքեան Յովհաննէս Աղային (որ երկու ամսէ ի վեր Տեսուչ Նշանակուած էր Խալիպեան Ռուսոմնարանին), և Գ. Խորէն վարդապետին, որ իւր օգնականին էր Նոյն ուսումնաբանին վերատեսչութեանը մէջ: Նորքա իրարու հետ

(1) Տէ՛ս ի վերջ Պարսկական՝ Յատկանք. Գ:

առանձին խորհրդակցելէն վերջը՝ գնացին վարդապետին քով, և ամէն տեսակ յորդորական խօսքերով համոզեցին որ այս անգամ չէ չասէ, երթայ Եջմիածին: Պ. Մերաքեանը կասէր և կանգէր՝ թէ «Յս գլուխս կուտամ որ այս անգամ Վեհափառ Կաթողիկոսը շատ սիրով կընդունի զձեզ, ամենաչն բան կմոռանայ, և ամենաչն պատուով ետ կճամբէ. վասն զի գիտեմ Նորա բարեորրոթութիւնը» և այլն: Գաբրիէլ վարդապետը ուրիշ շատ խօսքերէն վերջը աչտէս պատասխանեց յոցա. «Եթէ ուրիշներուն չէ, բայց ձեզ երկոցունցդ ամենաչն «կերպով յայտնի է որ իմ երկրորդ անգամ Եջմիածին «երթալի անպատճառ դանդաղ կարծիքներ պիտի տա՛յ «բարեկամաց և թշնամեաց՝ և գուցէ Վ. Կաթողիկոսը «իրեն ինձ հետ բռնած վարմունքը արդարացնելու «Համար վերաս Նոր Նոր պահասութիւններ գտածի պէս՝ «սեցընէ անունս թէ՛ Տէրութեան և թէ ժողովրդոց «կամ աղբին առջև: Այն ժամանակը անտարակոյս «հարկ պիտի լինի որ ետ դարձած ժամանակս ուղ- «ղակի գլմեմ Փեթերպուրկ, և հրաժարականս տամ «Տէրութեան»: Պ. Մերաքեանը պատասխան տուաւ թէ «Այո՛, աչն ժամանակը ամենաչն իրաւամբ կարող «էք աչդ բանն անել, և արդարանալ ամենուն առջև:»

Այն խօսքին վերայ որոշեց վարդապետը որ երթայ Եջմիածին. մանաւանդ որ Սինոդէն ևս հրաման եկած էր իրեն որ անպատճառ Կաթողիկոսին կամքը կատարէ, որպէս զի անհնապանդ չհամարուի հոգեւորական Գերագոյն իշխանութեան: Պատասխան գրեց Վեհ. Կաթողիկոսին և Սինոդին՝ թէ ահա կպատրաստուիմ շուտով գալու. և սեպտեմբերի 17-ին ճանապարհ ելաւ դէպ ՚ի Եջմիածին:

Այն օրերը կոպտութեւր Վեհափառ Կայսեր Խրիմ գալը, և վարդապետը կարող էր անշուշտ քանի մի օր ուշացընել իւր ճանապարհորդութիւնը, որպէս զի եր-

Թայ՝ Լիւստիւս, ներկայանալ նախ Կայսեր, և յետոյ ուղևորի յԷջմիածին: Բայց նա զգուշանալով որ կասկածոտ անձանց նոր նոր զբախտութեանց պատճառ չտայ, անցաւ Կերչին վերայէն Թաման, Հասաւ Թիֆլիս սեպտեմբերի 30-ին, և այն տեղ երեք օրէն աւելի չուշանալով՝ գնաց Հասաւ Ս. Էջմիածին հոկտեմբերի 5-ին:

Ոչ Վեհափառ Կաթողիկոսը կապասէր վարդապետին այնպէս շուտով Հասնելուն, և ոչ միաբանները, Թէպէտև երկու կամ երեք օր առաջ Հասել էին այն տեղը նորա գրած պատասխանները:

Վ. Կաթողիկոսը այն օրերը Էջմիածնայ Տպարանին մէջ տպել կուտար իրեն շարադրած մէկ տետրակը, որ էր «Սխալմունք Գատատետրին Մեկնութեան խորհրդով՝ «դոյ և արարողութեանց սրբոյ Պատարագին տպելոյ «ի Թէոդոսիա ի Խալկպեան Տպարանին»: Առաջին օրէն միաբանք ցցուցին վարդապետին այն գրուածքը և պատմեցին Թէ ի՞նչպէս Սինոդականք (յայտնի բան է որ «հայ») դէմ կեցել են այն տպագրութեան, բայց չեն կարողացած արգելել, ի սկզբան տետրակին ճակատը դրուած է եղել Սինոդի անդամներէն մէկուն (Նիկադար Արքեպիսկոպոսին) ստորագրութիւնն ալ՝ իբրև դատաբանական հրաման տպագրութեան, բայց յետոյ այն Թերթը փոխել տուած էր Սինոդը՝ որպէս զի բոլոր պատասխանատուութիւնը Հեղինակին վերայ մնաց: Վարդապետը այն նշանաւոր գործն ևս չգիտնալու զարնելով՝ ներկայացաւ Կաթողիկոսին, և բաւական քաղցր ընդունելութիւն գտաւ. բայց այն ընդունելութիւնը Թէ՛ այն օրը և Թէ՛ միւս օրերը միշտ խառն էր Կաթողիկոսին աջ և աջ Հեղինական և երգիծական հարցմունքներովը, մեղադրանքներովը, ամբաստանութիւններովը և այլն: Եւ Թէպէտ վարդապետը առանց պատասխանի չէր Թողուր այն քարերը և անարգանքները,

բայց և ոչ երբէք իւր չափէն ու աստիճանէն դուրս կենէր. իսկ Հայրապետը՝ տեսնելուն պէս որ առած պատասխանը ճշմարիտ և ամբողջ է, խօսքը կիտխէր, և ուրիշ նիւթի կը արձընէր:

Նախիջևանի մէջ գտնուող Հակառակորդները երբ որ լսեցին Առաջնորդին Էջմիածին գնալը, կասկածելով՝ Թէ մի՞ գուցէ վարդապետը Կաթողիկոսին առջև արդարանայ, և այս անգամ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ընդունի, ընտրեցին իրենց մէջէն Սուլթանշահեան Անանիա անունով երեսասարգ բժիշկը, — որ Հիւսիսային ասուած ամսագրոցն խմբագրէին՝ ընդ մէկն եղած էր ատենով, — և ահադին ծախուց չեւնայելով՝ Հասուցին զինքը Էջմիածին՝ որ Գաբրիէլ վարդապետին ասելու խօսքերը հերքէ, և նորա ամէն գործերը խանգարէ: Չգիտեմ ի՞նչ կերպով՝ կարողացաւ այն բժիշկը սերալիւ ընդունելութիւն գտնել Վեհափառէն և ուրիշ քանի մի անձինքներէ, այնպէս որ Սինոդականներէն և ուրիշ միաբաններէն շատը իրաւամբ դարմացան, ցաւեցան ու տրտմեցան, բայց ուրախացողներ ևս եղան: Նոյն իսկ Գաբրիէլ վարդապետին իւր հետը Նախիջևանէն առած քահանայն՝ — կարծես Թէ չուսահատելով իւր Առաջնորդին գործոցը արդարութենէն, կամ գէթ նորա իրաւանցը յաջողութիւն գտնելէն, — միաբանեցաւ ծածուկ այն բժշկին հետ իւր վարդապետին դէմ, և Կաթողիկոսին ևս կարողացաւ այնքան աչքը մտնել՝ որ առանց իւր այնտեղը ներկայ գտնուող Առաջնորդին հաւանութեանը կամ գիտութեանը՝ ընդունեցաւ Աւագ քահանայութիւն, և գլուխը Կաթողիկոսին դնելու իշխանութիւնը . . .

Այդ մեջոցին Կաթողիկոսին մեծ քանքը այս երևցաւ որ ըստ խորհրդոյ Սուլթանշահեան բժշկին, — գուցէ և այլոց ումանց, — հաշիւ պահանջուի Սինոդին ձեռքովը Գաբրիէլ վարդապետէն՝ Թէ Նախիջևանի եկեղեցիներուն դումարները ի՞նչ արել է, և Թէ վնաս

կին ուրիշ փողերը ի՞նչ բաներու գործածել է և կգործածէ: Վարդապետը պատասխանեց՝ թէ «Այն Հաշիւները ամբողջ Հետս չեմ բերած, սակայն կարող եմ առ «աչժմ ընդհանուր և բաւական ժելդ Հաշիւ տալ Սինոդին, խոստանալով որ ի դարձիս աւելի մանրամասն «և ընդարձակ տեղեկութիւններ յուղարկեմ անպատճառ»: Գրեց այն Հաշիւները, ներկայացուց Սինոդին, և որովհետեւ նոքա Համառօտ էին, ուստի և անկատար, բերնով արած խոստմունքը գրոյն մէջ ևս կրկնեց: Բայ չաչնմանէ այս կտորն ևս աւելցուց, թէ «Որովհետեւ «դժբաղդութեամբ իմ ամէն գործերս տարբեր կերպով «կհասկացուին ու կդատուին Եջմիածնայ մէջ, ինձ ևս «փափաքելի է որ Տէ՛ անդամներ անձ ի յուղարկուի ի՞մ վիճակ, «անձամբ տեսնէ ձեռնարկութիւններս և արած կառաւ «վարութիւնս, և ստուգապէս հասկանայ վիճակիս ժող «դուրդոց մեծ մասին գոհութիւնը կամ տոգոհութիւնը:»

Ձեռ կարող Սինոդը գոհ չլինել վարդապետին այն գրութեան, ուստի և օրագրութիւն ևս արաւ, թէ վեհափառ Վաթուղիկոսին առաջադրութեանը Համեմատ՝ վարդապետը իրմէ պահանջուած Հաշիւները առ աչժմ գոհացուցիչ կերպով տուաւ:

Գիտէր Գաբրիէլ վարդապետը որ Վաթուղիկոսը, մահաւանդ այն բժշկին գալէն յետոյ, ամենեւին կամք և միտք չունէր զինքը արդարացնելու, և թէ Թեֆլիզի դռանի մի աննշան և անանուն անձինքներէ ևս անուն նամականք ընդունել էր նոյն օրերը՝ որ չլինի թէ վարդապետը եպիսկոպոս ձեռնադրէ. բայց այն իրեն փոյթը չէր, միայն թէ անպատճառ կուղէր որ Վաթուղիկոսն ասէ իրեն թէ ի՞նչ պատճառ կամ հարգութեամբ «նէր գտել է իւր վարդապետութեանցը կամ գրութեան մէջ:

Օր մի՝ երբոր Սինոդի անդամներէն երկու եպիսկոպոս

պոս և մէկ վարդապետ (1), ևս և Փրոքուրօրը և Ատեհապետը Վաթուղիկոսին առջեւ էին, Գաբրիէլ վարդապետը ուրիշ խօսքերուն մէջ խնդրեց Վաթուղիկոսին որ բարեհաճի ասել իրեն՝ թէ արդեօք որո՞նք են իւր մոլորութիւնները և սխալ վարդապետութիւնները: Կաթուղիկոսը նախ այս ասաց թէ «Սա գրութեան մէջ հարցաւորեալ կայ չեմ ըսած, Հապա սխալներ կան՝ որ պէտք է շտկել. դու օրինակ Պատարագի Մեկնութեան Դատարարի մէջ ըսեր ես թէ քոցը ճանճ քշելու գործիք է. անանի բան ըսել կըլլայ մե»: Վարդապետը պատասխանեց թէ «Այդ ամենեւին սխալ չէ, և ամենայն կերպով ճշմարիտ է՝ թէ քոցը ի «պէտք ո՛ւնի միայն մեր Սկեդեցոյն մէջ, այլ և Յունաց և Լատինացոց Սկեդեցեացը մէջ հնարուած էր՝ ճանճերը սուրը սեղանին քովէն «բեր Համար, ինչպէս որ անունն ևս կրկնէ. յետոյ Լատինացոց Սկեդեցին այն գործիքը խափանել է, Յունաց Սկեդեցին մինչև ցայժմ կգործածէ՝ մերկնէն փոքր, և փոքր ինչ տարբեր ձևով. իսկ մեր Սկեդեցին զարդարել է զայն սերուբէններով, և արել է գեղեցիկ և խորհրդաւոր զարդ մի եկեղեցւոյ:»

— «Հապա որ Լատինի մէջ ըսեր ես թէ «Գրեւորուած կայէնի ցեղէն է:»

— «Աներէք, վեհափառ Տէր, այդպիսի բան մտքիս անդամ չէ անցած բնաւ՝ որ կարենայ գրչես ելնել:»

— «Ահա այս տեղն է» ասաց, ու դրասեղանին վերայ կեցած Լատին տետրակը բանալով՝ ցրցուց այն տեղը, չորում ա՛յս իմաստը ընդարձակ բացատրուած է, թէ երբ որ Աղամ իւր Անդամնիկ որդին ծնաւ, և անունը կոչէր՝ դրաւ, տեսնով՝ «Աստուծոյ հարց Աստուծոյ» — փոյն այս յայտը

(1) Գրիգոր Եղեշոպոս Յոթեան, Նշխար Եղեշոպոս, և Սարգիս Վարդապետ Տէր-Գապարեան:

«Եւ թէ նորա ցեղէն պետի դաշ ժամանակով փրկելն աշխարհի: Վարդապետը հարցուց թէ մեթէ աչս խօսքէն կարելի է մակարեբել և ասել՝ թէ սորա հեղինակը կհաստատէ որ Քրիստոս Կալէնի ցեղէն եկած է: Ներկայ եղող Սինոդականք ժպտեցան, և ասացին թէ «Չէ կարելի»:—Նւ աչսպէս վերջացաւ Գաբրիէլ վարդապետին խօսքը քննութիւնը: Բայց Կաթողիկոսին հեգնօրէն արած մեղադրութիւնները չվերջացան: Հարցուց նորա որ մեթէ արժա՞ն էր Երմիածնայ Եպիսկոպոսներուն դէմ աչսպիսի պարսաւներ դրել՝ ինչպէս որ գրած էիր ինձ, ասելով թէ նորա «Եւ անձնդիւր, փառասէր, արծաթասէր անձինք են: Վարդապետը խնդրեց Վ. Կաթողիկոսը բարեհաճի ցուցանել թէ ե՞րբ կամ ո՞ր գրած է ինքը աչսպիսի անտեղի խօսքեր: Հանեց Վեհափառը վարդապետին աչս երկարաձիգ նամակը՝ զոր գրած էր 1861-ին Հոկտ. 3-ին, ⁽¹⁾ և տուաւ Տէր-Գառարեան Սարգիս վարդապետին որ կարդայ. և նա կարդաց մինչև աչս մասն ալ՝ յորում խօսած էր Գաբրիէլ վարդապետը ո՛չ թէ Երմիածնայ՝ այլ աշխարհիս ո՛ր և իցէ կողման եպիսկոպոսներէն «Եւ անկարգութեանցը վերայ: Վկայեցին ներկայ գտնուող եպիսկոպոսները՝ թէ չիրաւի ընդհանուր ձեռով և զգուշաւոր ոճով ասուած են աչս խօսքերը, և ոչ թէ բացարձակապէս և անձնական թշնամական ոգւով. Կաթողիկոսն ալ դադրեցուց կարդացմունքը, առաւ նամակը՝ դրաւ մէկդի:

Քանի մի օրէն եկան Հասան Տաճկաստանէն Երմիածին երկու վարդապետք՝ որ եպիսկոպոս ձեռնադրուին, մէկը Ալինայ առաջնորդ, և միւսը Արաբկերու: Կաթողիկոսը երկրորդ օրը պատասխանեց նոցա՝ թէ

(1) Տե՛ս Եւրոպ. Պատմութեան 3-րդ հատոր 1-րդ գլուխ:

բժիշկը (Պ. Սուլթանհան) հրաման չտար իրեն աչս ցուրտ եղանակին եկեղեցի երթալու. ուստի պէտք է սպասեն Երմիածնայ մէջ դռնէ ելէ՝ չորս «Եւ» Աչս խօսքին վերայ խեղճ վարդապետները տարակուսած՝ երբ առանձին դանդաղելու պէս խօսեցան Գաբրիէլ վարդապետին հետ, նա պատասխանեց թէ «Աչս ելէ՝ չորս «Եւ»-ները պէտք է հասկանալ ելէ՝ չորս «Եւ» իմ ճանապարհ ելնելէս վերջը» ինչպէս որ իրօք ևս եղաւ. վասն զի Գաբրիէլ վարդապետը դեռ Նրեան գտնուած օրը լսեց որ աչս վարդապետները ձեռնադրուել են եպիսկոպոս:

Հանդուցեալ Ղուկաս Սրբազանը աչս մեջոցին հիւանդ լինելով, Գաբրիէլ վարդապետին դրեթէ ամէն օր արած աչսցելութիւնները սիրով և հաջրաբար կընդունէր, և պէս պէս քաջալերական խօսքերով սիրտ կուտար նորա. և թէպէտ իրեն՝ Երմիածնայ Միաբանութեան և Յեղեցուց ընդհանուր Կառավարութեանը վերայ ունեցած ցաւը և տժգոհութիւնը չաչտապէս կիմացընէր, բայց կցուսար որ Գաբրիէլ վարդապետին ձեռնադրութիւնը գէթ աչս անգամ կիատարուի, ինչպէս որ միւս միաբանից ևս մեծ մասը կցուսային, կամ գէթ շատերը յոյս ունենալ կցուցանէին: Տեսնելով Ղուկաս Սրբազանը որ ինքը վարդապետը ոչ միայն յոյս չունի, այլ և կիւլթայ ճանապարհ ելնելու, որովհետեւ արդէն Մասիսը, Արագածը և բոլոր միւս լեռները ձիւնով ծածկուեցան, իւր մօտը կիսնչէ Անդրէաս եպիսկոպոսը, և կցուղարկէ զինքը Վեհափառին՝ ասելով. «Գնա իմ կողմանէս Կաթողիկոսին աջը և ոտքը համբուրէ, խնդրէ որ աչս անձը առանց եպիսկոպոս ձեռնադրելու չթողու որ երթայ:» Անդրէաս եպիսկոպոսն աչս խօսքն որ կլսէ Կաթողիկոսը, մեծ տհաճութեամբ կիսնչէ խնդին իւր մօտ Սինոդի անդամները, և չաչտապէս կասէ նոցա՝ թէ «Չեմ ուղեր որ մէկը իմ իշ-

խանութեանս խառնուի. ես զո՛վ որ կուզեմ՝ կձեռնադրեմ կամ ոչ, իմ գիտնալու բանս է. ապա թէ ոչ, ես աչսուհեաւ Կաթողիկոս չեմ, Կաթողիկոսը Ղուկասն է. անանկ է նէ վաղը երթամ եկեղեցին, զինքը աթոռը նստեցընեմ, ես վաղը կանգնեմ, և այլն և այլն: Սինոդականք կպատասխանեն՝ թէ «Վեհափառ Տէր, Ղուկաս Հօր ասածը աղաչանք է, և ոչ թէ հրաման. «Եթէ նորա աղաչանքը չէք կամենում լուի, դուք գիտէք. ձեր կամացը ո՛վ պիտի հակառակի:» Բայց Վեհ. Կաթողիկոսը այն աղմուկէն վերջը հիւանդացաւ՝ անկողին մտաւ, և Սուլթանշահեան բժշկէն զատ ուրիշ մարդ չէր ընդունել քովը: Մեք այսքանս միայն տեսնե՛ք թէ Ղուկաս Սրբազանը յուսահատաբար պատմեց այս բաները Գաբրիէլ վարդապետին, և նա դրաւ միտքը որ անպատճառ երկրորդ օրը ճանապարհ ելնէ՝ ետ դառնալու:

Նոյն օրը գնաց խնդրեց Աւագ լուսարարէն, այսինքն եղիադար Արքեպիսկոպոսէն, որ սուրբ մատենքները բանան, և երկրորդ օրը նոցա համբոյժ տալէն յետոյ՝ գնաց Վեհափառ Կաթողիկոսին աջը համբուրելու և օրհնութիւնը առնելու. հետը գնաց նաև Սինոդի անդամ Տէր-Գառնարեան Սարգիս վարդապետը: Կաթողիկոսը, — որ արդէն առջի իրիկուանէ առողջացել էր հիւանդութենէն, ու անկողնէն ելել էր, — զարմանալի անտարբերութեամբ, մանաւանդ թէ քաղցրութեամբ ևս՝ ընդունեցաւ զվարդապետը, և օրհնութիւնը տուաւ. «Պիտի երթաս, հօ՛ր, ասաց. բայց այս պայմանով որ նորէն պիտի գաս . . . » վարդապետը խոնարհաբար չեղեցուց Կաթողիկոսին՝ ճանապարհներուն դժուարութիւնը, վտանգները և հեռավորութիւնը, և հասկացուց որ ամենեկին յոյս և ցանկութիւն չունի երբեք ահա՛ երթալու այն կողմերը: Բայց թէ այն մէկ քառորդի չափ միջոցին ուրիշ ի՛նչ խօսքեր եղան երկուքին

մէջ՝ Սարգիս վարդապետին ներկայութեամբը, հարկ է թողուլ ուրիշ տեղույ և ժամանակի: Միայն չեղեմք որ Գաբրիէլ վարդապետը այս միայն խնդրեց Կաթողիկոսէն իբրեւ վերջին շնորհք՝ որ գոնէ աչսուհեաւ ի՛նչ որ լսէ իւր վերայ՝ առանց քննելու և ստուգելու չհաւատայ:

Հոկտեմբերի 28-ին ելաւ Գաբրիէլ վարդապետը Ս. Էջմիածնէն, և երկու օր երեւան մնալով՝ նոյեմբերի 2-ին հասաւ Թիֆլիզ. ուր մէկ երկու շաբաթ ուշանալով առիթ ունեցաւ այն միջոցին Թիֆլիզու մերազնեայց գլխաւորներուն հետ տեսութիւն և ծանօթութիւն անելու, և ոմանց հետ աղբային խնդրոց վերայ պէսպէս խօսակցութիւններ անելու:

Նոյեմբերի 9-ին ձեռքը ընկաւ Մեղու Հայաստանի լրագրոյն նոյն օրը հրատարակուած թիւը, որ կձանուցանէր թէ Վեհափառ Կաթողիկոսը տետրակ մի հրատարակել է «Գառնարեան Սինոդութեան Պատարագի» ասուած գրքուկին դէմ: Յայտնի բան է որ այն լուրը որպէս թէ ուրախութեամբ սրտի կուտար Մեղուն՝ զովելով Վեհափառ Կաթողիկոսին այն նոր գրութեամբը: Արդէն, ինչպէս որ ասացինք, այն տետրակը ծանօթ էր վարդապետին. բայց նա չէր կարծէր թէ այնպէս շուտով հասնի Թիֆլիզ իւր ետեւէն, անշուշտ այն մըտքով որ քանի որ Թիֆլիզ է՝ իմանան Թիֆլիզու ժողովուրդները թէ ի՛նչ աչքով կնայի Կաթողիկոսը նորա գրութեամբներուն վերայ: Վարդապետը բաւական համարեցաւ այն միջոցին համառօտ նամակ մի հրատարակել տալ նոյն Մեղուին, որ էր այս.

«Արդոյ հրատարակիչ Մեղու Հայաստանի լրագրոյ.

«Վեհափառ Կաթողիկոսին հրատարակած նոր տետրակին «վերայ ծանուցումն արել էք լրագրոյդ 39 թուահամարին մէջ, «Թէ ձօնբերումն լայն դասու Նորին Վեհափառութեան Տի նոր արժանաւոր «Քործքը, այն է «Սխալմունք Գոսատետրին մեկնութեան խորհրդը»

«դոց և արարողութեանց սրբոյ պատարագին տպելոյ ի Թէոդոսիա
«ի տպարանի խալիպեան ուսումնարանի» և յետ այլոց բանից
«Հարկ Համարել էք ասել. «Այս Գրառութիւնն էլ իմ է»
«է Գ. Հայր Գաբրիէլ Այվազովսի Վարդապետ լինի»»

«Բարեմիտ ընթերցողաց դատմանը յանձնելով այն խորհրդ-
«դատութիւնը՝ զոր այդ ծանուցման երկրորդ մասամբը կանէք,
«ես ինձ պարտը կճանաչեմ ազդ առնել Հասարակաց, Թէ նախ՝
«վերոյիշեալ դատատեւորին Հեղինակը յերաւի ես եմ. երկրորդ՝
«Թէ այն դատատեւորին իրական կամ կարծեցեալ սխալանաց գլխ-
«խաւորներուն դոհացուցիչ բացատրութիւնը արդէն բերանացի
«տուել եմ քանի մի օր յառաջ Վեհ. Կաթողիկոսին՝ Թէ՛ ա-
«ռանձին և Թէ՛ առաջի անդամոց Սիւնհոդոսին. և երրորդ՝ Թէ՛
«իմ գրուածոցս վերայ նոր Հրատարակուած տետրակներուն իւ-
«րաքանչիւր բանիցը լեռել բացատրութիւնները արդէն պատ-
«րաստել եմ ընդարձակ նամակաձև գրութեամբ, և փութով տխի
«Հասուցանեմ ի Ս. Էջմիածին, յուսալով որ Վեհ. Տէրն կբարե-
«Հաճի Հրաման տալ Հրատարակելոյ տպադրութեամբ և այն
«գրուածքս՝ ի բուժումն գայթակղութեան տկարաց»

«Խնդրելով որ այս իմ նամակս տպագրէք ձեր լրագրոյն առա-
«ջիկայ Թուահամարին մէջ, մնամ» և այլն.

«16 Նոյեմբերի 1863,

«ի Թիֆլիզ»

Նոյն օրերը օրինաւոր բողոք մի ևս գրեց առ Սի-
նոդն, որով կխնդրէր խոնարհաբար՝ որ ասեմ իրեն Թէ
Վեհափառ Կաթողիկոսին այն նոր տետրակին մէջ
ասածները պէտք է ճանաչուին իրեն Հայրապետին վեր-
Համաձայն կարծեաց Սինոդին՝ ըստ օրինաց, Թէ լոկ
իբրև Հայրապետի արարած արարած արարած իւրաքանչիւր, որպէս զի
ինքն ևս ըստ այնմ գիտնաց գրելիքը կամ անելիքը:
Բայց Հարկ չկայ ասել՝ Թէ այն իւր բողոքը պատաս-
խանուց արժանի չէ տեսնուած մինչև ցայժմ, և Մատ-
թէոս Կաթողիկոսին այն տետրակը մինչև ցայժմ ևս
տեղի ունի Էջմիածնաց տպագիր գրեանց ցուցակին մէջ:

Նոյեմբերի 24-ին ճանապարհ ելաւ վարդապետը,
ու Վլատիկապոլիսէն անցնելով՝ եկաւ Նախիջևան, ուր
մտաւ դեկտեմբերի 9-ին: Այն տեղը երեք օր միայն

մնալէն վերջը՝ դարձաւ Թէոդոսիա, ուր և Հասաւ դեկ-
տեմբերի 17-ին: Իսկ իւր Հետը Էջմիածին տարած քա-
Հանայն՝ դարձեալ իւր Հետ մինչև Թիֆլիզ բերելէն
յետոյ, երկու օրէն ճանապարհ դրած էր դէպի Նա-
խիջևան: Որովհետև սուտ աղբասիրաց մէջ սովորական
խօսք դարձած էր այն միջոցներուն ասելը՝ Թէ Գաբ-
րիէլ վարդապետին ընթացքին ու գործքերուն չհաւ-
նողները ոչ միայն իւր Հակառակորդներն, այլ և նոյն
իսկ Նախիջևանի և Պետարապետի վիճակին Բար. Հայրը
առ Հասարակ, Հարկ կՀամարեմք դնել այս տեղ այն
միաբանական նամակին պատճէնը, զոր գրած էին առ
Վեհափառ Կաթողիկոսին նորա Համար Նախիջևանի
խաղաղասէր իշխանաւորները, և որ յետոյ ընկաւ մեր
ձեռքը:

«Աստուածարեալ Փահանայապետ,

«Վեհափառ Տէր.

«Սուրբ աջոյ Զերում ճերագրական Համբոյր մատուցանե-
«լով՝ ամենախոնարհաբար յայտ առնեմք.

«Մեք Նոր-Նախիջևան քաղաքի Ժողովրդականքս և Հարադատ
«որդիք Զերում Վեհափառութեան, առ ո՞ր որ դիմել պարտեմք
«և ո՞ւր Հարկ լիցի մեզ յայտնել մեր ներքին ցաւը և Ժողովրդեանս
«անխախտ տառապանքն, պատճառեալն ի կողմանէ պէսպէս ան-
«բարեւոյ, խռովարար և խառնակիչ անձանց, որ միշտ ձգտել են
«ի մէջ Հասարակութեան և Թէ ի մէջ Հոգեւորականաց աղմուկ
«ձգել և վրդովմունք յարուցանել, առ ո՞ր ասեմք՝ եթէ ոչ առ
«Վեհափառ Տէրդ, և Համբէն ազդիս դաճաղուել ինամակալ
«Հովուապետդ:

«Ապաքէն յայտ իսկ է Զերում Վեհափառութեան, Թէ իսկըզ-
«բանէ անտի, երբ որ Գերապետիւ Գաբրիէլ վարդապետն Այ-
«վազեան նշանակեցաւ Տեղակալ Առաջնորդութեան վիճակիս մե-
«րոյ, այն օրէն ի վեր մինչև ցայսօր՝ նոյն խառնակիչքն չզաղա-
«րեցան վրան նորա յարուցանել դանազան սուտ դանդաղանս,
«աղմուկս և վրդովմունքս, և տեսալ տեսալ զըստարտութեամբ՝
«Թէ՛ զրաւոր և Թէ՛ բերանացի՝ պատճառ եղին Համարեա Թէ
«մանաւոր երկրպագութեան և յայտնի խռովութեան. և մի-

«անդամայն այս քանի տարուան միջոցումն արդեւք ետուն այլ
«եւ այլ հասարակի բարեկարգութեանց եւ քաղաքի խաղաղու-
«թեան: Ահա եւ ի ներկայումս լուեալ այնպիսեացն զգնալն Տե-
«ղապէսն մերոյ Առաջնորդի ի սուրբ Աթուռն Երմիաճին, առա-
«քեալ են զինի նորա սուտ անուամբ երեսփոխան մի զաղտ ի
«հասարակութենէս՝ իբր ի զինաց բնակչաց քաղաքիս, եւ մտադիւր
«են նոր ի նորոյ աղմուկ յարուցանել, որպէս զի կարասցեն նախ
«մխտնել նմա յաջա Զերդ Վեհափառութեան ո՛ր եւ իցէ կերպիւ,
«եւ ապա՝ եթէ հնար ինչ իցէ՝ արդեւ տալոյ ձեռնադրել զնա
«յնպիսիոսութիւն:»

«Վեհափառ Տէր, դուք զիտէք որ Նոր-Նախիջևան քաղաքի
«մէջ կան բնակիչք աւելի քան 10,000 հոգի, եւ ի միջի այնո-
«ցիկ կան բաւականին բարեխէր անձինք եւ օղտաւէտ քաղաքիս,
«որ ըստ մեծի մասին բաղում ամա ծառայեալ են հասարակու-
«թեանս. որոց բերանէ ոչ երբէք թէ դրով եւ թէ բանիւ դան-
«դատի ձայն լսուէ: Այլ միշտ հետզհետէ մի եւ նոյն խառնա-
«կիւններն եւ խռովարարներն ձայնը կլսուի, եւ ընդ նոսին քանի
«մի սլաքամիտ համախոհներն՝ որք ոչ բարին զիտեն եւ ոչ չաբն:»

«Վեհափառ Տէր, արդարութիւնն կապահանջէ երախտաւորին
«երախտիքն ճանչնալ, չմոռանալ եւ երախտադէտ լինել, որպէս
«մեք մեր Գերապատիւ առաջնորդին բարի բարի աշխատանքը
«տեսնելով, եւ աղգօգուտ խոհեմ հաւաքարութիւնն եւ ճշմարիտ
«ճառայութիւնը ակն յանդիման տեսնելով, միշտ ամենայն տեղ
«խոստովանել եւ քարոզել եմք, եւ նմանապէս պարտաւոր համարեմք
«չայժմ եւս առաջի Զերդ Վեհափառութեան խոստովանել եւ ու-
«ղիղ սրտիւ պատմել զի թաղուցանելն եւ ծածկելն զարժանաւոր
«գործս այնպիսի անձին մեք միշտ մեզք եւ ամօթ համարեմք:
«Մանաւանդ զի յայսպիսի գործոց եւ աշխատանաց, զոր ցուցեալ
«է մինչեւ յայժմ Գերապատիւ Գաբրիէլ վարդապետն, ակներեւ
«կարող եմք մակաբերել, զի նա յասլաղային ընդ հզօր հովանաւո-
«րութեամբ Զերով՝ եւս առաւել կարող է այսպիսի շահաւէտ կեր-
«պիւ ծառայել՝ թէ յօգուտ պայծառութեան եկեղեցեաց իւրում,
«եւ թէ կրթութեան եւ լուսաւորութեան երախայից եւ ամենայն
«տեսակ հոգեւոր եւ աշխարհական պաշտօնէից ազգիս մերոյ:»

«Ահա, Վեհափառ Տէր, այս է մեր սրտի ցաւը եւ վիշտը, որ
«Գուք միայն կարող էք վարատել, եւ ի միջոյ ժողովրդեանս բառ-
«նալ զամենայն պատճառս խռովութեան եւ անտանելի տառա-
«ձայնութեանց. զի եթէ բարեհաճեցիք ճանաչել եւ վարձատրել
«ըստ արժանւոյն արդար ծառայութիւնն եւ բարի բարի աշխա-
«տանքն ասացեալ Գերապատիւ վարդապետիս, որպէս մեք ճա-

«հաչեմք եւ խոստովանելմք, անշուշտ կարեմք միաբերան ասել եւ
«հաստատել, թէ այդ լիցի ապացոյց Զերում Վեհափառութեան
«անաչառ եւ արդար դատաստանի, եւ սլառաւ հաստատելոյ մեր
«քաղաքի միաբանութիւնը եւ սէրը, խաղաղութիւնը եւ երջան-
«կութիւնը:»

«Աստիճանաւոր Աւագով:

» Մինաս Ալեքսանդրով:

Ա. կարգի վաճառ. Սերոբ Զորչովով:

Բ. » Գէորգ Խաթրանով:

Սիմեոն Ալաճալով:

Քերոբ Զորչովով:

Մեքիթ Կոկոյով:

Մանուկ Ալաճալով:

Եկոր Խոտժայով:

Իլիա Շահինով:

Կարապետ Կողպէթով:

Մեքիթ Տրապանցով:

Ասլառուր Սալթիբով:

Կարապետ Փոփով:

Յովհաննէս Կողպէթով:

Խաչերէս Սատեթով:

Կարապետ Զախմախով:

Յակոբ Սալթիբով:

Գրեգոր Սալթիբով:

Մահտեսի Մկրտիչ Սալթիբեան:

Վարդերէս Սատեթով:

Մանուէլ Խումաճով:

Խաչերէս Խաչգզով:

Ակոր Միրիճանով:

Նիկողոս Խասապով:

Գէորգ Սալթիբով:

Թուման Մահաջսեանց:»

7 Հոկտեմբ. 1863,

Նոր-Նախիջևան.

Իսկ թէ ի՞նչ ազդեցութիւն ունեցել է այս խնդրա-
գիրը Վեհ. Կաթողիկոսին մտքին վերայ՝ մեզ չայտնի
է: Եղան ասողներ իբր թէ Կաթողիկոսը մերժել է զայն

բարեութեամբ՝ իբրեւ աննշան մարդկանց անվաւեր գրուածք, և ասել է թէ «Քաղաքագլխոյն ստորագրուած թիւնը չունեցող խնդրագիրները ամենեւին ընդունելի չեն»։ — Չմոռանամք որ ինչ և իցէ «անհոգ» գրուածքներ ընդունելն ու նոցա խօսքերուն հաւատարմով գործ տեսնելը նոր բան մի չէր այն միջոցին։ Արդէն 1861-ին սկիզբներն ևս վիճակին այլ և այլ քաղաքներէն այնպիսի միաբանական խնդրագրեր յուղարկուած էին՝ թէ՛ Կաթողիկոսին և թէ՛ Սինոդին. ⁽¹⁾ բայց նոյնպէս ասպարէզ և առանց մտադրութեան մէկդի ձգուած էին։

Գ Լ ՈՒՍ ԺԹ.

Անդրէաս Եպիսկոպոսին Նախիջեւանի եւ Պեսարապիոյ վիճակին վերադննիչ դալը։

Մինչդեռ Գաբրիէլ վարդապետը տակաւին Թեֆլիզէր, յանկարծ հասաւ Էջմիածնէն Անդրէաս Եպիսկոպոսը, և իսկոյն հրատարակուեցաւ՝ թէ Կաթողիկոսէն յուղարկուած է նա իբրեւ վերադննիչ («էվէնս») Նախիջեւանի եւ Պեսարապիոյ վիճակին։ Գաբրիէլ վարդապետը գնաց տեսնուեցաւ Եպիսկոպոսին հետ, իմացաւ որ ստոյգ է այն լուրը, և այն Ժամանակէն ասաց նորա յայտնապէս. «Այս լաւ դեպքէք, Սրբազան, որ ես իմ «վիճակիս կառավարութեանը մէջ ամենեւին վախ մի

(1) Աս Սինոդն գրածներէն մէկուն պարագայի գլխաւորներն ընտել, որոնք նշանաբան Պարսկաստան վերջը դնել, որ իմացուի թէ Պեսարապիոյ Ժողովարարներն եւս ինչ խորէն անհէն իրենց անաբնորոշ վրայ. որն Յ ա ե լ ու ա ծ ե.

«չունիմ ո՛ր և իցէ վերադննութենէ կամ քննութենէ. «միայն թէ ծանր նախատինք և անարդանք կհամարեմ «ինձ այդ վերադննութեան Կողմ, որով դեռ ես իմ վիճակս չհասած՝ դուք պիտի երթաք հասնիք այնտեղը, «իբր թէ արդէն իմ գողութիւնս բռնած կամ մէկ մեծ «յանցանքիս համար դատապարտութեանս վճիռը հա-
«նած լինէին Կաթողիկոսը կամ Սինոդը»։

Անդրէաս Եպիսկոպոսը Վ. Կաթողիկոսին փոքրաւոր, յետոյ Գաւաղանակիր վարդապետն ու Եպիսկոպոսն էր։ Իրեն օգնականն նշանակուած էր Կաթողիկոսէն՝ Սալադնեանց Մովսէս աւագ քահանայն՝ իբրեւ վաղուց ճանաչուած ամէն տեղ իւր բժականդիր քննադատութիւններովը։ Հետն էր նաև Սինոդի թարգման Տէր Յովսէփեան Պ. Նիկողայոսը։ Սոքա երեքը Գաբրիէլ վարդապետէն երկու օր առաջ ճանապարհ ելան երթալու դէպի Նախիջեւան. բայց վարդապետը հասաւ նոցա Վլատիկաւիս, և անտի դրեթէ ի միասին հասան մինչև Ստաւրոփոլ։ Եպիսկոպոսը երեք օր այն քաղաքը ուշանալուն պատճառաւ, մինչև վարդապետին Նախիջեւանէն ելած օրը՝ նա այն տեղ չէր հասած։

Հասաւ վերադննիչ Եպիսկոպոսը Նախիջեւան դեկտեմբերի 13-ին, և իջեանեցաւ Քարաքաշեան Դանիէլ Աղային տունը՝ որ առաջուց պատրաստուած էր Հայրապետեան կուսակցութենէն իբրեւ իրենց չարմար Ժողովարան, և իսկոյն սկսաւ յայտնի և ծածուկ տեղեկութիւններ առնուլ՝ թէ ինչ տժգոհութիւններ ունին քաղաքացիք Գաբրիէլ վարդապետին դէմ։

Առաջնորդը, ինչպէս որ բնական էր, դեր դրեց Ներքին Գործոց Ոստիկանին, և իւր ճանապարհորդութեան համառօտ պատմութիւնն անելէն յետոյ՝ Հարցուց թէ արդեօք այժմ ինչ կերպով պիտի լինի Կաթողիկոսին որոշած վերադննութիւնը, և ինչ ծախքով և այլն։ Ոստիկանը պատասխանեց (երկու ամիս վերջը)

Թէ Տէրութիւնը պատշաճ չհամարելը արդիւիւ աչն վերադննութիւնը՝ զոր Կաթողիկոսը կուղէ անել տալ այդ վիճակին հոգեւոր կամ եկեղեցական գործերուն համար. բայց չէ՛ կարող թողուլ որ նորէն գրգռէ աչն վերադննիչը եկեղեցական գումարաց խնդիրը՝ որ արդէն վերջացած գործ է, և կամ խառնուի Խալիպեան Ուսումնարանին Կառավարութեանը՝ որ անմիջապէս Ոստիկանարանին վերատեսչութեանը տակն է։ Սէ որպէս զի վերադննիչը աչս որոշեալ սահմաններէն դուրս չենէ՛ իւր պաշտօնը կատարելու ժամանակ, ապսպրեցինք՝ կասէր՝ Նոր Ռուսիոյ Ընդհանուր Կուսակալին, որ իւր կողմանէ պաշտօնատէր մի որոշէ, և յուղարկէ Նպիսկոպոսին քովը, և նա արթուն կենաց աչս պայմաններու ճիշդ կատարուելուն։ Իսկ Ճանապարհական ծախքերուն, կամ Նպիսկոպոսին տրուելու թոշակին համար աչս ասաց Ոստիկանը՝ Թէ «Վիճակին եկեղեցական գումարներէն կարելի չէ առնուլ, բայց վիճակին գումարներէն և Թէ ի պատրաստի կղանուին, և դուք պատշաճ կհամարեք, նոցանէ կուտաք»։ Աչն պատասխանին վերայ Գաբրիէլ վարդապետը յուղարկեց Անդրէաս Եպիսկոպոսին առաջ 500 ռուպլի արծաթ, և յետոյ աչ ևս 300։

Ոստիկանին հրամանովը Նոր Ռուսիոյ Կուսակալը հեռագրով կանչեց զԱնդրէաս Եպիսկոպոսը յՕտեսսա, և հասկացուց նորա Թէ ինչ կերպով պիտի անէ աչն վերադննութիւնը։ Նպիսկոպոսը Թէպէտ ցամաքով դնաց Օտեսսա, բայց ի դարձին շողենաւով հանդիպեցաւ Թէոդոսիա, ուր Առաջնորդը պատուով ընդունեցաւ զինքը, և ցցուց Ուսումնարանը, Տպարանը և Նկեղեցին։ Նրկու ժամ միաչն կենալէն վերջը՝ Ճանապարհը շարունակեց Նպիսկոպոսը և դնաց հասաւ Նախիջևան Զատիկին երկրորդ օրը։

Գաբրիէլ վարդապետը հարկաւոր կտեսներ աչս պարզաներու մէջ առ ժամանակ մի հեռանալ վիճա-

կէն, որպէս զի վերադննութիւնը իւր բացակայութեան ժամանակը աւելի անխափան կերպով կատարուի։ Ապրիլի 25-ին Ճանապարհ ելաւ ծովով ու դնաց Թաշքան և Նախիջևան, և աչն հինգ օրուան մէջ որ ուշացաւ քաղաքը՝ Տոնի շողենաւին սպասելով, սիրով ու պատուով տեսնուեցաւ շատ անգամ նաև Անդրէաս Եպիսկոպոսին հետ՝ առանց վերադննութեան գործոյն վերայ պաշտօնական խօսք անելու։

Գնաց Առաջնորդը Մոսքուա. աչնտեղը երեք օր կենալէն վերջը՝ հասաւ Փեթերպուրկ մայիսի 15-ին, ուր վիճակին հարկաւոր գործերուն վերայ պէտք եղածը խօսելէն ու գրելէն յետոյ, յունիսի սկիզբը Ճանապարհ ելաւ, ու Պեռլինու և Վեննայի վերայէն հասաւ Օտեսսա, անտի ևս Թէոդոսիա յունիսի 26-ին։ Նախիջևանցիք լսելով վարդապետին դէպի Վեննա երթալը, ո'րը ուրախութեամբ ո'րն ալ տրամութեամբ՝ լուր տարածեցին մէջերնին Թէ նա Իտալիա կամ Գաղղիա փախել է. բայց երբոր սկսան նորա թղթերը դալ Թէոդոսիայէն, իմացան որ աչն անգամուն ալ խաբուել են։ Խաբուել էր նաև Անդրէաս Եպիսկոպոսը, և փութացել էր Էջմիածին գրելու աչն անհիմն աւետիսը։

Անդրէաս Եպիսկոպոսը աչնուհետև սկսաւ Նախիջևանի մէջ իւր վերադննութիւնը. և ինչպէս որ դիւրին էր առաջուց ևս գուշակել՝ աչն կերպով առաջ տաւ. աչսինքն փոխանակ Կոնստանտնուպոլէն պահանջելու հարկաւոր տեղեկութիւնները, ինչպէս որ կարգն էր, — սկսաւ Նախիջևանի Հոգեւոր Կառավարութիւնը և եկեղեցիներուն երէցփոխանները նեղել՝ զրամական հաշիւներու համար, և որով յանցանք համարեցաւ նոցա գլխաւորապէս աչս բան՝ որ նոքա Առաջնորդին հրամանաւը կթողուն որ եկեղեցական գումարները գործածուին Խալիպեան Ուսումնարանին վերայ։ Ասով և հարկ է յայտնապէս Ոստիկանին հրամանին հակա-

ռակը կգործէր, և նոյն իսկ Սինոդին քերթադրեալ ասած խնդրին ու կռիւը նորէն ուրիշ կհանէր. բայց նա անող ալ գոհ չեղաւ, և հետզհետէ՝ տեսնելով որ իրեն վերադննութիւնը արդէլք անող չկայ՝ մոռացաւ իւր պաշտօնին սահմանները, և վիճակին կառավարութիւնը ձեռք առաւ: Քահանաներէն մէկ քանին իրեն կողմը որսալով՝ միւս քահանաներուն դէմ գրգռեց, Առաջնորդին դէմ ամէն դանդաղ ունեցողներուն իրաւունք և քաջութիւնը տուաւ, Առաջնորդին հաւատարիմ մնացող քահանաներուն երեսդարձութիւն և ամէն տեսակ անարդանք արաւ, ինքնագլուխ կարգադրութիւններով՝ եկեղեցւոյ խաչեր օծեց, Չալթը գեղին եկեղեցւոյն հիմնարկութիւնը օրհնեց, և վերջապէս սեպտեմբերի 28-ին գնաց կոտեց յանկարծակի՝ Նախիջևանի Հոգեւոր Կառավարութիւնը, հետը տանելով իրեն կողմը անցած երկու երեք վատահամբաւ քահանաներ, ու Հայրապետեան կուսակցութենէն երկու երեք աշխարհականներ՝ հանդերձ Բարեկարգարանի պաշտօնէիւ: Հոգեւոր Կառավարութեան բուն օրինաւոր անդամները բռնութեամբ հրաժարեցուց, և իրեն բերած երեք քահանաները նոցա տեղը դրաւ, որ էին Գէորգ Պալապանեան, Պօղոս Ստեփաննոսեան և Նղիա Շաբշիքեան՝ որ Առաջնորդին հետ էջմիածին գնացողն էր:

Գարրիէլ վարդապետը այս ապօրինաւոր գործողութիւնները լսելով և իմանալով Նախիջևանի մէջ ծագած նորանոր խռովութիւնները, և մանաւանդ տեղւոյն եկեղեցականաց շփոթելը այն Հոգեւոր Կառավարութեան նոր անդամներուն վախէն, հեռագրով հրատարակեց որ Նախիջևանի Հոգեւոր Կառավարութիւնը առ ժամանակ փակուած ճանաչուի, և ոչ ոք պարտական լինի հնազանդելու՝ ոչ Անդրէաս եպիսկոպոսին, — որ իւր պաշտօնին սահմանէն դուրս ելած էր, — և ոչ նորա գրած Հոգեւոր Կառավարութեան անդամներուն:

Եւ այս իւր կարգադրութիւնը ծանոց գահադաշինք ոչ միայն նոր Ռուսիոյ Կուսակալին, այլ և Ներքին Գործոց Ռատիկանին՝ ընդարձակ բողոքադրով հոկտեմբերի 3-ին, յորում այս իմաստով կվերջացնէր իւր խօսքը թէ, «Կիսդրեմ որ Անդրէաս եպիսկոպոսը հեռանայ այս վիճակէս. և եթէ Ռատիկանարանը անպատճառ հարկաւոր կճանաչէ վերադննութեան շարունակութիւնը, ուրիշ վերադննիչ մի նշանակուի. իսկ եթէ Ռատիկանը պատշաճ համարի որ Անդրէասը այն կերպով առաջ տանի իւր անկարգ գործողութիւնները, իմացընէ ինձ, որպէս զի ես ալ հրաժարականս տամ ում որ արժան է»:

Այն միջոցին Սալադնեանց Մովսէս աւագ քահանայն գնաց էջմիածին, հետը տանելով վերադննութեան մինչև այն ժամանակ դաժան պակասութիւնները. և Վեհ. Կաթողիկոսէն դարձեալ յուղարկուեցաւ Թիֆլիզ, որ անտի ևս երթայ Նախիջևան՝ վերադննութիւնը շարունակելու:

Մովսէս քահանայն մինակ չէր այս անգամ, այլ հաճոց թուեցաւ Վեհափառ Կաթողիկոսին որ նորա հետ գայ Նախիջևանի և Պետարապետի վիճակին արծաճանդէս կառավարել: Յովհաննէս եպիսկոպոսն Արշարունի, որ և հասաւ Թիֆլիզ գեկտեմբերի 18-ին:

Գ Լ Ո Ի Խ Ի.

Գարրիէլ վարդապետին տեղը Առաջնորդութեան համար Յովհաննէս Արքեպիսկոպոսին զայն ու ետ դառնալը:

Պատմութեանս ընթացքին մէջ ըստ բաւականին տեսնուեցաւ որ Անդրէաս եպիսկոպոսին այս վիճակս գալը թէպէտ դրսէն այնպէս կերևար՝ թէ վերադնն-

նութեան համար է, բայց զինքը չուղարկողին դիտաւորութիւնը այն էր որ վեճակին Առաջնորդութիւնը ձեռք առնու: Վերադննութիւնը այս հիման վերայ սկսելով, չաշտնի բան է որ Անդրէաս եպիսկոպոսը բաց ի դռն ինքն ուրիշ բան պիտի չգտնէր Գաբրիէլ վարդապետին կառավարութեանը մէջ: Եւ այնքան շտապեցաւ նա այս բանին՝ որ դեռ վեճակին միայն մէկ քաղաքին ու նորա գեղերուն գործերը հաղիւ թէ քննած՝ փութացուց իւր օղնակաւ Մովսէս քահանայն Սալազնեանց եւ չուղարկէ իջնիւթին, ինչպէս որ ասացինք որ երթալ իւր դատած ու տեսած, մանաւանդ թէ երեւակայած ու հնարած պակասութիւնները Սրբազան Կաթողիկոսին առջեւ դնէ: Գնաց այն քահանայն, եւ ինչպէս որ գիւրին էր գուշակել՝ կարողացածին չափ պարտաւեց ու պակտարակեց վեճակին կառավարութեան գործերը: Բաց յայնմանէ՝ այնպէս հասկացուց Կաթողիկոսին որ իւր թէ ոչ միայն Նախնիքեան ընտանիքները, այլ եւ բոլոր վեճակին ժողովուրդները ուրիշ Աստուծոյ կենդրին իրենց համար, եւ յանուանէ զԱնդրէաս եպիսկոպոսը: Եւ այս բանին ապացոյց ունէր ձեռքը Հայրապետեան կուսակցութեան մէկ խնդրագիրը, յորում հարկւրաւոր մարդիկ ձեռք դրած էին, շատը անդիտութեամբ, ոմանք ընտելութեամբ, եւ այլք խարդախութեամբ:

Սրբազան Կաթողիկոսը եթէ իսկոյն կատարէր նոցա խնդիրը, չաշտնի դուրս պիտի ելնէր իւր սկզբնական դիտաւորութիւնը, այսինքն թէ Անդրէաս եպիսկոպոսը ոչ թէ վերադննէ, այլ Աստուծոյ չուղարկած է. ուստի՝ հաւառակ կարծեաց եւ խորհրդոց բազմաց ի Սինոդականաց (ինչպէս որ հաւաստեալ գիտեմք), եւ խորհրդով երկու ծանօթ պաշտօնէից, որոշեց որ իւր նոր եպիսկոպոս ձեռնադրած Արշարունի Յովհաննէս վարդապետը գաց այս վեճակն իւրեւ ծանօթաւոր Աստուծոյ, այսինքն մինչեւ որ վերադննութիւնը վերջանայ. յետոյ Անդրէաս եպիս-

կոպոսը հաստատուի Առաջնորդ, իսկ Յովհաննէս Արեւիկեպոսոսը ետ դառնայ իջնիւթին:

Գեղտեմբերի 5-ին ճանապարհ ելան իջնիւթին նորընտիր Առաջնորդը եւ Սալազնեանց Մովսէս քահանայն, իրենց հետ բերելով Խարազեանց Յովսէփ վարդապետը՝ իւրեւ նոր Կոնստանտնուպոլսի նախանգամ: Նոյն ամսոյն 18-ին հասան սոքա Թիֆլիզ, ուր ժողովուրդեան մէջէն շատ խոհական անձինք խորհուրդ տուին եպիսկոպոսին որ չփութայ այն վեճակը երթալու, գուցէ ամօթով ետ դառնաւ կասէին՝ իւրեւ առանց Կայսերական հաւանութեան չուղարկուած: Բայց եպիսկոպոսը հարկ համարեցաւ Սրբազան Կաթողիկոսին հրամանը կատարել, ասելով. «Եթէ այս բանէս ամօթ մի պատճառի, զիս չուղարկողին է, եւ ոչ թէ ինձ»: Վերջապէս նոր տարւոյն (1865) յունուարի 16-ին ճանապարհ ելաւ Թիֆլիզէն նոյն վարդապետով ու քահանայով, եւ իտիանակ ուղղակի Թէոդոսիա դալու՝ ուր էր Առաջնորդական Աթոռը, գնաց Նախնիքեան, զոր կհամարէր իւրեւ վեճակին բերդին կամ պտուղին խրամատեալ մէկ մասը, յորում եւ արդէն գէթ կիսով չափ տիրապետել էր իւր ապագայ չաջորդը՝ Անդրէաս եպիսկոպոս, որ եւ այն միջոցին ընդունած կերեւի Վեհ. Կաթողիկոսէն Արեւիկեպոս ասուելու տիտղոսը՝ իւրեւ ի վարձ այնքան խռովութեանց զորս աւելցուց դժբաղդ Նախնիքեանի աշխարհականացն ու եկեղեցականացը մէջ:

Յունուարի 26-ին կհասնի նոր Առաջնորդը Սթամբուլ, եւ հեռագրով իմաց կուտայ Նախնիքեան Անդրէաս եպիսկոպոսին. իսկ նա կփութայ Հոգեւոր Կառավարութեան անդամներուն պատուիրել որ պատրաստուին արժանաւոր պատուով ընդունելու Յովհաննէս եպիսկոպոսը: Կարծեցեալ Հոգեւոր Կառավարութեան անդամներն եւ բաց հրամանագիր մի շննած՝ ստորագրել կուտան այն քահանայից, որոց իրենց նման

անկարգութիւնը և ընդդէմ օրինաւոր իշխանութեան անպատմութիւնը յայտնի էր, և իրենք քանի մի աշխարհականներով ու դպիրներով կերթան մինչև Մախին ասուած կայարանը, ուր կհասնի եպիսկոպոսը երկրորդ օրը, այսինքն 27-ին իրիկունը: Նախիջևանի Քաղաքապետը իմանալով եպիսկոպոսին հասնելը, միւս օրը՝ այսինքն 28-ին առաւօտը իւր կողմնակիցներէն մեծ բաղմութիւն հետք առած՝ կերթաց կառքերով մինչև քաղաքին ծայրը, կընդունի եպիսկոպոսը և կըբռնէ հանդիսով մինչև Մայր եկեղեցւոյն դուռը: Բայց ո՞ր էին այն Նախիջևանի վեց եկեղեցեաց զանգակներուն ձայները՝ որ ուրիշ ժամանակ օրինաւոր Առաջնորդի մի քաղաք մտած ժամանակները կհնչեցնէին բոլոր քաղաքը, ո՞ր էր այն հաղարաւոր ժողովուրդը՝ որ ծովու պէս կծիար այնպիսի ժամանակ փողոցներուն մէջ. և ո՞ր էին այն եկեղեցականները՝ որ Մայր եկեղեցիէն մինչև հարեւաւոր քաջ հեռու՝ ամենայն եկեղեցական զարդերով և փառաւորութեամբ ընդ առաջ կուգային Առաջնորդին, և շարականներով կտանէին կմտցնէին զինքը Մայր եկեղեցին, որոյ դռները կռնակի վերայ բացուած, և մէջը բոլոր ջահերն ու կերոնները վառուած՝ կարծես թէ գրկաբաց կընդունէր իրենց օրինաւոր Բարձր Գլխաւոր Առաջնորդը . . .

Կհասնին սոքա մինչև եկեղեցւոյն դուռը, և կտեսնեն զանգակները լուռ, դռները փակ: Նախանձաշող քահանայ մի և սարկաւազ մի կվայեն կերթան՝ կըարնեն դուռը ձեռքով ու դաւաղանով, բացող չեն գտներ, և ոչ ներսէն յայտնի ձայնով պատասխան մի թէ «Ո՛վ են սոքա զի բացից» ուստի և գլուխները կախած՝ կըառնան Քաղաքապետին և եպիսկոպոսին քովը, և նոքա կըաշուին կերթան իրենց տեղերը:

Հասկացաւ անշուշտ Յովհաննէս եպիսկոպոսը, նմանապէս Անդրէաս արքեպիսկոպոսը, թէ ուրեմն իրաւ

չէ՛ որ Նախիջևանի Բարձր ժողովուրդը, և այն տեղի Բարձր քահանաները տեղիէն ելնել իրենց ընկի և օրինաւոր Առաջնորդէն: Ուստի և նոյն իրիկունը, երբոր իրենց Առաջնորդին հաւատարիմ մնացող քահանայք բարի եկարի կերթան եպիսկոպոսին, կասէ նա հանդարտութեամբ՝ թէ «Մինչև որ Նախարանէն՝ այսինքն Ոստիկանէն հրաման չգայ, բանի մի պիտի չխառնուիմ»: Եւ սակայն զինքը բերել տուողները չէին կարող ժամանակ կորսնել, և ոչ Տէրութեան անելու կարգադրութեանը սպասել, յայտնի գիտեալով՝ թէ այն դաւուր կարգադրութիւնը չէր կարող իրենց հաճոյցը յարմար լինել: Ուստի համոզեցին փութացուցին որ առաջիկայ Կիւրակին, այսինքն յունուարի 31-ին կերթայ նստի Առաջնորդական Աթոռը, տիրապետէ վիճակին, և այնուհետև սպասէ Տէրութեան վճռոյն կամ հաստատութեանը:

Կերթաց եպիսկոպոսը կիւրակի օրը Մայր եկեղեցին, կհրամայէ որ այն օրը պատարագիչ լինի իւր վարդապետը, ինքը կանցնի կրողմի Առաջնորդական Աթոռը, հրաման կուտայ Սալադեան Տէր Մովսէսին որ ելնէ բեմն ու կարգայ Կաթողիկոսին կոնդակը, յորում կկմացնէր նա ժողովրդեան և ամենուն՝ թէ Գաբրիէլ վարդապետը իւր անկարգ կառավարութեանը համար, և այս և այն դրամական հաշիւներուն պակասութեանցը համար՝ մերժուած է այսուհետև Առաջնորդական իշխանութենէ, ոչ ոք պիտի ճանաչէ զինքը Առաջնորդ, և ոչ պիտի յիշուի նորա անունը եկեղեցիներու մէջ, այլ Սըշարունի Յովհաննէս եպիսկոպոսինը՝ որ Սըբաղան Կաթողիկոսէն յուղարկուած է՝ իբրև հաւատարմ և սեպհական Առաջնորդ վիճակիս Հայոց Նախիջևանի և Պետարապետի ժամանակաւորապէս. և եթէ քահանաներէն մէկը անհնազանդ գտնուի նորա հրամաններուն, իսկոյն պիտի լուծուի քահանայական կարգէն:

Կարգացողը ինքնին կարող է երեւակայել այն միջոցին Հակառակորդաց ուրախութիւնն ու ցնծութիւնը: Արդէն եկեղեցւոյն մէջ ոչ սակաւ շշուշ, ծիծաղ, բարկութիւն, դարմանք, Հակառակութիւն, ապշութիւն, դաշթակղութիւն, չիշոցք, Հայհոյանք, սպառնալիք, խրոխտանք, ամենուն երեսը և ամենուն բերանը կտեսնուին ու կլսուին. իսկ եկեղեցիէն որ դուրս կելնեն՝ անպատմելի կլինի այս բաներուս վերայ եղած խօսակցութիւնները, կռիւները, Հակառակութիւնները, նախատինքները, արհամարհանքները և այլն և այլն. վասն զի անկարգ գործողութեան պտուղը Հարկաւ բաղմաճիւղ և մեծամեծ անկարգութիւնք և խռովութիւնք կլինին միշտ, և ոչ երբէք խաղաղութիւն, Հանդարտութիւն և ոչք:

Որչափ մարդիկ գիտեմք որ այն օրը, այն ժամուն՝ Մայր եկեղեցիէն ելած ժամանակները իրարու Հետ դարմանքով և ամիշութեամբ խօսելով կասէին՝ Յմմաւուս գնացող Կղէովսեանց պէս. «Զի՞նչ գործ գործեցաւ յաւուրս յայտուի . . . մեք ակն ունէաք թէ նա է . . . » բայց քիչը կար նաև այն ժողովրդեան մէջ որ չգիտնար թէ արդարութիւնն ու ճշմարտութիւնը երբեմն կխաչուին ու կթաղուին, բայց և երեք օրէն չարութիւն կառնուին, — ինչպէս որ եղաւ:

Երեք օր անցաւ չանցաւ, Հեռագրական Հրամանագիրներ եկան Հասան Փեթերպուրիէն Ռոսթովի Բարեկարգապետին, որ Հասաւ կայծակի պէս Նախիջևան փետրվարի 4-ին, Հրամայեց Քաղաքագլխուն որ ժողովէ խնդրէ բոլոր ժողովուրդը՝ աշխարհականք և եկեղեցականք, և նորա ձեռքը տուաւ Բնդհանուր Կուսակալին այսինքն Քացկալու Սպարապետին Հրամանագիրը, որ կարգաց և Հասկացընէ ամենուն՝ թէ «Կայսերական «Հրամանով դրուած Առաջնորդը՝ միայն Կայսրը կարող է փոխել, և ոչ այլ ոք. ուստի ամէնքը պարտական են

«Այլադեան Գարրիէլ վարդապետը ճանաչել օրինաւոր Առաջնորդ վիճակիս, և ոչ զայլ ոք»: Եւ նորա առ Հատարակ աշխարհականք և եկեղեցականք՝ ո՛րը կամաւ և ո՛րը ակամայ՝ Հարկադրեցան պատասխանելու թէ «Արժան և իրաւ, այնպէս կճանաչեմք և այնպէս կընդունինք»:

Այսպէս վերջացաւ ահա Արշարունի Յովհաննէս արքեպիսկոպոսին երեքօրեայ Առաջնորդութիւնը, և Գարրիէլ վարդապետը իւր տեղը Հանդարտ նստած՝ Հեռագրական լուրերով միայն կիմանար Նախիջևանի մէջ պատահած այն մեծամեծ անցքերը:

Գ Լ Ո Ի Խ Ի Ա.

Գարրիէլ վարդապետին փետրուարի 19-ին հանած շրջաբերականը:

Այն դէպքերն որ 1864 տարւոյն վերջերը պատահեցան՝ այնքան նշանաւոր էին որ կարելի է Համարձակ ասել թէ նոցա նմանը չէ չիշատակուած մօտ ժամանակներս մեր ազգին եկեղեցական պատմութեանը մէջ: Վասն զի «Գեորգի Կալուդի» մի իւր ժողովրդեան մէկ մասովը գտնուելով մէկ Տէրութեան Հայատակութեան ներքեւ, չէր կամենար նորա օրինացը Հնադանդիւ, և իւր վարդապետներէն մէկուն ետեւէն տարնելով ընկած, թէ՛ բանիւ՝ թէ՛ գրով դատաւիտելէն՝ նախատելէն, անարգելէն ու հալածելէն յետոյ, նորա տեղը Առաջնորդ կուղարկէր իւր Արքեպիսկոպոսներէն մէկը: Կհասնի Արքեպիսկոպոսը վիճակին դուրստը քաղաքը՝ Նախիջևան, կմանէ Մայր եկեղեցին, մեծ Հանդիսով կարդալ կուտայ բեմին վերայ Հայրա-

պետական կոնդակ մի՛ լի ամենատեսակ ամբաստանութեամբ ընդգլխմ Առաջնորդին. իւր անունը չեղատակել կուտայ պատարագին մէջ, կ՛մանուցանէ քահանայից և ժողովրդոց՝ թէ Գաբրիէլ վարդապետը Կաթողիկոսին Հրամանաւ ձգուած է Իշխանութենէն, և ի՞նչը նշանակուած է նորա տեղը կառավարել Վիճակին Հայոց Նախիջևանի և Պեսարապիոյ: Վերան էրեք օր կանցնի՝ չանցնելը, Տէրութեան Հրամանաւ կ՛մանուցուի՝ նորա ներհակ՝ քահանայից և ժողովրդոց, թէ Վեհափառ Կայսրը զո՛ւ որ նշանակել է՝ նա՛ է Վիճակին Առաջնորդը, և նորեկ Արքեպիսկոպոսին Հրաման կուգայ Հեռագրով որ դառնայ երթայ իրեն տեղը: Այն ևս բաւական չէ. Կաթողիկոսին կողմանէ Վերադննել Հոգևոր Գործոց Վիճակին նշանակուած Անդրէաս Արքեպիսկոպոսին Կայսերական Հրաման կուգայ որ այն վերադննութիւնը դադրի, և Տէրութեան կողմանէ Յանձնաժողով մի (սօխի) գալ Նախիջևան, Կաթողիկոսական վերադննելներուն արածները քննէ, և մնացեալ վերադննութիւնը ինքը Յանձնաժողովը առաջ տանի՝ միայն մէկ պատգամաւոր (սփփուլ) մի ընդունելով Կաթողիկոսի կողմէն:

Ի՞նչ կասէին, ի՞նչ կմտածէին, արդեօք այս անցքերուն վերայ նոյն իսկ Նախիջևանի և Պեսարապիոյ Վիճակին ժողովուրդները, թող թէ ուրիշ տեղերու Հայերը: Արդեօք քանի՞ Հոգի կար մէջընդմէջ որ տեղով գիտնար, կամ թէ գիտնարու գիւրութիւն և կարողութիւն ունենար, այն դիպուածներուն բուն և իսկական պատճառները և ամէն պարագաները: Ո՞չ ապաքէն Հարիւրին մէկը չկար գիտցող, ընդհակառակն, մանաւանդ թէ Հարիւրին չիտունը պատրաստ էին գայթակղելու, զարմանալու, շփոթելու, և մնացեալը ամենաջարմար առիթ գտել էին՝ այն դիպուածներով իրենց Հակառակասելութիւնը ևս առաւել բորբոքելով՝ բարեմիտ ժողովրդոց սիրտը պղտորելու:

Այս ամէնը գիտնարով և չափանի տեսնելով Գաբրիէլ վարդապետը, Հարի Համարեցաւ շրջաբերական գրով մի խնայքնել Վիճակին բոլոր ժողովուրդներուն այն եղելութեանց պատճառներն ու պարագաները, բայց այնպէս որ թէ՛ պարզ ճշմարտութիւնը Հասկացուի, թէ՛ Տէրութեան իրաւացի կարգադրութիւնը խնայուի, և թէ միանգամայն Կաթողիկոսին պատուը պահուի: Եւ այսպէս պահպանուի, և առհասարակ ժողովրդոց գայթակղութիւնը բժշկուի: Միտքը դրած էր որ եթէ կայ ժամանակ մի՛ յորում Հարկաւոր է շրջաբերական գրով խօսիլ Հեռաւոր ժողովրդոց հետ ո՛ր և իցէ Առաջնորդի Համար, ահա այն էր ժամանակը նաև իրեն Համար. ուստի վերադարձ 19-ին (1865) Հրատարակեց հետագայ շրջաբերականը՝ Կոնստանտնուպոլսի ձեռքովը, պատուիրելով քահանայից որ Կիւրակի օր մի կարգան ի լուր ժողովրդեան:

«Յիսուսի Քրիստոսի Ծառայ Գաբրիէլ վարդապետ Այլաղան, «Տեղակալ Առաջնորդութեան Վիճակի Հայոց Նախիջևանի և Պեսարապիոյ.

«Շնորհապարզ Քահանայից և Քրիստոսասէր ժողովրդակա-

«նաց մերոց առհասարակ ողջոյն և օրհնութիւն ի Քրիստոս.

«Եօթնեմեան բոլորեցաւ ժամանակ՝ յորմէ հետե կամօքն.

«Աստուծոյ և Հրովարտակաւ ՕԳՈՍՏԱՓԱՌԻ ԻՆՔՆԱԿԱՆԻՆ ամե-

«նայն Ռուսաց Հաւատացաւ մերումն նուաստութեան տեսչու-

«թիւն Առաջնորդութեան Վիճակի Հայոց Նախիջևանի և Պեսա-

«րապիոյ, յորում պաշտաման և հաստատեցաւ ապա Հրամանա-

«գրովք Սիւնհոգոսին Ս. Էջմիածնի, յետ այնորիկ և դանաղան

«կոնդակօք նորընտիր Արքայան Կաթողիկոսին ամենայն Հայոց

«Տեսուն Մատթէոսի Ա:

«Ապաքէն ոչ անձանօթք են աղգես մերում ընդհանրապէս, և

«առանձինն հաւատացելոցդ այսր Վիճակի, ո՛րչափ ինչ գործե-

«ցաւն ի մէջ յայս միջոց ժամանակի օգնականութեամբ շնոր-

«հայն Աստուծոյ, և պաշտպանութեամբ մեծադօր Պետութեանն,

«յոգուտ և ի պայծառութիւն հօտիդ յանձն եղելոյ ի խնամն

«մեր. նորդութիւնք ասեմ եկեղեցեաց հնացելոց ի տեղիս տեղիս,

«և յայլս նորոց եկեղեցեաց կառուցմունք, անթթար պահպանու-

«Թիւն և բարեղարգութիւն կարգաց աստուածաշնորհութեան աւանդայն ուրեք ըստ հայրենաւանդ վարդապետութեանց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ. անխնձ և անընդհատ քարոզութիւն բաւնին Աստուծոյ առ հաւատացեալսդ յամենայն քաղաք և ի զիւղօրէս վիճակիս. բարեկարգութիւն ժողովրդական դպրոցաց արդէն եղելոց, և բացումն նորանոր վարժարանաց ի հրահանգութիւն մերազնեայ մանկուոյն. հաստատութիւն ազգայնոյ «Ուսումնարանի ի Թէոդոսիա հանդերձ տպարանաւ, և տպագրութիւն տխտանի գրեւոյ և ամառքի, և որ այլն ևս: Բայց «Թերևս ոչ ամենեցուն իցէ յայտնի և այն՝ Թէ որչափ ինչ արհաւիր կրեցաք կիրս մինչև ցայսօր առ ի կատար ածելոյ զայս բամենայն անհրաժեշտ պարտս պաշտաման մերոյ:

«Այլ և մեզ ևս շատ իսկ էր արդարեւ և ցանկալի բարեբաւտութիւն, եթէ կրեալքն ի մէնջ վերոք և տառապանք յայս միջոց ժամանակի և վասն այսր ամենայնի՝ միայնոյ ամենատես «և սրտազէտ Արարչին և եթ մնային քաջածանօթք. առ որ և շունիքն ասել հանապազ. «Ծառայք անպիտանք եմք, զոր պարտաքն առնել՝ արարաք, և առ ի նմանէ ակնունել երանական պատասխանելոյն՝ Թէ «Ազնիւ, ծառայ բարեւ և հաւատարմ. . . «միւտ յուրախութիւն Տեառն քոյ: Սակայն աւանդ. ստիպմք աւաստիկ և բռնադատիմք յողբալի հարկէ իրաց այժմու ժամանակիս՝ բռնադատել ստանալ ի լսելիս հաւատացելոցդ Քրիստոս սի կարճաւօտ բանիւ զգլխաւորս ի վշտակութեանց անտի մեւրոց՝ հանդերձ պատճառքն. և այս այնու մտօք և եթ՝ զի «Թերևս մարթապոք մերոյսանն ի բաց փարատել զտկարացն «գայթակղութիւնս, որոց Թերևս տեղի տուեալ իցէ՝ եթ ոչ «մերս գնացք ընդ սւմ և իցէ, դէթ այլոցն ընդ մեզ քաղաքաւ «վարութիւն:

«Քանզի մեք անդտին ի ժամանակէ անտի յորում՝ ԿԱՅՍԵՆ՝ «ԲԱԿԱՆ հրամանաւ կոչեցաք յԱթոռ Առաջնորդութեան վիճակիս, ցաւադին սրտիւ գտաք բունեալ ի նորն Նախնիքան զանհաշտ իմն և զվաղեմի հակառակութիւն՝ որով ժողովրդականք «քաղաքին այնորիկ պատուականի մաքառէին սաստիկապէս ընդդէմ իրերաց. Թշնամութիւն և հակառակութիւն ողբալի, որ «պատճառանք եկեղեցական դրամոյն Նախնիքանի՝ աւանդելոց «ի բարեյիշատակ Կաթողիկոսէն Ներսիսէ ի պահիստ ի ձեռս միոյ «ուրուք յիշխանաւորաց քաղաքին այնորիկ՝ ևս քան զևս սաստ«կացեալ, հուսկ ուրեմն յերկուս ոխերիմ կուսակցութիւնս պա«ռակտեալ էր զընակիչան, զմիոյ ազգի սերունդս սերելիս, և զմիոյ «եկեղեցւոյ որդիս հարադատս: Զայս հերձուած չարաբաստիկ և

զգայս վիճ՝ անակի՝ որ վասն դրամոյն եկեղեցականաց՝ միաբաւան և վաւերական հաւանութեամբ կողմանցն երկոցուն դաւարեցուցաք մեք և բարձաք ի միջոյ անդէն իսկ յամին 1858. «որոյ վասն և դռնութիւն և դրուատիս ոչ սակաւս ի Պետութեան և ի Սինդոգոսէն միանգամայն ընկալաք. և աներկմիտ «վստահութեամբ ակնունէաք այնուհետեւ՝ Թէ առատապէս կր«թեցին ի քաղաքին յայնմիկ բաղմաբեզուն արգասիք տերապար«զէն խաղաղութեան: Սակայն հակառակորդն ամենայն բարեաց «սատանայ յաջողեցաւ Թաղուցանել և պահել ի նմին քաղաքի «զխմբն հին դատելութեան և զնախանձու՝ իբրեւ զհուր ընդ «զաղաղաւ՝ ի սերտս ոմանց ի ընախցաց Նախնիքանի:

«Որոց տեսեալ ի վերջ կոյս 1859 ամին, և յորս յետ այնու«րիկ, զի ընտրութեամբ ազգին և հաստատութեամբ ԿԱՅՍԵՆ՝ «ՄԵՐԻ հրաւերեցաւ յԱթոռ Հայրապետութեան Հայաստանեայց «եկեղեցւոյ Սրբազան Արքեպիսկոպոսն Մատթէոս, որ հարկաւ «իմն անդէտ էր և անծանօթ ինդրոց և գործոց՝ որք յուզէին «ի ժամանակին յայնմիկ ի վիճակս վիճակս Ռուսաստանեայց Հայոց, «— ժամ պատեհ համաբեցան վերստին զբաւելոյ զնախնիքն եկեղե«ցական դումարաց Նախնիքանի՝ զաւարտեալն արդէն օրինաւոր «դատաստանաւ, և ամբաստանելոյ զմէնջ՝ որպէս Թէ ինքնակամ «և անհրաման յօրինաւոր իշխանութեանէ ի գործ՝ ածեալ իցէ մեր «զգրաման զայնոյսիկ ի պէտս ազգայնոյ Ռուսաստանիս. և այն«պէս իմն պարաւանդեալ պաշարեցին զմիտս Սրբազան Հայրապե«տին, և այնպէս զբաւեալ զարթուցին զնա ի վերայ մերումն «նուստութեան ի բարկութիւն, զի ամենայն համօրէն խոր«հուրդք մեր և բանք և գործք առհասարակ ի Թիւրն մեկնե«ցան ի նորին Սրբութեան: Որ և առանց իսկ արժան համարն«ւոյ արկանել զնոսին ընդ զգուշաւոր և օրինաւոր քննութեամբ «դատաստանի, վիճեաց և դատապարտեաց զամենայն գրով և «բանիւ և տպագրութեամբ:

«Այնուհետեւ անթերի և անկեղծ հաւատարմութիւն մեր առ «վարդապետութիւնս մերոյ եկեղեցւոյն, զորս յայտ յանդիման «ջատագովեաք և ճատագովեմք միշտ ընդդէմ՝ Հռովմէականաց և «նորադանդեց՝ պարսաւեցաւ ի հակառակորդաց անտի իբրեւ զհա«կաթորութիւն յայլ իմն դաւանութիւն զազգս մեր շրջելոյ: Վաս«տակիք մեր և աշխատութիւնք նուրեւալք ի փառս Աստուծոյ և «եթ և ի լուսաւորութիւն Ազգի՝ խոտեցան և անարդեցան իբրեւ «հնաբք՝ փաւամուրութեան և գործիք իշխանասերութեան. և ի կիր «առնուլն մեր ԿԱՅՍԵՆ՝ ԲԱԿԱՆ հրամանաւ զըրամն եկեղեցեաց վի«ճակիս ի կառուցումն և ի պահպանութիւն ազգայնոյ Ռուսաստան

«ընդհանուր և և՛ որպէս օրէն էր՝ ի բարեկարգութիւն այլոց ժողովրդական դպրոցաց այսր վիճակի, և ի նորոգութիւն նոյն խիւ եկեղեցեացն, անդոնեցաւ և դատաւարտեցաւ՝ նոյնպէս առանց դատաստանի՝ իբրեւ գլխաւորութիւն և զսեղանակապետութիւն:

«Զձուր տարապարտուց ջանակնար եղաք մեր մինչև ցայժմ՝ բազմութեամբ զընտանիք, — բայց միշտ խոնարհական բանիւք, — չանբասիր զանձն կացուցանել առաջի Սինհոդոսին Ս. Եփմածնի, և և մանաւանդ առաջի Վեհափառ Ատենայետի նորին. բանք ոսո՜ք խացն մերոյ և բանարկու արանց, ևս և անանուն գրութեանց անարգ և վատշուէր մարդկան յայլ և այլ քաղաքաց, հաւատարմադոյնք երեւցան յաջս նոցա քան զմեր ճշմարտախօսութիւնս: Զձուր տարապարտուց անձամբ խիւ հատեալ անցեալ «դատաւարական ուղին՝ որ ընդ մէջ է Թէոդոսիոյ և Եփմածնի, և յԱտենի կացեալ Վեհափառ Կաթողիկոսին երկրորդ անգամ՝ յամին 1863, արդարացուցաք զանձն մեր լիովն պատասխանաւորութեամբ յամենայն զոր ինչ յաւակնեալ էին հակառակորդքն մեր շինել զմերոյն անստեղծաւ փարդապետութեամբ և զանշահասէր դործովք և զզուլաւոր բանիւք՝ կարծիս և կասկածանս անձոռնիս և անյարեւս: Քանզի հասին և անդր զինի մեր պատգամաւորք առաքեալք ի հակառակորդաց անտի որ ի Նախիջևան. և ոչ միայն խտրան արկին նորա ձեռնադրելոյ զմեզ «Վեհափառ Կաթողիկոսին յեպիսկոպոսութիւն, — որ ոչ ըստ մեր բոլոր ինչ ցանկութեան սպասեալ լինէր, քաւ՝ լեցի. այլ ըստ բազում անգամ առաջարկութեան ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ, և ըստ ձեռոց խիւ բարեսէր խնդրադործութեանց, — այլ և յաջո՜ղ «ղեցան՝ չգիտեմք ո՛րպէս՝ տալ Սրբազան Կաթողիկոսին առաքել շտապաւ զմի որ յիւրոցն՝ զԱնդրէաս Եպիսկոպոս զինի մեր, ըստ երեւութիւն՝ իբրեւ Թէ ի վերադննութիւնն եկեղեցական դործոց վիճակիս, այլ իբրեւ ի փոխանակել զմեզ նոյաւ յԱռաջնորդութեան այսր վիճակի:

«Եկն եհաս Վերադննիչն այն, և փոխանակ զէս ուղիւ յԱռաջնորդական Ատեն այսր զիմելոյ, և աստէն տեղեկանալոյ շտապութեամբ ամենայն հանգամանայ տեսչութեան վիճակիս, «տարի մի ողջ և աւելի եկաց մնաց ի Նախիջևան, և այն ի խումբս «այնոցիկ ի հակառակորդաց Առաջնորդական իշխանութեանս մերոյ՝ որոց հրաւիրանաւ խիւ եկաւորեալ էր. և իբրեւ ի դործս «հոգեւորական Կառավարութեան տեղւոյն անգամ չկարաց դատել զԹեւրութեանն զորս խնդրէր, այսինքն է այնպիսի ինչ իր, «որ բաւականը իցին ի դատաւարտ առնել զմերս տեսչութիւն, «զարմանալի իմն համարձակութեամբ, և որպէս Թէ միշտ Կա-

թողիկոսական կոնգակաց զընտանիք, ձեռնամուխ եղև ի «պէսպէս դործս կառավարութեան վիճակիս, մինչև ի փոփոխել «ապօրինաւորապէս և զանդամս Հոդեորական Կառավարութեան «Նախիջևանի, հեռացուցանելոյ անտի զբահանայն արժանաւորս՝ զհաւատարմին երդման և անմիջական օրինաւոր իշխանութեան իւրեանց, և կարգելոյ ի տեղի նոցա քահանայս համբարեալս արդէն ըմբոսս դնացիւք իւրեանց, և անուանարկս ի «ժողովրդեան Նախիջևանի:

«Մինչդեռ մեր բողոք հարեալ ըստ օրինի զայս՝ ամենայնէ «առ Սինհոդոսն Սրբոյ Եփմածնի և առ Վսեմաւայլ Ոստիկանն «Ներքին Գործոց՝ սպասեալ մնայաք առ ի նոյննէ իրաւանց և «դատաւիճոյ, և ահա աղբ եղև մեզ՝ զի Հովհաննէս Արքեպիսկոպոս Արշալուծնի՝ կարգեալ ի Վեհափառ Կաթողիկոսին Առաջնորդ վիճակիս, դայ այսր ի Թէոդոսիա: Որ և եհաս ի 28 «Յունուարի ի Նախիջևան, և յՅՈՒՆՈՐԵՆ ամսոյ ի Մայր եկեղեցւոյ քաղաքին ետ ընթերցուլ ի լուր ժողովրդեան զկոնգակ «մի անձանիս մեզ մինչև ցայժմ, որով որպէս Թէ Սրբազան Կաթողիկոսն մեզ է զմեզ յԱռաջնորդական իշխանութեանէս յանձնելոյ մեզ հրամանաւ ՕԳՈՍՏԱՓԱՌԻ ԻՆՔՈՒԿԱԼԻՆ ամենայն «Ռուսաց, և կարգէ ի տեղի մեր առժամանակեայ Կառավարիչ «Վիճակիս զՀովհաննէս Արքեպիսկոպոս Արշալուծնի, պատուիրելոյ «զնորա անունն յիշատակել ի պատարագի և ի հասարակ աղօթս, և և նմա միայնոյ հնազանդել յամենայնի:

«ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆ տեսանելով՝ զի այս տնօրէնութիւն Սրբազան Կաթողիկոսին յայտնապէս հակառակ է 966 «չօրուածոյ Ա. մասին ԺԱ. հատորոյ օրենաց, որ ասէ. «ԶԹեւ «մակալ Առաջնորդս Լուսաւորչական Հայոց եկեղեցւոյ ի Ռուսաստան նշանակէ ԹԱԳԱԼԻՐ ԿԱՅՍՐՆ յեկեղեցական աստիճանաւորաց այսր դասնութեան. նորա կարգին և արձակին Բարձրագոյն Հրովարտաւոր (1) . . . և զի զկարգեալն ի պաշտօն ինչ «հրամանաւ ՎԵՀԱՓԱՌԻ ԻՆՔՈՒԿԱԼԻՆ՝ ոչ որ կարէ փոխել առ «անց հրամանն ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԱՓԱՌԻՈՒԹԵԱՆ, ի ձեռն վսեմաւայլ «Բնդհանուր Կուսակալին Նորոյն Ռուսիոյ Քոյնչպուր Սպարապետին՝ հեռադրական հրամանաւ յՅՈՒՆՈՐԵՆ փետրուարի պատուի-

(1) „Епархіальные Начальники Армяно — Григоріанскоі церкви назначаются ГОСУДАРЕМЪ ИМПЕРАТОРОМЪ, изъ духовныхъ сановниковъ сего исповѣданія. Они определяются и увольняются ВЫСОЧАЙШИМИ указами.“

«ընաց ժողովանորդի Բարեկարգապետին Ռոստովի Պ. Վասիլևիչի»
«Ժողովի և Նախնիքական, և և Ժողովի կոչեալ ղժողովուրդին և ղա-
«մենայն եկեղեցականս և ձեռն Քաղաքապետին և և Փետրուարի»
«ճանուցանել, զի ամենեքեան առհասարակ պարտին միմայն
«Առաջնորդ օրինաւոր ճանաչել յայսմ վիճակի ղկարգեալն
«Հրամանաւ ՕԳՈՍՏՍՖԱՌԻ ԻՆՔՆԱԿԱԼԻՆ, և ոչ զայլ ոք»

«Յաղաքս այսր ամենայնի անակնունելի և ծանր ծանր եղելու-
«թեանց՝ հարկ անհրաժեշտ համարեցաւ պատուէր հրամանի առ-
«նել առ հասարակ շնորհադարձ եկեղեցականացդ և համարէն
«աշխարհականաց յանձնելոց և խնամն տեսչութեան մերոյ, զի
«համենեքեան միտ զնկնելն և և զէպս յայտարար անվերջ պահպա-
«նութեան երեցունցս այսոցիկ կարեւոր գիտելեաց և անտարբեր
«եկանոնաց»

«Ա. Զի հաւատարմից կայցէք մնայցէք ամենեքեան ընդ մեզ՝
«օրինաց և հրամանաց ՕԳՈՍՏՍՖԱՌԻ ԻՆՔՆԱԿԱԼԻՆ ամենայն
«Ռուսաց, ընդ որոյ հովանաւորութեամբն տաւաղեմքս ողորմու-
«թեամբն Աստուծոյ, և որում երգուեալ եմք և մեք և դուք և
«ամենայն ոք ղերգումն հաւատարմութեան մինչև ցամառ»

«Բ. Զի հաւատարմից իցէք նոյնպէս ընդ մեզ յանձնել հար-
«տալութեան Մայր Աթոռոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, և և
«հիւսն հնադանդութեան արժանաժառանգ Աթոռակալի Ա. Հօրն
«մերոյ Գրեգորի Լուսաւորչին յամենայն խնդիրս և և վարդապե-
«տութիւնս հաւատոյ բացատրեալս և նմանէ հաստատութեամբ
«Սինչոգոսին Ա. Էքմիաճնի, և յամենայն ոք համաձայն իցէ
«Հայրապետական կանոնաց և կայսերադիր Օրենաց» Եւ

«Գ. Զի Առաջնորդ հարադատ վիճակիս այսորիկ ճանաչեցէք
«յորում ժամանակի և իցէ գնա միայն՝ որ կարգեալ իցէ կամ
«կարգելից ըստ օրենաց՝ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ Գերագոյն հրամանաւ, և
«ոչ զայլ ոք»

«Իսկ և ևնիք բանիցս յորդորեմք ղամենեան ղձեղ և
«սէրն Քրիստոսի՝ ներել միմեանց, շնորհել իրեաց, հեռի լի-
«նել յամենայն չարախօսութենէ և և ղըդուութենէ, և մանաւանդ
«և խառնելոյ և դործս և և խնդիրս՝ որք արտաքոյ իցեն ձեռքդ
«Իրաւանց և իշխանութեան և դատաւորութեան» Եւ որ առաւելն է
«քան ղամենայն, և մեք և դուք առհասարակ մաղթեսցուք վասն
«ազգիս մերոյ և եկեղեցւոյ սրբոյ ղժողոյն Աստուծոյ ղցանկալին
«խաղաղութիւն, որ և վեր է քան ղամենայն միտս և ղխորհուրդս,
«զի միեմարեայց ղանձնն ծառայից իւրոց՝ ընդունելով ղազա-
«չանս ամենայն սրբոց Հովուաց և Հովուապետաց Հայաստանեայց
«եկեղեցւոյ, և անցունցէ և մէնջ ղարգարեն ղցասումն պատու-

«Հասն յանցանաց մերոց, որ է ողին երկպառակութեան և նա-
«խանձու և հակառակութեան՝ ապականիչ և կործանիչ ազգի և
«եկեղեցւոյ»

«Տեղեկալ Առաջնորդութեան վիճակիս Գարրիէլ վարդապետ
«Այլաղեան»

«Յամի Տեառն 1865, և Փետրուարի 19,
«և և մերումն Թուարեւորութեան ՌՅԺԳ, և Մեհէկէ 7.
«Առաջնորդարանիս մերում որ և Թէոդոսիա քաղաքի»

Քիչ ժամանակէն իմացուեցաւ որ այս շրջաբերա-
կանը իւր նպատակին հասել է ամէն տեղ, վասն զի
անոյ վիճակին ամէն ժողովուրդներն ալ անորժեւով
հասկացել էին եղած անցքերուն ճիշդ պատմութիւնը,
և տարակուսողներուն տալեկապն ու գալթաղութիւնը
բժշկուել էր։ Բայց և զարմանք չէ որ այն շրջաբերա-
կանը անախորժ երեցած լինէր այնպիսի անձանց՝ որ
գլխաւոր՝ և դրեթէ միակ պատճառ էին այնքան շիտ-
թութեանց և խռովութեանց։ Եւ թէպէտ Նախնիքականի
մէջ գտնուողները՝ Տէրութեան երկիւղէն չհամարձա-
կեցան յայտնապէս ցուցանելու հրապարակաւ իրենց
տժգոհութիւնը այն շրջաբերականին դէմ, բայց Մոս-
քուա և Փեթերպուրի գտնուող և նոցա խորհրդակից
եղող Հայերէն ոմանք խիստ յայտնի արին իրենց տրժ-
գոհութիւնը, դժկամակութիւնը և զայրոյթը։ Նոքա
չբաւականացան՝ մեղադրանք և յանդիմանութիւն տա-
լով այն շրջաբերականը եկեղեցեաց մէջ կարգացող
եկեղեցականներուն, հապա նաեւ գանդատ գրեցին
Վեհափառ Կաթողիկոսին, ևս և ինչպէս որ կատուի՝
Վանմափաջ Ոստիկանին՝ Ներքին Գործոց։

Կարելի չէղաւ մեզ ձեռք ձգել այն մէկ քանի նա-
խանձայոց ջատագովներուն առ Կաթողիկոսն կամ
առ Ոստիկանն դրած բողոքին օրինակը, որպէս զի որոշ
Հասկացուէր թէ ի՞նչ ասած է Առաջնորդը՝ այնպիսի
բողոքման արժանի։ Բայց բերնի բերան անցած խօս-

քերէն աշտանս իմացուեցաւ՝ թէ նորա մեղադրել և բողոքել են՝ նախ այս բանիս համար, թէ ի՞նչպէս համարձակել է Գաբրիէլ վարդապետը, հասարակ վարդապետ մարդ, «Յիսուսի Քրիստոսի Ծառայ» և այլն վերնադրով շրջաբերական հանելու, որովհետեւ (երենց խելքովը) այդ վերնադրը սեպհական է եղել միայն Վաթուղիկոսաց աղգիս. ուստի և վարդապետին դրածը շրջաբերական չէ եղել, հապա Կոստան:—Չգիտեմ ի՞նչ պատասխան պիտի տային այն իմաստակները՝ եթէ հարցանէր մէկը երենց՝ թէ ո՞ր Վաթուղիկոսը երեւոյս սեպհականն է երբէք այդ վերնադրը, և եթէ Վաթուղիկոսական էր՝ ի՞նչպէս համարձակել են ու համարձակին միշտ մեր աղգին ո՞ր և ինչ վարդապետները նոյն վերնադրով օրհնութեան նամակները դրելու մէկուն մէկալին. և յա՛նումանէ՛ Ասպահանու և Վանայ վանահայր վարդապետները մենչեւ ցայսօր երենց շրջաբերական նամակներուն սկիզբներն այնպէս կրեն, «Յիսուսի Քրիստոսի Ծառայ . . . » Ուրիշ բան էր՝ եթէ վարդապետը իւր շրջաբերականին սկիզբը կամ մէջը չանուանէր ինքզինքը Տէրաւ աշտինքն Փոխանորդ Առաջնորդութեան, այլ Կաթուղիկոսական Հայոց, կամ գէթ Կաթուղիկոս—Առաջնորդ վիճակին Հայոց Նախնիքական և Պետաբապտոս:

Երկրորդ մեղադրանքը այն է եղել՝ թէ վարդապետը հասարակ արել է այն շրջաբերականով Վաթուղիկոսը կամ Վաթուղիկոսական իշխանութիւնը:—Յայտնի բան է որ այս երենց մեղադրութիւնն ևս պիտի չկարենային ամենեւին մէկ ապացուցով հաստատել. վասն զի, ինչպէս որ առաջ ասացինք, և ինչպէս որ ուշադրութեամբ կարդացողները ինքնին ալ կտեսնեն, այն դրուածքին մէջ չկայ և ոչ ի՞նչ որ Վաթուղիկոսին կամ Ս. Աթուոսն անպատուութիւն մի բերէ:

Երրորդ մեղադրանքը այս է եղել թէ ի՞նչպէս համարձակել է Առաջնորդը՝ կամ երեն Կոնստանտնուպոլսէն

հրամայելու որ այն շրջաբերականը եկեղեցեաց մէջ կարդացուէն յետոյ, Վեհափառ Կայսեր համար հանդիսաւոր մաղթանք կատարուի ըստ սովորութեան:—Չեմք կարծեր որ այս մեղադրանքն անողները կասկածանքի մէջ ընկած լինին անով՝ թէ մի՞ գուցէ Առաջնորդը ուղիւ է որ այնուհետեւ Ռուսաց Ինքնակալը ճանաչուի նաեւ Վաթուղիկոս ամենայն Հայոց և գլուխ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ . . . Ապա թէ ոչ, չեմք գիտեր թէ ի՞նչ կայ այդ դործողութեան մէջ մեղադրութեան արժանի: Պէտք էր՝ ընդհանրապէս՝ մտածէին Առաջնորդին հետ, թէ որովհետեւ այն պարագաներուն մէջ ևս չայտնապէս երևեցաւ Կայսերական կառավարութեան խնամքը և արթուն հսկողութիւնը ի վերայ բարեկարգ ընթացից արտաքին կառավարութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, ամենայն կերպով վայելուչ և պատշաճ էր հրապարակական շնորհակալութեան նշան մի ընծայել Վեհափառ Կայսեր՝ միաբանական մաղթանքով նորա կենդանութեանը համար: Թող որ պատահմամբ այնպէս հանդիպեցաւ որ Թէոդոսիոյ եկեղեցւոյն մէջ կատարուեցաւ այն հանդէսը փետրուարի 19-ին, այսինքն Կայսեր Գահակալութեան օրը. իսկ ուրիշ եկեղեցիներուն մէջ ևս արդէն տարին քանի՞ անգամ կատարուելով՝ ամենեւին վնաս մի չկար որ մէկ անգամ ալ աւելի կատարուի:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի Յ.

Խալիպեան Ոսումնարանին վերադնումիւնը, եւ Գաբրիէլ վարդապետին վերջին անգամ Նախնիքական երթալը:

Ինչպէս որ առաջ յիշատակեցինք, Վեհ. Վաթուղիկոսին նշանակած վերադնումութիւնը ոչ թէ նորա հա-

մար կենսաբանութեան Տէրութեան կողմանէ որ երբ թէ Գաբրիէլ վարդապետին գործողութիւնները պէտք չէ քննուին, կամ թէ Կաթողիկոսը իշխանութիւն չունի քննելու նորա կառավարութիւնը, Հապա միայն նորա Համար արգելուեցաւ Անդրէաս եպիսկոպոսին ու Սալադնեանց տէր Մովսէսին սկսած վերադննութիւնը՝ որ նորա իրենց պաշտօնին սահմանէն դուրս ելնելով՝ սկսել էին վիճակին կառավարութեանը խառնուել որով և ոչ սակաւ գանգատանաց և շփոթութեանց պատճառ եղել էին Նախիջևանի և նորա գեղերուն մէջ, ինչպէս որ Տէրութեան պաշտօնեաները ծածուկ և յայտնապէս տեղեկութիւն տուած էին Ներքին Գործոց Ոստիկանին: Ուստի և Հրաման եկաւ Փեթերպուրկէն՝ թէ ըստ ըստ Հաճութեան Վեհափառ Կայսեր, Անդրէաս եպիսկոպոսին սկսած վերադննութիւնը դադրի, և Յանձնաժողով մի սահմանուի՝ այն վերադննութեան Հետեանքները քննելու, և չետոյ վերադննութիւնը առաջ տանելու: Այս Յանձնաժողովոյն Նախագահ նշանակուած էր Կայսերական Համհարզ (Ֆլէշ—Արիւստ) Գալիլէին Գնդապետը, իսկ Անդամք՝ Ներքին Գործոց Ոստիկանարանին կողմանէ մէկը, և Նոր Ռուսիոյ Ընդհանուր Կուսակալին կողմանէ ուրիշ Աստիճանաւոր մի. բաց և Կաթողիկոսին կողմանէ ներկայ պիտի գտնուէր Յանձնաժողովոյն գործողութեանցը՝ նորանէ նշանակուած պատգամաւոր մի: Բաց յայնմանէ, Տէրութիւնը այս ևս որոշել էր որ Յանձնաժողովը առաջ թէողոսիոյ Խալիպեան Ուսումնարանին քննութիւնն անէ՝ առանց ներկայութեան Կաթողիկոսի պատգամաւորին, և չետոյ երթալ Նախիջևան՝ որ պատգամաւորին ներկայութեամբը կատարէ վիճակային կառավարութեան վերադննութիւնը:

Ապրիլի վերջերը եկաւ Հասաւ Յանձնաժողովը Թէոփուսի, և կանոնաւոր ու մանրամասն գրաւոր և բանա-

ւոր Հարցմունքներով տեղեկացաւ Խալիպեան Ուսումնարանին ամէն անցեալ և ներկայ պարագաներուն, մանաւանդ Հաշիւներուն: Մասնաւոր ուշադրութեամբ քննեց տեղեկացաւ թէ Ուսումնարանին սկզբնաւորութեանէն մինչև 1865 տարին եկեղեցական գումարներէն ո՛րքան ստակ գնացել է Ուսումնարանին և Տպարանին վերայ, ո՛րքան աշակերտաց Համար՝ ո՛րքան վարժապետաց և ծառայից ռոճիկ վճարուելով, աշակերտաց Հազուատն ու կերակուրը ի՞նչ կերպ տրուելով, և այլն և այլն: Եւ թէպէտ Յանձնաժողովոյն առ Ոստիկանին Ներքին Գործոց տուած տեղեկագիրը յայտնի չէ մեզ, բայց Հետեանքներէն կարելի է Հաստատութեամբ մակարեւել, թէ Նախ՝ Ուսումնարանին ընդհանուր կառավարութեանը, բարեկարգութեանը, ռոճոյն և ընթացքին ամենայն կերպով Հաւանութիւն ցուցուցել է. երկրորդ՝ մինչև ցայժմ եղած ծախքերուն մէջ չափազանցութիւն կամ վատնողութիւն ամենեւին չէ դատած. և երրորդ՝ թէ Ուսումնարանին Հաշուեկալութիւնը ա՛յս պակասութիւնը միայն ունեցել է որ Տէրութեան դպրոցներուն Հաշուեկալութեանը պէս որոշեալ և սահմանեալ ձևակերպութեամբ չէ եղած: Բայց այս վերջի դիտողութիւնը կամ պակասութիւնը անո՛վ կարդարանար նաև Յանձնաժողովոյն առջևը, որ Գաբրիէլ վարդապետը այն Ուսումնարանը Հիմնել և առաջ տարել էր իբրև աղփային առնչակալ ողորդ, և Տէրութիւնը Ուսումնարանին Հիմնական կանոններուն մէջ չէր ասած թէ Ուսումնարանին Հաշիւները այն լո՛ւրջ Խալիպեան պիտի ընտելին, կամ թէ ընաւ իսկ հաշիւ ասածդ պիտի տայ Ուսումնարանը՝ մանրամասն կերպով ո՛ր և ինչ Բարձրագոյն իշխանութեան: Յանձնաժողովոյն վերադննութեան նպատակը այս էր միայն՝ որ Հասակցուի թէ արդեօք Գաբրիէլ վարդապետը եկեղեցական գումարները չիրաւի գործածե՞լ է Ուսումնարանին վե-

րաց, և ո՞րքան դուժար, և ի՞նչ կերպով, և ահա այս տեղեկութիւնները լիովին հանդամանօք ընդունեցաւ ընդարձակ դերով, և դնաց Նախիջևան:

Ուսումնարանին վերադննութեան երկրորդական մէկ նպատակն ալ այս էր՝ որ Յանճնաժողովը Գաբրիէլ վարդապետին ու Պ. Խալիպեանին հետ խորհրդակցելով՝ մտածէ և որոշէ թէ արդեօք ի՞նչ կերպով կարելի է այն Ուսումնարանին ապագայ հաստատութիւնը ապահովել: Նւ որովհետեւ Պ. Խալիպեանն Նախիջևան էր, Յանճնաժողովը այն տեղը հրաւիրեց նաեւ զԱռաջնորդն, և նա խոստացաւ որ անպատճառ երթայ:

Մայիսի 9-ին Գաբրիէլ վարդապետը հասաւ շոգեհաւով Փայդան, ուր և լսեց Նախիջևանի հաւառակորդաց կողմանէ այն տեղը պատահած նոր ցաւալի անցքը, որ էր այս: Քաղկէն Գնդապետին Ռոսթով հասնելուն երկրորդ օրը նամակ մի կուգայ իրեն անանուն, չորում չանդուգն խօսքերով աղաքարութիւն կանէր գրողը՝ որ լաւ նաչի, Խալիպեանին և Ալիաղեանին խօսքերուն չխաբուի, Նախիջևանի եկեղեցեաց փողերը սաստիկութեամբ պահանջէ, Խալիպեանին պատրաստած կաշառքը չառնու, կողմնատիրութիւն չանէ և ալին, և գիտնայ որ այն նամակը գրողները շատուր են, և իրենց իրաւունքը պաշտպանելու համար մինչև իրենց արեւնը թափելու պատրաստ են: Գնդապետը խիտցն կհրամայէ Նախիջևանի Քաղաքադէստցն՝ որ առաջիկայ կերակին ըտրը հասարակութիւնը ժողովէ դաւառական դպրոցին սրահը, հարկաւոր բան մի ունիմ կասէ՝ ժողովրդեան իմացնելու: Հաւառակորդները կարծիք անելով թէ Գնդապետը ժողովրդեան դանդատները կուգէ լսել, կընան ուղտի որ կարելի է մեծ բաղմութիւն հաւաքել. մինչև դպրոցէն դուրս փողոցին մէջ ալ շատ մի տալլալաներ ու բեռնակիրներ ժողովելով խրատ կուտան նոցա որ երբ դպրոցին մէջի ժողովրդեան ձայները

լսեն, խիտցն իրենք ալ դըսէն աղաղակ վերցնելով կանչուըւտեն թէ «Մեր եկեղեցիներուն փողերը կուգեմք»:

Կերակի օրը ժամը 12-ին կուգայ կհասնի Պ. Քաղկէնը իւր ընկերներովը, բաց հետն ալ Ռոսթովի Բարեկարգապետը, և երկու շահաւոր: Ժողովուրդը այն պատրաստութիւնները տեսնելուն պէս՝ կըմքի, կհասկանայ որ բանը իրենց հասկացածին պէս չէ եղել: Ներս կմտնէ Գնդապետը, կապալըէ ժողովրդեան սաստիկութեամբ՝ որ ոչ ոք չհամարձակի իրեն առջևը բերան բանալու. կհանէ ծոցէն այն անանուն գիրը, բարձր ձայնով ու ծանր ծանր կիարդաց, և գրեթէ ամէն մէկ տողին հերքումն ալ ինքը բերնով տալէն չետոյ, ասով կվերջացնէ իւր խօսքը. «Այս գիրը, կասէ, պէտք էր որ ես այս տեղը պատըռտէի փճացնէի. բաց հարկ կհամարեմ ներքին Գործոց Ռատիկանին աչքին առջևը դնել, որպէս զի նա ալ հասկանա թէ «հա պալիսի քանէն Նախիջևանէն էլ քան Գնդապետն ու խիտցնը, այսպիսի ցած և անարժան փճախօսութիւններ»:

Հասաւ Գաբրիէլ վարդապետը Ռոսթով մայիսի 10-ին, ուր արդէն հաւաքուած կապալէին Նախիջևանի դէսաւոր իշխանաւորները, և ժողովրդեան մէջէն շատ մարդիկ. դնաց մտաւ հանդիսով Մայր Նիկեղեցին, և չետ ոտխրական աղօթից, բաց առանց ուրիշ անդամներուն պէս ատենախօսութիւն անելու, դնաց իրեն համար պատրաստուած օթեանը, ուր և նորէն եկան նորագաւուտը ողջունելու իշխանաւորը և եկեղեցականը:

Գաբրիէլ վարդապետին այս անգամ Նախիջևան երթալուն դէսաւոր նպատակն էր, ինչպէս որ ասացինք, Խալիպեան Ուսումնարանին ապագայ հաստատութեան և ապահովութեանը մեջոցները քննել, խորհրդակցելով Պ. Խալիպեանին ու Յանճնաժողովոյն հետ. ուստի և շատ անգամ տեսնուեցաւ հետերին,

և ընդարձակօրէն բացատրեց նոցա իւր կարծիքը՝ եօթը տարուան փորձառութիւնը օրինակ ունենալով:

Ուսումնարանը այն միջոցին 15,000 ռուբլի չափ պարտք ունէր այլ և այլ անձանց: Այս պարտքը Հարկաւ կամաց կամաց Հասել էր այն դումարին, զլիսաւորապէս երեք պատճառաւ: Առաջին՝ որ եկեղեցական փողերը չափին աւելի ծախուած էին եօթը տարուան մէջ ճրիպարժ աշակերտաց դաստիարակութեանը համար. ⁽¹⁾ որով և ետքի երկու երեք տարիները քիչ արդիւնք եկած էր Եկեղեցիներէն: Երկրորդ, Ուսումնարանին կառավարութիւնը քաջած հալածանքներուն համար, նմանապէս և Խրեմու ժողովրդոց այն տարիները շատ ձախորդութիւններու պատահած լինելուն պատճառաւ, թոշակաւոր աշակերտաց թիւը քանի զնացել պակասել էր: Նւ երրորդ, շատ թոշակաւոր աշակերտք մինչև այն ժամանակը իրենց թոշակները ամբողջ վճարած չէին. և այս անվճար մնացած թոշակներուն դումարը մինչև 4500 ռուբլի կհասնէր:—Արդ Գաբրիէլ վարդապետին կարծիքը այս էր՝ թէ Ուսումնարանին ապագայ հաստատութեանը համար կարելի չէ կարգադրութիւն մը անել՝ մինչև որ նախ այս 15,000 ռուբլի պարտքը չվճարուի: Յանձնաժողովն ալ իրաւունք տուաւ վարդապետին, նմանապէս և Պ. Խալիպեանը. բաց թէ ուստի պիտի վճարուի այս պարտքը՝ ամենեւին չաչտնի չեղաւ. վասն զի Առաջնորդին ձեռքը եկեղեցական փող չէր մնացած՝ Ուսումնարանին համար գործածելու. Պ. Խալիպեանն ևս ասեր թէ «նա արդէն

(1) Եկեղեցական փողերուն չափէն աւելի փնայածին փութաւոր պատճառն այն էր որ չորս տարի, այսինքն 1858-էն Տիպէ 1862, չափն պարտքի: Խալիպեանն ասին անուանով ուսումնարանին հետ իր լիութեան ասին ուսումնարանին հետ՝ Եկեղեցական փողերով, ասանց Պ. Խալիպեանին փող չէ ասանելու: Տե՛ս ի վերջ Պատմութեան Գրքի Գլուխ 9:

այնչափ ծախք արել Ուսումնարանին վերայ որ կարողութիւն չունիմ այդ պարտքը վճարելու: Նւ այս աւան ծախքին էին նախ 50,000 ին տեղը 150,000 արծաթ՝ որ շէնքին վերայ գործածեց, երկրորդ՝ ասան հապարդ առած 6300 տեսեալին հողը՝ զոր յետոյ թողուց Ուսումնարանին. և երրորդ՝ ուրիշ ծախքեր:—Նոյն պատճառաւ յետ կեցաւ նաև սուրբ Խաչ վանքին մէջ կանգնել խոստացած եկեղեցական դպրոցը շինելէն, ևս և Ուսումնարանին մէջ զատ եկեղեցի կանգնելու խորհուրդը մինչև ցայժմ ուշացուց, և դուցէ լալորովին մէկըլի դրաւ:

Այս խնդիրը այսպէս անորոշ ձգելու ստիպուած, մտածեցին թէ անպատճառ հարկաւոր է այնպէս հաշուել Ուսումնարանին մուտքը և ծախքը, որ նախ դառնուի մէջը դոնէ 40 լիաթոշակ աշակերտ, այսինքն ամէն մէկը 250 ռուբլի վճարող երկրորդ՝ Պ. Խալիպեանը տայ ամէն տարի 20 ճրիպարժ աշակերտի համար 5000 ռուբլի. երրորդ, վիճակիս եկեղեցիներէն ևս առնուի ամէն տարի 30 աշակերտի համար 7500 ռուբլի: Յանձնաժողովը յոյս ունէր որ Տէրութիւնն ալ երբ որ լաւ հասկանայ Ուսումնարանին մեծամեծ օգուտները, ինչպէս որ Յանձնաժողովոյն անդամները լաւ հասկացել էին, դուցէ կոթարի 5 կամ 6 հազար ռուբլի ալ իւր կողմանէ ընծայելու տարուէ տարի. որով Ուսումնարանին մէջ 110 կամ 120 աշակերտ կընային դաստիարակուիլ՝ առանց դրամական նեղութեան: Այս վերջին առաջարկութեանն ևս յօժարացաւ վարդապետը, բաց աճապարեց վերայ բերելու թէ «Տէրութեան այդպիսի մէկ նպատակ է հարկէ շնորհակալութեամբ կընդունի Ուսումնարանին կառավարութիւնը. Տիպէ լի անով իւր ազատութիւնները ամենեւին չկորսնցնելով. ապա թէ ոչ, նորա գոյութիւնը հիմնական պայմանները կարող են փճանալ:»

Այս խնդրոց վերայ, ինչպէս որ ասացինք, շատ խօսակցութիւններ եղան ընդ մէջ վարդապետին, Պ. Խալիպեանին և Յանձնաժողովոյն, և որոշուեցաւ որ ետքի կարգադրութիւնը կամ վճիռը սպասուի Ներքին Գործոց Ոստիկանէն:

Առաջնորդը այս վերջին անգամ 15 օր միայն կեցաւ Նախընտան, և այնտեղի Հոգևոր Կառավարութիւնը որ փակէր՝ չբացաւ, որովհետև Կաթողիկոսէն նշանակուելու պատգամաւորը դեռ չէր եկած, և ո՛վ դալիքն ալ յայտնի չէր: Միայն մէկ քանի եկեղեցականներու այն միջոցներուն ըսնած ընթացքին վերայ դատաստաններ արաւ առանձնաբար, զոմանս խրատեց, ոմանց յանդիմանութիւն տուաւ, և մէկ քանիին ըմբոստութեանը տրուելու պատիժները Կոնստանտնուպէն յուղարկելու եղաւ: Եւ ինքը մայիսի 24 ին դարձեալ շոգենաւով Ռոսթովի ու Քաջդանի վրայէն դարձաւ Թէոդոսիա:

Իսկ Անդրէաս Նախկոպոսն, որ այս անգամ Առաջնորդին հետ չտեսնուեցաւ, արդէն Մայիսի 18 ին ճանապարհ ելել էր դէպի Էջմիածին, հետը տանելով նաև Սալադնեանց Տէր Մովսէսը:

Գ Լ Ո Ւ Մ Ի Գ.

Խալիպեան Ուսումնարանին կառավարութեան եւ ընթացքին փոփոխութիւնը :

Խալիպեան Ուսումնարանին համար 1865 ուսումնական տարին շատ նշանաւոր եղաւ. վասն զի նորա մէջ վերջացաւ ըստ իմիք իւր նախնիքն և հիմնադրութիւնը, և սկսաւ ուրիշ վիճակ և դրութիւն՝ դուրսէն աւելի հաս-

տատուն և զբամական կառավարութեան կողմանէ աւելի ապահով. թէպէտ և ներքին կարգադրութիւնը 1866 տարւոյն վերջերն ևս տակաւին չձեացաւ:

Վերատեսուչ վարդապետը Նախընտանէն դառնալով՝ հրամայեց որ Ուսումնարանին տարեկան հարցաքննութիւնները շուտով սկսին և վերջանան, այնպէս որ յունիսի 18-ին աշակերտաց մեծ մասը ճամբայ դըրուեցան, ոմանք իրենց ուսումը լրջորովին աւարտած, և ուրիշները հանգստեան ժամանակը իրենց տները անցընելու մտքով արձակուած, և մնացին Ուսումնարանին մէջ միայն 25 աշակերտք:

Յունիսի 19-ին գիր մի գրեց Առաջնորդը Պ. Խալիպեանին, և այս արձակուրդը ծանուցանելէն յետոյ՝ կինդըքը որ նա որոշ կերպով պատասխանէ իրեն հեռագրով՝ թէ միտք ունի՞ արդեօք Ուսումնարանին պարտուց ամբողջ և այժմէն հատուցուելուն ճար մի անելու իւր քսակէն և կամ փոխառութեամբ, որպէս զի՝ կասէր՝ ես ալ ըստ այնմ դիտնամ անելիքս. այսինքն և թէ այն 15,000 ըուպլի պարտքը չվճարուի, մնացած 25 աշակերտներն ալ իրենց տները ճամբեմ, և արդէն զնացողներուն իմացընեմ որ չգառնան չգան նորէն. Ուսումնարանը առ ծանալ՝ թէ փակեալ համարուի, և Ներքին Գործոց Ոստիկանին այս բանիս վերայ տեղեկութիւն տրուի:

Պ. Խալիպեանը պատասխանեց հեռագրով՝ թէ Ուսումնարանին պարտքերը վճարելու կարողութիւն չունիմ, ինչպէս որ նամակով ալ պիտի իմացընեմ: Այն նամակին ալ սպասեց վարդապետը մէկ ամիսի չափ, և նոյնպէս բացասական խօսքեր ընդունելով՝ դրեց Փետրուարի Քալիլին Գնդապետին (որ Կաթողիկոսի պատգամաւորին ուշանալուն պատճառաւ՝ Տէրութեան հրամանովը Մայրաքաղաքը դարձել էր) և պարտքին հանգամանքը բացատրելէն յետոյ, կինդըքը որ

Ներքին գործոց Ոստիկանին որոշումը ընդունել և իրեն իմացընէ:

Այն միջոցին Պ. Քալեքինը արդէն Ոստիկանին Հետ տեղն է տեղը խօսած լինելով Ուսումնարանին ներկայ և ապագայ վիճակին վերայ, Տէրութիւնը հաւանել էր այսպիսի կարգադրութիւն մի անել Ուսումնարանին ապագայ տնտեսական կառավարութեանը համար: Տէրութիւնը տալ Ուսումնարանին ամէն տարի 11,000ր. ⁽¹⁾ 30 աղքատ հայ աշակերտաց համար՝ որ դրսի երկերներէ, մանաւանդ արեւելքէն առնուին. Պ. Խալիպեանը տալ 4500 ր. 30 Խալիպեան սաներու համար. վիճակիս եկեղեցիներէն առնուի տարին 3000 ր. 12 աշակերտի համար. մնացած քառասուն կամ աւելի աշակերտները ամէնքն ալ լինին լիաթոշակ:

Եւ որովհետեւ Վ. Կաթողիկոսին կողմանէ պատգամաւոր յուղարկուեցաւ այն օրերը Սալադնեանց Տէր Մովսէս աւագ քահանայն, Քալեքին Գնդապետն ալ իւր ընկերներովը դարձաւ եկաւ Ռոսթով, և սկսաւ վիճակին գործոցը վերադննութիւնը առաջ տանիլ: Հեռադրով իմացուց Առաջնորդին՝ թէ «Ուսումնարանին պարտքերուն վճարման ճարը մտածուած է, և շուտով անձամբ կըացատրեմ ձեզ. կենդանի որ Ուսումնարանը փակելու կարգադրութիւն մի չանէք»: Միանգամայն Պ. Խալիպեանին հետ ևս այս բաներուս վերայ անձամբ խօսել էր. որով և նա ուրախութեամբ կճանուցանէր վարդապետին դրով՝ Տէրութեան արած առատաձեռնութիւնը, և իւր անունը ունեցող Խալիպեան Ուսումնարանին այն կերպով հաստատութիւն առնուլը:

(1) Այս գումարին հիմն էր նաեւ այն՝ որ վիճակին էլեղեցիներէն դուրսարէն էր Գարին 3000-էն աւելի էջմարի սպասել. երկրորդ որ Խալիպեանը Գարին 4500-էն աւելի բան Գարին էմա՛ չուներ:

Այս լուրին հետ մէկ տեղ լսեց յանկարծ Գաբրիէլ վարդապետը օգոստոսի 22-ին թէ ինքը Կալսերական վճռով արձակուել է (յուլիսի 16-ին) Նախիջևանի և Պեսարապիոյ վիճակին կառավարութիւնէն: Չղարմացաւ նա այս բանիս, վասն զի գիտէր թէ այն միջոցին ինչ սաստիկապահանջ դրութիւններ արած էր Վ. Կաթողիկոսը առ Տէրութիւնն, և իւր հակառակորդները ինչ կարգէ դուրս դործունէութեամբ կաշխատէին իրեն դէմ: Բայց չիրաւի զարմացաւ մեծապէս՝ երբոր երկու օր վերջը իմացաւ հեռադրով թէ Մատթէոս Կաթողիկոսը նոյն օրը օգոստոսի 22-ին՝ վախճանել է Ս. Էջմիածին՝ կարճատե հիւանդութեամբ, առանց լսելու դոնէ Գաբրիէլ վարդապետին պաշտօնէ հանուելուն աւետիսը:

Մինչդեռ կապասէր վարդապետը իմանալ՝ թէ Ուսումնարանին վիճակը ինչ պիտի լինի, լսեց որ արձակուել է ինքը նաեւ նորա վերադառնութիւնէն, ու Պ. Խալիպեանին և Քալեքին Գնդապետին առաջարկութեամբ՝ Ուսումնարանին առժամանակեայ կառավարիչ որոշուել է ու Թէոդոսիա ևս հասել է Տիգրանեան Պ. Սարգիսը, որ առաջ Տեսուչ եղած էր Ուսումնարանին:

Քիչ ժամանակէն եկաւ Թէոդոսիա նաեւ Յանձնաժողովը՝ Կոնստանտնուպոլիսի գործերը քննելու, և այն միջոցին, այսինքն սեպտեմբերի 17-ին՝ Գաբրիէլ վարդապետը բոլորովին քաշուեցաւ Ուսումնարանին կառավարութիւնէն. իսկ հոկտեմբերի 12-ին, — ճիշդ այն օրը՝ յորում Եօթը տարի առաջ կատարուած էր Խալիպեան Ուսումնարանին բացման հանդէսը, ⁽¹⁾ օրինաւոր ցուցակով յանձնեց վարդապետը Պ. Տիգրանեանին Ուսում-

(1) Տե՛ս էջ 53:

հարանը, հորա հաշիւները, տպարանը, և հորա ամէն գործիքները հանդերձ գրասենեկով:

Այս անցքերուն պատճառով թիւնը՝ ո՛րքան ալ կարճառօտ կերպով դուռած է այս տեղ, եթէ մէկը ուշադիր և անհառ մտքով կարդայ, չգիտեմ ի՞նչ պէտք է ասէ այն իմաստակաց, այն սոսկալից արհեստի ուր Գաբրիէլ վարդապետին վերայ վերջին կամ ի՞նչ յանցանք և պաշտօնով թիւն այս կղնեն ուր իրը թէ նա Խաչիկեան արհեստի ուսուցիչն էր: Սակայն Տէրութեան ձեռքը . . . Ի՞նչ պիտի ասէ, եթէ ոչ այս. «Ոչ գիտէք զի՞նչ խօսիք, և ոչ վասն որո՞յ իրաց պնդեալ էք.» ձեր չգիտցած՝ չհասկացած բանին վերայ կխօսիք ու կհակառակիք. տղէտ էք, խեղճ էք, բայց և յանդուգն ու կամակոր—արժանի չէք պատասխանուիլ: (1)

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի Գ.

Նախիջեւանի եւ Պետրոպոլիոյ վիճակին վերադնութեան
վերջնորոշումներ:

Ըստ կարգադրութեան Ոստիկանարանին՝ Ներքին Գործոց՝ Յանձնաժողովը հրաման ընդունել էր որ ամփոփէ վիճակին վերադնութիւնը միայն Կոնստանտնուպոլիսի գրամական հաշիւները քննելու. ուստի և սեպտեմբերի սկիզբէն մինչև հոկտեմբերի վերջին օրը անխոնջ և անդադար աշխատութեամբ այս քննութեան ետէք եղաւ:

(1) Վերջնական արդիւնքներու մէջ հասնել իջնու հարկուոր հաստատութեան և Յանձնաժողովը. ի վերջ Պատմութեան:

Կոնստանտնուպոլիսի գրադիւնները գրեթէ ամէն օր՝ առաւօտէ մինչև իրիկուն՝ ռուսերէն կը թարգմանէին ու կը ցատրէին Յանձնաժողովոյն առջև՝ բովանդակ Մտեալ և Նշալ գրամական թղթոց տետրակները, և նոցա վերաբերեալ օրադրութիւնները, յայտարարութիւնները, հրամանադրերը, 1858-ին սկիզբէն մինչև 1865-ին հոկտեմբերի 30:

Յանձնաժողովը իւր այս զգուշաւոր՝ մանրակրկիտ և անհառ քննութեամբ այս մեծ պաշտօնով թիւնը դասարան Կոնստանտնուպոլիսի մէջ, որ այն ութ տարուան հաշիւները համառօտ հաշուէլութեամբ և անսխալ ճշգրտութեամբ չեն գրուած, մանաւանդ առաջին տարիները, այլ քանի մի տեղ կրկնութիւններ կան, մէկ քանի տեղ զանցառութիւններ, քանի մի տեղ ալ օրադրութեանց և յայտարարութեանց պաշտօնութիւններ: Բայց միանգամայն այս ևս հասկացաւ թէ օրինաւոր և կանոնաւոր հաշուէլութիւն՝ Տէրութեան պահանջած ձևերովը՝ ոչ երբեք եղած էր այն Կոնստանտնուպոլիսի մէջ. և թէ ո՛րքան ալ կանոնաւորութիւն կերէի՝ այժմայն Պատմութեան և Կոնստանտնուպոլիսի մէջ է հասնել հետեւի: Դիտելու բան մի ևս այս էր, և Յանձնաժողովը լաւ հասկացաւ, թէ Կոնստանտնուպոլիսի գրեթէ յանդամներէ, և հմուտ Ատենադպրներէ: Այս պաշտօնութեան ևս արդարացուցիչ պատճառները հասկացաւ, որոց դիտարան էր Թէոդոսիոյ մէջ վարդապետներ և աւելի քահանաներ ունենալուն դժուարութիւնը, ևս և Առաջնորդին խտրութիւնը ընդդէմ կաշառակերութեան պաշտօնէն և այլն:

Այս ամենայն պաշտօնութիւններով հանդերձ՝ տեսաւ և վիպեց Յանձնաժողովը, գրամական հաշիւները քննելով, որ բովանդակ ութ տարուան մէջ եկեղեցական գումարաց և վիճակային արդեանց Մուտքն և Նշքը գրեթէ հաւասար են, մինչդեռ չարախօսները այն

պէս Հասկացուցեր էին Վ. Կաթողիկոսին, և նա այնպէս դրած էր Տէրութեան, որ իւր թէ 50 կամ 100 կամ նաև 200 Հազար բուպլի բաց կայ, որ Գաբրիէլ վարդապետը վատնել է, փճացուցել է և կամ կերել է: Բայց արդարութիւնն Աստուծոյ չթողուց որ մարդկային անիրաւութիւնը չաղթանակէ մինչև իսպառ, այլ Տէրութեան միտքը ձգեց նշանակել անկողմնասէր անձինքներէ բազմացեալ Յանձնաժողով մի՝ որ ճշմարտութիւնը դուրս ելնէ:

Իրաւ է որ Յանձնաժողովը Կոնստանտնուպոլիսի Մտից և Նէից Հաշուեմատեանները մանրամասն քննութեամբ աչքէ անցընելէն չետոյ, գտաւ որ Մուտքը Նէքէն աւելի էր 6160 բուպ. և 33 քով: Բայց այս գումարին ևս տեղը դիւրաւ գտնուեցաւ. վասն զի զանազան դումարներ կային Կոնստանտնուպոլիսի անուսովն եկած այլ և այլ ժամանակ, որ անցուած էին Մտից կամ Արդեանց Հաշուեմատեանը, բայց Նէից կամ Ծախուց Հաշուեմատեաններուն մէջ չէր գրուած նոցա դիմացը, ինչպէս որ Հարկը կպահանջէր, թէ այս գումարը տրուեցաւ Առաջնորդին, թէպէտև Առաջնորդը արդէն ընդունել և Խալիպեան Ուսումնարանին կամ նոյն իսկ Կոնստանտնուպոլիսի վերայ խարճել էր: Նւ այսպիսի ատենական զանցառութեամբ ծախս չգրուած փողերուն դումարը ոչ թէ վէջ հաւար, այլ և 12 Հազարի կհասնէր: — Յանձնաժողովը այս բացատրութիւնը լսելով և ապացոյցները աչքին առջևն ունենալով, ուրախակից անգամ եղաւ վարդապետին:

Մէկ պահասութիւն մի միայն կերենար Յանձնաժողովոյն կազմութեանը մէջ, որ էր Սալադնեանց Տէր Մովսէսին պատգամաւոր (Տէփու-Խալի) ընդունուելը. վասն զի նա առաջին վերադննիչներէն մէկը լինելով՝ չէր կարող պատգամաւոր նշանակուել ըստ օրինի այն Յանձնաժողովոյն մէջ՝ որոյ առաջին պաշտօնն էր՝ Անդրէաս

Նպիտոպոլսին արած վերադննութեան Հետեանքները քննել: Սակայն այս պահասութիւնն ալ իւր օգուտը ունէր այս կողմանէ, որ Հակառակորդները չկարենան ասել՝ թէ Յանձնաժողովը կողմնասիրութեամբ կամ թուլութեամբ կատարեց իւր պաշտօնը, և պատգամաւորը նորա Հետ Համաձայնեցաւ ամէն բանի մէջ:

Նոյնմբերի սկիզբէն ճանապարհ ելաւ Յանձնաժողովը, և իւր բաղնաթերթ տեղեկագրոյն մէկ օրինակը տարաւ Փեթերպուրի, միւսը չուարկեց Նոր Ռուսիոյ Լյուդհանուր Կուսակալին, և երբորդ՝ Կաթողիկոսին պատգամաւորը Հետը տարաւ և Ս. Էջմիածին:

Մինչև 1866 տարւոյն օգոստոսի 10 յայտնի չէր թէ Ներքին Գործոց Ոստիկանարանը ինչ գատողութիւն կամ վճիռ արած է վերադննութեան Յանձնաժողովոյն եղբակացութեանը վերայ: Նւ ահա այն օրը առաւ վարդապետը Նոր Ռուսիոյ և Պետարպոլից Կուսակալէն. կէս պաշտօնական գիր մի՝ օգոստոսի 5-ին գրուած, յորում կասէր թէ՝

«Ներքին Գործոց Ոստիկանը ծանոյց ինձ Յուլիսի 16-ին, Թ. «84, զրովր թէ ըստ Խոնարհական առաջադրութեան յաղագս «եզրակացութեանց աշխատութեանց Յանձնաժողովոյն կարգելոյ «վասն վերադննութեան վեճակին Հայոց Նախնիքեանի և Պետարպոլից, Վ.Ն.Ս.Փ.Ս.Ս. ԿԱՅՍՐԻ Բարձրագոյնս Հրամայել բարեհաճ «ճիշտաւ որ փախուի այն Յանձնաժողովը, և այնպիսի ճանապարհ «բռնուի որ այն անկարգութիւններն որ Յանձնաժողովը գտած է եկեղեցական ստացուածոց տեսչութեանը մէջ՝ շտկուին: Այլ «և ի նկատի ունենալով ձեր ունեցած աշխատութիւնները՝ Կայ- «սերական Հաւանութեամբ Խալիպեան Ուսումնարանը բացուել- «լուս վերայ, խորհրդակցութի Կովկասու Վսեմափառ Փոխարքային «ու Փոխանորդի Կայսերական Ստենագրքին (Վեչէ-սնիցկէ) Հետ՝ «թէ օգտակար չը՝ ճանչցուի արդեօք թողուլ զձեզ առանց այլ «ևս Հետամտութեան, միայն եթէ լրացնէք այն գումարը «(6160 բ. և 33 բ.) որ Յանձնաժողովոյն Հաշուովը կպահար:»

Գաբրիէլ վարդապետը պատասխանեց Կուսակալին՝ թէ ինքը մէկ կողմանէ կարողութիւն չունի այն գումար

մարը վճարելու, մէկ կողմանէ ալ կկատկածի ու կզարմանայ որ իրեն այս դումարին համար 1865-ին հոկտեմբերի 27-ին 564 թուահամարով տուած բացառութիւնը ինչպէս վերաբերէ Վսեմափայլ Ոստիկանին մտադրութեան:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի Ե.

Նշուողար Արքեպիսկոպոսին Նախիջեանի եւ Պետապոյ վիճակին կառավարիչ դրուիր:—Երեւանի Յաջորդութեան Գարրիէլ վարչապետին առաջարկուիր:

Գարրիէլ վարչապետին առաջնորդութենէ արձակուելուն վճիռը ելած էր, ինչպէս որ տեսանք, 1865-ին յուլիսի 16-ին: Այս վճիռը կարգաց նա լրացրաց մէջ օգոստոսի 22-ին,—Մատթէոս Կաթողիկոսին վախճանած օրը,—և իստեք տուաւ Աստուծոյ որ աղատեցաւ այն անտանելի նեղութիւններէն որ քաշել էր ռաբբին: Բայց որովհետեւ ըստ օրինաց ոչ ոք կարող է թողուլ իւր պաշտօնը՝ մինչև որ իրեն տեղը նշանակուած նոր պաշտօնատէրը չգայ ու չընդունի իրմէ ամենայն դորձ և խնդիր, հարկ եղաւ որ Գարրիէլ վարչապետը ահա՛ մայ կամօք շարունակէ վիճակին կառավարութիւնը այլ ևս ինը տասը ամիս, սպասելով իւր յաջորդին գալըս տեսնը:

Վեկտեմբերի վերջերուն ընդունեցաւ վարչապետը Ներքին Գործոց Ոստիկանին մէկ նամակը, յորում կճանուցանէր թէ Էջմիածնայ Աթուոյն Տեղապահ Առաջնեան Յովհաննէս Արքեպիսկոպոսը առաջարկել է որ վիճակին կառավարիչ նշանակուի Էջմիածնայ տաճարին Աւագ Լուսարար Նղիազար Արքեպիսկոպոսը. և Վեհա-

փառ Կաջարը հրամայել է (Նոյեմբերի 22-ին) որ այն անձը որոշուի Առաջնապետի Կառավարիչ վիճակին այնպէս որ երբ նոր Կաթողիկոսն ընտրուի, նա՛ առաջարկէ Տէրութեան երկու անձ, և Վեհափառ Կաջարը այն երկուքին մէկը հաստատէ Առաջնորդ վիճակին Նախիջեանի և Պետապոյի: Նոյն կարգադրութիւնը հաղորդեց վարչապետին նաև Սինոդը՝ գեկտեմբերի 7-ին գրուած հրամանադրովը՝ յորում կհմացընէր թէ Նղիազար Արքեպիսկոպոսը պէտք է շուտով գայ Թէոդոսիա, Կոնստանտնուպոլիս մէջ երդնու օրինադրեալ երդումը, և ընդունի վիճակին կառավարութեան գործերը, և զԳարրիէլ վարչապետը կհրաւիրէր երթալ ի Թէոդոսիա-Քիւս Աթուոյն:

Նղիազար Արքեպիսկոպոսը ճանապարհ էլաւ Էջմիածնէն 1866-ին մարտ ամսոյն սկիզբները. բայց Թիֆլիզ ուշացաւ մէկ ամիս. և չետոյ ուղղակի Նոր Նախիջեան երթալով՝ հասաւ այն տեղը ապրիլի 22-ին: Գարրիէլ վարչապետը պատշաճ համարեցաւ մասնաուր նամակով մի շնորհաւորել իւր յաջորդին գալուստը, և միանգամայն յայտնել՝ թէ կոպտէ նորա օր առաջ հասնելուն ի Թէոդոսիա, որպէս զի գործերը և վիճակին կառավարութիւնը յանձնէ ձեռքը: Իսկ Նղիազար Արքեպիսկոպոսը դրեց վարչապետին մայիսի 12-ին որ վիճակին կառավարութեան գործերը յանձնէ Կոնստանտնուպոլիս, որովհետեւ ինքը քանի մի կարեւոր գործոց պատճառաւ պիտի ուշանայ ի Նախիջեան:

1866-ին մայիսի 23-ին յանձնեց Գարրիէլ վարչապետը Կոնստանտնուպոլիսն որքան դրուածք, դրամ ու հաշիւներ որ մնացել էին դեռ իւր քովը, և այնպէս էլաւ ապրիլի 24-ին այն աղագին ծառայութեանէն՝ զոր յանձն առել էր ի փառս Արարչին և յօգուտ մանկանց Աղիքին իւրոյ, և զոր կատարել էր ըստ իւրում կարի շնորհուն Աստուծոյ՝ ասելով միշտ իւր միտքն մէջ. «Ծառայ անպիտան եմ. զոր պարտ էին առնել արա-

րի:» Միանգամայն փառք տուաւ Աստուծոյ որ նախ շօրացոյց զինքը Համբերելու բաւական երկայնմտութեամբ անքան նեղութեանց և տառապանաց, և ապա բարեհաճեցաւ աղատել՝ զրեթէ նոյնպիսի աստուածային գթութեամբ, որով ասած էր երբեմն իւր երջանիկ Առաքելոց. «Նկայք դուք յանապատ, և Հանգեցուք սահաւ մի.—զի էին բաղումք (կասէ սուրբ «Աւետարանը») որ երթային և դային, և (առաքեալքն) «Հաց անդամ չժամանէին ուտել:» Եւ կշիշէր մտքին մէջ Տա՛նթէ բանաստեղծին գեղեցիկ խօսքերը թէ

«Եւ այն մարդուն նըման որ շունչն ի բերան
Նդերքն ի դուրս ելած ահեղ անդունդէն
Դառնայ Հայն կատաղի ջուրցը վերան,
Իմ Հոգիս այլ՝ որ դեռ երթայր փախչելէն,
Գարձաւ յետիոյս տեսնել դարձեալ այն անցքը
Ուտի չըկայր ողջ աղատուած մէկ անձ մը:»

Նախիջևանի և Պեսարապետի վիճակին Նոր Կառավարիչը արդէն Նախիջևանի Հոգեւոր Կառավարութեանը մէջ սովորական երդումն արած ու ամէն գործ ձեռքը առած լինելով, Թէոդոսիա Հասաւ յունիսի Ծին, և Գարբիէ վարդապետը երկրորդ օրը գնաց Սրբաղանին տեսութեան, ու յետոյ դարձաւ նորէն իւր առանձնական գրաւոր աշխատանացը պարապելու Հանդարտ և անդորրաւէտ կենցաղավարութեամբ՝ որում քանի՜ տարի է ի վեր կարօտ մնացած էր: (1)

Այն Հանդարտութիւնն ու անդորրութիւնը մէկ երկու օր ընդհատեցաւ անակնկալ զիպուածով մի,

(1) Ոչ սոսիս Տիիլարան: Էին իրեն նաև այն պէսպէս նախնայան համայնքը զորս ինքուանէր այլ և այլ նորձերէ. յորոյ Տիլարան, այսինքն Մոյսա-իւյ Պօլու-շան քաղաքի աղիւ և արդիւնաւան վարժապետին Գրեթը օրինակի համար նշանէ: Պատմութեան վերջը. Դէս Յաւելու ած ը:

բայց դարձեալ իւր ընթացքը դառաւ: Եւ զիպուածը այս էր:

Նրեանի Յաջորդը Ստեփան Արքեպիսկոպոսը վախճանած լինելով, քաղաքին իշխանաւորները խնդրել էին Սինոդէն որ իրենց Յաջորդ նշանակուի Այվաղեան Գարբիէ վարդապետը: Սինոդը չէ չասաց նոցա խընդրոյն, և խոստացաւ որ Հեռադրով Հարցանէ նախ վարդապետին՝ յանձն կառնու այն պաշտօնը թէ ոչ: Ղահրաման Աղայն Մելիք-Աղամալեան, Նրեանի Ժողովրդեան կողմանէ իմացուց վարդապետին Հեռադրով այս խորհուրդը (փետրուարի 22-ին), խնդրելով որ յանձն առնու այն պաշտօնը: Վարդապետը խիզին պատասխանեց իշխանին՝ նոյնպէս Հեռադրով՝ թէ «Շնորհակալ եմ ձեր մտադրութեանը. բայց չեմ կարող յանձն առնուլ առաջարկուած պաշտօնը. պատճառները կըսեմ «ցատրեմ նամակով՝ երբ որ Սինոդին առաջարկութիւնն «ընդունիմ:» — Երկու օրէն Հասաւ նաև այն առաջարկութիւնը՝ Տեղապալէն ստորագրութեամբը, և վարդապետը պատասխանեց թէ «Պէսպէս կա՛րեւ որ պատճառներով չեմ կարող ընդունիլ ո՛ր և իցէ պաշտօն. այն պատճառները նամակով կըացատրեմ:»

Եւ յերաւի, մարտի 1-ին զրեց առ Տեղապալէն առաջիկայ նամակը.

Ամենապատիւ Սրբաղան Տէր.

«Ընկալեալ ի 24 փետրուարի զՀեռադրեան նամակ Սրբութեանդ, որով Հարցանէք եթէ առնուցում յանձն զպաշտօն Յաջորդի վիճակին Նրեանայ՝ յոր Ժողովուրդքն կարգել խընդրեն զիս, ետու անդէն Հեռադրով պատասխանի՝ թէ անհնար է «ինձ յանձն առնուլ զայն՝ ըստ պէսպէս կարեւոր պատճառաց, «զորս և խոստացայ նամակադրութեամբ պարզբանել, և ահա «փութամ ի կատարումն խոստմանս:

«Ապաքէն քաջապատ է Սրբութեան Ձերում, որպէս և Անդաժող Սինոդիդ Սրբոյ Եջմեանի, թէ Հանդուցեալ Կաթողիկոսն «Մատթէոս ո՛րպէս վարեցաւ ընդ իս մինչ կենդանին էր, զողջես

«զամենայն առուրս Կաթողիկոսութեան իւրոյ: Եւ թէպէտ ծանր
«է զհանգուցելոյն զրոյց ի մէջ առնուել, իբր զի ըստ բարոյական
«առածին՝ «Չմուսուլման կամ բարեւարժանի է խօսել, կամ ոչինչ»
«մանաւանդ զի զօծեալ Հայրապետէ ազգիս է բան, սակայն ի
«Հարկէ Հանգամանաց ժամանակիս և յառաջարկեալս խնդրոյ
«բռնադատեալ՝ սասցից սակաւս ի բազմաց առ ի նմանէ ինձ Հա-
«սուցեալ վշտացն և փասուց: Եւ նախ զայն՝ զի երկիցս կոչեալ
«զիս յէջմիածին, և երկիցս անպատիւ (ըստ կարծելոյ ոմանց) դար-
«ձայց զիս այսրէն, ի տրամուծիւն բարեւել ժողովրդոց վիճա-
«կիս:—Երկրորդ՝ զԱրքայապետին անուանեալ զբոյլ իմ՝ զորոյ
«զտպադրութեան հրաման ընկալեալ էի ի Սրբազան Պատրիարքէն
«և ի Հոգեւորական ժողովոյն Կ. Պօլսոյ յառաջ քան զկարգելս իմ
«Տեղապալ Առաջնորդութեան վիճակիս, և նմարիեալ էի խնար-
«Հարար յամին 1859 զերազոյն դատաստանի և քննութեան Կա-
«թողիկոսին, և նա ի բաց եթող ելիք զայն պէտպէս պատճա-
«ռանօք մինչև խաղաւ:—Երրորդ, ի շարադրածս իմ—տպադրեալս
«յետ վերադարձիս ի ծոց մայրենի Եկեղեցւոյ—որպէս թէ մոլո-
«բութիւնս ինչ և վրկալիս մեծամեծս ի վեր հանեալ, փոխանակ
«ինձ դնոսին՝ որպէս օրէնս էր՝ ցուցանելոյ, տեստալս յինքնէ
«շարադրեալս և իս իսկան ճշմարտէս տպադրութեանց՝
«իբր ի հերքումն իմոյն՝ ի տպարանի Սրբոյ Եջմիածնի և այլեր,
«և հրատարակեաց յազգին՝ յանհարկն զայն Կաթողիկոսութիւն բարե-
«միա Հաւատացելոյ:—Չորրորդ, ունկնդիր եղեալ չարախօսու-
«թեանց սուտակասպաս մարդկան, առանց օրինաւոր քննութեան
«ամբաստանեաց զինչէն առաջի Ազգին և Պետութեան ևս Ռու-
«սաց՝ իբրև զեկեղեցիոգոսութեամբ վիճակաւորէ, թէպէտ և գիտելով
«զիտէր և նա ինքն, որպէս և ամենայն ոք, թէ յինչ ինչ ի գործ
«արկեալ էր իմ զգուժմարս եկեղեցեաց վիճակիս, և այն ո՛րպէս, և
«ո՛րք հրամանաւ:—Հինգերորդ, զամենայն հարս Հնարեցաւ առ ի
«խախտելոյ զհոյակապ Ռուսմարանն Խաղկեան, զոր այնքան
«տառապանօք և աշխատութեամբ և անչափ ազգային դրամով
«հիննեցի, և զոր զամս ութ անհարկն տառապանօք յառաջ վա-
«րեցի, զեկալարելով, անտեսելով, և անձամբ իսկ զաստիճակով
«ի նմին՝ միշտ ձրեալար, մանաւանդ թէ և զիմ սեպակիան ար-
«զիւնս ի նոյն ծակելով, հանդերձ վտանգաւ կորստեան անդամ
«մարմնական առողջութեանս: Ընդ նմին հնարեցաւ խախտել և
«զհրատարակումն զոր առնէի՝ պիտանի զբնոյ և օրաքրի ի տպո-
«րանի անդ Ռուսմարանին:—Վեցերորդ, զանարժանազոյնս ի
«քահանայից վիճակիս վարձատրեաց և մեծարեաց խաչիւք պա-
«րանոցի և կարմիր դոստիք և առաջ քահանայութեամբ՝ միայն

«վասն այնորեկ, որպէս Հաւատեալ գիտեմ, զի ըմբոստացեալ
«էին ընդդէմ վիճակաւորիս իւրեանց, և չարախօսեալ էին զինչէն
«առ ինքն, և զարժանաւորադոյնսն ի նոցանէ անվարձս եթող և
«անարգեաց, և պատուհաստիւն ևս արար, միայն վասն այնորեկ
«զի հնազանդք էին օրինաւոր հրամանաց իմոց և Կոնստանդնուպոլսի
«վիճակիս, և զի ևս էի որ խնդրէի վասն նոցա զարժանին վար-
«ձատրութիւն:—Յօթմերորդ, ընդ պատրուակաւ վերաքննութեան
«զործոց վիճակիս՝ առաքեաց այսր զձեռնաստուն աշակերտն իւր,
«զի բարուրս զին և շիւեալ՝ ընկեննուցու զիս ի պաշտօնէ, և զնա
«փոխանակ իմ կարգեացէ. և օգնական և խորհրդական ետ նմա
«զերէց ոմն, որ թէ որպիսի որ Համբաւեալ է ամենայն ուրեք՝
«ոչ է հարկ ասել:—Եւ ութերորդ, զողջեսն կամակար մտօք ի
«մոռացման արկեալ՝ թէ ո՛րչափ ինչ կիրս և հաւածանս կրեալ
«էր իմ երբեմն ի հռովմէականաց անտի, և թէ ո՛րքան և ո՛ր-
«պիսի վատասիօք յայտ արարեալ էր իմ, զէթ յերկոստասան ամաց
«հետէ, զհարազատութիւնս իմ առ Հայաստանեայցս սուրբ Եկե-
«ղեցի, բազում անդամ ամբաստան եղև զինչէն առ իւրսն և առ
«օտարս բանիւ և գրով՝ իբրև զառնէ կախածելոյ ի վարդա-
«պետութիւնս իւր, մանաւանդ թէ և զմոլորեցուցչէ Ազգին, մերթ-
«ւասեով՝ թէ լատինացուցանել կամեցիմ զՀայոս, և մերթ թէ ի
«բողոքականութիւն դնոսա շրջել ջանայեմ, և մերթ ևս՝ թէ ի
«յուշականութիւն որսալ դնոսա նկրտեցիմ, և որ այլն ևս:

«Արդ, Սրբազան Տէր, Կաթողիկոսն այն հանդեաւ արդարև
«մահուամբն ի վշտալի Կաթողիկոսութեանն իւրմէ. հանգեալ և
«կրկն անտի՝ որովք զիսն Հալածել խոկայր զտիւ և զգիշեր, թէ-
«պէտ և անդորրութեան սրտի իմոյ և խղճի ոչինչ կարաց այնու ա-
«մենայնիւ սոնանել, զի վկայէր ինձ Աստուած զոր պաշտեմն հոգ-
«ւով՝ թէ անպարտ եմ ես յամբաստանութեանցն՝ զորս առնէր
«զինչէն Կաթողիկոսն, որում բազում անգամ մաղթեալ եմ յԱս-
«տուծոյ, և դարձեալ մաղթեմ՝ զԹողութիւն որ առ իս յանցա-
«նայն. քանզի ել Հոգի նորա ի նմանէ, և դարձաւ անդրէն ի
«Հոգ, և յայնմ առուր կորեան ամենայն խորհուրդք նորա: Սա-
«կայն,—քաջ միտ գնել աղաչեմ բանեցս, Սրբազան Տէր,—սա-
«կայն փնայն բազմապատիւք և մեծամեծք զորս Հասոյց նա ա-
«նուանս իմում:—զի՞նչ ասեմ՝ անուանս,—այնքանեաց տաժանելի
«և բազմաժառ ձեռնարկութեանցն իմոց յօգուտ Ազգիս և վիճա-
«կիս, փնայն այնորեք իբրև զծուխ հնոցի զեղացեալ բարձրա-
«ցեալ կան տակաւին դաւերակօրն բարոյականօք, որովք ծածկե-
«ցաւ լցաւ վիճակս այն Հաւատացեալ իմոց խնամոց, վիճակ՝ որ
«գուցէ և առաւել քան դոմանս ի վիճակաց Հայաստանեայց Եկե-

«զեցեալ յայժմու ժամանակիս՝ ի յառաջագործութիւնս և ի պայ-
«ծառութիւնս թեակոխէն ըստ բազմոցն վիայելոյ: Նւ յերաւելի զի
«ահա այժմ յոլովք ի բարեմիտ ժողովրդականաց վիճակիս, մա-
«նաւանդ թէ և ամենեքեան առհասարակ, բաց ի սակաւուց ու-
«մանց, տեսեալ զայնպիսի դեպքս Վաթուղիկոսին ընդ Առաջնորդի
«իւրեանց, դեռ ևս զայժմագեալ կան չարաչար, և յանմխիթար
«տրամութեան թարթալիկն տարակուսեալք: Այժմ խաղաղասէրքն
«և խոնարհամիտք յիկեղեցականս վիճակիս՝ յանարդուութեան և ի
«զրկմանս և յողբս յուսաՀատութեան ծնդին, մանաւանդ որք ի
«Նորն Նախնիքսն. իսկ խռովարարքն և բանտարկուք, և պարա-
«զուլքը նոցին՝ կարգեալքն հրամանաւ Վաթուղիկոսի երեքին
«անդամը Հոգեւոր Կառավարութեան տեղւոյն, չար քան զգալս
«քանասարս կեղեքն և տառապեցուցանեն զժողովրդականսն և
«զքահանայակցս իւրեանց. և որ ևս զարմանալին է և ցաւալի,
«զի աւաղակարարոյ քահանայքն երեքին պարծին ևս՝ թէ հրա-
«մանաւ և հրովարտալովք Վերնորդ առնին զոր ինչ առնենն:
«Այժմ Ուսումնարանն Խալիպեան ամայացեալ ի հարեւրաւոր աշա-
«կերտացն, և զրեթէ զուրի յառաջնոցն բարեպաշտական կըր-
«թութեանց, ի վտանգի կայ կորուսանելոյ և զսեպհական յառ-
«կութիւնն իւր, որ էր հայկական ազգայնութիւնն, թէպէտ և
«ըստ նիւթականին դրութեան՝ Հաստատադոյն արդեօք քան
«զառաջինն իցէ արդէն, կամ եղիցի ի մօտոյ, երբև զմի ի Հասա-
«րակ ուսումնարանաց Պետութեան: Այժմ մամուլք շքեղ տպո-
«րանն Ուսումնարանին այնորին՝ ազրեւըր լուսաւորութեան ոլոր-
«մելի մանկաւոյ ազգիս որ ի կողմանս յայտուի, զրեթէ լուեալ
«զազարեալ կան, և Ծեփածոն անուանեալ օրագիր՝ յորում ամուր
«բերէի տարապեալ ազգայնոցս իրեն քաղցելոց ամենց արքատաց՝
«հաց հանապազորդ, վաղու ևս անհետացեալ կայ յերեսաց թըր-
«սպարդ և որոտաձայն ամուրցն խուճապելոց զՀայաստան աշխար-
«հաւ:— Իսկ ևս այժմիկ, յետ այսչափ վատտակոց և քրտանց և
«տրնութեանց և հալածանաց, առաջարկութեամբ Վաթուղիկոսին
«և հրամանաւ Նորին Կայսերական Վեհափառութեան արձակեալ
«ի պաշտամանէ, և առանձնացեալ իրեն զձեռնորդ ի տանիս՝ լոկ
«և թափուր յամենայն մօտաւորական միւլթարութեանէ, ևս և ի
«զքամական նպատակց և ի թռակաց, և ազգականաց խնոց կարօ-
«տեալ ձեռնադրութեան, պարտաւորեալ եմ զանգործութիւնս
«խղճի իմոյ և եթ ունել ինձ բաժին հանգստեան, և զըրոցն
«միւլթարութիւնս, և օրհնաբանել զամենատուրք կամ Բարձրե-
«ւոյն, որում և փառս և զոհութիւնս տամ և տաց միշտ յամե-
«նայնի:

«Այն ունիմ թէ ներեացէ ինձ Սրբութիւնդ, ներեացեն և
«որ զՁեզ մեծարոյ Սինոդականք՝ եթէ կարեւոր դատեցայ զայս
«ամենայն կերս իմ զանցեալսն և զներկայս՝ Համառօտել այսպէս
«աստանոր: Քանզի կամիմ ի Ձերդ արդարադատ խոհականութեան
«առնել ապաստան զուճուսն խնդրոյդ կարեւորի, թէ որպէս
«և կամ զիսրդ իցէ ինձ հնար յանձն առնուլ վերստին և այ-
«ժմէն զպաշտօն Վեհափառորի կամ Յաջորդի, կամ թէ ընտել խի
«ժողովրդապետի, ուր ուրեք և իցէ, մինչև արդարացեալ իցեմ՝
«ի բազմապատիկ և ի բազմակնձեռն յանցուածոց՝ և կասկածա-
«ւոյց և ամբաստանութեանց բարդելոց ի վերայ իմ և ի վերայ
«զործոց իմոց և գիտաւորութեանց, և այն՝ ոչ ի վայրապար
«և ի վարկապարկ մարդկանէ, այլ ի վեհափառ Վաթուղիկոսէ
«ամենայն Հայոց, և այն՝ ոչ բանիւ և եթ բերանոյ, այլ և աշ-
«խարհաբարոյ կոնգալիք և տպադրեալ տետրակօր. ոչ առ աղ-
«բայինս և եթ և առ մերձաւոր ընտանիս, այլ և առ օտարս և
«առ Պետութիւնն զլիւթիւնս Նւ զինչ օգուտ, կամ որ տնկա-
«ւութիւնս բարեաց լինիցի այսուհետեւ յինչն՝ յառնէ այսպէս
«վատաՀամբաւելոյ, և գէթ կասկածելի եղելոյ յաջս մեծի և
«վորու՝ իւրովն գնացելք և վարդապետութեամբ և գրուածովք:
«Կարձեալ և զայն չկարեմ իմանալ՝ թէ զիսրդ հնար իցէ ինձ
«յանձն առնուլ զՅաջորդութիւն վեհափառ Ներսէսայ, որոյ թե-
«մակալ Առաջնորդ Վաթուղիկոսն է՝ ըստ այժմու օրինաց, մինչ-
«դեռ չեւ ևս լեալ իցէ ընտրութիւն Վաթուղիկոսի, և ոչ իսկ
«յայտնի՝ թէ որպիսի՝ որ նա լինիցի, և ոչ՝ թէ զիսրդ հայեացի
«և նա յիս և ի գործս իմ և ի գիտաւորութիւնս:

«Իսկ եթէ խնդր Հասարակութեանն Ներսէսայ, ընդ որ հա-
«ւանեալ թուի և Սինոդդ՝ վասն հնգամեայ ժամանակի և եթ
«իցէ, յետ այնորիկ ի ձեռս և ի կամս նորոյ Վաթուղիկոսին դո-
«ւոլ ի բաց տարադրել զիս և անտի, թուի ինձ թէ յաւելորդաց
«սակի իցէ և տեղափոխութիւնս այդպիսի յաշխարհս հեռաւորս,
«և որ վասն այնորիկ ծախք և բանադնացութիւնք:— Իցէ այն
«որպէս և է, սակայն ես չկարեմ ապաքէն, Սրբազան Տէր, այ-
«ժմէն զյանձնաւարկանն տալ պատասխանի՝ մինչև Վաթուղիկոսն
«այն հանցէ ի լոյս և զարդարութիւնս իմ, և զմտացս իմոց ուղ-
«ղութիւն, և զձեռնարկութեանցս օգտակարութիւն, և կամ
«գէթ հրաման ինձ տացէ հրատարակել տպադրութեամբ զտոյդ
«պատմութիւնս ամենայն անցիցն անցելոց ընդ իս յուլից ա-
«մոյ ժամանակիս յերեսաց ամբաստանութեանցն Մատթէոսի Կա-
«թուղիկոսի և կամաբարաց նորա, պատմութիւն՝ զոր և պատ-
«բաստեալ է իմ արդէն ի հրատարակումն:

«Ձեր երկրայութիւնն՝ զի հաւանութիւն Սինդոգի Սրբոյ Եջ-
«միածնի ի կատարումն խնդրոյ բարեւէր Հառապարկութեանն Ե-
«րեւանայ՝ ոչ սակաւ հզօր ապացոյց է յաչս իմ՝ Թէ ուրեմն ո՛չ
«նոյլին հայեցուածով նկատեալ տեսանէ զգործս իմ և Սինդոգի,
«զէթ այժմ, որով և հանդուցեալ Կաթուղիկոսն Մատթոս տե-
«սանէր. այլ և զործնական իմն հերքումն համարեմ զառաջար-
«կութիւնդ զայդ՝ անհիմն կասկածանացն և երեւակերպեալ յան-
«ցաւորութեանց՝ զորս զեղեաց նա ի գլուխ իմ և դնաց, և ո-
«րոց մին ևեթ բաւական խի էր, եթէ ճշմարիտ էր, առ ի
«բացէ ի բաց մերժելոյ զիս յամենայն եկեղեցական գործոց, քան
«Թէ՝ զնորին հակառակն՝ հաւատալ յիս վերստին գտեսցութիւն
«միոյ յերեւելի վիճակաց Հայաստանեայցս եկեղեցւոյ, այսինքն է
«զերեւանէն: Սակայն ո՛ր կարէ երաշխաւորել ինձ, Սրբազան Տէր,
«եթէ և ամենայն ոք առհասարակ զնոյն մեկնութիւն տացէ
«զործոյդ, մանաւանդ ի ժամանակի աստ պարապրութեան Հայրա-
«պետականին Աթոռոյ: Եւ այն խի չիցէ՞ շատ պատճառս տալոյ
«չարսնոյն ոմանց բաժաղել, Թէ քանզի յայտնի իմն է Ամենա-
«պատիւ Սրբութեանդ և ոմանց ի Սինդական անդամոց և ի
«պաշտօնէից առ իս բարեհաճութիւն, հնար իմն են այսորիկ և
«հեթեթանք կողմնասիրութեան, և ընդ այլս ոմանս հակառա-
«կութեան, և որ այլն ևս:»

«Ձայս ամենայն հարկ և պատշաճ համարեցայ առաջի դնել
«աստանօր Սրբութեանդ՝ յերկարագոյն բանիւ, յայն սակաւ ևեթ՝
«զի ծանկեց Սրբութիւնդ, զի ծանկեցն և որ առ Ձեօք Ատե-
«նակալքդ պատկառելիք, Թէ ոչ վայրագար և տղայական դրժ-
«կամակութեամբ իմն հրաժարեմ ես ի պատուաւոր պաշտամանէն
«առաջարկելոյ ինձ ի Սինդոգի: Ըստ խնդրոյ մեծարգոյ Հասարա-
«կութեանն Երեւանայ, այլ արդարեւ ի ծանուցեց ստիպեալ պատ-
«ճառաց, և ի դաւն և յանստոյգ հանդամանաց ժամանակիս:»

«Թող ապա ընտրեսցի նախ Կաթուղիկոսն ամենայն Հայոց, —
«զորդ գուցէ ոչ ևս ի բարկութեան իւրում շնորհեսցէ մեզ Սա-
«տուած, այլ յամբաւ ողորմութեանն ի վերայ Ազգիս տառապե-
«լոյ. Թող սկիզբն արացէ նա միանգամ իւրումն ամենաճանր
«տեսչութեան և անստերիւր զեկալարութեան՝ որում կարօտի
«յոյժ մերս Եկեղեցի. Թող երեւցուցէ, եթէ արժան համարեսցի,
«զնշնակոս բարեհաճութեան իւրոյ՝ որպէս ասացի, ընդ ուղղու-
«թիւն մտաց իմոց, ընդ օգտակարութիւն ձեռնարկութեանցս, ընդ
«անխտելի ցոյցս հարազատութեան իմոյ և հաւատարմութեան
«առ Հայաստանեայց եկեղեցի, և արդարացուցէ զիս առաջի
«այժմուցս և ապագայից յամբաստանութեանց նախորդին իւրոյ,

«և ապա Թէ առաջարկեսցէ ինձ, — եթէ տակաւն մնայեմ
«յայնժամ կենդանի և յուժի, — զպաշտօն ինչ և զգործ ուղիսի՝
«և իցէ. և ես ոչ դանդաղեցայց կամակատար լինել ըստ իմում
«կարել նուիրական հրամանաց արժանընտիր Աթոռակալի Սրբոյ
«Լուսաւորչին իմոյ:»

«Յանձն արարեալ զիս յարժանահայց աղօթս Սրբապետար
«Ուխտիդ և Ձեր, միամ՝

Ամենապատիւ Սրբութեան Ձերում Եւայն:»

«Թ. 30

ի 1 Մարտի 1866,

ի Թէոդոսիայ:»

Այն դրոյն պատճէնը յուղարկեց նոյն օրը նաև
Ղահրաման Աղա Իշխանին՝ Հանդերձ աշտպիսի նա-
մակաւ:

«Աղնուափայլ և Քաջատոհմիկ Իշխան.

«Ի պատասխանել իմում առ հեռագրական առաջարկութիւնն
«Ձեր որ ի 22 Փետրուարի, խոստացեալ էի՝ զի յորժամ ընդու-
«նկելիմ զառաջարկութիւնն զայն և ի Սինդոգի՝ պարզեցից նա-
«մակաւ զպատճառսն՝ որոց վասն անկարանամ յանձն առնուլ
«զպաշտօն Յաջորդութեան Երեւանի: Ի 24 ամսոյն հնչաւ ի ձեռս
«իմ և այն հեռագիր ի Սրբազան Տեղապահէ Աթոռոյն, որում
«և ես հեռագրով զնոյն տուեալ պատասխանի զոր առ Ձերդ
«Աղնուութիւն, ահա այժմ և Թղթատարաւ զընցի առ նա
«զնամակ, զորոյ զպատճէնն ընդ մին հարկ համարեմ առաջի
«տուենել Աղնուութեանդ ի տեղեկութիւն:»

«Որպէս և տեսնէ Աղնուութիւն Ձեր ի բանից անտի նա-
«մակին իմոյ առ Տեղապահն, զլխաւոր պատճառ հրաժարմանս
«իմոյ ի պատուաւոր առաջարկութեանէ ձերմէ և Սինդոգին՝ այս է,
«զի ամենեւին անպատշաճ՝ և անհնարին խի տեսանեմ յանձն
«առնուլ ինձ զայն՝ մինչև ընտրեսցի նոր Կաթուղիկոսն, որ
«Թեւեւս հաճեսցի արդարացուցանել զիս առաջի Ազգին և Տէ-
«րութեան յամբաստանութեանց անտի՝ որովք անարգեաց զիս
«մինչև խոսքս նախորդն իւր, և քանզեաց զամենայն զձեռնար-
«կութիւնս իմ ի վիճակիս յայտնի. որովհետեւ առանց այնպիսոյ
«նախընթաց արդարացուցման՝ ոչ կարծեմ Թէ ծառայութիւն իմ
«օրդիսի՝ և իցէ՝ օղտակար լինելի ազգիս և եկեղեցւոյ:»

«Նն և այլ ևս ոչ սակաւ պատճառք որ արդելուն զիս ի
«յանձնառութենէ պաշտաման իրիք յանստոյգ և ի բաղմալտանդ

«ժամանակի աստ հանդամանաց և տեսչութեան մերոյ եկեղեց-
«ւոյն, և ինձ ոչ ի դէպ է զրել զայնցանէ առ Սինոդն, բայց
«ոչինչ երկբայեմ զի Զերդ հեռատես խոհականութիւն ոչ միայն
«ինքնին գուշակէ զայնոսիկ, այլ և իրաւունս տայ զգուշաւորու-
«թեանս իմում յայսմ մասին:

«Ինձ մնայ զարձեալ խնդրել ի Զերմէ Աղնուութենէդ, և
«Զեօք ի համօրէն Քրիստոսասէր ժողովրդոց երեւանի, զի ընդունի-
«ջիք զառ ի սրտէ շնորհակալիս իմ յաղագս բարեսէր առաջար-
«կութեանն զոր հաճեցայքդ առնել ինձ, և զոր ոչ մոռացայց
«երբէք ի կեանս իմ, որպէս և ոչ զյիշատակ սիրալիւ և պա-
«տուամեծար ընդունելութեանն՝ որում պատահեցայ առ ի Զէնջ
«յամին 1863, յանցանելն իմում ընդ պանծալիւ այդ մայրաքա-
«ղաք Արարատեան աշխարհին:

«Յանձն առնելով զԱղնուալիս իշխանդ մեր ի խնամս Բար-
«ձընդոյն, ողջ լինել մաղթեմ

«Մեծապապիւ Տէրութեանդ Զերում
Խ. Ծառայ և այլն:

Ի 1 Մարտի 1866
Ի Թէոդոսիա:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի Զ.

Գարբիել վարդապետին իւր Առաջնորդութեանը ժամա-
նակ ունեցած զիսաւոր Օգնականները:

Գարբիել վարդապետին ութը տարուան ձեռնար-
կութեանցը և դործերուն պատմութիւնը ո՛րքան և ըն-
դարձակ գրէինք, դարձեալ պակասաւոր կլինէր՝ եթէ
չչեղատակէնք իրեն դործակիցներուն և օգնականնե-
րուն դոնէ գլխավորները, վասն զի դործերուն բազմու-
թեանը և ծանրութեանը համեմատ՝ զօրաւոր դործա-
կիցներ ևս հարկ էր ունենալ, որք իրեն բաղդէն սա-
կաւաւոր եղան, և այն սակաւաւորաց մէջ դործու-
նեացքը սակաւագոյն:

Ա. Եւ նախ՝ Կոնսիստորիային մէջ անպատճառ հար-
կաւոր էր բանի բուն վարդապետ մի և դործունեաց ա-
ւագերեցներ:— Բէկնաղարեան Յովհաննէս վարդապետը
թէպէտ ունէր այն պաշտօնին ամենայն կերպով չար-
մարութիւն, և մեծ փորձառութիւն, բայց չէր կարող
հեռանալ շուտով Պետարապիոյ Հոգեւոր Կառավարու-
թեան նախագահութենէն՝ քանի որ Քիշնեի եկեղե-
ցական կալուածներուն դործակալութիւնն իւր ձեռքն
էր: Ուստի երբոր Տրապիզոնէն Միսիթարեան Աբէլ վար-
դապետը (յետոյ Արքեպիսկոպոս, այժմ հանգուցեալ)
առաջարկեց Գարբիել վարդապետին իւր ծառայու-
թիւնը, նա յօժարաւոր սիրով հաւանեցաւ, և քովը
հրաւիրեց զինքը: Աբէլ վարդապետը 1858-ին սկիզբները
Պօլսոյ Սրբազան Պատրիարքին և քանի մի իշխանաւո-
րաց յանձնարարական թղթերովը եկաւ Թէոդոսիա, և
դրուեցաւ անդամ Առաջնորդական Ատենին: Բայց նոյն
տարւոյն ամառը՝ Սինոդին նախագահ հանգուցեալ
Ղուկաս Տեղապահ Արքեպիսկոպոսին առաջարկու-
թեամբը պէտք եղաւ որ Աբէլ վարդապետը դառնայ
երթաց իմիածին:

Բ. Աղափիւրեան Գրեգոր դպիրը չուղարկուեցաւ նոյն
տարին ի Սուրբ Էջմիածին, և արեղայ ձեռնադրուեցաւ
այն մտքով որ քիչ ժամանակէն Կոնսիստորիայի ան-
դամ նշանակուի, ինչպէս որ նշանակուեցաւ մինչև
1860-ին սկիզբները, և կցուացուէր որ նա իւր ուսում-
նականութեամբը և լեզուադիտութեամբը լաւ օգնա-
կան լինի Առաջնորդին: Բայց 1860-ին սկիզբները կան-
չուեցաւ նա Կաթողիկոսին հրամանաւը ի Սուրբ Էջ-
միածին՝ այն տեղ շինուելու ուսումնարանին դործե-
լուն համար:

Գ. Բնիկ Խրիմեցի Մարտիրոսեան Գէորգ վարդապետ
մի կար Էջմիածին, որ կցանկար Խրիմու կամ Նախիջե-
ւանի մէջ պաշտօն ունենալ: Հաւանեցաւ Առաջնորդը, և

Հրաւիրեց զինքը և Թէոդոսիա, որ Կոնստանտնուպոլսէն գործերուն հառաւիարութեանը մէջ աշխատի. միանգամայն իւր նախորդին պէս Խալիպեան Ուսումնարանին մէջ Կրօնագիտութեան դասախօսութիւն անէ: Բայց և նա՝ իւր ընտանեացը Հանգամանքէն ստիպեալ՝ Հարկաւորեցաւ դառնալու Թիֆլիզ 1862-ին սկիզբները, ուր կ'գտնուէր աչն ատեն Վ. Կաթողիկոսը:—

Դ. Այնուհետեւ Գաբրիէլ վարդապետին յոյսը մնաց միայն Գալֆայեան Ամբրոսիոս և Խորէն վարդապետներուն վերայ, որոց զօրաւոր և Հաւատարիմ օգնականութեանը վաղուց կարօտ կ'ճանաչէր ինքզինքը, և զետէր որ նոցա գործակցութեամբը Թէ՛ վիճակին կառավարութիւնը կարող էր իրեն Համար դիւրանալ, Թէ՛ Խալիպեան Ուսումնարանին հառաւիարութիւնը և դաստիարակութիւնը, Թէ՛ Տպարանին մէջ պիտանի գրքեր Հրատարակելը, և Թէ՛ «Մասեաց Աղանի» ամսագրոյն Հրատարակումը:— Ամբրոսիոս վարդապետը չէր կարող չանձն առնուլ աչնալիսի աշխատանքներ, որովհետեւ իւր անձնական առողջութիւնը գրեթէ բոլորովին խնդարուած ու կորսուած էր՝ Հայկազեան վարժարանին վերջի տարիները քաշած նեղութիւններուն պատճառաւ: Իսկ Խորէն վարդապետը Թէպէտ և եկաւ սիրով Թէոդոսիա՝ ըստ Հրաւիրանաց Առաջնորդին, և իւր անխնայ գործակցութիւնը խնդին սկսաւ ցուցանել վերայիշեալ աշխատութեանցը մէջ, բայց աչն Հակառակորդները՝ որ գիշեր ցորեկ կաշխատէին Առաջնորդին ձեռնարկութիւնները խախտելու, նոյն իսկ 1860-ին սկիզբէն աչնպէս արին որ Վ. Կաթողիկոսը Հրաման գրեց Առաջնորդին՝ Խորէն վարդապետը Եջմիածին չուղակելու: Նւ աչն Հրամանը աչնալիսի ոճով ու խօսքերով գրուած էր որ չաշտի կերեւնար Թէ Կաթողիկոսին կամքը աչն է միայն՝ որ Առաջնորդը դուրի մնաց աչնալիսի օգնականէ: Կարողացաւ Առաջնորդը պէսպէս զօրաւոր պատ-

ճառներով և Հնարքներով երեք տարիէն աւելի քովը պահել Խորէն վարդապետը, և նորա օգնականութիւնը վաշեղել: Սակայն Խորէն վարդապետը չաշտնապէս տեսնելով որ Առաջնորդին քաշած նեղութիւններն ու Հաւանքները վերջանալու պէս չեն, և նորա գործերուն Հետ իւր աշխատութիւններն ևս ազգին Համար գրեթէ անօգուտ պիտի լինին, Թուլացաւ, վհատեցաւ, և վերջապէս Հարկ եղաւ որ 1864-ին ամառը դառնաց երթայ իրեն Հայրենիքը և Կոստանդնուպօլիս:

Աչն միջոցին էր ահա որ վիճակին վերայ վերադրնութիւն բացել էր Անդրէաս Նպիտկոպոսը, և արդէն չաշտի էր ամենուն նորա ինչ նպատակաւ բացուելը, և ինչ կերպով առաջ գնալը. ուստի Գաբրիէլ վարդապետն ևս լաւ Համարեցաւ յետ կենալ նոր վարդապետ մի քովը Հրաւիրելու դիտաւորութենէն, և առժամանակ մի ամէն ծանրութիւն իւր վերայ առնելով՝ կոպատէր որ տեսնէ Թէ ինչ եւք պիտի ունենայ վերադրնութիւնը:

Խալիպեան Ուսումնարանին հառաւիարութեանը Համար, բացի Խորէն վարդապետէն՝ որ վերջի տարիները վերադառնալէն էր, երեք տեսուչ ունեցաւ Առաջնորդը Հետզհետէ, որ էին Պ. Սարգիս Տիգրանեան՝ Հինգ տարի, Պ. Յովհաննէս Մերաքեան մէկ տարի, և Պ. Փեա'թին՝ մէկ տարի, որոց երեքին ևս պէսպէս կատարելութիւնները կ'արդէր ու աշխատանքը կ'ճանաչէր, և նոքա ևս սիրով և Հաւատարմութեամբ կ'կատարէին իրենց պաշտօնը, և սրտացաւութեամբ կ'ընկնէին կցուցանելն միշտ վարդապետին՝ նորա քաշած անտանկի նեղութիւնները տեսնելով:

Շատ երկար կ'լինէր՝ եթէ ուղէինք աչն տեղի մի առ մի չեղատակել նաեւ Տպարանի տեսուչներուն, Ուսումնարանի վարժապետներուն և վերակացուներուն, նմանապէս դրսերը գտնուող գործակալներուն, և մա-

նաւանդ վիճակին ալ և ալ կողմերու քահանաներուն ինչ կերպով վարուելը Առաջնորդին հետ և ինչ կերպով իրենց յանձն առած պաշտօնները կատարելը: Ճշմարտութիւնը կհարկադրէ զմեզ ասելու՝ որ թէպէտ Գաբրիէլ վարդապետին առջեւ նոցա ամէն մէկուն աշխատանքը ո՛րքան և փոքր լինէր՝ մեծապէս յարգի էր, և ինքը իւր շնորհակալութիւնը նոցա յայտնելու ամենեւին չէր դանդաղէր բանիւ և դրով և վարձատրութեամբ, սակայն դժբաղդաբար գտնուեցան նոցա մէջ ևս ոչ տակաւ անձինք՝ որ յայտնի արին թէ աւելի իրենց անձնական շահուն, հանգստութեանը կամ սքեւփառութեանը համար ծառայել են՝ քան թէ Առաջնորդին սիրոյն, կամ որ նոյն է՝ ազգին օգտին և պաշտօնութեանը համար, որ էր Գաբրիէլ վարդապետին աշխատութեանցը միմիայն նպատակը:

ԳԼՈՒԽ ԻԷ.

Գարրիէլ վարդապետին ուժը տարուան Առաջնորդութեանը մէջ կրած նեղութիւններուն վերայ խորհրդածութիւն:

Կարդացողը կարող է հարցանել ինքնիքն թէ աչս ութը տարուան Առաջնորդութեանը մէջ Գաբրիէլ վարդապետին ձեռնարկութիւնները թէպէտ յաջողութիւն գտան երբեմն, բայց և ինչ պատճառներով արդեօք ձախող դնացին շատ անգամ: Ռուսաստանի Հայոց վիճակը, և աչս ութը ինք տարուան մէջ էջմիածնայ Աթուոյն հանգամանքը լաւ գիտցողը դիւրաւ կարող է մակաբերել աչն պատճառները, եթէ Պատմութեանս սկիզբը դրուած խորհրդածութեանց

տեղեակ է: Աչսու ամենայնիւ քանի մի խօսք ևս աչս տեղ աւելացնենք:

Ունեցած յաջողութիւններուն պատճառ կարելի է համարել նախ Ռուսաց Տէրութեան նորա գործերուն արած պաշտպանութիւնը, և քանի մի բարեսէր ազգայնոց տուած քաջալերութիւնը, բայց անտարափոյս նոցանէ աւելի պատճառ էր աչն յաջողութեանց՝ վարդապետին դիտաւորութեան ուղղութիւնը, և ձեռք զարկած գործերուն օգտակարութիւնը. զոր շատ լաւ ճանաչել էին թէ՛ հանգուցեալ Ներսէս Կաթողիկոսը և թէ՛ Կայսերական կառավարութիւնը, ևս և ազգին մեծազոյն և ընտրելազոյն մասը, ինչպէս որ յայտնի է խիստ շատ ապացոյցներէ, վկայութիւններէ և հրապարակական ու առանձնական գրութիւններէ: Բաց չաչնմանը, ոչ տակաւ ապացոյց էր մեր ազգին Գ. վարդապետին վերայ ունեցած վստահութեանը աչս բանո, որ նորա ջանքը և դիտաւորութիւնը լսելով միայն՝ Պ. Խալիպեանին պէս հեռատես, զգուշաւոր ու խաբուելէ վախցող անձը՝ իւր հարստութեան երեւելի մէկ մասը նուրբց Ազգին՝ վարդապետին ձեռօքը, և շատ մարդիկ՝ աշխարհիս հեռաւոր կողմերէն, շատը նաեւ վարդապետին երեսօք անձանօթ, իրենց զաւակները նորա խնամոցը յաճնեցին՝ մեծամեծ ծաղքերով հանդերձ:

Ապա ուրեմն ոչ թէ նորա ձեռնարկութեանցը յաջողութիւն գտնելն է զարմանալին ու հետաքրքրականը, աչս աչս՝ թէ Գաբրիէլ վարդապետին գործերուն աչսքան հաւառակութիւն կրածը ինչէ՞ն էր: — Կարծի որ սորա վերայ մեր կարծիքը փոքր ի շատէ բացատրենք, աւելին ձգելով ընթերցողաց և ապագայից գաղափարներն:

Յայտնի է ամենուն՝ թէ մեր ազգին սրտին մէջ ինչ աստիճանի խորութեամբ արմատացած է աչն աւելութիւնը՝ զոր ունի հարեւրաւոր տարիներէ ի վեր

ընդդէմ կաթողիկոսաց և կաթողիկոսութեան. այնպէս որ կարելի է համարձակ ասել՝ թէ աւելի դիւրին է ո՛ր և ինչ օտար աղգիւրէ անձինք իրարու հետ բարեկամացնել, քան թէ լուսաւորչական և Կաթողիկոս հայերը մէկ մէկու հետ սերտ սիրով և հաստատուն կերպով միաբանել և հաշտեցնել: Այս բանիս պատմական և կրօնական պատճառները շատ են, և զայնս բացատրելը ուրիշ տեղոյ և ժամանակի դործ է: Բայց այս ևս յայտնի է՝ թէ այն ատելութիւնը չէր կարող իրաւօք տեղիք ունենալ Վարդէի վարդապետին դէմ, դէթ նորա տուած այնքան ասպարոյցներէն յետոյ, նորա կաթողիկոսներէն քաշած այնչափ հալածանքներէն յետոյ, նորա ընդդէմ պապականաց հանած այնքան դուրսաբերելէն յետոյ: Եւ սակայն երբոր կաթողիկոսներէն ոմանք, մանաւանդ Պօլսեցիք, սկսան լուսաւորչականաց մէջ այս անձոռնի համբաւը տարածել՝ թէ Վարդէի վարդապետին և նորա ընկերակիցներուն դիտաւորութիւնն է՝ վերադառնալ աղգին մէջ մտնել, և աղգը Պապին հպատակեցնելու աշխատել,—երբ թէ քիչ եկած էր նոցա պապականներէն քաշած հալածանքը, երբ թէ մտքերը դրած լինէին թէ չիրաւի Պապը միայն ունի իշխանութիւն երկնաւոր և երկրաւոր բանալեօք Հայոց աղգին առջևը արքայութեան դուռը բանալու կամ փակելու,—լուսաւորչականաց մէջ գտնուեցան այնպիսի միամիտներ, մանաւանդ թէ չարամիտներ, որ սկսան կատկածանօք նայիլ վարդապետին դործերուն վերայ: Սուտ աղգասէրներուն բանին ևս մեծապէս ձեռնադրու էր այս կարծիքը. վասն զի «նորա վերայ Կաթողիկոսութեան նշան կայ» ասելով բարեմիտ լուսաւորչականաց՝ կյուսային աւելի դիւրաւ շատցնել իրենց լուսաւորչական կուսակիցներուն խումբը: Այս էր աւասիկ Վարդէի վարդապետին ձեռնարկութեանցը ժամանակ ժամանակ ձախորդ դնալուն մէկ պատճառը: —

Բայց ութը տարին բաւական երկար ժամանակ չէ՞ր արդեօք որ հասկացուի այնպիսի անձն մի դիտաւորութիւնը նորա դործերէն, և խելք կամ աչք ունեցողը չէ՞ր տեսնել արդեօք թէ այնչափ ժամանակին մէջ վարդապետը ոչ խօսքով, ոչ քարոզութեամբ, ոչ դրուածքով, ոչ եկեղեցւոյ մէջ և ոչ եկեղեցիէն դուրս, բնաւ ամենեւին մէկ կաթողիկոսութեան նշան չցուցուց, և ոչ իրեն յանձնուած 26,000 լուսաւորչականաց մէջէն մէկը կաթողիկոսութեան չորդորեց կամ չդարձուց. ընդհակառակն, ամէն ժամանակ և ամէն պարագայի մէջ յայտնի արաւ՝ թէ ինքը ո՛րքան հաստատ և ամուր բռնած է և բռնել կուսաց աղգային լուսաւորչական դաւանութիւնն ու արարողութիւնը, սովորութիւնները, լեզուն, մատենադրութիւնը և այլն և այլն:

Ո՞ր կմնար ուրեմն քանի մի կաթողիկոսներու արած չարախօսութիւնը, և մերոնց մէջէն նոցա խօսքերուն խարուող միամիտներուն անհիմն կատկածանքը:

Բայց, շիտակն ասելով, այս պատճառը երբեք պատճառ կերելի մեղ, մանաւանդ թէ պատճառանք (մահաւանք) իսկ գլխաւոր և զօրաւոր ու դրեթէ Տէմիտի պատճառն էր՝ որ այս տեղս պէտք է դնիմ համառօտ կերպով բացատրել:

Ռուսաստանի Հայոց մէջ, մանաւանդ Փեթերպուրկի և Մոսքուայի համալսարանները ուսանող աղգասէր Հայ երեսասարդաց մէջ, վաղուց մտած էր սատիկ սէր կամ համարում գերմանական ուսմանց: Տօրիաթի (Տէրֆի) համալսարանը գնացող երեսասարդներէն ոմանք այս գերմանասիրութիւնը աւելի աճեցուցին իրենց մէջ, և տարածեցին որչափ որ կարողացան՝ ոչ միայն Փեթերպուրկի և Մոսքուա, այլ և Քիֆլիկ ու մինչև Երևան, Շամախի և Շուշի: Նոցա մէջ գտնուեցան այնպիսիներ՝ որ Գերմանացւոց լուսաւորչականութիւնն ևս՝ նոցա ուրիշ ուսմանցը պէս՝ մեծ սիրով և փափաքանօք ընդու-

նեցան, և աշխատեցան ազգին մէջ տարածելու, ինչպէս որ չաչտնի է նաև նոցա տպած քանի մի գրուածքներէն. վասն զի մտքերնին դրած էին թէ այն կրօնքն որ ընդունին՝ աւելի ապահով կմնայ իրենց ազգութիւնը՝ քան թէ լուսաւորչական կրօնը անխախտ պահէր: Միանգամայն մեծ փուշ էր նոցա աչքին այս բանս որ Գ. վարդապետը ուղղակի Տէրութենէն նշանակուած էր առաջնորդ. և իրենց հակառակութեամբը կընային իւր գործնական բողոք մի ցուցանել, այնպէս որ Տէրութիւնը զգուշանայ միւս անգամ այնպիսի կարգադրութիւն անելէն:

Իսկզբան անդ ազգայինք, թէ՛ եկեղեցականք և թէ աշխարհականք, որոշ Հասկացան նոցա ղիտաւորութիւնը, այլ իւրեւ զեղեցիկ լուսաւորութիւն, դարմանալի ուսումնասիրութիւն և դովելի աղատամտութիւն՝ ընդունեցան և պատուեցին նոցա սկզբունքները, հարկաւ վեր դնելով զայնս ազգային եկեղեցականաց տգիտութենէն ու ամէն տեսակ վարդապետութենէն: Միայն հանգուցեալ Ներսէս Կաթողիկոսը՝ իւր արդարեւ արծուի նման Հեռատեսութեամբը և մեծաստատ իշխանութեամբը ահի և երկիւղի մէջ բռնեց այնպիսի երեսասարգները. և ոչ միայն երես չտուաւ նոցա, այլ և մէկ քանին Հեռացուց ազգային պաշտօններէ և գործերէ: Վախճանեցաւ այն Կաթողիկոսը, եկաւ նորա տեղը Մատթէոս Կաթողիկոսը, որ թէպէտ շատ լաւ ղիտէր թէ Տաճկաստանի մէջ անդղիական և աւետարանական նորադանդք ինչ կերպով մուտ գտան և յառաջացան, և թէ ինքը նոցա դէմ չափադանց նախանձաջուղութեամբ հալածանք հանած լինելուն պատճառաւ ձգուած էր Կ. Պօլսոյ պատրիարքութենէն, բայց ամենեւին չկարողացաւ տեսնել՝ միշտ իւր կենդանութեան վերջին տարին՝ թէ նոյն նորադանդութեան հողին ինչ կերպով կամ ո՛րչափ տարածուած էր

Ռուսաստանի մէջ: Մինչև 1859 ին վերջերը, այն երեսասարգներն չկրաւ շատ զգուշութեամբ վարուեցան, ղիտելով ու սպասելով՝ թէ արդեօք ի՞նչ ճանապարհ պիտի բռնէ նորընտիր Կաթողիկոսը: Նրբոր տեսան թէ նա պատրաստ է օգնելու այն ամենայն անձանց՝ որք իրեն մատենադրութեանց և քարոզներուն վերայ մեծ համարում կձեացընեն, և իւր Կաթողիկոսական իշխանութիւնը կըարձրացընեն մինչև հաւասար ո՛ր և իցէ թաղաւորական և կալսերական իշխանութեան և այլն, ամենայն կերպով չարմար ժամանակէ ասացին այս՝ Կաթողիկոսին ձեռքովը փճացընելու և ռախակիս անելու առհասարակ ազգիս եկեղեցականները, իբրև ամէնէն ևս տղէտ, ամէնէն ևս բիրտ, ամէնէն ևս անկիրթ, ամէնէն ևս խառնուրդ անձինք, որպէս զի այնուհետեւ իրենք իրենց մոլորական սկզբունքները համարձակ տարածեն ազգին մէջ. ձեռք առին Թիֆլիզու մէջ հրատարակուող Մեղու և Կառնի՝ օրագիրներուն խմբագրութիւնը, և նոցա մէջ Կաթողիկոսին գործերուն ու գրուածքներուն կեղծուպատիր գովեստներ տալու մէկ կողմանէ, միւս կողմանէ ևս իրենց ուր համարձակ թափեցին նոցա դէմ՝ յորոց կասկած ունէին՝ թէ կարող են արդեւք լինել իրենց ղիտաւորութեանը: Մանաւանդ այն եկեղեցականաց՝ որ առաջնորդական պաշտօնի մէջ գտնուելէն զատ՝ իրենց քարոզութեամբն ու գրուածքներովը կարող կըրեային լուտերամիտ բանաքաղներու խմաստակութեանցը դէմ մաքառել, և բարեմիտ ժողովուրդը նոցա որողայթներէն զգուշացընել: Այնպիսիներէն մէկն էր Ջալալեանց Սարգիս Արքեպիսկոպոսը, և միւսը Այվազեան Գաբրիէլ վարդապետը: Մէկը՝ իբրև հանգուցեալ Ներսէս Կաթողիկոսին հաւատարիմ հետևող, աչալուրծ, աշխարհատես, ղիտուն և գործունեաց անձ՝ կարող էր նոցա խաբէութիւնները դուրս հանել և խալտառակել. և միւսը՝ իւր զանազան լեզուաց հմտութեամբը և աղ-

գային ու Եւրոպական Աստուածաբանութեանց տեղեկութեամբը՝ կարող էր նոյնպէս ընդդէմ զինել նոցա վարդապետութեանցը: Այնքան աշխատեցան որ Սարգիս Արքեպիսկոպոսը ձգել տուին Վրաստանի և Իմէրէթի Առաջնորդութեան Աթոռէն, իրենց ձեռքը առին Ներսիսեան Հոգևոր Դպրոցին կառավարութիւնը (Թէպէտև իրենք գրեթէ ամէնքն ևս աշխարհականք էին): Եղբայրացան Հիսնափայլէ Հրատարակիչներուն հետ՝ որպէս իրենց լուսեղանականութեան գրօշակը համարձակ բացել էին, մտերմացան Պօլսոյ Մեղրա անուանեալ լրագրոյն և ուրիշ նոյնահոգի լրագրաց հրատարակիչներուն հետ, և այնուհետև ամէնը միաբան յարձակեցան Պարբէշ վարդապետին գործոցը վերայ, ամենայն ջանք անելով որ նորա անունը սեցնեն Վաթուղիկոսին առջևը, ասելով անդադար՝ Թէ նա քու իշխանութեանդ չհնազանդիր, մանաւանդ Թէ քու Աթոռոյդ վերայ աչք տնկած է . . . Ազգին առջևը ջանացին անունը աւելն՝ ասելով Թէ նա մեր ազգը «առ» կուղէ դարձնել . . . և Տէրութեան առջևը աշխատեցան զինքը ատելի անել, ասելով Թէ նա մեր ազգին մէջ Կաթուղիկոսի կուղէ մըտցնել . . . Տեղովը յայտնի չէ մեղ Թէ Կաթուղիկոսը ինչ աստիճանի հաւատք կընծայէր նոցա խօսքերուն: Բայց գործերէն և կոնդակներէն յայտնապէս կերևի՝ Թէ բոլորովին հաւատացել էր, գէթ մինչև 1865 տարւոյն սկիզբները, և ըստ այնմ կվարուէր նաև Պարբէշ վարդապետին հետ: ⁽¹⁾

Նոր Նախիջևանի ժողովուրդը Թիֆլիզու և Փեթեր-

(1) Ի հասարակութեան այս ճէր խորճեաց՝ հարկէ համարեմք Պարսնութեան վերջը գնել գիտաւածով յեռփերին հասած նամակի ճի պարճէնը, որը Թիֆլիզէն գրած է յԵղեմեանի առ Գեորգի վարդապետին Արամիէն: Բաղնորդին Յայնք վարժապետին Կարենեանց: Տէն Յաւելուած Թ:

պուրկի «առաջ» անուանեալ երկասարդներուն մէջ տեղը կեցած, երկուքէն ևս կգրգռուէին անդադար՝ որ իրենց Առաջնորդին դէմ ելնեն՝ Թէպէտև ուրիշ պատճառներով, այսինքն եկեղեցական փողերուն պատճառանքովը: Նոցա մէջ ևս արդէն պատրաստ լինելով այն մասը՝ որ Պ. Խալիպեանին դէմ անձնական հին Թշնամութիւն ունէր, և անդադար կաշխատէր զնա յաղթահարելու, դիւրաւ խաբուեցաւ այն երկասարդաց խօսքերէն. աշխատեցաւ նոցա գրուածքները, Հիսնափայլը, Մեղանքը, Հիսնաքը և այլն տարածելու նաև ձրիաբար այն խեղճ ու հանդարտ ժողովրդեան մէջ. և մէկ կողմանէ Թուղթ Թղթի վերայ, դանդաղ դանդաղ վերայ գրեց Կաթուղիկոսին՝ իւր Առաջնորդին հակառակ. և բաւական չհամարելով նորա եպիսկոպոս ձեռնադրուելուն արգելք լինելը ամէն տեսակ անարժանի միջոցներով, ևս և նորա վերայ վերադննիչ բերել տալը, միաբանեցան՝ բազմաստորագիր բողոք մի գրեցին Կաթուղիկոսին 1864-ին վերջերը՝ Թէ մեք այս առաջնորդը չեմք ուղեր. սորա տեղը մէկ ուրիշը կընդրեմք, և յանուանէ Անդրէաս Եպիսկոպոսը: Շատ կցաւիմք որ այն նամակին կամ աղերսադրոյն օրինակը չկարողացանք ձեռք բերել՝ որ այս տեղ դնէինք. բայց արժանի կհամարեմք դնել Պատմութեանս վերջը այն նամակին Թարգմանութիւնը՝ զոր նոյն Նախիջևանի ժողովրդեան խաղաղասէր և բարեմիտ մասը՝ նոյնպէս հարկւրաւոր ստորագրութեամբ յուղարկեց առ Վսեմափայլ Ոստիկանն Ներքին Գործոց: ⁽¹⁾

Սոքա են ահա մեր գիտցած գլխաւոր պատճառները, որովք այնքան հակառակութիւն կրեց Պարբէշ վարդապետը իւր Առաջնորդութեան ութ տարուանը մէջ:

(1) Տէն Յաւելուած Թ:

Կարող է մէկը Հարցանել որ մի՞թէ Վեհ. Կաթուղիկոսը և Ս. Էջմիածնաց Սինոդին անդամները մինչև եօթը ութը տարի չհասկացա՞ն Գաբրիէլ վարդապետին դիտաւորութեանն ու գործերուն ուղղութիւնը, և նորա չարախօսներուն անիրաւութիւնը:—Այս Հարցմանո ճիշդ պատասխանը տալու Համար՝ պէտք էր դիտնայինք ստոյգ և մանրամասն տեղեկութեամբ՝ թէ ի՞նչ կերպով կկառավարուէր այն միջոցին Ս. Էջմիածնաց միաբանութիւնը, ի՞նչ չարաբերութիւն կար Վեհ. Կաթուղիկոսին ու Սինոդին մէջ, ի՞նչ նպատակներով Հանգուցեալ Կաթուղիկոսը դիւրաւուր կդառնուէր Գաբրիէլ վարդապետին չարախօսներուն, և ի՞նչ պատճառներով կղգուէրանային Սինոդականք այն վարդապետին Համար աւելի աղղու ջատագովութիւն անելէն: Սոքա մեր եկեղեցւոյն այն ժամանակի պատմութիւնը գրել չանձն առնող պատմաբանին քննելու նիւթերն են: Մեր կարող եմք այս միայն անժխտելի ասպոցոյցներով Հաստատել թէ Գաբրիէլ վարդապետին ութամեայ Առաջնորդութեանը մէջ կարելի չէ գտնել նորա կողմանէ հէ՛տաւոր կամ քրահած ընդդէմ պատուոյ և իրաւանց սրբոյ Աթոռոյն, Կաթուղիկոսին կամ Սինոդին, թէպէտ և Վեհ. Կաթուղիկոսին Հաճոյ թուել էր՝ ոչ միայն ծանր ծանր կոնդակներով կշտամբել և նախատել զվարդապետը, այլ և քանի մի տետրակներ Հրատարակել նորա գրուածոցը դէմ՝ Ս. Էջմիածնաց տպարանը և Թիֆլիզ տպագրուած, ու աղգին մէջ գրեթէ ամենն ևս ձրի տարածուած:

Գիտար բան չէր Գաբրիէլ վարդապետին Համար՝ այն տպագիր ամբաստանութեանց Հերքումը Հրատարակել. բայց նա մէկ կողմանէ կասկածելով՝ թէ գուցէ այնպիսի Հերքման Հրատարակուելը, մանաւանդ մեր աղգին պէս միամիտ աղգի մէջ, օգուտէն աւելի վնաս կարող է պատճառել, և միւս կողմանէ տեսնելով որ

այն տետրակները կարգացող կամ Հասկացող արդէն քիչ կայ մեր աղգին մէջ, և ուշիմ կարգացողը դիւրաւ կհասկանայ նոցա արժէքը, իսկ չկարգացողին Համար՝ ձեռքը առնուլն անգամ աւելորդ է, — լուութեան տուաւ:

1864-ին վերջերը նա մէկ ընդարձակ նամակ գրեց՝ «Բողոք առ Վեհափառ Կաթուղիկոսն՝ աղգիս» վերնագրով, յորում մի առ մի մէջ կբերէր Վեհափառին առ ինքն գրած Կոնդակները, և կպատասխանէր նոցա մէջի անտեղի ամբաստանութեանց և չանդիմանութեանց. ⁽¹⁾ բայց պատասխան չընդունեցաւ:

Չսնէ մէկը թէ Հապա Գաբրիէլ վարդապետը ինքն ալ իւր ութը տարուան կառավարութեանը մէջ այնպիսի սխալմունքներ չգործեց արդեօք որ պատճառեղած լինին նորա ձեռնարկութեանցը չլաքողելուն... Տարակոյս չկայ որ սխալեցաւ, և շատ բանի մէջ, ոչ միայն իբրեւ մարդ սխալական, այլ և իւր բնաւորական քանի մի չատկութիւններով՝ որ գոնէ իւր կառավարած ժողովրդոց անշարմար էին, գուցէ և վնասակար:

Այս սխալմունքն ու պակասութիւնները երկու տեսակ կարող են Համարուել. ոմանք ընդհանուր և անձնական, և ոմանք մասնաւոր ու դիպուածական: Ընդհանուր անձնական պակասութեանց առաջինն էր նորա կառավարութեան շտիպանոց անգութիւնը, մանաւանդ թէ լուր-լիւնը. որով թէպէտ ոչ երբէք իրաւունքն ու արդարութիւնը կզոհէր նա մարդահաճութեան կամ շահասիրութեան, բայց անդի կուտար շատ քահանայից և աշխարհականաց, որ իրենց կողման և աստիճանին պարտքը մոռանալով՝ չանդուէր Համարձակութեամբ անկարգանան, և նախ նոյն իսկ Առաջնորդին դէմ գրուել վերցնէին: Եւ երկրորդ ընդհանուր պակասութեան

(1) Տե՛ս Յո՛ւն-Ե՛ւ-Սո՛ք Գ:

Թիւնն էր՝ իրեն ազգային էությունը, որով առանց նայելու իւր կարողութեան և միջոցներուն չափաւորութիւնը, ևս և միտախոհութեանը, շատ մեծամեծ գործողութեանց ճիշտութեան ձեռք զարկաւ. ուստի և ոչ միայն շատին նախանձը աւելի գրգռեց և զայնոց իրեն դէմ, այլ և գուցէ նոյն խի ձեռք զարկած գործերուն լաւութեանը արդեւ եղաւ:

Գործերուն շատութիւնը կտրիպէր ղինքը շատ մարդկանց հետ յարաբերութիւն ունենալու, մինչդեռ ինքը կարողութիւն չունէր նոցա ամենուն փառասիրութիւնն ու շահասիրութիւնը դռն անելու. ուստի և զարմանք չէր որ փոխանակ երախտագիտութեան ապերախտութիւն գտաւ շատերէն, և փոխանակ սրտակից բարեկամներ ունենալու՝ ոչ սակաւ Թշնամիներ վատընկեցաւ:

Չունեցաւ վարդապետը իւր պաշտօնին մէջ ամէն ժամանակ հաւատարիմ և հաստատամիտ, գործունեաց և համամիտ օգնականներ, ինչպէս որ ասացինք և այս նորա ձեռնարկութեանցը մինչև վերջը յաջողութիւն չգտնելուն հարկաւ մեծ պատճառ էր: Նւ թէպէտ իւր չափազանց եռանդովը ամէն բանի կուգէր հասնել, յուսալով որ հետզհետէ գոնէ իւր հին և նոր աշակերտներէն իրեն օգնականներ ու գործակիցներ հասցընէ, բայց մինչև որ նորա հասնելու պէս եղան՝ իւր ոյժն ու պաշտօնին ժամանակն ևս վերջացաւ:

Նոյն չափազանց եռանդին հետ միացաւ նաև ուրիշ պակասութիւն՝ որ մեծապէս արդեւ է մեծամեծ ձեռնարկութեանց յաջողութեանը, այսինքն ինչ փոքրություն, այն փորձառութիւնը՝ որ անպատճառ հարկաւ է աշխարհիս մէջ զանազան անձանց հետ գործմանաւանդ ստակի գործողութիւն ունեցողին, ուստի և Գաբրիէլ վարդապետը քանի մի փոքրածախս սխալմունքներ արաւ որ շատ վնաս տուին յետոյ իրեն և իւր աշխատութեանցը:

Սոցա մէջ գլխաւորը պէտք է համարել նորա քանի մի անձինքներէ խաբարը: Իրաւ է որ նա իրեն սկզբունք արած էր այս բանս.

«Եթէ մէկը հարցընէ

Թէ արդեօք լաւը ո՞րն է,

Ալէկոծեալ աշխարհիս մէջ

Ուրիշներէն խաբուի՞լը

Թէ զուրիշը խաբելը,—

Իմ պատասխանս է պատրաստ.

Թող ևս խաբուի՛մ քան թէ խաբեմ,

Միայն լինիմ արդար ու զգաստ:»

Բայց այդ բարոյական սկզբունքը կարծես թէ աւելի յարմար կուգայ առանձնական մարդու, քան թէ հասարակաց գործի և կառավարութեան մէջ մտնողին, որուն հարկաւոր է անպատճառ լինել «Խորագէտ իբրև զօձ», և ոչ թէ միայն «Միամիտ իբրև զաղաւնի», ոչ միայն չխաբել զուրիշը, այլ և չխաբուիլ դիւրաւ ուրիշներէն: Նւ ահա գուցէ այս խորագիտութեան պակասութիւնն էր որ չթողուց Գաբրիէլ վարդապետին՝ Խալկեան Ուսումնարանին հիմնարկութեանը և տնտեսական կառավարութեանը մէջ բաւական հեռատեսութիւն և զգուշաւոր արթնութիւն ունենալ, որով չաչում մասին ևս աշխատանքը շատ եղաւ և չափազանց, խի պտուղը քիչ, և գրեթէ ոչինչ:—

Այլթողումը խօսիլ այնպիսի պակասութեանց վերայ որ ոմանց աչքին կարող են կատարելութիւն անգամ երևնալ, մանաւանդ այժմու ժամանակս. ինչպէս չափազանց անձնանուէրութիւնը, անշահասիրութիւնը, անփառասիրութիւնը, և այլն և այլն. վասն զի մեր միտքը այս տեղ պարտաւոր է գրել էր, և ոչ թէ փոքրություն. ևս առաւել միտք չունէինք ներքող և ջատագովութիւն շարագրելու: Պատմութիւն է ասացինք մեր գրածը, և ոչ թէ կենսագրութիւն, վասն զի՝ ինչ-

պէս որ տեսնուեցաւ՝ Նախիջևանի և Պետարապոլոյ Հա-
յոց վիճակին ութամեայ անցքերուն Համառօտ նկա-
րագիրն է, յորում Այվաղեան Գաբրիէլ վարդապետը ե-
րեցաւ լոկ դըխաւոր գործող, մանաւանդ թէ Գրգի Աս-
տուածալին նախախնամութեան: Թէրևս ապագայից
մնաց ճիշդ դատաստան անելը այն անցքերուն ու վար-
դապետին գործքերուն արժէքին վերայ: Բայց վարդա-
պետը անշուշտ լաւ կանէ՝ եթէ իւր գործող և աշխա-
տութեանց վարձը յԱստուծոյ միայն սպասէ, և անձ-
կանօք ժափաքի այն վայրկեանին Հասնելուն՝ յորում
կարող լինի լիաբերան դոհութեամբ փառք տալ ամե-
նողորմ Աբարչին, որ չետ փորձելոյ նորա դիտաւորու-
թեանց ուղղութիւնը՝ նախ ի Հուր Կոմիթէի նախան-
ձայուղութեանց, և ապա ի ջուր արգիւն Հալաճանաց,
վերջապէս Հասցընէ կատարեալ Հանդատութեան, ոչ
անցաւոր աշխարհիս մէջ, այլ չերանաւէտ օթեանս
ամենայն աշխատելոցն ի փառս Աստուծոյ և ի լուսա-
ւորութիւն մտաց և սրտից մարդկան, ասելով. «Անցաք
մեք ընդ Հուր և ընդ ջուր, և Հաներ զմեզ ի Հանդիստ:»

Գ Լ Ո Ւ Մ Ի Ը.

Խալիպեան ուսումնարանին վերջի վեց տարուան վիճակը:

Պատմութեանս ամբողջութիւնը կտրահանջէ որ Հա-
մառօտեմը այս տեղ Խալիպեան Ուսումնարանին վի-
ճակը՝ վերջին վեց տարուանս մէջ, թէ և սորա Համար
Հարկադրեմբ կրկնել քանի մի բան որ առաջ ևս չեղա-
տակած եմք:

Խալիպեան Յարութիւն Աղան թէպէտ և մեծապէս
արտում և տգիտ հերկար Գաբրիէլ վարդապետին ա-

ռաջնորդութենէ ելնելուն և Խալիպեան Ուսումնարա-
նին վերատեսչութենէն Հեռանալուն վերայ, բայց ոչ
սակաւ միւլթարութիւն՝ դուցէ և ուրախութիւն կղզար
այս բանով՝ որ տէրութիւնը կըստատանար ուսումնարանին
նպաստ նշանակել ամէն տարի 11,000 լուպլի. միան-
գամայն կըստատանար ուսումնարանի աշակերտները աս-
տիճանով՝ այսինքն ընդ ելնեն անախ, վարժապետաց
ճառալուծիւնն ևս Համարուի արքունական ճառալու-
ծիւն, այսինքն այնպիսի պաշտօն որ չետայ թողակ
(փէնթիմ) ընդունելու իրաւունք կուտայ: Բաց չայնմանէ,
վիճակին արդիւնքներէն 3,000 ռ. պիտի առնուէր ամէն
տարի ի նպաստ ուսումնարանին, և ինքը պիտի տար
4,500. որով տարեկան 18,500 լուպլի եկամուտը ապա-
Հովեալ կլինէր. իսկ մնացեալ Հարկաւոր փողը դիւրաւ
Հաւաքուելուն տարախոյս չէր մնար՝ եթէ Ուսումնարանը
իւր բարեկարգ ընթացքէն չխոտորէր:

Կերեկ որ Խալիպեանը՝ իրեւ ուսումնական գործ-
ղութեան և ուսումնարանի կառավարութեան անտե-
ղեակ մարդ՝ չկարողացաւ Հասկանալ այս գործնական
և յացտնի ճշմարտութիւնը, թէ ո՞ր և իցէ ուսումնա-
րան կարելի է փողի ուժով բանալ, բայց անկարելի է
հեշտ փողի ուժով առաջ տանիլ, այլ Հարկաւոր է փողին
Հետ մէկ տեղ ունենալ ուսումնարան կառավարելու
կարող և անձնանուէր անձինք գտնել: Ապա թէ ոչ,
չատ բնական է կարծելը՝ թէ նա կարող էր և պէտք էր
որ աշխատէր խնդիր տալու տէրութեան այս մտքով՝
թէ «Նա երբոր իմ սեպհական ստացուածքէս մենչե-
«200,000ի մօտ փող նուիրեցի ուսումնարանին շնու-
«թեան ու պաշտանութեանը Համար, գլխաւոր փոտա-
«Հուլթիւնս՝ թէ արած ծախքերս պարապ պիտի չե-
«թան՝ Գաբրիէլ վարդապետին փորձառութեան ու
«անձնանուէր աշխատութեանը վերայ: Այժմ որ տէ-
«րութեան կամք է Հեռացընել զինքը վիճակիս առաջ-

«նորդութենէն ըստ պահանջանաց կամ առաջարկութեան Կաթողիկոսին ազգիս, կենդանի որ ուսումնաւորանին վերատեսչութիւնը դարձեալ մնաց նոյն վարդապետին ձեռքը, և գիտեմ որ այս բանիս ընդդիմութիւն չկայ ոչ Կաթողիկոսի կողմանէ և ոչ Կայսերական կառավարութեան կողմէն»: Բայց Խալիպեանը՝ մեզ անցադտ պատճառաւ՝ կարծես թէ շփոթեցաւ, տաքնապէցաւ, և ինչպէս որ կիարծուի՝ յուսալով որ ե՛րբ և ինչ դարձեալ վարդապետին կցանձնուի ուսումնարանին վերատեսչութիւնը՝ աճապարեց առաջարկել Տէրութեան որ առժամանակեայ կառավարել ուսումնարանին նշանակուի Պ. Սարգիս Տիգրանեան, որ Տեսչութեան պաշտօնէն վաղուց արձակուած էր և կընակէր ի Նախիջևան:

Մատթէոս Կաթողիկոսին վախճանիլը պատահեցաւ, ինչպէս որ ասացինք, 1865 ին օգոստոսի 22-ին. բայց նորա առաջարկութեամբը սկսուած վերադննութիւնը առաջ տարուեցաւ Յանձնաժողովոյն ձեռքովը՝ մինչև հոկտեմբեր ամսոյն վերջերը, և այնուհետև Գարբիէ վարդապետը բոլորովին քաշուեցաւ աղաքացաւ վիճակին և ուսումնարանին սրտամաշ և ծանր կառավարութենէն: Իսկ Խալիպեան Ուսումնարանը օրէ օր տկարացաւ. աշակերտաց թիւը քանի գնաց պակսեցաւ, և նոր կառավարչին ու Խալիպեանին բոլոր աշխատանքները և յոյսերը պարապ ելան, թէպէտ և առջի բերան վարժապետները նոյն էին, և Ուսումնարանին կազմը կանոնը ընդհանրապէս անփոփոխ: Թոշակաւոր աշակերտք փոխանակ աւելնալու գրեթէ բոլորովին պակսեցան, և մնացին միայն ձրիավարժ աշակերտները ու քանի մի եկեղեցականաց որդիք՝ նոյնպէս ձրիավարժք:

Այն միջոցին՝ յորում Կաթողիկոսական Աթոռը պարապ էր, տեղապահ Ասլանեան Յովհաննէս Արքե-

պիսիոպոսին առաջարկութեամբը նշանակուեցաւ կառավարել վիճակին Նախիջևանի և Պեսարապիոյ Նիկաղար Արքեպիսիոպոսը: Տէրութիւնը իմացուց նորա՝ թէ ըստ կարգադրութեան Ոստիկանարանին Ներքին Գործոց՝ Խալիպեան Ուսումնարանին համար տարին 3,000 լուպ. որոշուած լինելով վիճակին արդիւնքներէն տրուելիք, բարեհաճի կարգադրել որ այդ դուստը տարուէ տարի տրուի Ուսումնարանին անխափան: Իսկ Նիկաղար Արքեպիսիոպոսը պատասխանեց ոստիկանին՝ թէ «Նա միտք ունիմ այս վիճակիս համար զատ Հոգևոր դպրոց բանալու. ուստի չեմ կարող վիճակալին արդիւնքներէն փող մատակարարել ի նպատակ Խալիպեան Ուսումնարանին»: Ոստիկանը լուեց, և Արքեպիսիոպոսին գործողութեան հետեանքը այս եղաւ որ ուսումնարանին մէջ ձրի դաստիարակուող եկեղեցական աշակերտներն ևս արձակուեցան:

Նոր Ռուսիոյ ընդհանուր Կուսակալին կողմանէ բաւական ջանք եղաւ որ տէրութեան տուած 11,000-ին գիմացը Տաճկաստանէն և ուրիշ օտար երկիրներէ հայ աշակերտներ հաւաքուին Ուսումնարանը: Առջի բերանը 15 աշակերտէն աւելի բերուեցաւ Պօլսէն, Տրապիզոնէն ու Մուսաւիայէն, գրեթէ ամէնքն ևս աղքատ և չքաւոր ծնողաց որդիք. բայց և նոքա փոխանակ աւելնալով՝ քիչ ժամանակէն սկսան պակասիլ պէսպէս պատճառներով, որոց գլխաւորն էր Ուսումնարանին ներքին բարեկարգութեան օրէ օր խանդարուիլը, և մեծերուն կողմանէ պէտք եղած արթուն հսկողութեան պակասիլը:

Այն ժամանակէն հասկացաւ տէրութիւնը որ Խալիպեան Ուսումնարանէն սպասուած քաղաքական օգուտներուն ու նպատակին պիտի չհասնի. ուստի ուրիշ հնարքով ուղեց այնպէս անել՝ որ տուած 11,000-ը զուր տեղը չվատնուի Ուսումնարանին վերայ: Որոշուե-

ցաւ որ Օտեսսայի մէջ Ռիշըլիէօ դուքսին անունովը եղած Գիմնասիօնին կամ վարժարանին քով առանձին ուսումնարան մի բացուի՝ օտար երկիրներէ եկող 30 Հայ աշակերտաց համար, որ այն դպրոցին մէջ բնակին ու դաստիարակուին Հայ դաստիարակի մի ձեռքով, և ուսմանց դատաւութիւնը երթան ընդունին գիմնասիօնին մէջ: Օտեսսայի ուսումնական շրջանակին խնամակալը Պ. Կոլուպցով՝ կէս պաշտօնական կերպով առաջարկեց Գաբրիէլ վարդապետին թէ արդեօք չանձն կառնու՞ն այն նոր բացուելու Հայոց դպրոցին վերատեսչութիւնը, և նա պատասխանեց թէ իրեն չանձնառութիւնը կախեալ է դպրոցին մէջ գրուելու կարգէն ու կանոնէն, և ուրիշ կարեւոր պայմաններէ՝ որ դեռ չաշտնի չեն իրեն: Տէրութեան այս դիտաւորութիւնը անկատար մնաց երկու երեք տարի, մինչև որ Խալիպեան Ուսումնարանին բոլորովին փակուիլը վրձնուեցաւ, և Օտեսսայի մէջ բացուելու դպրոցին համար որոշուած փողը (18,000 ռուպ.) Մոսքուայի Լազարեան ճեմարանին առնուեցաւ՝ և նպատակ այնտեղ նոր բացուած կամ բացուելու Արևելեան լեզուաց Բաժնին:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի Թ.

Նորընտիր Գեորգ Վեհափառ Կաթողիկոսին այցելութիւնը ի Խալիպեան Ուսումնարան:—Աւսումնարանին տպագրող վիճակին համար եղած առաջարկութիւնները:

Իրաւացի խօսք մի է ոմանց ասածը՝ թէ մեր ազգը յուսով կապրի. որ թէպէտ կենդանեաց ոմանց օգուտ ապրելուն կնամեցնեն, բայց այս տարբերութիւնը կայ որ, Առաքելոյն վկայութեանը նայելով՝ Հիմնա-

կան և հաստատուն յոյս ունեցողը ամօթով չմնար, և յուսով ոչ միայն կապրի, այլ և կինդաց կուրախանայ. «Յուսով խնդացէք»: Այսպիսի անդրդուելի յուսով և խնդութեամբ ողջունեց մեր ազգը 1866 տարւոյն մէջ աշխու Վ. Կաթողիկոսին Գեորգայ Գ. ընտրութիւնը, և 1867-ին Տաճկաստանէն սուրբ Եջմիածին եկաւորութիւնը: Մեծ համարում ունէին ամէնքը՝ Նորին Վեհափառութեան ազգասիրութեան և ուսումնասիրութեանը վերայ, և գրեթէ ոչ ոք կտարախուսէր՝ թէ նորա ձեռքը պիտի լուսաւորուի ազգը այն ուսմանց և գիտութեանց լուսովը, որով միայն կարող է կալ մնալ իւր ազգութեանը մէջ, և ըստ պահանջանաց ժամանակիս յառաջադիմութիւն ունենալ: Մանր և դժուարին պաշտօն և աշխատութիւն էր Վեհափառին չանձնառածը, բայց կշուսացուէր որ նորա ջանասիրութեանը գործադիր պաշտօնեայք չեն պակասիր ազգին մէջ, այլ և հետ դհետէ կբաղմանան:

Նորընտիր Հայրապետը Թիֆլիզ հասնելուն պէս՝ ի սուրբ Եջմիածին հրաւիրեց նաև Այվազեան Գաբրիէլ վարդապետը, և յետ իւրոց մեծահանգէս օծմանը (որ կատարուեցաւ մայիսի 21-ին) յունիսի 1-ին ուրիշ չորս վարդապետաց հետ ի միասին եպիսկոպոս ձեռնադրեց նաև Գաբրիէլ վարդապետը, անուանեց զինքը Անդամ Սինդղին սրբոյ Եջմիածնի, և Ուսումնական Յանձնաժողով մի հաստատելով՝ բաղկացեալ ի քանի մի անձանց, նորա անդամներէն մէկը անուանեց դարձեալ նոյն վարդապետը: Եւ որովհետև ինքը Վեհ. Կաթողիկոսը շուտով պիտի ճանապարհորդէր ի Ռուսաստան՝ երկու երեք ամսուան համար, հրաման տուաւ նաև եպիսկոպոսին որ դառնայ Խրիմ, հաւաքէ իւր գրքերն ու գրուածքները, և աշնան օրերը դարնայ Եջմիածին, ուր և բնակի այն ձմեռը, և դարնան սկսի կատարել ազգային ուսումնարանաց ընդհանուր տեսչութեան պաշտօնը:

Վեհափառ Կաթողիկոսին ճանապարհորդութիւնը երկարելով Հաղիւ կարողացաւ նա տարւոյն վերջի օրերը Հասնիւ Փեթրպուրկէն՝ Քիշնեւէն անցնելով՝ ի Խրիմ և ի թէոդոսիա: Այնտեղ իւր աչքելութեամբը պատուեց Խալիպեան Ուսումնարանը 1868-ին յունուարի 8-ին: Հետն էին աչն միջոցին Խալիպեան Յարութիւն Աղան և Գաբրիէլ եպիսկոպոսը, նաև ի քաղաքացւոց քանի մի անձինք, և Կաթողիկոսը շատ Հաւանեցաւ ուսումնաւորանի շէնքին ու կարգադրութեանը: Պ. Խալիպեանը չիշեցուց Վեհափառին՝ թէ Նղիադար Արքեպիսկոպոսին բացատրութեամբը աչն երեք Հաղար ըուպլին որ պիտի տրուէր ի նպատտ Ուսումնարանին՝ ըստ կարգադրութեան Ոստիկանին Ներքին Գործոց, ահա երբորդ տարին է որ չտրուիր, և Կաթողիկոսը խոստացաւ որ էջմիածին դառնալուն պէս 6,000 ըուպլին յուղարկել տայ, թէպէտ և աչնպիսի փող չհասաւ ուսումնարանը ոչ աչն ժամանակը և ոչ յետոյ:

Վեհափառ Կաթողիկոսին կամքը աչն էր՝ որ Գաբրիէլ եպիսկոպոսն երթայ Հետը էջմիածին. բայց յետոյ խնայելով նորա բնական տկարութեանը, որ կարող էր աւելի վնասուել ձմեռնային օդերուն դառնութենէն, Հրաման տուաւ որ մնայ իւր Հայրենիքը մինչև դարուն, մինչև իրեն Հրաւիրելը, և աչնպէս դարձաւ ի Մայր Աթոռն:

Գարունն եկաւ, և էջմիածնայ Սինոդը Հրաւիրեց զԳաբրիէլ եպիսկոպոսը՝ ոչ թէ ուսումնարանաց տեսչութեան պաշտօնը կատարելու, ինչպէս որ նա յանձն առած էր, Հասպա իբրև Սինոդի անդամոց մէկը կենալու էջմիածին, զոր եպիսկոպոսը պիտի չկարենար ա՜նել՝ վնասակար ճանաչելով իրեն անձին Արարատեան նահանգին ծանր օդն ու ջուրը. ուստի խնդիր տուաւ որ եթէ կարելի չէ Համարել զինքը բացակայ անդամ Սինոդի, ընդունին իրեն Հրաժարականը Սինոդի անդամութենէն:

Գաբրիէլ եպիսկոպոսին աչն գերը և խնդիրը առանց պատասխանի մնաց մինչև 1870 տարւոյն մայիս ամիսը, յորում Վեհափառ Կաթողիկոսը Թիֆլիզ եկած լինելով, եպիսկոպոսին մէկ երկու բարեկամացը ձեռքովը Հրաւիրեց զինքը ի Թիֆլիզ: Փութացաւ եպիսկոպոսը ի տես և ի չարդութիւն Վեհափառ Հաջրապետին. սիրալիր ընդունելութիւն գտաւ Նորին Վեհափառութենէն, և մինչև սեպտեմբերի 15-ը, այսինքն քանի որ Վեհափառը ի Թիֆլիզ էր, ինքն ևս աչնտեղ կեցաւ, և ձեռքէն եկած դրաւոր ծառայութիւնները ամենաչն սիրով մատուցց Վեհափառին. որոյ Համար ոչ միայն լիաբերան շնորհակալութիւններուն արժանացաւ, այլ և առանձին պարգևատրութեանց:

Աչն միջոցին էր որ Վեհափառ Կաթողիկոսը քանի մի անդամ խօսեցաւ եպիսկոպոսին Հետ՝ թէ արդեօք ինչ անելու է որ Խալիպեան Ուսումնարանը դարձեալ իւր առաջին բարեկարգութիւնը գտնէ, աչնպէս որ թէ՛ ծայրագոյն Հոգևոր իշխանութեան ձեռքէն չելնելով՝ աղգայնութիւնը անխորուստ պահէ, և թէ՛ Տէրութեան շնորհած և շնորհելու արտօնութիւնները ձեռքէ չհանէ: Գաբրիէլ եպիսկոպոսը պատմեց Վեհափառին՝ թէ «իմ լսածս այս է որ տարիէ մի ի վեր տէրութիւնը ետեւէ է դարձնելու աչն ուսումնարանը Սեփարիթ, այսինքն Հոգևոր դպրոց կամ Գպրանոց վիճակին Հայոց Նախիջևանի և Պեսարապիոց. իսկ Խալիպեան Յարութիւն Աղան տեսնելով որ այդ բանին վերջն որոշումը Վայսըր իրեն կամքին ու Հաւանութեանը թողած է, կպնդէ որ իւր անունը ունեցող ուսումնարանը լինի Հասարակաց վարժարան (Կիճմալիս), յորում 30 Հայ աշակերտք ձրի դաստիարակուին իրեն տուած և տալու փողերովը. իսկ ալլք՝ թէ՛ Հայադպիք և թէ՛ օտարադպիք՝ ուսում առնուն նոյն շէնքին մէջ՝ սահմանեալ թոշակը վճարելով»: Վեհափառ Կաթողիկոսը

պատասխանեց թէ՝ «Այդ առաջարկութիւնը վտանգա-
 «ւոր կերեւնայ ինձ ուսումնարանին ազգայնութեանը
 «չպահպանելուն կողմանէ: Եւ Փեթերպուրկ եղած ժա-
 «մանակս խնդրած էի տէրութենէն որ ուսումնարանը
 «մեր գերագոյն տեսչութենէն չհանուի, և ազգային
 «լուսաւորութեան Ոստիկանին անմիջական իշխանու-
 «թեանը ներքեւ չձգուի. և դարձեալ նոյն մտքի վերայ
 «եմ. ուստի քեզ կ'յանձնեմ, սիրելի, որ ժամ մի առաջ
 «երթաս աստի ուղղակի Նախիջևան, խօսիս բերան ի
 «բերան Խալիպեան Յարութիւն ազգային հետ, հասկա-
 «ցընես իրեն մեր միտքը, որ այն ուսումնարանը պարզ
 «Հոգեւոր դպրոց (կամ ինչպէս ի Պօլիս կանուանեն)՝ Ժա-
 «ռանգաւորաց դպրոց) դարձնել չէ, հապա սկզբնական
 «կարգադրութեանը վերածել, որով միայն օգտակար
 «կարող է լինել ազգիս և տէրութեան, ինչպէս որ եօթը
 «տարուան փորձն ևս ցուցուց մեզ»:

Յանձն առաւ Գաբրիէլ եպիսկոպոսը այն նոր տե-
 սակ դեսպանութիւնը, և Վեհափառին յանձնարարա-
 կան մէկ կոնդակովը գնաց Նախիջևան, խօսեցաւ Խա-
 լիպեանին հետ օրերով, հասկացաւ նորա անփոփոխելի
 դիտաւորութիւնը, և ըստ այնմ տեղեկութիւն տուաւ
 Վեհափառ Կաթողիկոսին՝ հետագայ նամակով:

«Վեհափառ Տէր,

«Աստուածաբաւ հայրապետ.

«Շնորհաձիւր օրհնութեամբ Վեհափառութեանդ ճանապար-
 հորդեալ անփորձ և անփափանք ընդ Կովկասեան լեռանցն կոհակս
 և ընդ լայնարձակ դաշտս Ստաւրոփոլի, յետ ութից աւուրց ժա-
 մանեցի ողջամբ, և զիշերախառն մտի ի քաղաք այսր, ուր և դառի
 զծերունի իշխանն մեր զազա Յարութիւն Խալիպեան ի Թեթև
 իմն տկարութեան: Խնդրութեամբ ընկալաւ նա զողջոյն Վեհա-
 փառութեանդ, ապա և զիոնդակդ օրհնութեան. զոր և երկեցս
 և երկեցս ընթերցեալ՝ զուարթացաւ յանձն- իւր, իբր զի յոյժ
 օրտաբեկ և յուսակոտոր է ընդ այսչափ անաղանդ փախճանական

վճռոյն որ զապաղայ դրութենէ ուսումնարանին իւրոյ, և ընդ
 մօտալուստ վտանգն շիջանելոյ խաղառ այնր առկայեալ ճրագի:
 Յետ այնորիկ ահա դաւուրս երես խօսեցեալ ընդ նմա զամենայնէ՝
 յայն հանգուցաբ դրանս մեր և զխորհուրդս, զի որչափ և իցէ
 հնար՝ միաբանեցին դիտաւորութիւնը նորին Խալիպեան իշխանի
 և Տէրութեան զխովին ընդ իրաւացի ցանկութեան Ձերոյ Վե-
 հափառութեանդ. այնպէս զի՝ ա, Խալիպեան ուսումնարանն մի՝
 օտարացի ի նախնական և ի հիմնական ազգային սկզբանց իւրոց.
 բ, զի օգտակար լիցի այն մանկանց ազգիս ասկասարակ, և
 մշտնջենաւորեաց ընդ հովանեաւ խնամոց Ձերոց և Տէրութեան,
 և գ, զի աղատ լիցի ի տալոյ ազգայնոց մերոց կասկածանս օ-
 տարանալոյ աշակերտաց նորին յազգութենէ, միանգամայն և
 յազգելոյ տէրութեան այնպիսի կասկածանս՝ զորպիսիս գլխ-
 բաղդաբար՝ սկսեալ են ազգել նմա ոմանք յուսումնարա-
 նաց ազգիս մերոյ, որպէս և յայտ է Ձերումդ Վեհափառու-
 թեան: Զայս ամենայն ըստ բաւականին պարզեալ տեսցէ Վե-
 հափառ Տէրութիւնդ Ձեր ի նամակին Յարութիւն աղայի որ ընդ
 սմին. բայց ինձ կարեւոր Թուեցաւ հաղորդել Վեհափառութեանդ
 և զԹարգմանութիւն խոստմնադրոյն (Հանգերձ բնագրան) զոր
 սահմանեալ է նա արդէն ի լինել իւրում ի Փեթերպուրկ յամ-
 սնանն մարտի ընդ Տելեանովի և ընդ Կոմսին Սիմեոնի: Յիշէք
 անշուշտ, Վ. Տէր, զի զիմաստ դրուածոյդ այդորիկ զեօտելով իմ
 ի լրոյ՝ ծանուցեալ իսկ էի Ձերումդ Վեհափառութեան. սակայն
 դիտողութեան արժանի համարելով զըստն բանս նշանաւոր զը-
 րուածոյն, արժան համարեմ յաւելուլ խոնարհաբար զկարծիս իմ,
 թէ որպէս ինձ Թուի՝ հարկ ի վերայ կայ փութալ զառաջ առ-
 նուլ վտանգին խախտելոյ խաղառ ուսումնարանին այնորիկ, և
 զհարկաւորն կամաւոր առնելով հաւանել ընդ այս՝ զի ըստ հայ-
 կական մասին կացցէ մնացէ այն ընդ անմիջական հսկողութեամբ
 Ձերոյ Վեհափառութեանդ և փոխանորդաց Ձերոց, և միանգա-
 մայն ըստ ուսումնական ընթացիցն շարադասեսցի ի կարգս Կիմ
 նաղեա անուանեալ վարժարանաց. որովհետեւ անհնար է (զէթ
 յայժմու ժամանակիս) այլ ազգ. յապահովել զհաստատութիւննորին:

«Կամ էր ինձ, Վեհափառ Տէր, ըստ բերանացի պատուիրանի
 Ձերում սպասեալ մնալ աստէն մինչև ցրնդունելութիւն գէթ հե-
 ոազրական պատասխանելոյ Վեհափառութեանդ. առ այդ Թուղթ
 իշխանին. այլ քանզի յառաջին աւուրս Հոկտեմբերի դպրոց է
 Կայսրն յՍտեփան և ի Խրիմ, կամի և Խալիպեան իշխանն անդր
 դնալ, ուստի և ես յետ քանի մի աւուրց մեկնեցեայց դնալ ընդ
 ծով ի Թէոդոսիա, և անդ սպասեցից պատասխանելոյ Վ. Տեառնդ,

քանդիւն և Յարութիւն աղայն անդանօր դոյցի մինչև ցայն ժամ:
«Խորնարհեալ է համբոյր Աստուածարեալ աջոյ Սրբազան
Հայրապետիդ և այլն:

29 Սեպտեմբերի 1870.

Ի Նոր—Նախիջևան.

Թ. 27.

Ինչպէս որ այս նամակին խօսքերէն ևս չաչտնի է,
թէ՛ Խալիպեանը և թէ՛ եպիսկոպոսը դրած էին մըտ-
քերնին՝ թէ մէջը չիշուած դաշնագրին զօրութեամբը՝
պէտք էր անպատճառ որ ուսումնարանը Խալիպեանին
ուղած կարգադրութիւնը ընդունէր, այսինքն դառնար
Հասարակաց վարժարան, և մէջի Հալիպեան ըստինքը
միայն՝ ըստ կրօնական և բարոյական մասանցը մնար
Կաթողիկոսին ծայրագոյն Հսկողութեանը տակ, ուստի
բոլորովին Համաձայն չէր Վեհափառին կամացը. նորա
Համար եպիսկոպոսը Հետագայ պատասխանը ընդու-
նեցաւ Կաթողիկոսին.

«Գէորգ Ծառայ Քրիստոսի և անհասանելի կամօքն Աստուծոյ
Եպիսկոպոսապետ և Կաթողիկոս ամենայն Հայոց, ծայրագոյն
Պատրիարք Համադղական Նախառնծար Աթոռոյ Արարատեան Ա-
ռաքելական Մայր Եկեղեցւոյ Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի, Հո-
գեղոսն Գաբրիէլ Սրբազան Եպիսկոպոսի սիրելւոյ մերոյ հարա-
զատի և հաւատարիմ Մայր Աթոռոյս խնդալ ի Տէր Զգիւր սիրե-
լութեան Ձերոյ գտողեալն է 27 Սեպտեմբերի ընկալեալ տեղե-
կացաք զաշխատութեանց Ձերոց ի բանս և ի խորհուրդս ընդ դե-
րամեծար Յարութիւն Աղայի Խալիպեան յաղաչա ուսումնարանին
որ է Թէոդոսիոս Այլ որպէս խօսեցաք ընդ Ձեզ ի Տիեթև և պար-
զեցաք զցանկութիւն սրտի մերոյ ըստ բաւականին, այս իսկ է գի-
ն ուսումնարանն կացցէ և մնացէ անփոփոխ ի սկզբնական դրու-
թեան իւրում, և կառավարեսցի ըստ առաջնոյն ընդ տեսչու-
թեամբ Ձերով, իբրև մերոյ փոխանորդի, որ Թուի ինձ լինել
անշուշտ օգտակարագոյն յաւէտ և վասն Տէրութեան և վասն
աղբայնոց մերոց, ապա թէ ոչ՝ անուանեսցի Հոգևոր ուսումնա-
րան, դարձեալ ընդ Ձերով տեսչութեամբ: Սակայն բանք նամակի
Աղա Յարութիւնի, ոչ Համապատասխանէր ըստ ամենայնի ցան-
կութեան սրտի մերոյ և խորհրդոյ, և ուսումնարանն հեռանայր

յոյժ ի բուն նպատակէ իւրմէ, վասն որոյ գրեալ 'նմա զպատու-
թանին՝ ամփոփեալ է ծոց դրոյս ուղղեմք առ Ձեզ, առ ի յանձնել
նորան գերադնուութեան, և ամենայն ջան ի դործ դնել առ ի
համոզել զնա:

«Սերելի, զայս աղբօգուտ դործ ըստ ամենայնի պատաս-
տանմբ ի փոյթ մտերիմ աշխատութեանց քոց առ ի վերականգ-
նումն իրաւանց ուսումնարանի ըստ սկզբնական նշանակութեան
ի դործսն նոյն իսկ Հիմնադրի և միանգամայն ի շահ տէրութեան
և Աղբի. լիայոյս եմք, զի դուք խոհական Հանձարով Ձերով իբրև
առաւել ծանօթ պարագայից իրաց և միանգամայն խորհրդոց
մտացս աւանդելոց Ձեզ բովանդակ, համոզիւր բանիւք հաճեալիք
զկամս նորա ի հաւանութիւն միաբանութեան ընդ խորհուրդս
մեզ, որպէս զի միջնորդ լիցի առ Տէրութիւնն, և Դուք բերկրու-
թեամբ սրտի փութասցիք մեզ աւետել զաւետիս ուրախաւթի:
Եւ ի բանիլ դարնան ի գալն Ձեր առ մեզ Տեսուն յաջողութեամբ,
ջանալ և զնա ընդ Ձեզ ածել ի սուրբ Էջմիածնի:

«Մնամք վասն Ձեր աղօթարար և ակնկալու բարեյաջող կա-
տարման աղբաշահ առաջարկութեանս: Ողջ լեր.

Ի 20 Հոկտեմբ. 1870 ամի.

և ազգի մերոյ ՌՅԻ.

Համար 325.

Գէորգ Գ. Կաթողիկոս

ամենայն Հայոց

«Հոգեզգոն Գաբրիէլ Ուսումնապետ»

«Սրբազան Եպիսկոպոսի Այլադեան:

Ի Թէոդոսիոս»

Մինչդեռ այս Թղթակցութիւնները կշարունակուէին
Խալիպեանին, Եպիսկոպոսին ու Կաթողիկոսին մէջ, ի
Փեթերպուրկ (ինչպէս որ չետոյ իմացուեցաւ) Յանձնա-
ժողով մի որոշուած էր Կայսերական Հրամանով՝ Խալիպ-
եան ուսումնարանին այժմու և ապագայ վիճակը կարգի
դնելու համար: Խալիպեանը տեղեկութիւն չունենալով
այս բանիս, կհարցանէր նամակներով մէկուն մէկալին՝
թէ արդեօք ի՞նչ է պատճառն որ իւր խնդիրն ու ա-
ռաջարկութիւնը չկատարուի: Այն բաւական չհամա-
բելով, խնդրեց եպիսկոպոսէն որ Թէոդոսիայէն չու-
ղարկուի Փեթերպուրկ փորձ և հմուտ անձ մի՝ իրեն
Խալիպեանին ծախքովը, և նա երթալ՝ ոչ միայն տե-

դեկանայ գործոցն, ալլ և արշաատի որ մէկ ժամ առաջ
վճռուի ուսումնարանին ապագան, և կարգադրութիւնը
Հաստատուի:

Գ Լ ՈՒԽ Լ.

Խալիպեան Ուսումնարանին փակուիլը:—Յարութիւն Աղա-
յին վախճանիլը:

Խալիպեան Յարութիւն աղային խնդրանքը Փե-
թերպուրի յուզարկուած անձը (որ էր Թէոդոսիոյ Երկ-
րական կառավարութեան դահլերեցը՝ Պ. Փալիմիսես-
թով) 1871-ին փետրուար ամսոյն վերջերը մայրաքա-
ղաքը Հասնելու, տեղեկացաւ Խալիպեան ուսումնա-
րանի խնդրոցն, և իսկոյն Հեռագրով իմացուց Գաբրիէլ
Եպիսկոպոսին՝ թէ արդէն դեկտեմբերի 4-ին Կայսերա-
կան վճռով որոշուած է, որ Թէոդոսիոյ Խալիպեան Ու-
սումնարանը փակուի, շէնքը յանձնուի Հայոց Հոգեւոր
Եշխանութեան՝ որ դառնայ Դպրանոց, և Խալիպեանին
ընծայած կալուածն ու տները ետ տրուին իրեն: Այս
լուրը մեծապէս զարմանք բերաւ թէ՛ Եպիսկոպոսին և
թէ՛ Խալիպեանին. բայց կոպտակն որ պաշտօնական
ստորագ տեղեկութեամբ Հասնանան բանին հուրիւնը:

Վեհափառ Կաթողիկոսը իւր մէկ կոնգրակին մէջ որ
գրած էր առ Եպիսկոպոսն 1871-ին յունուարի 4-ին,
ուրիշ խօսքերէն զատ այս կտակէր. «Յայտնելիք մեզ նաև
«գիտոտումն Խալիպեան իշխանին՝ ընդ մերձ դալոյ
«անձամբ ի Թէոդոսիա ի խորհրդակցութիւն զձանը
«խնդրոց ուսումնարանի նորին, և զգիտաւորութեանց
«ձեր և նորին՝ գալոյ ի մայր Աթոռս չառաքելայ ապ-
«րիկ առնոյ արարոյս: Ամն ունիմք՝ վստահ ի Հաւա-

«տարմութիւն ձեր և ի խոհանութիւնն՝ թէ որպէս
«ունիք լուրջ մտօք ըստ ցանկութեան մերոյ և օգտի
«աղղի յանդ Հասնել զգործդ մեծ, նոյնպէս և արդեամբք
«ճշմարտել զգալուստդ աստ առ մեզ ի սուրբ Եջմիա-
«ծին ի խորհրդածութիւն կարգադրութեանց նորոյ ու-
«սումնարանի մայր Աթոռոյս: Մաղթանօք և Հայրա-
«կան սիրով յանձն առնելով զձեզ ի խնամս Աստուա-
«ծային տեսչութեան, և աղօթս առնեմք յամենայն
«ժամ առ Տէր, զի աւուրք ձեր որպէս ցարդ, նոյնպէս
«և յայսմ հետէ լիցին արդիւնաւոր պաշովք բարեաց
«առաքելական» և այլն: Եւ յերաւի. Խալիպեան իշ-
խանը միտք ունէր Թէոդոսիա երթալու, Եպիսկոպոսին
Հետ խօսելու տեղն ի տեղը ուսումնարանին գործոցը
վերայ, և ապա Հետք ի միասին ծովով կամ ցամաքով
երթալու ի սուրբ Եջմիածին. սակայն Աստուածային նա-
խախաճութեան տնօրէնութիւնը ուրիշ կերպ երկցաւ:

Ապրիլի 7-ին Հեռագիր մի ընդունեցաւ Գաբրիէլ
Եպիսկոպոսը Խալիպեան իշխանէն, յորում կճանուցա-
նէր թէ ինքը ծանրելի Հիւանդ է, և կենդեք որ ան-
պատճառ երթայ Նախիջևան՝ իրեն այցելութեան:
Աճապարեց Եպիսկոպոսը, ապրիլի 12-ին ճանապարհ
երաւ ցամաքով, ու 15-ին Հասաւ Նախիջևան՝ Խալի-
պեանին Փոխովքա (կամ Քամըշլիթաթա) անունով ա-
գարակը: Այնտեղ գտաւ ծերունին սպասիկ շնչարդե-
լութեան ու ջրգողութեան ցաւերու մէջ, թէպէտ և
միտքը զգաստ էր, և ինքը ոտքի վերայ, և լի յուսով՝
առաջուան առողջութիւնը դարձեալ ձեռք բերելու:
Սովորական սիրովն ու մեծարանօքը Հիւրընկալութիւն
արաւ նա Եպիսկոպոսին, խօսեցաւ Հետք ուսումնարանի
գործերուն վերայ, ցուցուց Վեհափառ Կաթողիկոսէն
առած կոնգրակները, յայտնեց ու մի առ մի բացատրեց
Եպիսկոպոսին իւր դիտաւորութիւնները, և խնդրեց որ
նա դիր անցընէ ամէն բան՝ իբրեւ իւր կողմանէ այն

կոնդակներուն պատասխան: Շարադրեց եպիսկոպոսը նորա խնդրած պատասխանը, և սեպտեմբերին երեք չորս անգամ առջևը կարդալով (այն միջոցներուն որ այնքան սաստիկ չէր լինէր ցաւերուն տուած նեղութիւնը) նորա կամքին ու խօսքերուն Համեմատ սրբազրեց, և մաքուր պատճէնն ալ պատրաստեց: Եւ ահա այս է այն կարեւոր ու նշանաւոր գրուածքն օրինակը.

«Ձերդ Սրբադնասուրբ Օծութիւն Վեհափառ Հայ-
ւրաստ Ազգիս մերոյ, Սրբոյ աջոյդ օրհնելոյ խո-
նարհաբար Համբոյր որդեական.

«Երկուքն կոնդակք օրհնութեան Վեհափառութեան Ձերոյ չնորհեալք առ իս ի 6 և ի 10 Մարտի տարւոյս՝ Համաբօքս 52 և 56, Հասեալ առ իս ի նոյն ամսոյ 18 և 27, դռնն զիս ի մեծի տկարութեան մարմնոյ, այնչափ զի ոչ միայն ոչ կարեմ առ այժմ՝ ճանապարհորդել և դալ ի Մայր Աթոռդ յերկրպագութիւն Միւսճնա էջ տաճարին, և ի Համբոյր սուրբ աջոյդ, որպէս փափաքէի ի բոլոր սրտէ և խոստացեալ իսկ էի, այլ և հաղիւ ունիմ կարողութիւն՝ պատասխանելոյ վերոյիշեալ Կոնդակաց Վեհափառութեանդ յետ այսքան աւուրց ի վերայ անցանելոյ, որոյ վասն յուսամ թէ ներողամիտ լիցի ինձ Վեհափառութիւն Ձեր:

«Գերապատիւ Գաբրիէլ Սրբազան Եպիսկոպոսն ըստ Հրամանի Վեհափառութեան Ձերոյ և ըստ Հրաւիրանաց իմոց եկն առ իս այսօր, բայց տեսանելով զվիճակ տկարութեանս՝ Համոզեցաւ թէ արդարեւ անհնար է ինձ ճանապարհակից լինել ինքեան: Ուստի ահա ինքն փութայ առ ոստ Վեհափառութեան Ձերոյ իբրեւ Հաւատարեմ վկայ և թարգման խոնարհական յարգանաց իմոց առ Ձերդ Վեհափառութիւն, և ընդ նմա Մեծապատիւ (1) . . . իբրեւ Հաւատարեմ պատգամաւոր ի կողմանէ իմմի, որոց և յանձնեալ եմ բացատրել առաջի Վեհափառութեանդ զհաստատուն և զփախճանական դիտաւորութիւնս իմ ի վերայ նորոգ կարգադրութեանն եղելոյ ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ բարեհաճութեամբ զխալիպեան Ուսումնարանէն մերմէ որ ի Թէոդոսիա: Եւ թէպէտ յորհնաբանեալ կոնդակաց աստի Վեհափառութեանդ ոչ է յայտ՝ թէ Նախարարութիւնն Ներքին Գործոց որպիսի պայմանօք յանձնէ տեսչութեան Վեհափառութեան Ձերոյ զկառավարութիւն այնր

(1) Յուդայական տնային դէպք որդեակած չէր:

ուսումնարանի, բայց որպէս տեսանեմ ի պաշտօնական նամակէ հա-
խարարին Ներքին Գործոց, զորոյ զիմաստն Հաղորդէ ինձ խնամակալն
ուսումնարանաց նահանգիս Պ. Կոլուպցովն զբոլոր իւրով որ յ7 Ապ-
րիլի ընդ Համարաւ 1853, կամք և տնօրէնութիւն Տէրութեան
յայտմ մասին զխաւարապէս այն է, զի տեսչութիւն ուսումնարա-
նին այնորիկ յանձնեցի խնամոց Վեհափառութեան Ձերոյ առ-
այս վախճան՝ զի եղիցի այն այսուհետեւ Սեփնաթիւ, որ է Գորոց
Ժողովարարաց՝ վասն վիճակիս Հայոց Նախիջևանի և Պեսարապիոյ:

«Վեհափառ Տէր, իմ կամք և դիտաւորութիւն եղեալ էր ի
բազում ամաց Հետէ՝ Հանել յարդար վաստակոց իմոց և ի չափա-
ւոր կարողութեանս տուելոյ ինձ յԱստուծոյ զմասն մի ի հիմնել
զհաստատուն ինչ տեղի բարերարութեան և ուսումնական կրթ-
ութեան վասն մանկանց տաւապեալ ազգիս մերոյ առհասարակ՝
աշխարհականաց և եկեղեցականաց: Վասն որոյ յամին 1858 տե-
սանելով ի ձեռն Գերապատիւ Գաբրիէլ վարդապետի (այժմ Ե-
պիսկոպոս) Այվազեան զԲարձրագոյն Հաճութիւնն և զհրովարտակ
բանալոյ ի Թէոդոսիա քաղաքի ուսումնարան մի ազգային՝ ընդ
տեսչութեամբ Նախարարութեան Ներքին Գործոց (և ոչ թէ
ընդ տեսչութեամբ Հողեւոր իշխանութեան), յորոյ ի բացումն
և ի պահպանութիւն տուեալ էր նմա Տէրութիւնն զհրա-
ման ի գործ դնելոյ զմասն ինչ դրամադիտոց և եկամտից վիճա-
կիս Հայոց Նախիջևանի և Պեսարապիոյ, ինքեակամ յօժարութեամբ
եզի ի մտի իմում մասնակից լինել այնմ ազգասերական և ազ-
գօզուտ ձեռնարկութեան, խոստացայ առնուլ ի վերայ իմ զծախս
շինութեան ուսումնարանին այնորիկ ի Թէոդոսիա, և որոշեցի առ-
այն 50,000 ռուպ. արծաթ. և զայս արարի ոչ թէ առաջ իրիկ
Էփրեմեան կամ Կոնստանտին, այլ զի պահեցի և կատարեցի նպատակն
եղեալ խնդրանէ, և յայտնապէս նշանակեալ ի Կայսերական Հրո-
վարտակին որ ի 4 Յուլիսի 1858 ամի, այսինքն զի «Ուսումնա-
բանն այն եղիցի մասնաւոր զպրոց՝ նախանշանակեալ վասն դաս-
տիարակութեան Հայազգի մանկանց՝ առանց խտրելոյ գտեղի
«Տննդեան նոցա և զծաղումն . . . Ուսումնարանն այն ազատ դո-
ւելով յանմիջական կառավարութեանն Նախարարութեան ազգային
«Լուսաւորութեան, պարտի կալ մնալ ընդ Կոնստանտին Էփրեմեան
«Հոգեւոր-Էփրեմ Գաբրիէլ Վարդապետի Այվազեան, իսկ յետ նորա
«Թեմակալ առաջնորդաց վիճակին լուսաւորչական Հայոց Նախի-
«ջևանի և Պեսարապիոյ»: Յետ այնորիկ տեսանելով թէ ձեռ-
նարկութիւնն այն երեւի ունիւ Ստոլոճով յաջորդութիւն, և ցու-
ցանէ ոչ սակաւ յառաջադիմութիւն, ոչ խնայեցի ի վաստակս իմ
և ի ծախս, և ի վերայ 50,000-ին յաւելի ոչ սակաւ ներու-

Թեամբ նաև այլ ևս զընթէ 150,000, մեծացուցանելով և զարգարելով զընթեթիւնն զայն հարուստ տպարանաւ, և հարկաւոր զընամբք և կարասեօք, նաև սահմանելով ի սնունդ 20 մանկանց աղքատաց Հայոց՝ ընդ անուամբ Խալիքեան Խանայ՝ տարեկան ըուսլիս 4,500:

«Սակայն վասն դժբաղդութեան տառապեալ աղղիս մերոյ և մեր իսկ, հանդուցեալ Սթուդիոսն Մատթէոս՝ ունին զնելով անհիմն չարխօսութեանց նախանձատ և հակառակասէր անձանց ու մանց, յարոյց ընդդէմ բազմաբնիկ Գաբրիէլ վարդապետին և ամենայն աղքատաց աշխատութեանց նորա հալածանս սաստիկս և աներաւս, որպէս յայտ է վեհափառութեան Զերուհի, և պատճառ եղև ընդորովին խանդարելոյ նորաճաղիկ կարգաց և կանոնաց վիճակիս այսորիկ, միանդամայն և Խալիքեան ուսումնարանին, հեռանալովն վարդապետին ի վերատեսչութենէ նորին: Իբրև տեսի ևս՝ Թէ ամենայն ծախք իմ և վստակք յօգուտ ուսումնարանին այնորիկ ի դերև ելին, և ապագայն ևս նորին յանստոյգ և յանհաստատ վիճակի է, յօժարացայ յանձնել զտեսչութիւն ուսումնարանին նախարարութեան Աղգային Լուսաւորութեան, և այն՝ ըստ առաջարկութեան նորին իսկ Տէրութեան, առաջիկայ դրամական պայմանօք: Նախ, ես խոստանայի շարունակել տալ ուսումնարանին ի տարւոյն 4,500 ր.: Երկրորդ, Տէրութիւնն տալոց էր ի տարին 11,000 ր.: Երրորդ, եկեղեցիք վեճակիս կամ Հոգեւոր տեսչութիւնն տալոց էր ի տարւոյն 3,000 ր.: Այս կարգադրութիւն հաստատեցաւ ի նախարարութենէ Ներքին Գործոց յամին 1865, և ուսումնարանն այնուհետև անընդհատ ընկալաւ ամ ըստ ամէ՝ յինէն 4,500 ր., և ի Տէրութենէն 11,000 ր. իսկ յեկեղեցական իշխանութենէ կամ յարեանց վեճակիս այսորիկ և ոչ զմի քով: Միայն Թէ յօրինումն խոստացեալ և անկալեալ կարգադրութեան կամ Կոմիտէի ուսումնարանին ի կողմանէ Տէրութեան յերկարաձգեցաւ պէսպէս պատճառանք մինչև ցայսօր, և ի պատճառս այնպիսի տարտամ և տարակուսական վիճակի ուսումնարանին՝ աղղն մեր կորոյս բոլորովն զյոյսն և զվստահութիւնն՝ զոր ունէր ի վերայ հաստատութեան նորա, այնպէս զի յընթացս վեցից ամաց Թիւ աշակերտացն պակասեցաւ յոյժ յոյժ, այսինքն ի 137 աշակերտաց՝ որք էին ի նմա յամին 1864—1865 (որոյ վասն տարեկան ծախք լինէին քսան և ութ հազար ըուսլ.) այնուհետև մնացին մինչև քսանիւ կամ երեսնիւ չափ աղքատիկ աշակերտք՝ աստի և անտի հաւաքեալք, և ի սնունդ նոցա ի վեցից ամաց հետէ ծախեալ են համադրամար ոչ պակաս քան զըուսլիս 100,000:

«Տեսանելով զայսպիսի ողորմելի դրութիւն ուսումնարանին այնորիկ, և ոչ Հայելով ի տկարութիւնս իմ և ի ծերութիւնս հասակիս, զնացի ես անձամբ ի Փեթերպուրկ ի Մարտի ամսնան 1870 ամի, և խօսելով ընդ մեծամեծաց տեղւոյն՝ արարի ընդ նոսա զայն դեր զաշխարհութեան, որոյ պայմանքն ստորագրեալք ի նորին Գերազանցութենէ յԱղա Տէրեանովէ, ի Կրաք Սիվերսէ և յինէն՝ յայտնի են արդէն վեհափառութեան Զերուհի:

«Ի դալն առ իս ի Սեպտեմբերի նոյն ամի Սրբազան Գաբրիէլ Կախիկոպոսի, և ի բերել զկոնդակ օրհնութեան վեհափառութեանդ, ծանեայ՝ զի Զերդ վեհափառութիւն ոչ ունի զհաճութիւն կատարելոյ զառաջին պայմանն նշանագրեալ յայնմ՝ դաշնագրի, այսինքն ոչ պահանջէ առնել զուսումնարանն զայն Սեփեթաթ, և ոչ ունի կամ պահելոյ ի նմա ի վիճակային արդեանց աշակերտս 20: Վասն որոյ փութացայ խնդրել զարձնալ ի Տէրութենէն, զի ուսումնարանն այն մոցէ ի ներքոյ տեսչութեան նախարարին Աղգային Լուսաւորութեան, և լինիցի Կիսաթաթ Կոմիտէի, որպէս զի աշակերտքն որք երանիցին անտի՝ ունիցին զերաւունս ընդունելոյ զլին կամ զաստիճան, և մասնելոյ ի Համալսարան Տէրութեան, և վարժապետքն նմանապէս ունիցին իրաւունս ընդունելոյ զլին կամ զԹոշակ՝ յետ որոշեալ ամաց ծառայութեան իւրեանց. իսկ ծայրագոյն իշխանութեան Սրբազնագոյն Հայրապետիք մերում պահեսցի իրաւունքն նշանակելոյ զտեսչ: Հայրէն ուսմանց կրօնագիտութեան և բարոյականի յուսումնարանի անդ: Միանդամայն խնդրեցի՝ զի Տէրութիւնն շարունակեսցէ տալ ուսումնարանին զտարեկան նպաստն 11,000:

«Այժմ ցաւով սրտի տեսնելով, վեհափառ Տէր, զի նախարարութիւնն Ներքին Գործոց վճռեալ է Բարձրագոյն բարեհաճութեամբ, զի Խալիքեան ուսումնարանն փակեսցի, պարտք նորին հաստատեցին տարեկան նպաստիւքն տուելովք յինէն և ի Տէրութենէ ի հաշիւ այսր 1871 տարւոյ, և շինուածն հանդերձ պարունակելովքն ի նմին շարժական և անշարժ կայիւք և տարանաւ յանձնեսցի վեհափառութեան Զերուհի առ այս՝ զի հաճեալք բանալ ի նմա զՍեփեթաթ, և որ ցաւալին է վասն իմ և զարմանալին, Պարոն նախարարն հիմնէ զայս կարգադրութիւն իւր ի վերայ անհիմն ենթադրութեանս այսորիկ՝ որպէս Թէ զլին նուաճն զայն նուերեալ եմ ես ուսումնարանին այնմիկ Կոմիտէի, և որպէս Թէ ոչ միայն ի սնունդ և ի կրթութիւն աշակերտաց, այլ և ի ծախս շինութեան ի գործ եղեալ են եկեղեցական դրամք, մինչդեռ յայտնի է ամենեցուն և յամենայնէ՝ զի նախ, որպէս ասացի, նուէրն իմ ոչ էր Կոմիտէին ինչ կամ Կոմիտէի Կախիկոպոսի:

բէսն, և ևերկորդ՝ զի Եկեղեցին կամ Վիճակն ոչ ունին ծախելու և ոչ քրիչելու մի, ո՛չ է զին տեղոյ ուսումնարանին, ոչ է կառուցումն շինութեանն, և ոչ է պահպանութիւն և խնորհութիւն շինութեանն և Տալարանին, այլ իմովք սեպհական ծախելքս եղեալ է այն ամենայն: Եւ զայս զիւրին է ինձ, կարծեմ և պարտ իսկ է, Վեհափառ Տէր, արացուցանել առաջի Տէրութեան և ամենայն աշխարհի՝ անհերքելի փաստիւք, որպէս զի ճշմարտութիւնն է յայտ եկեացէ, և անարատութիւն պատուոյ անուանս իմոյ անստղիւտ կացցէ մնացէ է սերունդս իմ ազգէ յազգ:

«Ի վերայ այս ամենայնի, որովհետեւ Վեհափառ Հայրապետդ մեր արժան համարի այժմ է բարեբանեալ կոնդակի իւրում որ է Ն Կարտի Կարտի ինչ համարել վասն Հայրապետի սրբի իւրոյ և մեր իսկ՝ զնորդ փոխարկումն դրութեան կառավարութեան ուսումնարանին, այսինքն զբաւենալ նորին է Կարտի Կարտի թափառարաց՝ ընդ տեսութեամբ Վեհափառութեան Զերոյ, կամիմ և ես միւթարել դարձեալ զանձն իմ յուսով բարեաց տառապեալ ազգին է նորդ դրութեան կառավարութեան ուսումնարանին: Միայն թէ բարեհաճեցի Զերոյ Վեհափառութիւն ներել ինձ՝ զի եղից աստուծոյ պարզ և համառօտ բանիւք զգլխաւոր պայմանն՝ որովք միայն կարող եմ տալ զհաւանութիւն կատարման նորդ կարգադրութեանն այնորիկ, և որովք միայն համարեմ թէ կարգադրութիւնդ այդ կարէ հաստատուն և օգտակար ինչ լինել վասն ազգին և Եկեղեցւոյ: Եւ ահա պայմանքն իմ այսորիկ են.

«Խոստանամ ես տալ զհաւանութիւն իմ, զի խալիպեան Ուսումնարանն դարձցի է Խալիպեան Հոգեւոր Կարտի Կարտի, և թէ,

«Նախ՝ Ծայրագոյն Հոգեւոր Եկեղեցւոյն մեր խոստանայ հաստատուն և անփոփոխ պայմանագրութեամբ սահմանել յարգեանց վեհափառ այսորիկ չափաւոր դումար ինչ ամ ըստ ամէ կանխիկ վճարելի, է սնունդ և է կրթութիւն աշակերտաց՝ յիւրմէ ընտրելոց կամ նշանակելոց—Յայնժամ,

«Երկրորդ, ես ես յանձն առնում և խոստանամ տալ է սնունդ և է կրթութիւն 30 աշակերտաց յինչն նշանակելոց կամ իմով հաւանութեամբս ընտրելոց՝ ամ ըստ ամէ 4,500 ռ.—Բաց յայնմանէ,

«Ներքոյ, յանձն առնում զծախս պահպանութեան և նորդութեան շինութեան ուսումնարանին՝ մինչև 51,000 ռ. է տարւոյ:

«Չորրորդ, տամ Հոգեւոր Կարտին այնմիկ զՏալարան ուսումնարանին՝ հանգերձ զբաւենեկաւն և ամենայն իրօք որ է նոսա. որք և կարող են բերել զԿարտին զեկամուտ տարեկան 2,000 ռ. աւելի քան թէ պակաս—Ի կողմանէ գրամական օգնութեան

անփոփոխելի են վերոյիշեալ պայմանքն իմ. քանզի կարողութիւն ևս ոչ ունեմ աւելի ինչ տալոյ վասն մշտնջենաւորութեան Հոգեւոր Կարտին այնորիկ:

«Հիմաբար, որովհետեւ վեհափառ այս յինթացս վեց ամաց, այսինքն յամէն 1865 մինչև ցայսօր, ոչ է տուեալ ուսումնարանին զտարեկան սահմանեալ զգումարն 3,000 ռ. արծ. ընդ ամենայն 18,000 ռ., Հոգեւոր Եկեղեցւոյն յանձն առցէ՝ ըստ պահանջն ջնոյ օրինաց արդարութեան՝ վճարել զայդ գումար միանգամայն կամ մասն մասն՝ է հատուցումն պարտուց ուսումնարանին մինչև ցայսօր անվճար մնացելոց:

«Ինքնին իսկ յայնի է, Վեհափառ Տէր, — և վերջերս պայմանն, զի իրաւունք և անուն Խալիպեան Հոգեւոր Կարտին այնորիկ պահեցին ինձ և յաջորդաց իմոց կամ Ժառանգաց՝ հաստատութեամբ Վեհափառ Կաթողիկոսի ազգին և Տէրութեան. և իրաւունքն այնորիկ անպատճառ և բացորոշ բանիւք զբեցին է կանոնս Կարգադրութեանն որ լինելոց է վասն կառավարութեան Հոգեւոր Կարտին:

«Եթէ հաճոյ Թուեցին Զերումը Վեհափառութեան պայմանքս այսորիկ՝ առաջարկեալք յինչն որդեկան խոնարհութեամբ և ամենայն յարգանք, բարի է. ապա թէ ոչ՝ ես պատրաստ եմ, և է խղճէ մտաց իմոյ ստիպեալ՝ պարտական զանձն իմ ճանաչեմ, և պարտաւորեմ ես զյաջորդս իմ՝ օրինաւոր բողոքադրով դիմել առ Նորին Կայսերական Մեծութիւնն, զի բարեհաճեցին վերստին ընդ քննութեամբ արկանել զիրաւունքն զոր ունեմ ես է վերայ այն ուսումնարանի, և տալ ինձ հրաման փոխարկելոյ զայն է Կիւսուրի, և կամ եթէ հնար է՝ դարձուցանել է նա զնախկին դրութիւն նորին և զարտօնութիւնն զորս ունէր իսկզբանն, իբրեւ մասնաւոր ուսումնարան Հայոց:

«Զլիովին բացատրութիւն դիտաւորութեանց իմոյ, որպէս և բանից այս խոնարհական նամակիս՝ յանձն առնեմ վստահութեամբ Նորին Սրբալիութեան Գաբրիէլ Կաթողիկոսի Այլադեան, Գեղապատիւ փոխանորդի Վեհափառութեան Զերոյ, և բաց է նմանէ է կողմանէ իմն նշանակելով փոխանորդ, Գործակատար և պատգամաւոր զհատարարիմ բարեկամ իմ՝ զՄեծապատիւ Աղա . . . առաքեմ զնա առ ոտս Վեհափառութեան Զերոյ՝ հանգերձ այսու նամակաւ և կարեւոր հրահանգք, և խնդրեմ խոնարհաբար է Վեհափառ Տէրութեան ընդունել զնա սիրով և վստահութեամբ փոխանակ իմ, և հաղորդել նմա զամենայն զկամս Զեր և զդիտաւորութիւնս է զորոյս այս ուսումնարանին:

«Ինչ յուսով ընդունելոյ վաղ ընդ փոյթ զաւետիս կատարեալ

Հաճութեան և Հաւանութեան Սրբազնադոյն Հայրապետիդ մերոյ ընդ առաջարկութիւնս իմ, մնամ համբուրել Աստուածարեալ աջոյդ,

«Վեհափառ Տէր,

«Ձերումը Սրբազնասուրբ օծութեան նուաստ ծառայ և այլն.

Ի 18 Ապրիլի 1871,
Ի Նոր—Նախիջևան:»

«Ջնամակս զայս ուղղեալ յանուն Վեհափառ Հայրապետին մերոյ Ի Ս. Էջմիածին՝ ըստ ամենայն իմաստիցն և բանից և բառիցն ևս հաւանաց՝ Ի Թեղադրանաց Ազա Յարութիւնի Խալիպեանց շարադրեցի ըստ ինքնոյ նորին Ի 16 Ապրիլի տաւույս, և ապա Ի վաղիւն և Ի միւս վաղիւն երկիցս և երկցս ընթերցեալ Ի լուր նորին՝ մինչդեռ յուշի հը և Ի կատարեալ զգաստութեան, տեսի զնա ըստ ամենայնի Հաճ և Հաւան ընդ այս գրուած: Սակայն Ի 20 նորին ամսոյ Ի ծանրանալ օր ըստ օրէ և ժամ Ի ժամէ լաղմամեայ Հիւանդութեան նորա՝ ոչ ժամանեաց ստորազրկել Ի ամին, և ոչ նշանակել յանուանէ զպատգամաւորն զոր կամէր առաքել ընդ իս առ ոոս Վեհափառ Տեառն. և Ի 24 աւուր ամսոյս Հանգուեալ Ի Քրիստոս—Ի Հաւատարմութիւն այսր ամենայնի զվկայութիւնս զայս իմովս ստորազրկութեամբ Հաստատում: Ի Նոր Նախիջևան, Ի 28 Ապրիլի յամի տեառն 1871:—Անդամ Սիւնհոդոսին Սրբոյ Էջմիածնի Գաբրիէլ Նպիտոպոս Այվազեան:»

Չկամեցաւ Խալիպեանը աչն նամակը ստորագրել և չուղարկել, քանի որ չէր ընդունած Տէրութեան կողմանէ Կայսերական վճիռը, որուն և օրէ օր կուպսէր նոր Ռուսիոյ ընդհանուր Կուսակալէն. վասն զի ըսած էր Թէ աչն վճիռը արդէն նամակատունը տրուած է: Ապրիլի 16-ին Խալիպեան Ուսումնարանի տեսուչը Հեռագրով իմացուց Խալիպեանին՝ Թէ Ընդհանուր Կուսակալը նոյնպէս Հեռագրով կալատուիլ էր են՝ ուսումնարանին աշակերտները խիտն դարձնել էր ենց տեղերը, արձակել վարժապետները և լիակել ուսումնարանը՝ ըստ Կայսերական վճռոյն: Խալիպեանը պատասխանեց տեսչին Հեռագրով, որ անյապաղ կատարէ աչն Հրամանները, միայն ուսումնարանի մէջի կահն

ու կարասին զգուշութեամբ պահպանէ՝ առանց մէկուն մի յանձնելու, մինչև որ ինքը պէտք եղած կարգադրութիւնն անէ: Մանր էր արդարև Հիւանդ Տերունույն Համար աչնպիսի անախնիալ կարգադրութիւնը, մանաւանդ ատով՝ որ փոխանակ ուղղակի կամ չառաջադոյն իրեն Հաղորդելու Կայսերական վճիռը, աչնպէս երկրորդական ճանապարհներով կարգադրութիւնը կլինէին. բաց եպիսկոպոսը ջանաց մեծութեանը զծերունին՝ չիշեցնելով նորա Թէ աչդպիսի շիտութեանց գլխաւոր պատճառ աչժմու ժամանակս Հեռագրական Հաղորդակցութիւններն են, որով կանոնաւոր նամակադրութիւնները իրենց տեղերնին Հասնելէն առաջ՝ շատ անդամ նոցա իմաստին գործադրութիւնը առաջուց կլմացուի ու կկատարուի:

Ապրիլի 19-ին տեսնելով որ Հիւանդութիւնը փոխանակ մեղմանալու օրէ օր կծանրանայ, փութացաւ երթալու Ի Քաջդան, ուր Հարկաւ աւելի դիւրին էր բժշկաց երթեկութիւնը: Քաջդան զնաց նաև եպիսկոպոսը, որպէս և Խալիպեանի փեսան Խոճաչեան Գէորգ Ադան՝ իւր ընտանեօքը: Ճանապարհին նեղութենէն Հիւանդը և՛ս առաւել ուժէ ընկաւ, բաց դարձեալ անխողին չմտաւ, այլ միշտ նստած էր, և երբեմն տանը մէջ կըալէր՝ սաստիկ Հեալով ու ստէպ Հաղալով: 21-ին Հասաւ վերջապէս Օտեսսայի ուսումնական շրջանակին Հոգաբարձու Պ. Կոլուպցովին նոյն ամսոյն 7-ին գրած պաշտօնական նամակը, որոյ Թարգմանութիւնը այս է:

«Մեծարգոյ Տէր,

«Յարութիւն Պօղոսեան,

«Պարոն Ռոտիկանն Ներքին Գործոց ծանուցել է Պ. Ռոտիկանին Ազգային Լուսաւորութեան, Թէ իւր ամենախոնարհ առաջարկութեանը Համեմատ, Կայսերական բարեհաճութիւն եղել է, որ Հայոց Խալիպեան Ուսումնարանը փակուի, և Թէ միանգամայն Թագաւոր Կայսրը ի նկատի ունենալով,

1, թէ Խալիպեան Ուսումնարանը՝ ըստ կանոնաց Նորին Կայսերական Հրամանաւ Հաստատելոյ՝ կը տնուէր ընդ վերատեսչութեամբ Հոգեւոր Եղիշանութեան, որ այն ուսումնարանին վերայ երեւելի գումարներու ծախք արած է, և թէ դուք ընակարանին շինութեանը համար պէտք եղած գումարը նուիրեցիք ուսումնարանին հիմնարկութեան բուն խիստ սկիզբէն յամեն 1858 առանց իրէք պայմանի (безусловно), իսկ Թայդանի մէջ եղած տունները և Թէոդոսիոյ դաւառին մէջ գտնուած երկիրը նուիրեցիք դուք 1865-ին միայն պայմանով (лишь условно),

2, թէ Խալիպեան Ուսումնարանին փակուելը և նորա հաշիւներուն վերջանալը, որ կապուած են նորա պաշտպանութեանը համար եղած պարտքերուն վճարմանը հետ, նմանապէս Տաճկաստանէն եկած Հայ աշակերտաց՝ որ տէրութեան ծախքովը կը պատրաստուէին՝ իրենց հայրենիքը դառնալը՝ այնպիսի ծախքեր կ'պահանջէին, որոց համար ուսումնարանը ամենեւին կարողութիւն չունի, — բարեհաճեցաւ Կայսերական Հրամանով պատուելիքը:

«ա) Ուսումնարանին փակուելու ժամանակը, Թայդանի տները և վերոյիշեալ երկիրը, — որովհետեւ բոլորովին ի բաց մերժուած են այն սկզբունքները՝ որոց պայմանովը միայն նուիրուած էին ձեռք մէջ, — և այն ցանկութեանը համեմատ՝ զոր դուք յայտնել էիք ձեր Փետրեւրուի եկած ժամանակը 1870-ին, — Թողուլ ձեր կարգադրութեանը, իսկ ուսումնարանին տունը որ ի Թէոդոսիա, մէջը գտնուած շարժական և անշարժ ստացուածքներովը և Տպարանովը՝ Թողուլ ի կարգադրութիւն Հոգեւոր Եղիշանութեան ի պէտս Դպրանոցի վիճակին Նախիճևանի և Պեսարապիոյ:

«բ) Ուսումնարանին փակմանը համար պէտք եղած ծախքերը, այսինքն այն փողերը որ հարկաւոր են՝ նորա պաշտպանութեանը համար եղած պարտքերը վճարելու, նմանապէս աշակերտները իրենց հայրենիքը դարձնելու, հանել այն գումարներէն որ կտրուին այժմ ուսումնարանին ձեռքէ և արքունի գանձարանէն, Թողուլ այս բանիս համար Ներքին Գործոց Ոստիկանարանին կանխաշուէն մէջ նաեւ 1871 տարւոյն հաշուին այն 11,000 ռուպլին որ տէրութենէն որոշուած էր ի նպաստ ուսումնարանին:

«Հազարապետ Կոմսն Թուրքիոյ անցեալ Մարտի 13-ին գրած առաջադրութեամբը ծանուցանելով ինձ վերոյիշեալ կարգադրութիւնը, այս ևս կաւելցրին էր՝ թէ այսուհետեւ կարելի չէ առաջ տանիլ այն առաջարկութիւնը՝ որ ևս արած էի Խալիպեան Ուսումնարանը դասական վարժարան (классическая гимназия) դարձնելու համար. որովհետեւ 1872 տարեկէն պիտի դադրէ այն 11,000 ռուպլին տուրքը՝ որ կտրուէր Խալիպեան Ուսումնարան:

նին, և որոյ վերայ յոյսը դրած էր վարժարանին համար կարգադրութիւն և կանխաշու յորենողը:

«Այսու օրինակաւ Խալիպեան Ուսումնարանը դասական վարժարան դարձնելու դիտաւորութիւնը դժբաղդաւոր բոլորովին ոչնչացաւ: Ասկայն եթէ մէկ դիտաւորութիւն չկատարուեցաւ, մէկ ուրիշը կ'մնայ, որ կարող է մշտնջենաւորել ձեր անունը, և է բանալ Թէոդոսիոյ մէջ դասական փոքր վարժարան (Прогимназия) փոխանակ այն քաղաքին մէջ եղած գաւառական դպրոցին, որ այժմու ժամանակս էական օգուտ մը չընէրէր: Այնչդեւ փոքր վարժարանը մէկ կողմանէ կ'կատարէ ընակեաց կարօտութիւնը՝ որ ունին իրենց դաւաճալը կը թուութեանը, և միւս կողմանէ իւր վարժապետներովը, որ համալսարանի կը թուութիւն առած կ'ընեն, մեծ օգուտութիւն կարող է անել Թէոդոսիոյ օրիորդաց վարժարանին, որ այժմ հարկադրուած է բաւականանալ գաւառական դպրոցին ուսուցիչներովը, իսկ գաւառական դպրոցը շատ վար է քան զվարժարանը:

«Այս մտածելով, և դիտաւորութիւն որքան է ձեր ազնուական եւանդը Ժողովրդական կը թուութեան սրբազան գործը առաջ տանելու, կ'ըլմամ առ ձեզ, Մեծարդոյ Տէր, խոնարհական աղաչանքով՝ թէ արդեօք չէք բարեհաճիր կարելի ճանաչել, որ ձեր Թէոդոսիա դաւառին մէջ ունեցած երկրին եկամուտը, որ ի գործ կ'դրուէր ի պաշտպանութիւն Խալիպեան Ուսումնարանին, դարձնել մշտնջենաւորապէս յօգուտ դասական փոքր վարժարանի Թէոդոսիոյ, որոյ համար կ'ընդունիմք հրաման Խալիպեան անունը տալու նորա Բացի այն երկրին եկամուտէն՝ ազգային լուսաւորութեան Ոստիկանարանը պատրաստ կ'ընեն հրամայելու որ տրուի ի պաշտպանութիւն փոքր վարժարանին նաեւ այն 2,100 ռուպլին, որ այժմ որոշուած է տէրութենէն ի նպաստ գաւառական ուսումնարանին: Իմ յոյսս հաստատ է՝ որ Թէոդոսիոյ քաղաքն ու գաւառն անտարակոյս իրենց ձեռքէն եկած մասնակցութիւնը չեն խնայել՝ փոքր վարժարանը պաշտպանելու համար:

«Ապաստելով ձեր ծանուցմանը, Մեծարդոյ Տէր, թէ Ե՛նչ կ'որոշէք այս առարկայիս համար, խոնարհաբար կ'ընդունիմ ընդունել իմ ի սրտէ մեծարանքս և անձնանուէր յարգութիւնս:

Ստորագրեալ, Ս. Կոլուպով:

Այս նամակը ի հարկէ կարելի չէր առանց պատասխանի Թողուլ, մանաւանդ Կոլուպովին վերջի նոր առաջարկութեանը պատճառաւ. բաց ծերունին հիւանդ

էր և շփոթած. և թէպէտ երկու երեք անգամ կարգաւ տուաւ դաշն եպիսկոպոսին, և բացատրութիւնները լսեց, բայց Հիւանդութիւնը չէր թողուր իրեն պէտք եղած ուշադրութիւնը բանեցընել. վերջապէս պատասխանեց եպիսկոպոսին՝ թէ «Թող առ աշխարհ մնայ այս թուղթը. տեսնեմք Աստուած ի՞նչ կցուցանէ, և ըստ աշխարհ կշարժինք»։ Եպիսկոպոսը կմտածէր թէ որովհետեւ սպասուած վճիռը եկաւ Հասաւ, ի՞նչպէս անէր որ ծերունին ձեռք դնէր առ Վ. Կաթողիկոսն զրուելու նամակին, ու վերջանար դործը։ Բայց նա այնուհետեւ ոչ թէ օրէ օր, այլ ժամէ ի ժամ տկարացաւ՝ բոլորովին ուժէ ընկաւ. լեղուն ծանրացաւ, զգայարանները սաստիկ ըթացան, և այնուհետեւ միայն եպիսկոպոսին իւր վերայ ստէպ ստէպ կարգացած աղօթքներուն ըստ կարի միտ դնելով, և ջերմեւանդ կերպով երեսը խաչակնքելով՝ անցուց լուսթեամբ ու Հանդարտութեամբ աչն երկու օրը, և Ապրիլի 24-ին առաւօտեան ժամը 5-ին Հոգին աւանդեց ի ձեռս Աստուծոյ։

Մեծահանգէս եղաւ Խաչկապեան իշխանին չուղարկաւորութեան Հանդէսը՝ նախ ի Քաջղան և ապա ի Նախիջևան, ուր տարուեցաւ մարմինը առանձին շոգեկառաց ընթացքով, Հանդերձ բաղնիքով եւ աղ-դականաց, բարեկամաց, իշխանաւորաց և քահանայից, որ մինչև Քաջղան եկած էին։ Ապրիլի 26-ին տարուեցաւ Հանդուցեալը մայր եկեղեցին անթիւ բաղնիքով թեամբ ժողովրդոց. Կաթողիկոսը ժամարար եղաւ՝ ի Հանդիստ Հոգւոյ բարեացապարտ իշխանին ազգիս, որոյ նմանը խիստ քիչ կգտնուի մանաւանդ աշխարհ ժամանակս, ինչպէս որ սուրբ պատարագէն վերջը խօսած դամբանականին մէջ ևս բացատրեց, և ապա նոյնպիսի շքեղաշուք Հանդիսիւ տարուեցաւ մարմինը ի Հանդստարան սուրբ Նիկողայոս եկեղեցւոյն, և անդ թաղուեցաւ՝ իւր Հանդուցեալ ամուսնոյն և մեակ սերելի որդւոյն մօտ։

Գ Լ Ո Ի Մ Լ Ա.

Խաչկապեան Ուսումնարանի փակման վճռոյն գործադրութիւնը, և նորա տեղը վիճակիս համար Խաչկապեան Գլխաւոր քանադու առաջարկութիւնը։

Խաչկապեան Յարութիւն Աղայէն տուած էր, ինչպէս որ տեսանք, Խաչկապեան Ուսումնարանը, զոր լինելով մեր աղգայիներէն ոմանց թանձր տղիտութեանը, դառն նախանձուն և անողորմելի Հակառակութեանը. բայց ուսումնարանին թաղումը դեռ չէր կատարուած։ Հարկ է եղել որ Կաթողիկոսը, ինչպէս որ Խաչկապեանին չուղարկաւորութիւնը անձամբ կատարեց, նոյնպէս և մասնակից լինի դոնէ ըստ իմիք ուսումնարանին վախճանական չուղարկաւորութեանը, և նորա պատճառաւ ևս տառապի չարչարուի տակաւին մինչև աչն վաշտեանը՝ չորում ուսումնարանին չիշատակն անգամ անհետանայ։ Եւ թէ ինչպէս՝ պատմեմք Համառօտիւ։

Պարոն Խաչկապեանը իւր բոլոր նիւթական կարողութիւնը թողուցել էր կտակով փոքր աղջկանը, աշխնքն Նուրիկ տիկնոջ, որ էր ամուսին Խոճաչեան Գէորգ Աղայի։ Նոցա խնդրանքը ուշացաւ եպիսկոպոսը Նախիջևան մէկ շաբաթէն աւելի, մինչև որ կատարեց Հանդուցելոյն աղ-դողը և կիրակի ամուսնը։ Կմտածէր նա թէ անօգուտ է այնուհետեւ իւր Երմիածին երթալը, որոյ նպատակը պիտի լինէր Խաչկապեան Ուսումնարանը. բայց Վ. Կաթողիկոսէն կրկին և կրկին Հեռադատական Հրամաններ ընդունեցաւ՝ որ երթայ դէպ ուղիղ Երմիածին, և անձամբ Հաղորդէ Հաջապետին Հանդուցելոյն վերջին կամքը և կարգադրութիւնները։

Ոչ ոսկիւս նեղութեամբ և պէսպէս ճանապարհա-

կան փորձանքներէ անցնելով՝ Հասաւ Եպիսկոպոսը Էջմիածին, պատմեց Վեհափառին բոլոր լսածներն ու տեսածները, իմացաւ որ Ներքին Գործոց Ոստիկանը արդէն պաշտօնական գրով ծանուցել էր նաև Նորին Վեհափառութեան՝ Կայսերական վճիռը: Սրբազան Կաթողիկոսը շատ յորդորանօք և Համողիչ խօսքերով առաջարկեց Եպիսկոպոսին որ յանձն առնու թէոդոսիոյ մէջ բացուելու դպրանոցին վերատեսչութիւնը. իսկ նա բացէ ի բաց կհրաժարէր այն ամենաձանր պաշտօնէն, պատճառ բերելով իւր անձնական տկարութիւնները, վհատութիւնը, անցեալ տառապանքները, դործոցն դժուարութիւնները, և այլն և այլն. բայց վերջապէս իրեն պարտք Համարեցաւ Հայրապետին կամքը կատարել ըստ կարի, և ըստ նորա ակնարկութեան Համառօտ նախադիմ կամ ծրագիր մի շարադրեց, որով միայն կարելի կհամարէր Գալանոցին բացուելը և անխափան յառաջանալը: Նւ այս էր նախագծին պատճէնը, զոր տուաւ Եպիսկոպոսը Վեհ. Կաթողիկոսին և Ս. Էջմիածին և Յունիսի 1871 ամի:

Ա. Խալիպեան Ուսումնարանն որ ի թէոդոսիա՝ Կայսերական հրամանաւ ի 4 Դեկտեմբերի 1870 ամի յանձնի հանդերձ կահեւքն և Տպարանաւ ի խնամ տեսչութեան Հոգեւորական իշխանութեան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ առ այս՝ զի լինիցի Գալանոց (Սեֆիւթի) վասն վեճակին Հայոց Նախնական և Պետաբաղիոյ:

Բ. Ժառանգ. Զարուծիւն Աղայի Խալիպեան յօժարին տալ մշանճեաւորագէտ՝ ըստ վերջին կամաց ազգասէր իշխանին հանդուցելոյ՝ ի նպատ Գալանոցին այնորիկ, կամ ի սնունդ 30 աշակերտաց ի նմին՝ ամ ըստ ամէ բուպլիս արժաթոյ 10,000, յապահովելով զարուծութիւնն զայն զկալուածով հողոյն զոր դնեալ էր հանդուցեալն առ. այն վախճանի Գմին իր ռսումնարանն այն կողմաց այսուհետեւ Խալիպեան Գործոց վեճակին Հայոց Նախնական և Պետաբաղիոյ, և մի ոմն ի Ժառանգաց Զարուծիւն Աղայի ունիցի միշտ զանուն Պապառապ խոստովի Գալանոցին՝ Հաստատութեամբ Վեհափառ Կաթողիկոսի:

Գ. Զհննական կանոնս և զկարգադրութիւնս Գալանոցին՝ հան-

դերձ ցուցակօք ուսմանցն և ծախուց, պարտ է ըստ կարի Համաձայնել կարգադրութեանն Հրատարակելոյ Կայսերական հրամանաւ ի 15 Մայիսի 1867 ամի վասն Գալանոցացն Ռուսաց, յարմարելով զնոսին պետոյից ազգիս մերոյ և տեղական հանդամանաց, և ի ձեռն Վեհափառ Կաթողիկոսին ընդունել ի Կայսերական պետութենէ զՀաստատութիւնն այնր կարգադրութեան:

Դ. Հաստատուն թիւ ձրիալարժ աշակերտաց Գալանոցին եղիցի առ այժմ 50, այսինքն 20 Դրէֆէրէ՝ դաստիարակելիք արդեամբք եկեղեցեաց վեճակին (յորոց 10 պատանիք ընկալեալ լինին ընտրութեամբ Սրբազան Կաթողիկոսին), և 30 Խալիպեան սահման, ընտրելիք ի ձեռն Խորհրդարանի Գալանոցին: Ընդունելի են և թուշակաւոր աշակերտք՝ որքան մարթ իցէ զեռիդն անդորրութեամբ ի շինուածի անդ Գալանոցին:

Ե. Տարեկան թուշակ միոյ միոյ աշակերտի՝ հատուցանելի միշտ կիսով չափ կանխիկ՝ սահմանեցի 300 ռ. արծ.:

Զ. Տեսեսական կառավարութիւն Գալանոցին յանձն լինի աւանձնին Խորհրդարանի, որոյ նախագահ իցէ վերատեսուչն, իսկ անդամք՝ տեսուչն, և երեք անձինք պատուաւորք ընտրեալք հաւանութեամբ Սրբազան Կաթողիկոսին ի միջոյ տեղական ժողովրդեան, յորոց մին վարէ և զպաշտօն Գանձապետի: Փարտաւոր Գալանոցին կատարէ և զպաշտօն Հաշուեկալի Խորհրդարանի:

Է. Խորհրդարանն այն հսկէ և ի վերայ ուսումնական և բարոյական կառավարութեան Գալանոցին, և ի դէպս այնպիսի խնդրոց հրաւերին ի Խորհրդակցութիւն և վարժապետք և ուսուցիչք զԳալանոցին:

Ը. Զկանխադաշիւ կամ զցուցակ ուճիւց և ծախուց Խալիպեան Գալանոցին մարթ է սահմանել առ այժմ՝ ըստ առաջիկայ օրէնակիդ.:

Վերաանդին	2,000, հնդ. ընկերւ. և սեղ.
Տեսչին	1,500, » » »
Վարժապետաց երկուց Աստուածաբանական ուսմանց, այսինքն Մեկնութեան Ս. Գրոց, Տեսական և Բարոյական Աստուածաբանութեան, Ընդհանուր Պատմութեան Եկեղեցւոյ, բացատրութեան արարողութեանց և Բնաբանութեան	
	1,500

Ընդհանուր Պատմութեան, Աշխարհագրութեան և Պատ- մութեան Հայոց	800
Վարժապետաց երկուց Հայ- կաբանութեան և Պատ- մութեան մատենադրու- թեան Հայոց	900
Տրամաբանութեան, Հոգեբա- նութեան և Դաստիարա- կութեան	600
Թուաբանութեան, Երկրա- չափութեան, Գրահաշուի և Եռանկիւնաչափութեան .	1,000
Բնական Պատմութեան, Բնա- գիտութեան և Բնաշուքու- թեան	1,000
Ուսուցչաց երկուց Ռուսերէն լեզուի և Մատենադրու- թեան	1,000
Գաղղիարէն լեզուի	700
Լատին լեզուի	500
Յունարէն լեզուի	500
Վարժապետի Երկրագործութեան .	500
Վարժապետի Գեղադրութեան .	200
Ուսուցչի Մարդկի	200
Քարտուղարի, որ և Հաշուե- կալ Դպրանոցին	400
Գրագրի և Գրապետի	200
Տնտեսի կամ ծախսարարի .	400
Բժշկի և Գեղոց	200
Մատենադարանի, Թանգարա- նի և Օրագրաց	200
Կրօնգութեանց, վառելեաց և ճրագաց	3,000
Սպասաւորաց և ծառայից .	2,000
Ի սնունդ և ի Հանդերձս 50 աշակերաց (Հաշուելով 120 Բ. ըստ գլուխ) . .	6,000
Ծախք Հիւանդանոցի	50
Ծախք Եկեղեցւոյ	50

Կառաց և ձկնոց	800
Մանր ծախսի զանազանք . .	200
	26,500

Թ. Զմուտս կամ զհաս Դպրանոցին մարթ է Հաշուել ըստ
առաջիկայ աղբերաց և գումարաց.

Ա. Ի Ժառանգաց Խալիպեանէն	10,000
Բ. Ի Տպարանէն	2,000
Գ. Ի Խանտամեան կալուածոյն	2,000
Դ. յԱրդեանց Եկեղեցեաց վի- ճակին	3,000
Ե. Ի Թոշակաց 30 աշակեր- տաց	9,000
	26,000

Ժ. Հնար է ընդունել ի Կայսերական Պետութենէն գումար ինչ
տարեկան ի սնունդ և ի դաստիարակութիւն տանիւ չափ աշա-
կերտաց ընտրելեաց ի Տաճկաստանէ և յայլոց օտար աշխարհաց:

ԺԱ. Տպարան Դպրանոցին յայժամ և Եթ կարողացի տալ տա-
րեկան արդիւնս 2,000, յորժամ Հրատարակիցէ դամադիր ինչ՝ ըստ
առաջնոց արտօնութեանցն զորս ունէր ուսումնարանն Խալիպեան:

ԺԲ. Զտարեկան արդիւնս Խանտամեան կալուածոյն Թէպէտ
չեւ ևս մարթ է ճշդիւ սահմանել, բայց Հայեցեալ ի դերս կալուա-
ծոյն, և յայն զի դամ քան զդամ բարձրանան զինք կալուածոց
ի Խրիմ, մարթ է ակն ունել՝ Թէ ոչ նուազ լինիցին արդիւնքն
քան զ2,000 Բ. գէթ առ այժմ:

ԺԳ. Զարդիւնս Եկեղեցեաց վիճակին Նախնական և Պետարա-
պետ սահմանելիս ի պէտս դպրանոցին՝ մարթ է Հաշուել ց3,000
ի տարւոյ և Թէ առցի յարդիւնարեւ Եկեղեցեաց անտի մասն ինչ
տարեկան մաքուր եկամուտից նոցին:

ԺԴ. Հանրական տեսչութիւն Խալիպեան Դպրանոցին եղիցի
ընդ անմիջական իշխանութեամբ Վեհափառ Կաթուղիկոսին, ան-
կախ և ազատ յԱռաջնորդէ վիճակին:

Յաջանի բան է որ աջնապետի աղագային Հոգեւոր դըպ-
րոց մի ըստ կարգի կառավարելու և առաջ տանելու
Համար՝ անպատճառ Հարկաւոր էր նիւթական միջոց-
ներու ասպահովութիւն, մինչդեռ Խալիպեան Յարու-
թիւն աղագային Ժառանգները դիտաւորութիւն չունէին
նորա վերջին անստորադիր առաջարկութեանը մէջ ա-
րած խոտմոռիքէն աւելի բան նուիրել Դպրանոցին

Համար: Վեհափառ Կաթողիկոսը կցանկար որ նորա յօժարին տարին 10,000 ըուպլի նպաստ սահմանելու, որով դպրանոցին վերայ պիտի պահուէր մշտնջենաւորապէս Խաչիկեան անունը: Եպիսկոպոսը միտքը դրած լինելով՝ թէ շատ դժուար է իրեն համողել ժառանգները աչն առաջարկութեան, խնդրեց Վեհ. Կաթողիկոսին որ բարեհաճի իւր կողմանէ հաւատարմ անձ մը յուղարկել Նախիջևան, որպէս զի նա խօսի ժառանգներուն հետ: Հաւանեցաւ Վեհափառը, և հրամայեց որ իւր Թարգմանը՝ Պ. Նիկողայոս Տէր Յովսէփեանց՝ երթայ Գաբրիէլ եպիսկոպոսին հետ Նախիջևան, համոզէ Խաչիկեանին ժառանգները՝ տարին 10,000 ը. տալու, և յետոյ անցնի Թէոդոսիա, ու պաշտօնական կերպով ընդունելով Խաչիկեան Ուսումնարանին շէնքը, կարասին ու Տպարանը, յանձնէ Գաբրիէլ եպիսկոպոսին:

Վեհափառ Կաթողիկոսը աչն միջոցին բացի սովորական հաշրադրով խնամքներէն՝ պատուեց Գաբրիէլ եպիսկոպոսը նաեւ ասով որ հաստատեց նորա Անդուկ Անդամ կոչուելու պաշտօնը, Արքեպիսկոպոսութեան աստիճանը շնորհեց նորա, և Տէրութեան առաջարկեց որ սրբոյն Աննայի կարգին առաջին աստիճանը տրուի նորա: ⁽¹⁾ Պատուիւրեց որ շարադրէ Խաչիկեան Գաբրիէլ եպիսկոպոսութիւնը (Խաչիկեան) և յուղարկէ իրեն ի տեսութիւն և ի հաստատութիւն, և օրհնութեամբ ու հացբապետական կոնդակով յուղարկեց զինքը ի Նախիջևան:

Յունիսի 28-ին հասաւ եպիսկոպոսը Տէր Յովսէփեանցին հետ ի Նախիջևան, և առաջուան պէս իջեալնեցաւ հանդուցեալ Խաչիկեանին տունը, ինչպէս որ խնդրած էին ժառանգները: Յաջորդեց նոցա Վեհափառ Կաթողիկոսին առաջարկութիւնը, և յանձնեց աչն նիւ-

թին վերայ դրուած կոնդակը, բայց հանդուցելոյն ինտան Պ. Խոճաչեան չհամողուեցաւ տարին 10,000 ըուպլի տալու դպրանոցին, ոչ եպիսկոպոսին չորդորանօքը և ոչ Պ. Տէր Յովսէփեանցին եռանդուն և անխոնջ ջանասիրութեամբը: Միայն թէ աչսքան յօժարութիւն տուաւ որ 4,500-ին տեղը Խաչիկեան ժառանգները կիսոստանան տալու դպրանոցին տարուէ տարի 6,000 ըուպլ: Գաբրիէլ եպիսկոպոսը Խոճաչեանին աչս որոշմունքը հաղորդեց Վեհ. Կաթողիկոսին առաջիկայ նամակով:

«Վեհափառ Տէր,

«Աստուածաբալ Հայրապետ.

«Ի 20 Յունիսի յաջորդեց մեզ Տէր Օրհնութեամբ Վեհիկոյ յուղի անկանել ի քաղաքէն Տփլիսաց, և ի 28 նորին տանոյ ժամանել ողջամբ, թէ և ոչ սակաւ ներութեամբ և մտանդօք, այսր ի Նախիջևան:

«Ժառանգ հանդուցելոյ Յարութիւն Աղայի Խաչիկեան՝ Աղա Գաբրիէլեան Խոճաչեանց, այն ինչ տակաւին վերադարձեալ էր ի Թէոդոսիոյ, ուր գնացեալ էր ըստ կողմանս Նահանգապետին առ ի կարգադրելոյ զհատուցումն պարտուց Խաչիկեան Ուսումնարանին ի մնացորդաց 11,000 ըուպլեացն զորս տայր տէրութիւնն, և ի տարեկանէն սահմանելոյ ի հանդուցելոյն, և էր համակեալ ի սուգ և ի տրտմութիւն ոչ սակաւ: Քանզի, որպէս և ինքն իսկ գրեալ է առ Զերդ Վեհափառութիւն, ընդ հասանելն ի Թէոդոսիոյ ի Թախանրոյ, արդէն խառնաշփոթ դրութիւն հաշուոց, պարտուց և պահանջից հանդուցելոյն յայլ և այլ անձանց՝ տաղնապէ գնա յոյժ յերկուց ամսոց հետէ. յայնր վերայ յաւելեալ և հարկադրութիւնն հատուցանելոյ զերեւելի ինչ մասն հին պարտուց ուսումնարանին, այսինքն ըուպլիս 5,500, արկեալ էր գնա ի վճատութիւն մեծ և ի յուսահատութիւն, և ստիպեալ ձեռքն թափ լինել ոչ միայն ի տալոյ ի նպաստ ուսումնարանին դանկ մե, այլ և յորպիւսոյ և ինչ գործակցութիւնէ յերս ուսումնարանին, յանձն առնելով ակամայ կամօք և զկորուստ անուան և յիշատակի հանդուցելոյն յուսումնարանէ տնտի: Ոչ է հարկ ասել Զերդմէ խմատութեան, Վեհափառ Տէր, թէ քանի՜ ծանր էր մեզ և ակնկալ՝ տեսանել զայն և զամուսին նորա յայնպիսով յուսահատութեան, և սակայն յաւուրն երկրորդի հասանելոյ մերոյ այսր՝ իրեւ. ընկալան և ընթերցան նորա զկոնդակն օրհնու-

(1) Այս շահանք եպիսկոպոսը չարացաւ Տէր անշաջո պատճառաւ:

Թեան Վեհիգ, և ի մէջ ևս լուան երկարաձիգ բանիւք զբացա-
տրութիւնս նոցին, ողի առին տակաւ, և քաջալերեցան յանձինս
իւրեանց դէժ ամբնայն զի հաւանեցան տալ զարձեւալ ի նպաստ
զպրանոցին ամ ըստ ամէ ըուպլիս 4,500, ըստ վերջին կամոց
հանգուցելոյն: Պարոն Նիկողայոսն մեր արդարեւ իւրեւ զքաջ
ախոյեան յարձակեալ ընդդէմ ամենայն դժուարութեանց և առար-
կութեանց զորս առնէին նորա իրաւացի դանդաւանքը հանգերձ,
վերջապէս յետ երկից աւուրց յաջողեցաւ՝ ի զարմանս իմ և այլոց
բաղմանց՝ հաւանեցուցանել զԱյա Գէորգ և զամուսին նորա, զի
անդառնալի խոտովամբ որոշեցին ի ստացուածոցն իւրեանց ըուպ-
լիս արծաթոյ 6,000 հատուցանելիս ամ ըստ ամէ ի սնունդ և ի
դաստիարակութիւն 20 աշակերտաց զպրանոցին՝ ընդ անուամբ
Խալիլբէկ, Խալիլ, Բնդ այս անկարծելի փոփոխումն դիտաւորու-
թեան նոցա և ընդ յաւելումն դուժարին մինչև 9,000, զարմա-
ցան և ուրախացան նաև ամենայն իշխանաւորք քաղաքիս, որք
առ հասարակ ամենեքեան անխտիր ցուցանեն զհամակրութիւն
զարմանալի առ այս դործ օգտակար Նիկողայոս և ազգի, և սքան-
ջացեալք ընդ խնամն Հոգեւոր Տեսաւոր մերոյ՝ լիաբերան գովու-
թեամբ դրուատեն զիւրոյթ և զջան Վեհափառութեանդ ի հոգալ
զմիացեալ ծախսն կարեւորս ի բացումն և ի պահպանութիւն զբա-
րանոցին, և ուրախակից լինին մեզ և միմեանց ընդ յաջողութիւն
այսպիսի իսկ իմ տեսեալ զայս ամենայն, և զգալեալ ևս՝ զի
և թէ յուսով 10 հազարն ոչ շատանայցեմք մեզ հաղարաւն, ան-
շուշտ զրկեսցուք և ի մեզ հաղարէ անտի, հաւանեցուցի զՊարոն
Նիկողայոս խորհրդով խոհական անձանց՝ զաղարել ուր ուրեմն
յանօգուտ յորդորանայ յաւելլոյ ի տուրսն, և յետ վերստին զմտաւ
ածելոյ՝ թէ արդեօք պարտ իցէ ինձ տաժանելուս արդէն և
պարտասելումն յայսպիսի մատակոց՝ զարձեւալ արկանել զանձն ի
յորձանս դժուարակիւր աշխատութեանց, բայց և անմուսաց յուշ
իմ բերելով զհայրադրով խրախուսանս Վեհ. Տէրութեանդ, և
զանհրաժեշտ պարտս և զցանկութիւն կամակատար Տեսաւոր լի-
նելոյ յամենայն յոր ինչ ձեռնհաս իցեմ, և յաճախելոյ զփառս
և զպատիւ Մայր Աթոռոյդ և զԱստուածընտիր Աթոռակալիդ
սրբոյ լուսաւորչին ազգիս, եղի առաջն աջաց իմոյ զխանկաւա-
շիւն յօրինեալ առ յինչն և մատուցեալ առ Ձերք Վեհափառու-
թիւն, և զամենայն հնարս հնարեցայ ի վերածել զտարեկան ծախսն
զպրանոցին ի 26,000 էն ի 22,000, լաւ համարելով ակն ունել՝
թէ ոչ յոյժ նեղեսցի արդեօք անտեսութիւն ուսումնարանին պա-
կասութեամբ չորեք հազարոց (չորս դուցէ մարթ իցէ այլուստեք
խուր), քան թէ անդելով և պահանջելով զյաւելուած չորեք հա-

զարացն՝ ըլլորովին խափան արկանել զործոյն մեծի, որով և ան-
կատար թողուլ լըանել խաղաւ զցանկութիւն Տեսաւոր ազգա-
սիրի՝ հանդերձ միտանաւ աղօտացուցանելոյ այնու առաջն աշ-
րութեան և ազգիս և աշխարհի զպայծառութիւն հոյակապ անուան
Հայրապետիդ մերոյ: Այն ունիմ, Վեհափառ Տէր, թէ այս դնացք
մեր և զգաւմունք արժանասցին և Ձերումք բարեհաճութեան,
և Բարձրեալն Հայեցեալ ի ճշունես մեր և յուզրութիւն սրտից և
ընթացից ի կատարման պարտուցս մերոց, այժմէն իսկ պատրաս-
տեսցէ զյաջորդութիւն ձեռնարկութեանդ Ձերոյ, այսինքն է վե-
րահանգնելոյ զմին յանկեալ և ի կործանեալ տաճարաց ազգային
լուսաւորութեան, և առաւել ևս պայծառացուցանելոյ զայն քան
զառաջինն, և առնելոյ իւրեւ դման ինչ կամ զնախադուռն Գէ-
որգեան ձեռնարանին սրբոյ Էջմիածնի:

«Ահա ըստ հրամանի Վեհափառ Տեսաւոր պատրաստեալ այժ-
մէն զհամառօտադիւն ինչ Յայտարարութիւն՝ առաքելք ընդ ամին,
որպէս զի բարեհաճեալք յակն արկանել, և տալ հրաման
հրատարակելոյ զստ ի միւսմ յառաջիկայ ամսութիւնից «Աբա-
րատայ» և թէ և Ձերումք խմատութեան պատշաճ թուեսցի: Իսկ
զլուսն և զընդարձակ Կանոնադրութիւնս զպրանոցին պատրաստե-
ցից ամենայն խնամով աստէն և ի թշուղտիս, այնպէս զի Պ. Նի-
կողայոս մարթացի անձամբ մատուցանել զնոսին Ձերումք Վեհա-
փառութեան, ի քննութիւն և ի անօրէնութիւն ըստ պատշաճին:

«Զյանձնարութիւնս Արեւիկին և զհրամանս Վեհափառ Տէրու-
թեանդ կատարեցաք և կատարեմք հետ զհետէ: . . .

«Խոնարհեալ ի համբոյր Աստուածաբալ աջոյ Վե-
հապետիդ, մնամ և այլն.

«5 Յուլիսի 1871,

Ի Նոր Կաթիլեանս.»

Նոյն օրը նաև Խալիպեանի ժառանգները Հետադաշ
Նշանաւոր նամակը գրեցին առ Վեհ. Կաթուղիկոսն,
յորում լիովին բացատրուած էին նոցա գիտաւորու-
թիւնը և պայմանաւոր խոստումները.

«Վեհափառ Տեսաւոր մերում և Աստուածաբալ Հայրապետի,
Տեսաւոր Գէորգայ Ամենապատիւ Կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց,
Արեւադաստուրը աջոյն համբոյր որդեկան:

Վեհափառ Տէր!

«Գերապատիւ Գաբրիէլ Արեւիկին Արեւիկիկոսն Ա. Կաթեան,
և աղին Աստիճանաւորն Պ. Նիկողայոս Տէր Յովսէփեանց բերեալ

մատուցին առ մեզ զօրհնառաք զպատուական Կոնդակին Վեհափառութեան Զերոյ, որոյ աստուածադէպիկ և Հայրական բանիւքն ոչ սակաւ մխիթարեցան սիրտք մեր վշտացեալք մահուամբ բարեյիշատակ հօրն մերոյ Այա Յարութիւնի Խալիպեան: Միանգամայն միծաւ մտադրութեամբ և որդեալան խոնարհութեամբ և երաստագէտ շնորհակալութեամբ ընթերցաք ի Կոնդակին ըզհայրադութ Հոգացողութիւնն զոր ունի Վեհափառութիւն Զեր վասն անկորուստ և պայծառ պահպանելոյ զանուն և զյիշատակ հանգուցելոյն ի վերայ ուսումնարանին Թէոդոսիոյ, որ այժմ փոխակերպի ի Գալանոց վիճակէն Հայոց Նախիջևանի և Պետարապետի: Յետոյ լուաք ի նոյն Աստիճանաւորէն և ի Սրբազան Արքեպիսկոպոսէն զայնչափ և զայնպիսի բանս քաջալերականս և յուսադրականս, զի վերջապէս համոզեալ յօժարացաք ի բաց թողուլ զտարակուսանս՝ յորում անկեալ էաք Հաշուատեսութեամբ իրաց և զործոց հանգուցելոյն, և որոց վասն Հաստատութեամբ եղեալ էաք ի մտի բացէ ի բաց հրաժարել ի մասնակցութենէ Ուսումնարանին կամ Գալանոցին այնորիկ, որպէս և յայտնեցաք Վեհափառութեան Զերում զայն հրաժարումն մեր ի դարձին մերում ի Թէոդոսիոյ ի Թախանրոյ ի 25 Յունիսի: Բայց այժմ քաջ վերահասու լինելով ամենայն օգտակարութեանց զործոյն, և թէ ո՞րքան պտտիւ և փառս կարէ յաճախել զգալանոցն այն անունն հանգուցելոյն, և աղէիս օգուտ բերել, և մեզ ժառանգացս և սերնդոց Այա Խալիպեանի մխիթարութիւն և պարծանս պատրաստել աղղէ յաղղէ և որդւոց յորդիս, զի՞նչ որչափ հնար էր ի յորդորական բանս սուաքելոյն ի Վեհափառութենէդ Զերմէ մեծաւորոյ անձանցն այնոցիկ, և հիացեալ ընդ Հայրապետական խնամն Զեր ի վերայ այսր ազգային գործոյ, և մանաւանդ ընդ այն՝ զի Գերապատիւ Գաբրիէլ Սրբազանն, որ սկզբնապատճառ և հիմն նաղիւր գոյով Խալիպեան Ուսումնարանին՝ բաղմամբալ քրտնաջան աշխատութեամբ իւրով՝ հանդերձ այնքան և այնպիսի տարապարտ Հալածանք զորս կրեաց՝ պայծառացուցեալ էր զայն, այժմ՝ ըստ առաջարկութեան Վեհափառութեան Զերոյ յանձն առնուալարձեալ զվերատեսչութիւն նորին, որով և անտարակուսելի լինի մեզ յաջողութիւն և յառաջադիմութիւն Գալանոցին, կրկին և կրկին քաջալերութիւն զգեցաք, և ահա վատհայեալ բարբոթին ի զբաւոր և ի բանաւոր խոստմունսն զորս արարեալ էք ըստ այժմ մասին ևս, ուրախութեամբ սրտի յանձն առաք և առնումք, և խոստանամք աւասիկ անդարձ խոստմամբ նուրիս ի նպաստ Գալանոցին Թէոդոսիոյ ամ ըստ ամէ ըուպլիս արծաթոյ 6,000, յապահովելով զայդ գումար առ այժմ անշարժ կայեւք մերովք և

ապա Հաստատուն զբամաղլիով և այն այսու պայմանաւ, զի նախ, որպէս խոստանայ և Վեհափառութիւն Զեր, Գալանոցն այն կրեցէ՛ ժառնջենաւորապէս զանունս Խալիպեան Գալանոց վիճակիս Հայոց Նախիջևանի և Պետարապետի, և Պատուաւոր Խնամակալ Գալանոցին անուանեցի միշտ մի ոք ի Խալիպեան կամ Խոճայեան սերնդոց, երկրորդ, զի 20 աշակերաք դաստիարակեցին ի գալանոցն անդ ի հաշիւ այնր գումարի, և կոչեցին Խալիպեան Սանք, երրորդ՝ զի Հոգեւոր Տեսչութիւնն հոգացի անպակաս զմնացեալ ծախսն սահմանեալս ի պահպանութիւն գալանոցին, այնպէս զի թէ յանկարծ որո՞վ և իցէ սլառաւառ դադարեցի կամ պակասեցի վճարումն գալանոցն այնոցիկ ի կողմանէ Հոգեւոր Տեսչութեան, մէք ևս ազատ լիցուք իսկոյն դադարեցուցանել զվճարումն գումարին խոստացելոյ ի մէնջ, և չորրորդ՝ զի զբաւոր կանոնէն կամ կարգադրութիւնք սահմանելիք ի Զերմէ Վեհափառութենէդ՝ Հաստատեցին և ի Կառավարութենէ, վասն ժառնջենաւորութեան և անկորուստ մնալոյ տրոցն մերոց, և անաղօտ պայծառութեամբ յարատեւելոյ անսւան Վեհափառութեան Զերոյ:»

«Ոչ ինչ երկբայեմք, Վեհափառ և Սրբազնասուրբ Հայրապետ, զի այս դիտաւորութիւն մեր և այսպիսի նուիրաբերութիւն անտարակոյս ազգօգուտ և Ստուածաշնորհ, զոր ոչ սակաւ ներութեամբ հանդերձ առնել խոստանամք, արժանաւոր դատեցի բարեհաճութեան և լիուրի օրհնութեան Վեհափառութեան Զերոյ, և այնմ օրհնութեան անն ունելով՝ խոնարհիմք վերստին հանդերձ համօրէն տիրապարդեալ զաւակօք մերովք և աղգակցօք առոտս Սրբազնասուրբ Հայրապետիդ, և համբուրիւ աստուածաբեալ աջոյդ մնամք»

«Զերումք Վեհափառութեան ամենախոնարհ ծառայք և որդիք

«Ի 5 Յուլիսի 1871.

Նախիջևան:

Վեհափառ Կաթողիկոսին պատգամաւորները թէպէտ չէին գիտեր՝ թէ նա կհաւանի՞ արդեօք ընդունելու 6,000-ը 10,000-ին տեղը, բայց իրենց կողմանէ յայտնաւորին աշխատանք չմնալը տեսնելով՝ գնացին Թէոդոսիա, ուր Հասան չուլիսի 11-ին, և նոյն ամսոյն 17-ին Պ. Նիկողայոս Տէր Յովսէփեանցը ընդունեցաւ Պ. Սարգիս Տիգրանեանին մանրամասն ցուցակադրութեամբ

ուսումնարանին շէնքը՝ մէջի կա՛հ կարասիովը և Տպա-
րանով, չանձնեց Գաբրիէլ եպիսկոպոսին, և ինքը դար-
ձաւ և Թեֆլիզ, ուր պիտի գար նոյն օրերը Վեհափառ
Կաթողիկոսը և տեսութիւն Օգոստոսիառ Կայսերն
Ռուսաց Աղեքսանդրի Բ:

Կցանկար Պ. Տէր Յովնէփեանցը վերջացնել նաև
Խալիպեան Ուսումնարանին պարտքերուն վճարման
գործողութիւնը, որպէս զի այն կողմանէ ևս Գաբրիէլ
եպիսկոպոսին նեղութիւն և գլխացաւութիւն չմնայ.
Ըսցց այդ բանը նորա ուղածին պէս չգաջողեցաւ. վասն
զի ներքին Գործոց Ոստիկանարանէն նորա Համար ե-
ղած կարգադրութիւնը դեռ չէր եկած Տաւրիոյ նահան-
գապետին:

Գ Լ Ո Ւ Խ Լ Բ.

Խալիպեան Ուսումնարանին հին պարտքերուն վճարման
խնդիրը:

Խալիպեան Ուսումնարանին պարտքերուն վերայ
արդէն չեղատակութիւն եղած է Պատմութեանս մէջ՝
Թէ ինչ պատճառներով գոյացած էին մինչև 1865 տար-
ւոյն վերջերը. այժմ Համառօտիւ պատմեմք Թէ ինչ
կերպով վճարուեցան, և Գաբրիէլ եպիսկոպոսին նոցա
մէկ մասին Համար քաշած վերջին անտանելի և անի-
րաւ տառապանքը ինչ էր և ինչ կերպով վերջացաւ:

Նրբոր 1865-ին Տէրութեան Յանձնաժողովը ուսում-
նարանին Հաշիւները առնելու Հետ էր, Գաբրիէլ եպիս-
կոպոսը՝ որ դեռ չէր չանձնած ուսումնարանին կառա-
վարութիւնը Յանձնաժողովին կամ նոր դրուած տեսու-
չին՝ ապսպրեց Պ. Տիգրանեանին և նորա օգնական Պ.

Յովհաննէս Գալստեանին որ ուսումնարանին Հաշուէտո-
մարներէն քաղելով պատրաստեն երկու ցուցակ, մէկը
ուսումնարանին առնելիքներուն և միւսը պարտքերուն,
և նոքա պատրաստեցին ու ներկայացուցին իրեն: Նւ
որովհետև ուսումնարանին վերաբերեալ ըստ Հաշիւ-
ներն ևս ուսումնարանին մէջը չէին, այլ մայր դու-
մարները և նոցա աղբււրները վարդապետին քովը կպա-
հուէին, ինքը պարտքերուն ցուցակին մէջ աւելցուց
նաև այն դումարներն որ ուսումնարանը պարտական
էր այլ և այլ անձանց, և այնպէս սեպտեմբերի 17-ին
ներկայացուց Յանձնաժողովոյն. իսկ Յանձնաժողովոյն
նախագահը Պ. Քալէլին՝ ինքրեց որ վարդապետը մէկ
ամիս չափ ևս կառավարէ ուսումնարանը. որով Հար-
կաւ ուրիշ մանր պարտքեր ևս գոյացան՝ Թէ իրեւ վար-
ժապետներուն ռոճիկ, և Թէ ծառաներուն, նմանա-
պէս աշակերտաց ապրուստին Համար. ուստի Հոկտեմ-
բերի 23-ին պարտքերու նոր ցուցակ մի ևս չինեց և
չուղարկեց Յանձնաժողովոյն:

Խալիպեան Յարութիւն աղան այն միջոցին Թէոդո-
սիա էր, և իջևանել էր ուսումնարանին մէջ: Նրբոր Պ.
Քալէլինը առնելիքներուն և պարտքերուն ցուցակները
Պ. Խալիպեանին ցուցուց, նա իսկոյն որոշեց որ առ-
նելիքները ամենայն խստութեամբ և լիով պահան-
ջուն աշակերտաց ծնողներէն. իսկ պարտքերուն Հա-
մար Հարցուց Պ. Տիգրանեանին՝ Թէ նոքա ամէնն ևս
դրուած են արդեօք ուսումնարանին մէջ պահուած
Հաշուէգրքերուն մէջը. իսկ նա առանց լաւ նայելու
Հաշուէգրքերուն մէջ՝ Հարեանցի պատասխան տուաւ
Թէ վարդապետին չետոյ աւելցուցած դումարները չկան:
Պարոն Խալիպեանը իսկոյն առաջարկեց Քալէլինին՝
Թէ առնելիքները պէտք է ճանաչել և իսկոյն պահան-
ջել, իսկ պարտքերուն մէջէն զայնս միայն ճանաչել
որ նշանակուած են (ըստ վկայութեան տեսչին) ու-

սուսմնարանը դադարեց Հաշուէգրքերուն մէջ: Տարակոյս չկայ թէ այս որոշմունքը այն ժամանակը իրաւացի կլինէր՝ երբոր Խալիպեան Ուսումնարանին Բաշա թէ Հաշուներն և թէ Հաշուէգրքերն ուսումնարանին մէջ պահուած լինէին, մինչդեռ յայտնի էր թէ Խալիպեանին և թէ Տիգրանեանին՝ որ մայր Հաշուները և նոցա տուժարները վարդապետին քովը կպահուէին. նա կընդունէր այլ և այլ աղբիւրներէ Հաւաքուած փողերը, կանցընէր իւր Հաշուէգրքերուն մէջ, և ամսէ ամիս կուտար տեսչին ու տնտեսին որ գործածէն, և նոքա ուսումնարանին Հաշուէգրքին մէջ կնշանակէին իրենց առածները Մտեց կարգը, ասելով պարզապէս՝ թէ այս ինչ ամսաթուին ընդունեցայ վարդապետէն այսքան փող, և դիմացը ծախք կգրէին նոյն գումարները: Ապա ուրեմն ուսումնարանին վերայ եղած ծախքերուն ու եկամուտներուն ամբողջ Հաշիւը կարելի չէր տեսնել՝ առանց վարդապետին քովի Հաշուէգրքերը դնելու: Եւ սակայն ոչ Խալիպեանը և ոչ Յանձնաժողովը Հարկ չհամարեցան այդ Հարցմունքը անել վարդապետին, և ոչ իսկ դոնէ Հարցանել իրեն՝ թէ ցուցակին մէջ աւելցուցած պարտքի գումարներուն Հաւաստիքը (աստատագրութիւն) որմնք են. Հասկա ինքնակամ և ինքնադուլս վրձնաՀատուութեամբ աւելցին դուրս ձգեցին ցուցակէն վարդապետին աւելցուցած գումարները, և իրենք նոր ցուցակ մի շարադրեցին: Այս անկրաւ և անտեղի գործողութիւնը եթէ նոյն ժամանակ իմանար վարդապետը, անպատճառ կըողոքէր, և այն գումարներուն Հաւաստիքը առջևնին կդնէր. բայց նոքա ամենայն զգուշութեամբ ծածուկ պահեցին իրմէ իրենց գործողութիւնը:

Այսպիսի կերպով դուրս ձգուած գումարներուն գլխաւորն էր 3,500 ռուպլին՝ Սէրապեայ անուանով դարացիմէն այլ և այլ ժամանակ ըստ պիտոյցի փոխ առ-

նուած: Վարդապետը 1864-ին ապրիլի 24-ին այն դարացիմէն խնդրանքը չորս Հինգ կտոր ձեռագիրներուն տեղը տուած էր նորա օրինաւոր մուրհակի ձևով թուղթ մի՝ Խալիպեան Ուսումնարանի թղթաւարը (պաշտօն) վերայ գրուած, հանդերձ թուահամարով, մէջը յատնապէս ասուած՝ թէ «Սէրապեայէն փոխ առի Խալիպեան Ուսումնարանին պիտոյցը Համար 3,500 ռուպլի», և տակը ստորագրուած, «Վերադարձուի Խալիպեան Ուսումնարանի Գաւառի վարդապետ» և այլն: — Նոյն տարւոյն վերջերը դարացիմը կմեռնի. նորա ժառանգը Սըմա Հաճի դարացիմը այն մուրհակը ձեռքը առած՝ կերթայ Խալիպեանին ու Պ. Գալէլինին՝ իւր առնելիքը պահանջելու. նոքա կպատասխանեն թէ ուսումնարանին Հաշուէգրքերուն մէջ այն գումարը չկայ, ուստի իրենք չեն ճանաչեր: Գարայիմը դաւաճական բարեկարգարանին կղկմէ. կպատասխանեն իրեն «Թէ մուրհակին զօրութեամբ այն պարտքը ուսումնարանինն է. վարդապետը առերէ փողը՝ ոչ ըստ որում ոչ վարդապետ (որ ըստ օրինաց կարող չէ մուրհակ տալ և առնուլ), այլ ըստ որում վերադարձուի ուսումնարանին. ուրեմն պէտք է այժմու վերատեսչութեան դիմես որ առնելիքդ ձեռք ձգես»: — Ամիսներ անցնելէն վերջը, երբոր թէ Խալիպեանը և թէ Յանձնաժողովը վաղուց դարձել էին իրենց տեղերը, Սըմա Հաճին վարդապետին կղկմէ նոյն պարտքին համար, բայց նորանէ ևս բարեկարգարանին տուած պատասխանը կընդունի: Այնուհետեւ ճարը հատած, 1868-ին կղկմէ Սիմֆերոպոլի նահանգական դատարանին, որ այն փողը վարդապետէն պահանջուի, որովհետեւ ուսումնարանին վերատեսչութիւնը չուղեր ճանաչել դայն, և մուրհակին տակը ձեռք դնողը վարդապետն է: Գատարանը իսկզբան բարեկարգարանին պէս կվճռէ դատը, և ուսումնարանին վերայ կձգէ: Կղկմէ հրէայն 1870-ին առ տեսուչն ուսումնարանին՝ Պ. Տիգ-

րանեան. նա Հարցմունքը կանէ՝ Ներքին Գործոց Ոստիկանարանին, և անտի պատասխան կընդունի թէ ըստ որոշման Յանձնաժողովոյն՝ այն դումարը պարտքերու ցուցակէն դուրս ձգուած լինելով, ուսումնարանը պէտք չէ որ ճանաչէ իրեն պարտք: Նոյն պատասխանը կ'հաղորդէ Ոստիկանարանը Տաւրիոյ նահանգապետին ձեռքը նաև Գատարանին, առ որ դիմել էր նորէն Հրէայն. դատաւորները նեղը մտած՝ և չկարենալով արդարութեան դէմ յայտնապէս գործ մի գործել, նոր խնդր կը անան՝ թէ արդեօք վարդապետը Խալիպեան Ուսումնարանին վերատեսուչ եղած ժամանակը ունէ՞ր Հրաման կամ իշխանութիւն փոխ ստակ առնելու տալու, կամ միայն իւր անուշովը մուրհակ ստորագրելու. և այս Հարցմունքը կանեն ուղղակի Պ. Տիգրանեանին: Իսկ նա, որ խղրամանէ Հետէ ակամատեսի վկայ էր վարդապետին լիակատար իշխանութեամբ արած օրինաւոր կառավարութեանը, փոխանակ ստույգ զիտցած ճշմարտութեանը վկայելու՝ չգիտեմ ինչ պատճառաւ կ'պատասխանէ թէ «Ինչ յայտնի չէ»: Եւ ահա այս խախտու հիման վերայ Հաստատելով իւր դատաստանը՝ վճիռ կուտայ Գատարանը թէ այն պարտքը պէտք է վարդապետը վճարէ: Կարելի է երեւակայել թէ ինչ սատիւնանի դարմանք և վերջոյ կ'պատճառէ վարդապետին այն վճիռը, ուստի առանց ժամանակ կորսնելու կըողորձէ Օտեսապէ Ղատաստանական Պալատին 1871-ին փետրուար ամսոյն մէջ. բայց այն Պալատն ևս մեզ անյայտ պատճառաւ՝ ոչ ծանուցադիր կ'ուղարկէ վարդապետին կամ նորա գործակատար փատարանին (որ էր Պ. Սարգիսը Խորասանեանց), և ոչ ի դատ կ'ըլլէ մէկը կամ միւսը, այլ յանկարծ մարտ ամսոյն վերջերը վճիռ հանելով՝ կ'հաստատէ Սիմֆերոպոլի նահանգական դատարանին որոշմունքը:

Մինչդեռ կ'մտածէր վարդապետը՝ թէ պէտք է ար-

դեօք ըողորձէ ի բարձրագոյն դատարան, վերայ եկան իւր ճանապարհորդութիւններն դէպի Նախըջևան և Էջմիածին: Նախըջևան եղած ժամանակը պատմեց Պ. Խալիպեանի ժառանգներուն այն պարտքին բանը, և նոքա վկայեցին՝ թէ անպատճառ պէտք է որ այն ևս ուսումնարանին միւս պարտքերուն կարգը դրուի ու վճարուի. ուստի վարդապետն Հանգիստ սրտով դարձաւ դնաց իրեն տեղը:

Սահայն Խալիպեան Ուսումնարանը, զոր շատ անգամ անուանած էր ինքը իրեն Համար նոր Գողգոթա, պէտք է եղել անշուշտ որ Գողգոթային ուրիշ քանի մի դառնութիւններն ևս մինչև իսպառ ճաշակել տայ վարդապետին:

Գեկտեմբերի 7-ին յանկարծ կոխեց նորա բնակարանը դարայիմ հրէին գործակալը, և նահանգական դատարանին Գործակատարը (Խրիսթիան), բերելով դատարանին տուած կատարողական Հրամանադիրը. և կատիպէին որ խօսոյն նոյն վայրկեանին կամ վճարէ 3,500 ռուպլին՝ Հանդերձ տոկոսեօք և դատաստանական ծախքերով, և կամ թող տայ որ ցուցակագրեն ինչ որ կ'զտնեն բնակարանին մէջ, ու Հրապարակաւ ծախեն: Վարդապետը սաստիկ շփոթեցաւ աշխարհեցաւ, ինչպէս որ բնական էր, բայց և չմոռանալով՝ թէ այն նախատինքը կերթար ոչ միայն իր անձին, այլ և արքեպիսկոպոսական աստիճանին ու նաև ազգիս Հայոց անունին, պատասխանեց իւր վերայ եկողներուն՝ թէ «Նս իբրև կրօնաւոր՝ հիւր եմ այս բնակարանիս մէջ, և ինչ կ'ազ կարասի որ կտեսնէք այս երկու սենեկացս մէջ՝ իմ սեպհական ստացուածքս չեն, հապա քոյրս և եղբայրս պատրաստած են ինձ Համար իրենց ծախքովը. ուրեմն իրաւունք չունիք զսոսա ցուցակագրելու, կամ ցուցակագրելէն վերջը ի վաճառ հանելու»: Երբոր նոքա վերայ կուտային թէ իրենք պէտք է իրենց յանձնուած պաշտօնը

կատարեն, նա պահանջեց որ աչն ցուցակադրութիւնը՝ աչն անուր նախատինքը դադարեցնուի գործողութիւն մի չդառնայ, այլ քաղաքին բարեկարգութեամբ և ուրիշ երևելի մէկ երկու պաշտօնատէրներ թող ներկայ գրուին որ վիպէն ըստ ժամանակին: Սկիւ բարեկարգութեամբ, և թէպէտ Ներսիսեան կտուարութեան գահերէցը, և նոքա ոստիկ ցաւակցելով եպիսկոպոսին՝ խօսք անցուցին հրէն ու գործակատարին որ գոնէ քանի մի օր միջոց տան, մինչև որ եպիսկոպոսը կարողանայ թղթակցել որոց հետ որ արժան է, և աչն փողին հատուցմանը աշխատել:

Ներքորդ օրը աչպիսի հեռագիր մի յուղարկեց Վեհափառ Կաթողիկոսին՝ իրեն առ բնական ջատագով իրաւանց, և պաշտպան պատուոյ ազգային արքեպիսկոպոսաց, աչ խօսքերով:

«Ոստեմնարանին պարտքը առ Սերայա՝ 3,500 կապանջու լինէմք՝ իմ ատիճանիս օստիկ նախատան կերպերով Կիւնդւրեմ Ջեր Վեհափառութեանէն յորդորել հեռագրով Խոճապեանը՝ հատուցանելու այս պարտքը: Պատասխանին վճարեալ է:»

Նմանապէս աչպիսի հեռագիր մի արաւ Խոճապեան Գէորդ աղային ի Նախնիքեան:

«Ուստեմնարանին առ Գարայիմն պարտքը 3,500 Գատարանը լինէմք կապանջէ սղաւնալիօք ցուցակադրելու գրքերս ու սենեակներուս կաշ կարասին: Կիւնդրեմ յանձն առնուլ վճարելու՝ լինչպէս որ խոստացած էք՝ գէթ կտոր՝ այն պարտքը որ չաքան անիրաւութեամբ ու նախատանօք կապանջու լինէմք: «Ցուցակադրութեան ժամադրութիւնն է կիւնդարթի: Հեռագրեցէք: Մանրաման պատմութիւնը նամակով»:

Վեհափառ Կաթողիկոսը հեռագրով պատասխանեց աչպէս,

«Յաւալի է ինձ աչդ անդադար վշտալի դրութիւնը: «Ի՞նչ հիման վերայ կարող եմ առաջարկել Խոճապեանին որ աչն պարտքը վճարէ:»

Կաթողիկոս Գէորդ»:

և Պարոն Խոճապեանը աչպէս՝

«1,500 վճարեցինք նորա համար որ Ոստիկանարանը հանգուցելոյն յորդորած էր, ինչպէս որ արքունի գանձարանն ևս վճարել էր: Արդեօք այդ գումարն ևս պէտք է ճանաչուի պարտք ուստեմնարանին: Այդ ուրեմն եթէ անպարտքուի որ Գարայիմն հեղած պարտքը ուստեմնարանինն է, կարելի կլինի համեմատական հաշուով վճարել նորա եղած պարտքը:»

«Գէորդ Խոճապեան»:

Հասկացաւ եպիսկոպոսը որ գործը հեռագրական թղթակցութեամբ վերջանալիք չունի. առանձին նա. մակնելով հասկացուց ինդիրը՝ թէ Վեհափառ Կաթողիկոսին և թէ Պարոն Խոճապեանին: Աչտեղ բաւական համարիմք դնել առ Վեհափառն գրած նամակին պատճէնը.

«Վեհափառ Տէր,

«Սոստեմնարանալ Հայրապետ.

«Ընկալեալ յ12 ամսոյս դհեռագրական պատուխանի Վեհափառութեան Ջերոյ որ ի 11 սորին, փութամ նախ մատուցանել հայրադրով Տէրութեանդ զառ ի սրտէ շնորհակալիս իմ յաղագս կարելիք զթախրութեանն՝ զոր բարեհաճեցայք ցուցանել առ իս և յայս նուազ, արգահատելով ի յարատեակ կերս չարհարանաց՝ յորոց տաքնապիմ յամաց բազմաց հետէ: Եւ ապա պարտանձին ճանաչեմ յայտ առնել՝ թէ յորոց ինչ պատճառաց բերայ ևս ի հայցել զհօք պաշտպանութիւն Վեհափառութեանդ Ջերոյ ի գործ հատուցման մասին ինչ պարտուց Խալիպեան Ուստեմնարանին, որ յինչն պահանջուր յանկրաւի:

«Յամին 1865, Յանձնաժողովն կարգեալ Կայսերական հրամանաւ ի ստուգել զգործս անկանոն և անօրինաւոր վերադննութեանն՝ զոր առնէին ի վիճակիս Գերայատիւ Սնդեհաս եպիսկոպոս և Մոյսէս քահանայ Սայեադեանց, ևս և ի վերադննել զթեմական Ստեան վիճակիս և զհաշիւս Խալիպեան Ուստեմնարանին, ընկալաւ յինչն ընդ ուստեմնարանին ընդ այնմիկ և ընդ կահուց նորին և զերկուս ցուցակս, յորոց մին էր ցուցակ դրամական պահանջից ուստեմնարանին յայլ և այլ անձանց, և միւսն ցուցակ պարտուց նորին առ զանազանս, որոց գումարն հասանէր 915,000ը: Յանձնաժողովն յառնուլ անդ իւրում զցուցակսն զայնոսիկ՝ ինչ ոչ ասաց ցիս, բայց ապա գիտացի՝ զի առաջարկութեամբ հան-

գուցեալ Խալիպովին զըդելոյ ի յայնք ժամու Տեսչէն (որ էր Սարգիս Տիգրանեան) ի բաց ջնջեալ է ի ցուցակէ անտի պարտուց զնշանակեալն յինչն ի կարգի այլոցն զպարտս ուսումնարանին առ Սէրայեայ ոմն հրեայ՝ 3,500 թուղլի, զոր յառաջ ի ղէպս ծախուց ուսումնարանին առեալ է ի նմանէ ի վրս Էլբի վերադարձն ուսումնարանին այնորիկ՝ մասն մասն, և յայլ և այլ ժամանակաւ Արդ յետ մահու հրէին այնորիկ ժառանգք նորա պահանջէին զգումարն յուսումնարանէն՝ և ի պատասխանել տեսչին՝ Թէ Յանձնաժողովն ի բաց Թողեալ է զայն զումար ի ցուցակէն պարտուց, ի դատ կոչեցին զիս ի նախանշական դատարանին Սիմֆերոպոլիս Այն ինչ վճռէին դատուորքն ըստ ամենայն իրաւանց՝ Թէ այն պարտք ոչ յինչն են պահանջելի, այլ ի Խալիպեան Ուսումնարանէն, հրաման հասանէր ի նախարարութենէ ներքին Գործոց (յորում ոչ սակաւ ներդրութիւն ունի յայտպիսի աղբայրին խնդիրս բարեկամի մեր Պ. Նիկոլ)՝ Թէ դատուորքն պարտին ազատ ճանաչել զուսումնարանն ի պարտուց անտի յորմէ զհետ զայլ ինքնին՝ Թէ ապա ուրեմն յինչն է պահանջելի արձաթն՝ Զարմացաւ աշխարհ ամենայն ընդ այնպիսի անտեղի և անիրաւ վճիռ դատարանին, բայց և խոստովանեցան գէթ ոմանք ի դատուորացն՝ Թէ դատարանն չկարաց բողոք հարկանել յայսմ մասին զհրամանէն Բարձրագոյն Իշխանութեան, կամ խոստրել ի հրամանաց նորա։

«Մինչդեռ յայս հանգամանս գտանէր խնդիրն այն, զէս եղև ինձ ուղեւորել յամենան Ապրիլի ի սուրբ Էջմիածին, ուր և յերկարագոյն բանիւք պատմեցի զայն ոմանց, և յանուանէ Պ. Նիկողայոսի Տէր Յովնէփեանց, ուստի և կարծէի՝ Թէ ոչ անծանօթք իցնէ Ձերմուռ Վեհափառութեան հիշատակն իմոյ, որով ինչդէի հրաւերել զժառանգս Խալիպեանին ի հատուցումն այնր պարտուց։ Քանզի և Պ. Խոնայեանն ինքնին ասացեալ էր ջնս ի նախնիքան՝ յանդիման Պ. Նիկողայոսի և այլոց ոմանց, Թէ զայն ևս պարտս հարկ է բռնող հատուցանել։ Յետ այնորիկ լրուցի ևս զխնդրոյն զայնմանէ, զի կարծէի Թէ տէրութիւնն՝ ըստ խոստման նախնիքանիս Սիմֆերոպոլիս՝ պահանջեցան ի Խոնայեանէն զհատուցումն 3,500 արծաթոյ, միայն Թէ յետս կոչեցէի ես զբանս իմ, որով պահանջէի ի Խալիպեան Ուսումնարանէն թուղլիս 5,000։ Բայց և յայսմ խաբեցայ չարաչար, զի ահա յի մամոյս Գործակատար ոմն ժառանգաց հրէին այնորիկ առեալ ընդ իւր զպաշտօնեայ դատարանին՝ եկն յանկարծ առ իս, և պահանջէր խնդրն զգումարն զայն. ապա Թէ ոչ, ասէր, իրաւունս ունիմք ըստ օրենաց ցուցակագրել այժմէն զկաշ և զկարասի և զգրեան սենեկացի ձերոց, և հանել ի վաճառ։ Ես

ետու պատասխանի՝ Թէ զարծաթն զայն ոչ կրէիք ծանեայց ևս իբրև զիմ պարտս, զի ուսումնարանին են պարտք. այլ քանզի մինչև ցայս վայր նեղել զիս կամին և տառապեցուցանել վայրապար, և Թէ ունէի գէթ պման ինչ այնր գումարի՝ այժմ իսկ հատուցանէի, հաշուելով և զայն ընդ անչափ քրտունսն և ընդ որեսպաւ աշխատութիւնս, ևս և ընդ մեծագումար զրամական ծախս՝ զորս կորուսի ի վերայ դժբաղդ ուսումնարանին այնորիկ։ Այլ քանզի ոչ ունիմ ես ի ձեռն իմում և ոչ դանկ մի, կարող էք՝ Թէ կամիք՝ ցուցակագրել զգրեանն իմ և վաճառել, բայց ոչ և զկարասի սենեկացս, որք առհասարակ անկ են եղբօրն ի մեւ և բեռ, և ոչ ինձ՝ որ ընակեմ ի սոսա իբրև զհիւր, և բնիկ տեղի բնակութեան իմոյ է ի սուրբ Էջմիածին։ Յետ բազում բանեց այսպիսեաց հաւանեցաւ Գործակատարն շնորհել ինձ առուրս քանի մի՝ մինչև հեռագրեցից ուր արժանն է, և ընկալայց զպատասխանիս եւ ահա յայն միջոց ժամանակի արարի զհեռագրեցն իմ առ Ձերդ Վեհափառութիւն. բայց իբրև ընկալայ զպատասխանի՝ որ կարտէր գրաւոր և ընդարձակ բացատրութեան, հեռագրեցի յի՞ մամոյս ուղղակի առ Պ. Խոնայեանն, և նա արար ինձ հեռագրով պատասխանի այսպէս, Թէ որովհետև ի հատուցումն պարտուց ուսումնարանին սահմանեալ են երկու գումարք, այսինքն տարեկան տուրք Խալիպովի (4,500) վասն 1871 ամի, և Զիտցորդն ի 11,000 արբուհական նպաստէն, արեւօք ոչ է մարթ յայն գումարէ հատուցանել և զայդ պարտս ուսումնարանին առ Հրեայն։ Ի բանեց անտի յայտնապէս ի միտ առեալ՝ Թէ Պ. Խոնայեանն չե. ևս իմացեալ է զեկութիւն խնդրոյն իմոյ, կարգադրեցայ հայցել և առնուլ ի հրէին գէթ զամօքեայ մի ժամանակ՝ մինչև մանրադատում նամակագրութեամբ ծանուցից Խոնայանին զամենայն, և առեց ի նմանէ պատասխանի. որ Թէ բացարձակապէս բացասական լինիցի, ի հարկէ պարտիմ Թող տալ զի ցուցակագրեցն զոր ինչ և դրանիցն ի սենեկիս իմում, և հանցն ի վաճառ։

«Այս է ահաւասիկ, Վեհափառ Տէր, ստուգապատում տեղեկութիւնն զառաջիկայ խնդրոյս, զոր իբրև զմրուր Զաւնութեան վերջնոյ բաժակին տառապանաց կրելոց յինչն ի պտուճառս Խալիպեան աղբայրն անուանեալ ուսումնարանին՝ քամեալ ծծեցի համբարութեամբ։ Իցէ՛ Թէ աղօթիւք Վեհափառ Հայրապետիդ համարեցի ինձ Աստուած զայս արբուհն զաւնութեան իբրև զշիթ ինչ լեղոյն և քացախոյ զոր ճաշակեաց Փրկիչն իմ ի խաչին, և տացէ ինձ համարձակութիւն ասելոյ վաղ ընդ վոյթ՝ Թէ «Ամենայն ինչ կատարեալ է» . . . :

«Խոնարհեալ է համբոյր Աստուածարեալ աջոյդ Սրբու-
թեան ֆեմալե այլն».

«Թ. 52

«18 Դեկտեմբերի 1871.»

է Թէոդոսիա.

Պարոն Խոճայեանը իւր պատասխանին մէջ կիկա-
չէր՝ Թէ այն պարտքը յայտնապէս կերէի պարտք ու-
սումնարանին, և ոչ Թէ եպիսկոպոսին. ուստի և մեծա-
պէս ցաւակից կլինէր եպիսկոպոսին զուր տարապար-
տուց քաշած նեղութեանը, բայց և ամենեւին չօժարու-
թիւն չէր ցուցանէր ուսումնարանին պարտքը վճարե-
լու: Ուստի Հարկ Համարեցաւ եպիսկոպոսը առաջիկայ
նամակն ևս գրելու՝ նորա Թղթին պատասխան՝ 1872-ին
յունուարի 29-ին:

«Մեծարդոյ Բարեկամ,

«Նկոր Կաւրիլէ».

«Ձեր երկու պատուական նամակները, որ գրած էք ամսոյս
16-ին և 18-ին, երկու օր առաջ է միասին ընդունեցայ, և
կիտութեամբ պատասխանելու:

«Ոչ սակաւ միտքովեցայ, Մեծարդոյ Բարեկամ, Ձեր ար-
դարասէր սրտին դպքովունքներովը և ցաւակցական խօսքերովը.
վասն զի կտեսնեմ որ ոչ միայն կճանչնաք՝ Թէ Մէրայեայ Խարա-
յեմին առնելը իմ պարտքս է, ուսումնարանին է, հապա նաև
է ըրողը սրտէ կցանկաք որ ես ազատ ֆեմալ, կամ Թէ մէկ ժամ
առաջ ազատիմ՝ այժմու նեղութեանէս, զոր ես վերջին իրաւացի
պատիժ կհամարեմ՝ այն անձնանուէր բազմամեայ աշխատութեանցս՝
որոնք յանձն առի իոյր զիւրայն, կամ որ նոյն է՝ անխոհեմ
տաքգլխութեամբ, իբր Թէ յօդուտ և է լուսաւորութիւն կիսա-
մեռ, յուսահատ, յուսահատելի ու ամենայն կողմանէ խղճալի աղ-
զիս: Անտարակոյս դուք ալ կվկայէք, Մեծարդատիւ Բարեկամ, որ
բաց է սրտադիտէն Աստուծոյ և բացի մէկ քանի սակաւութիւ-
բարեկամաց, այս տասը կամ տասուերկու տարուանս մէջ ոչ ոք
չճանչցաւ, ոչ մտքիս յստակութիւնը և ոչ գործերուս ուղղու-
թիւնը, միտքս ծուռի տանողները շատ եղան, իսկ գործերս խան-
դարողներն ու խափանողները անթիւ անհամար. արածս բարեք է
ասած ատենս, չարք արած համարեցայ. ուսումնարան բանալը և
կառավարելը՝ ազգային լուսաւորութեան համար ճրագ վառել է

ասած ժամանակս, իբրև ազգին տանը կրակ տուող բամբասուե-
ցայ. վիճակիս կիսակործան եկեղեցիները նորոգելու ամէն ճանք
արած ատենս՝ իբրև եկեղեցիներուն փողերը կողոպտող ու վատ-
նող զրպարտուեցայ. Խալիպեան Ուսումնարանին վերայ ութը
տարի ձրի աշխատելէս ետեւ՝ իմ առաջնորդական արդիւնքներս ալ
անօր վրայ խարճելէս ետեւ, իբրև Խալիպովին պօլ պօլ կաշառք
կերած և ուսումնարանին եկամուտները փնջուցած՝ դատապար-
տուեցայ. վիճակիս բարեկարգութեանը համար ողւով չափ չարչա-
րուած ժամանակս՝ վերջապէս վիճակիս առաջնորդութեանէն անար-
գաբար մերժուեցայ, և ուսումնարանին կառավարութեանէն խալ-
տաւակաբար դուրս ձգուեցայ: Չարմանքը ո՞րն է, Նկոր Կաւրիլէ,
իմ ճակատիս զերն է եղած (ինչպէս որ կասուի ռամկօրէն), որ
ուսումնարանի բարերար Հիմնադրին ստիպողական հրաւերանօքը
մինչև 500 վերսթ տեղ երթամ հասնիմ՝ իրեն քովը՝ վերջին հի-
ւանդութեան օրերը, ես իմ բերնովս կարգամ նորա անկաճէն
վար՝ իրեն այնքան ծախքով ու հողացողութեամբ կանգնած շէն-
քին փակուելուն վճիռը, աչքովս տեսնեմ նորա կրակոտ ու Թա-
փանցող աչքերուն փակուելը ընդդէմ լուսոյ ապերախտ աշխար-
հիս, ձեռքս աւանդեմ զերեզմանին նորա անշնչացեալ մարմինը,
և տրտում տխուր դառնամ դամ տեղս, տեսնեմ Խալիպեան Ու-
սումնարանը այնպիսի ողորմելի և ողբալի վիճակի մէջ՝ որ ակա-
մայ կամօք հանեմ բերնէս սաղմոսին այն խօսքը Թէ «Ապակա-
նեաց զնա խոյր անտառի, և էրէ վայրի արածեցաւ ի նմա», տես-
նեմ այն հոյակապ ուսումնարանը էրէցքի պէս աչքիս առջևը
գիշեր ցորեկ կեցած՝ իբրև անբեր անապատ, իբրև աւեր բնա-
կարան բուռց և չղջիկանց, իբրև խուխուանք և ահագին գե-
րեզման Հայոց ազգիս բարեբաղդութեան... Սպասեմ որ ձմե-
ռուան չորցած ցամբած ծառերուն նման՝ Խալիպեան Ուսումնա-
րանն ալ վերջապէս առաջիկայ զարնանս մէջ (ինչպէս որ կյու-
տացնէն Վեհափառ Կաթողիկոսը) նորէն ծլի ծաղկի պտուղ
ապ, և այնուհետեւ բարերար Հիմնադրին Յարութիւն Խալիպովի
անունը վրան կենդանանայ, իբր Թէ նորէն այս ահագին մեռելը
յարուելէան առնու... Իրաւ է որ Աստուծոյ ամենակարող զօրու-
թիւնը չափ ու սահման չունի, և նորա համար անկարելի բան
չկայ. ուստի մենք ալ իրաւունք չունիմք յոյսերնիս կտրելու նորա
արդարութեանէն և անհուն ողորմութեանէն. բայց չգիտեմ Թէ ես
արժանաւորութիւն պիտի ունենամ արդեօք Աստուծոյ այնքան
օգնականութիւն ընդունելու որ կարենամ գիմանալ մինչև իս-
պառ նաև այս ետքի անտանելի նեղութեանս, որով բոլորովին
զուր և անիրաւ տեղը դատաստանէ դատաստան քաշուելէս ետեւ,

երբև խարդախ և խաբւբայ (այսինքն իմ պարտքս ուսումնարանին վրայ դրող) դատապարտուիմ, Հրէկց ձեռքը խայտառակաբար մատնուիմ, որ դան տէրութեան մարդիկներով (սուսերօք և բրօք) կանչեն երեսիս թէ կամ քու վրադ ձգուած պարտքը հիմա հոս այս ըտելիս վճարես, կամ ան է որ ունեցած չունեցածդ գէր կանցընեմք, Թէրիւ կծախենք, ու մեր բաղդէն որքան փող որ հաւաքուի՝ կստանանք կերթանք, օրինաց գէրքն ալ կըանան, «Խաւիտէր աչքիս առջև կընեն» («Մեք օրէնս ունիմք, և ըստ օրէնաց մերոյ պարտի մեռանել՝ զի դանձն իւր մատնեաց վասն Խալիպեան Ուսումնարանին») . . . Ասոնք գուցէ աւելորդ ալ էր ձեղն յեղեցընելս, Մեծապատիւ Բարեկամ, որովհետեւ գիտեմ որ ո՞վ ալ չըլլայ՝ դուք աղէկ գիտէք այս բաներուս ճշմարտութիւնը. բայց մէկ կողմանէ կուգեմ ասոնք իբրեւ բարեկամի գրելովս՝ սրտիս դառնութիւնը թեթեւցընել. միւս կողմանէ ալ կը ցանկամ որ լաւ հասկընաք՝ թէ ես ի՞նչ մտաւորութեան մէջ կտալեմայիմ ու կալեկոծիմ այս միջոցիս՝ յորում վիճակիս մէկ քանի քաղաքներուն խեղճ ու բարեսիրտ ժողովուրդները ուշէն ուշ իրենց մահահանգոյն թմրութենէն զարթածի պէս՝ խնդրադիբեր կըրկեն Կաթողիկոսին որ առաջնորդութեան անտանելի բեռը նորէն գնէ իմ կտրտած մէջքիս վրայ. իմ չորս կողմն կրակ առել է կերել, նոքա ալ իրենց սիկարները բռնկցընելու եկեր են:

Գանք Զեր երկրորդ նամակին մէջ արած բարեսէր հարցմանը պատասխանին: Իմ արած ստոյգ տեղեկութիւններուս նայելով, նախ՝ վիճակիս և ուսումնարանին հաշիւները քննող Քաթիօնի վաղուց փախուած է. ուստի ի դուր է անոր անունովը խնդրեք խըրկել: Երկրորդ, Կենեաւ Կուպէնաթօրը ներքին Գործոց Միւնիսթրէն արդէն Խալիպեան ընդունած է թէ պարտքերէն ո՞րը ուսումնարանին պարտք պէտք է ճանչնալ, և ի՞նչ կերպով վճարել. և այս հրամանը Սիմֆերոփոլի նահանգապետին հաղորդած է. ուստի ի դուր է այս մասին Միւնիսթրէն նոր խնդրեք մը տրուել: Սակայն, որովհետեւ պարտքերուն պահասորդը (թէ որ պահասորդ մնայ) ձեղմէ պահանջելու միտք ունին, ինչպէս որ Քոնցէպուլէն գրութենէն կերելի, դուք կարող էք ամենայն իրաւամբ խնդրել որ Լիւվիպայի գործը ձեղն յանձնուի, ու դուք վերջացընէք այսքան ժամանակի մէջ, որո՞ւ ձեռքով և ի՞նչ կերպով որ կամենաք: Մեկայն թէ այս բանս զլուսն հանելու համար՝ աղէկը այն կըլլար որ դուք անձամբ դայիք հոս, առնելիք տէրերուն Հեռխօսէք, հաստատ խօսք առնէիք իրենցմէ ջոկ ջոկ՝ որ առնելիքներուն տոկոս չեն պահանջեր, յետոյ Կենեաւ Կուպէնաթօրին

ներկայանայիք ու Լիւվիպայի գործողութիւնը ձեր վրան առնելով՝ վճարէիք պարտքերը պատրաստ եղած փողէն ու վերջացընէիք ամէն բան:

«Այս ալ գիտնալու է որ Քոնցէպուլէն գրած հաշուովը՝ պարտքերը վճարելու համար պատրաստ գտնուած փողերը ասոնք են.

- 1) Զեր տուածը 5,500.
- 2) 11,000-էն մնացորդ քաշաչէյսթիւն . 6,500.
- 3) Նոյն գումարէն մնացորդ ուսումնարանը . 826. 69¹/₂

Բոլորը. 12,826. 69¹/₂

«Միւս առաջարկութիւնը որ կանէք ձեր առաջին թղթին ետքերը, այսինքն որ կասէք թէ «Որովհետեւ Հոգեւոր Եշխանութիւնն այդպիսի հոյակապ շէնքեր և հարուստ տպարանն իւր ձեռքը անցուց նէ, արդեօք չի՞ պատկանիր որ նա հոգայ այս վաճառքին, մնացեալ մասնաւոր պարտքին հոգացողութիւնն անէ», այս առաջարկութիւնն ո՞րքան ալ ինծի և ուրիշներուն իրաւացի և արդար դատողութիւն կրենայ, չեմ կարծեր որ կարելի ըլլայ ընդունել անել. մէկ մը որ՝ գոնէ վեր ի վերոյ նայողին՝ այդ առաջարկութիւնը հակառակ կերեւայ վերջի կայսերական վճռոյն կարգադրութեանը. մէկն ալ որ արդէն փուշ եղած է ամենուն աչքին՝ այս բանս որ Խալիպեան Ուսումնարանին վրայ այնքան եկեղեցական փող մխտուել է, և ուսումնարանը իբր Լիւնիւրապար տուել է Խալիպեան Այսու ամենայնիւ ի հարկէ ձեր ձեռքն է փորձ մը փորձել, և Վեհափառ Կաթօղիկոսին ձեր ուղածին պէս այդ առաջարկութիւնն անելու: Նիթէ կամենաք կամ կարողանաք անձամբ դալ հոս՝ գոնէ մեծ պահոց մէջ, ասոր վրայ ալ կիստիմք. գրով հասկըցընելը դժուար է. և մինչև այն ատենը կարելի է որ Խալիպիմէն նորէն ժամանակ ընդունիմք:

«Հիմա իմ աղաչանքս այս է ձեզի, Մեծապատիւ Բարեկամ, որովհետեւ մէկ կողմանէ կճանչնաք թէ բոլորովին դուր տեղն է այս իմ քաշած ներդրութիւնս, և միւս կողմանէ կհոգաք կաշխատիք որ ազատիմ ես այս պարտքին համար պատասխանատու ըլլալէն, կիսնդրեմ որ բարեհաճէք համառօտ գէր մը կամ քէֆէշ մը գրելու ինծի՝ որքան կարելի է շուտով: Խոստանաք թէ 3,500 մանէթին վճարումը հոգալը դուք յանձն առած էք. որպէս զի ես ալ այն ձեր յանձնառութիւնը ցուցընելով Խալիպիմին՝ խօսք առնում իրմէ բարեկամներու ձեռքով որ մէկ քանի ամիս, կամ գուցէ մինչև մէկ տարեւ, ժամանակ տայ այս բանիս համար, ու չնեղէ չատկայէ՝ ոչ զիս և ոչ զձեզ:

«Յոռւսալով որ այս խնդրքս կատարելը զանց չէք ընել, աստուածային օրհնութեամբ կողջունեմ՝ բոլոր ձեր ազնիւ Գերդաստանը, և կմնամ և այլն»:

Մինչև մարտի 6 անպատասխանի մնացած էր այս նամակը, երբոր իմացաւ եպիսկոպոսը քանի մի հաւելեալն հոյ ըտրեկամաց ձեռօք՝ թէ Հրեայն ամենեւին չկամենար այլ ևս սպասել, և վաղուան օրը դարձեալ պիտի գայ դատարանի գործակատարի Հետ՝ եպիսկոպոսին ունեցած չունեցածը գիր անցընելու: Եպիսկոպոսը ձանձրացած ու դառնացած՝ պատասխանեց թէ «Թող զան ցուցակագրեն, և ինչ որ գտնեն՝ առնուն, ևս տաղտկացայ ամէն բանէ, և սերտ չունիմ այլ ևս այսպիսի նեղութեանց դիմանալու»: Նոքա երկար խօսքերով և գրեթէ աղաչանօք խնդրեցին՝ որ այդ նախատահան ցուցակագրութիւնը չլինի, զոր և կճանաչէին ծանր նախատինք մեր Հայոց աղքին: Խռաջարկեցին որ իրենք վճարեն փողը գարաջիմին, վրայէն 1,000 ռուպլի չափ կտրել տալով (որ եպիսկոպոսին այն դատին Համար արած ծախքերուն հաւասար դումար էր), և այնպէս աղատել եպիսկոպոսը Հրեից ձեռքէն, յուսալով որ եպիսկոպոսը ե՛րբ և իցէ կընդունի Խալիպիանի ժառանգներէն այն փողը և կհատուցանէ իրենց:—Այսպէս վերջացաւ ահա ըստ մասին այն պարտքին գործողութիւնը, որ այնպիսի երկնաբողոք անիրաւութեամբ կը պահանջուէր Գաբրիէլ եպիսկոպոսէն:

Անցաւ վերան գրեթէ մէկ ամիս, եպիսկոպոսը տեսաւ որ Խալիպեանի ժառանգներուն Հետ սկսած թողութակցութիւնը բաւական չէ այն գործը շուտով ու չաջողութեամբ վերջացընելու: Ուստի ապրիլի վերջը Հարկ Համարեցաւ անձամբ երթալ Նախիջևան, և գրով չը հասկացուած պարագաները բերնով բացատրելով ժառանգաց՝ Համոզեց զիրենք վճարելու իսկոյն պարտքին մեծ մասը, այսինքն երկու հազար ռուպլին, և մնա-

ցեալ 1,500-ը շահով Հանդերձ՝ մինչև տարւոյն վերջերը:

Այն 15 օրուանը մէջ որ կեցաւ եպիսկոպոսը Նախիջևան, տեսաւ յայտնապէս որ ժողովողեան մէջի Հին դժտութիւններուն ոյժը գրեթէ բոլորովին կտրած է, և Խալիպեան ու Հայրապետեան կուսակցութեանց ոչ անունը կյիշատակուի, և ոչ ցաւալի Հետեանքները կերկին: Այս բանին մէկ ապացոյցն ևս էր նոյն իսկ Հայրապետեան Կարապետ աղային ոչ սակաւ սերով և մեծարանօք վարուելը եպիսկոպոսին Հետ: Բաց չայնմանէ, Խալիպեան կուսակցութեան մէջի անձանց գլխաւորները աւելի մօտեցել էին Հայրապետեանց, և սոքա՝ որ առաջ այնքան սերտ կապակցութեամբ միաբանած էին ընդդէմ Խալիպեանին և նորա կողմնակիցներուն, այժմ պէսպէս պատճառներով աւրուած էին իրարու Հետ, ու մէկ մէկէ բաժանուած: Այսու ամենապիսի տակաւին յոյս չկար որ Նախիջևանի ժողովուրդը Հաստատուն միաբանութեամբ իրենց քաղաքին Հասարակաց օգտակար պայծառութեանը վերայ տաք սրտով մտածեն ու եռանդուն կերպով աշխատին: Քաղաքը օրէ օր պարպուելու վերայ էր՝ քաղաքացւոց այլ և այլ քաղաքներ ու գիւղեր ցրուելովը: մանր առուտուրը ըստ մեծի մասին փոխադրուած էր Ռասթով քաղաքը, որոյ Հետ արդէն սկսած էր Նախիջևանը նիւթապէս միանալ, Հասարակաց շէնքերը տարիններով կարօտ մնացել էին նորոգութեան, գործարանները բաղմանալու տեղը՝ օրէ օր կպակսէին օտարազգի բնակիչները՝ մեծաւ մասամբ Ռուս գեղացիներ, աղքատ արհեստաւորներ, մինչև մանրալաճառ Հրեաներ անգամ, քաղաքին ծայրերէն սկսեալ մինչև մէջտեղերը իրենց բնակութիւնը Հաստատել էին: Նկեղեցական բարեգարդութիւնը ոչ սակաւ պատճառ էր՝ զանազան պատճառներով, որոց մէկն ևս էր վիճակին երկար ժամանակ գրեթէ առանց առաջնորդի մնալը, իսկ դպրոցները երեւելի բարեկարգու-

Թիւն կամ յառաջադիմութիւն չունէին: Միայն երկու գովելի և աղգօգուտ ընկերութիւններ իրենց գործունէութեամբը փոքր ի շատէ հոգի կուտային այն կիսամեռ քաղաքին. այսինքն Բարեգործական Ընկերութիւնը, որոյ նպատակն է դիտաւորապէս աղքատաց նիւթական՝ քարոյական և ուսումնական կարօտութեանցը օգնել, և Մարգարիտայի Ընկերութիւնը, որ իրեն նպատակն ընտրած էր՝ աղքատ տղայոց, մանաւանդ եկեղեցականաց որդւոցը, սկզբնական ուսմունք և կրթութիւն տալ:

Որքան և ցաւալի երեւոյր ամենայն տեսողաց Նախիջևանի այն վիճակը, սակայն յուսոյ նշույ մի դարձեալ կերեւոյր այն մեջոցին այս կողմանէ՝ որ ժողովրդեան մէկ մասը, մանաւանդ երիտասարդաց բազմութիւնը, բաւական հասկացած էր հասարակաց թըրուաութիւնը, և թէ անպատճառ հարկ է նորա դարման անել. և թէպէտ երիտասարդաց այս եռանդը, ինչպէս որ բնական է, քիչ շատ արգելք և ընդդիմութիւն կգտնէր հիներուն և ծերերուն կողմանէ, բայց դարձեալ ոչժը մեծ էր, և օր ըստ օրէ աւելի կարող էր զօրանալ՝ նոր քաղաքական կառավարութեան համար եղած կարգադրութեամբ:

Նախիջևանցիք այն կառավարութեան համար խորհրդակիսներ և քաղաքագլուխ ընտրելու զբաղած էին մայիս և յունիս ամսոց մէջ. ուստի կարելի է ասել՝ թէ ժամանակ չունեցան եպիսկոպոսին հետ երկարօրէն և հաստատուն կերպով խօսելու և խորհելու՝ ոչ Խալիպէան Վարանոցին Նախիջևան փոխադրուելուն վերայ, և ոչ ընդհանրապէս քաղաքին ուսումնարաններուն բարեկարգութեանը վերայ. իսկ մասնաւորը որ կհարցանէին իրեն այս նիւթերու համար՝ պատասխան կընդունէին թէ Վարանոցին գործը Վ. Կաթուղիկոսին ձեռքն է, և նա կապակէ որ Տէրութիւնը նորա կանոնները հաստատէ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Լ Գ.

Թէոդոսիոյ Ուսումնարանին Նախիջևան փոխադրուելուն անուամբ Հոգևոր Դպրոցի վիճակիս Նախիջևանի և Պետրապոլի, եւ Խալիպէան շէնքին վարձու տրուելը:

Նախիջևանի բնակիչները համագումար քաղաքական ժողով կազմելով խնդրել էին Վեհ. Կաթուղիկոսին որ Թէոդոսիոյ մէջ բացուելու Վարանոցը կամ Սեփարիտ բացուի ի Նախիջևան: Արժան կհամարիմք ամբողջ մէջ բերել այն որոշման (որ ուսեւերէն շարադրուած էր) հայերէն թարգմանութիւնը, որպէս զի լաւ հասկացուի թէ Նախիջևանցիք ինչ տրամադրութեան վերայ էին այն ժամանակները:

«Յամի 1871 ի Յուլիսի 27, քաղաքական հասարակութիւնս Նախիջևանի որ առ Տոնիս կազմեալ յամենայն վիճակաց, Թուրք ոչ պակաս քան զերկուս. յերկու մասանց, ներկայ տանուածեալց՝ հանդերձ Քաղաքական Տնտեսական կառավարութեան Հոգաբարձուներով, իւր ժողովոյն մէջ բնդ նախագահութեամբ Քաղաքագլուխ Մատթէոսի Խաչէրեանի Փլոթնիքովի խորհրդակցեցաւ այս բանի վերայ՝ որ Թէոդոսիոյ Խալիպէան Ուսումնարանին յանձնուել է Կայսերական հրամանաւ տեսչութեան Կաթուղիկոսին ամենայն Հայոց, և թէ Նորին Արքայութիւնն, ինչպէս որ յայտնի է Հասարակութեանս, կցանկայ. փոխել այն Վարանոցն անուր և անուանիլ Խալիպէան Վարանոց (Սեփարիտ), Թողլով՝ զայն Թէոդոսիոյ մէջ, և սորա համար դիտաւորութիւն ունի խնդրելու Օգոստոսիամ Կայսեր բարեհաճութիւնը, արդէն առած լինելով իւր գործակատարաց ձեռքովը ըստ այսմ մասին Խալիպէանի ժամանակ արկնող համաձայնութիւնը: Ի նկատի ունենալով Վարանոցին Թէոդոսիոյ մէջ բացուելուն դիտաւորութիւնը, և մտածելով թէ ի բոլորեղան Ռուսաստան, դուքս հանելով գուցէ միայն Անդրկովկասեան աշխարհը, Նախիջևանի Հասարակութեանէն աւելի բազմաթիւ Հայ հասարակութիւն չկայ և միանգամայն ուրիշ Հայ ժողովրդոց և ոչ մէկուն մէջ այնքան զգալի է՝ որքան ի Նախիջևան՝ պակասութիւն բարձրագոյն Ուսումնարանի մի, յորում Հայ մանկաւոյն դաս տրուին աւելի ընդարձակ ուսմունք քան թէ ինչ»

որ կտրվեցուի Հասարակութեան ծախքովը տեղոյս գաւառական դպրոցին մէջ, և թէ սոյն այս կարօտութեանը պատճառ եղած է այն ցաւալի երկարաւակութեանց որ ալէկոծեցին մեր Հասարակութիւնը, որովհետեւ այն Ուսումնարանը՝ որուն մեր այնքան կարօտ էինք՝ կ'ընկնուէր մեր Հասարակութեան ծախքովը և մեր Եկեղեցեաց փողերովը մեր քաղաքէն հեռու տեղ: Այնպիսի Հասարակութեան մէջ որ մեզ հետ մասնակցութիւն չունի, և թէ, վերջապէս, նաեւ այժմու ժամանակս Խաչիպեան Դպրանոցին գոյութիւնը կ'ախտալ պիտի լինի գլխաւորապէս Խաչիպեանի ժառանգ տիկնոջ նոր նուիրմունքներէն և Կաթողիկոսին հրամանաւը որոշուած վեճակային գումարներէ, — Հասարակութիւնս կ'սահմանէ առաջարկել Վ. Կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց Թէ այս Հասարակութեան միախորհուրդ և եռանդուն բաղձանքն է՝ որ Թէոդոսիոյ Ուսումնարանը բացուի Նախիջևանի մէջ անուամբ Խաչիպեան Դպրանոց, և խնդրել որ Նորին Սրբալիութիւնը բարեհաճի իւր հաւանութեամբը կատարումն տալ այս բաղձանաց, յետոյ միջնորդէ և ընդունի Նորին Կայսերական Մեծութեան ողորմածութենէն վճիռ՝ որ Դպրանոցը փոխադրուի Թէոդոսիոյէն Նախիջևան: Այս խնդրոս անելու աւելի ևս սերտ կանխ Հասարակութիւնս անով՝ որ Խաչիպեանի ժառանգ տիկինը համաձայնելով Հասարակաց բաղձանքին ու այս կարծեաց թէ աւելի օգտակար է բանալ Դպրանոցը ի Նախիջևան քան թէ ուրիշ տեղ ուր որ Հայոց Հասարակութիւն այսքան բաղմամբիւ չէ, յօժար է իւր կողմանէ՝ որ երբ որոշուի Դպրանոցին Նախիջևան փոխադրութեամբը, ինքը մատակարարէ նորա պահպանութեանը համար տարուէ տարի նոյն գումարը զոր պիտի տար Թէոդոսիոյ մէջ բացուելու Դպրանոցին, միայն թէ այն Դպրանոցը բացուի Նախիջևանի մէջ նոյն կիմանց վերայ՝ որ սահմանուած են արդէն Թէոդոսիոյ Դպրանոցին համար Կաթողիկոսին գործակատարացը և իրեն համաձայնութեամբը:

«Այս ամենայն խորհրդածութեանց վերայ հիմնուելով Նախիջևանի Հասարակութիւնս՝ կ'սահմանէ որ եթէ իւր խնդրը՝ յաղաքս փոխադրութեան Թէոդոսիոյ մէջ բացուելու Դպրանոցին ի Նախիջևան արժանի դատուի կատարման, 1) որոշէ Դպրանոցին համար, քանի որ մնայ Դպրանոցը ի Նախիջևան, բովանդակայն բարաշէն կրկնայարկ տունը՝ հանդերձ քովի ընակարաններովը որ տեղոյս Հասարակութեան սեպհականութիւնն, քաղաքիս հրապարակին վերայ, ուր կ'գտնուի այժմ գաւառական դպրոցը, սորա համար նշանակելով մէկ ուրիշ տուն: 2) Ինչ նորոգութիւններ որ հարկաւոր լինին ըստ ցուցանելոյ կառավարչաց Ուսում-

նարանին՝ սոյն Հասարակութեան սեպհական տանը վերայ, կամ թէ ինչ նոր շէնք որ պէտք լինի աւելցնել վերան նոր նպատակին յարմար. ամէն ևս կատարէ քաղաքական գումարներէն, սորա վերայ Քաղաքական Կառավարութիւնը յիւրում ժամանակի առանձին կարգադրութիւն պիտի անէ: Բաց յայսմանէ, Հասարակութիւնս կցանկայ որ Թէոդոսիոյ Խաչիպեան Ուսումնարանին շէնքը՝ յետ փոխադրութեան այնտեղ բացուելու դպրանոցին ի Նախիջևան՝ մնայ իւրեւ եկամուտի աղբիւր յօգուտ տեղոյս Դպրանոցին:

Ուստի կ'յանձնեմք մեր քաղաքագլխոյն ներկայացրել այս մեր վճիռը ի Հասարակութիւն քաղաքական նահանգապետին (Կատարեկնապետին), իսկ սորա պատճէնը այժմէն յուղարկել խնդրագրով առ Սրբազան Կաթողիկոսն ամենայն Հայոց որպէս զի նա միջնորդէ կատարել այս առաջարկութիւնը ըստ կարի շուտով: Միանգամայն հարկաւոր կ'համարեմք աւելցնել՝ որ եթէ յանկարծ Դպրանոցին մէջ սովորող բաւական աշակերտ չգտնուի, Հասարակութիւնս կ'ստատանայ վճարել այնքան գումար՝ որ անպատճառ հարկաւոր է ի պահպանութիւն քսան աշակերտաց, իւրաքանչիւրին տարեկան Թոշակը հաշուելով երեք հարիւր ըսուպիս:

Ստորագրութիւն 123 անձանց:

Նախիջևանի Հասարակութեան այս առաջարկութեանը մէջ քանի մի բան կայ դիտողութեան արժանի: Մէկը այս որ իրենք կ'համարեն թէ այն Հասարակութեան անցեալ երկարաւակութեանցը գլխաւոր պատճառ իւր թէ ուրիշ բան չէր՝ եթէ ոչ Խաչիպեան Ուսումնարանին ի Թէոդոսիոյ բացուելը և ոչ ի Նախիջևան որ ճշմարիտ չէ, որովհետեւ նոյն Հասարակութիւնը 1858-ին այսպիսի պահանջմունք կամ ցանկութիւն չէր յայտնած ամենեւին՝ ոչ Տէրութեան և ոչ Ուսումնարանը հիմնող Գաբրիէլ վարդապետին, ինչպէս որ Պատմութեան ընթացքին մէջ ևս երեւցաւ, ընդհակառակն Նախիջևանցիք ևս առհասարակ համոզուած էին որ Ուսումնարանին իրենց քաղաքէն չափաւորապէս հեռու տեղ բացուելը մեծապէս օգուտներ ունի: Երկրորդը այս որ չափի դուրս բացարձակ և ընդհանուր կերպով է իրենց առածը՝ որ իւր թէ Խաչիպեան Ուսումնարանը

երենց եղեղեցիներուն փողերովը միայն շինուած ու պահպանուած էր. որ այնպէս չէ, որովհետեւ այն գումարներուն մէջ կային ոչ միայն Խաչկապեան Յարութիւն Աղաչին նուիրումները և Նախիջևանի եկեղեցեաց փողերը, Հապա նաև Խրիմու և Պետարապետի եկեղեցեաց դրամադուլներն ու եկամուտներուն մէկ մասը: Եւրոպէսը այս՝ որ խիստ Հարեանցի կերպով չիշուած է Խաչկապեանի ժառանգ Խոճայեան տիկնոջ Հաւանութիւնը, մինչդեռ նորա Հաւանութիւնը ընդունուած էր առաջիկայ պայմաններով. ա, որ Վ. Կաթողիկոսին նոր բացուելու Դպրանոցին պահպանութեանը Համար խոստացած դրամական նպաստը ապահով ու Հաստատուն աղբիւրներ ունենայ. բ, որ դպրանոցին կառավարութիւնը մնայ դարձեալ Դպրեկէ Եպիսկոպոսին ձեռքը և գ, որ Խաչկապեան Դպրանոցը ոչ թէ Թէոդոսիոյ ուսումնարանէն վար՝ այլ վեր լինի՝ և չիրաւի օրինաւոր Սեմինարիա, այսինքն, այնպիսի բարձրագոյն Հոգևոր Դպրոց՝ որոյ առաջին վեց կամ եօթը դասարաններէն ելլող աշակերտք կարենան ուղղակի Համալսարան մտնել՝ Տէրութեան Կրմնադիւաններէն ելնողներուն Հաւասար իրաւունքով; ինչպէս որ ունին այս իրաւունքը Ռուսաց Սեմինարիաները, այն պաաճառաւ ևս նոցա կանոնադրութեանը յարմարեցուելու էին նոր բացուելու Դպրանոցին կանոնները:

Ինչ և իցէ, Նախիջևանի Հասարակութիւնը իւր Համաժողով խորհրդակցութեամբ արած որոշմունքը յուղարկեց Կաթողիկոսին օգոստոսի 27-ին, և նա նոյն տարւոյն Հոկտեմբերի 18-ին ստուած էր իւր Հաւանութիւնը այս խօսքերով՝ թէ «Հաճութեամբ սրտի ընկալեալ զխնդիր ձեր և զառաջարկութիւնս Հասարակութեան՝ Հանդերձ մերովքն, և զկանոնս Դպրոցին պատրաստեմք ոչ անադան մատուցանել ուր Հարկն է ի Հաստատութիւն. զոր իրն ընկալցուք ծանուցուք և

ձեզ ի տեղեկութիւն, և ապա ըստ յաջողելոյ Տեառն ձեռն արկցուք յայդ գործ ազգաշահոյ:

Գրեւիկէ Եպիսկոպոսը այն միջոցին արդէն պատրաստած և յուղարկած էր առ Վ. Կաթողիկոսն Դպրանոցին Կարգադրութիւնը կամ կանոնները Հայերէն և ռուսերէն ընդարձակ ոճով՝ Հանդերձ ցուցակօք ուսմանց և տարեկան ծախուց, որպէս և ռոճկաց վարժապետաց և ուրիշ պաշտօնէկց. կցուսար որ քանի մի ամսէն նորա Հաստատութիւնը ընդունուի ինչպէս որ գրած էր Կաթողիկոսը՝ շնորհակալութիւն և գոհութիւն ցուցանելով այն աշխատութեան Համար: Ահաւասիկ Վ. Կաթողիկոսին գրած կոնդակին օրինակը.

Գէորգ Ծառայ Քրիստոսի և այլն.
Հարգատի Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Գերապատիւ Գրեւիկէ Արքեպիսկոպոսի Այլաղեան խնդալ ի Տէր:

Ձեմականի ձեր և զկանոնադրութիւն Հոգևոր դպրոցի Վիճակին Նախիջևանու և Բեսարապետի դաշխատեալն ՚ի ձէնդ ՚ի Հայ և ՚ի ռուս բարբառ Հասին առ մեզ, որպէս յառաջ քան զայս ՚ի կոնդակի Մերում յայտնեցաք սիրելութեանդ, գոհ եմք զեռանդազին աշխատութեանցդ զոր նուիրէք վասն լուսաւորութեան Հայազգի մանկտոյն:

Յետ վերաքննութեան կանոնադրութեանն՝ ունիմք առաքել ուր Հակն է ՚ի Հաստատութիւն, և զկնի ստանալոյ զԲարձրագոյն Հաճութիւն փութով ծանուցանեմք ձեզ՝ ըստ յաջողելոյ Տեառն ձեռն արկանել ՚ի զործն Ազգաշահ, բայց այժմէն պատուիրեցաք թեմական Ատենին Բեսարապետի ՚ի պահպանութիւն դպրոցին և կարասեացն տալ Սրբադնութեան ձերոյ յամոյ ամիս գեթթանասուն և Հինգ րուպլիս արծաթոյ:

Չայս ևս յայտ առնեմք Սերկէոյդ՝ զի ըստ գրութեան ձերոյ ընկալեալ ՚ի Հաճոյս զառաջարկութիւն ժառանգի ՚ի Տէր Հանգուցեալ Յարութիւն Աղաչի Ղալիպեան, և ժողովրդեան նորոյն Նախիջևանու, գրեցաւ ՚ի Մէնջ կոնդակի Հաւանութեան առ Դուրիկ Տիկէնն և Խոճայեանց, և առ Քաղաքադուլին Նախիջևանի, թողլով առ այժմ զՀրատարակութիւն յայտարարութեան զոր վասն տպելոյ յԱրարատ ամսագրի յղեալ էիք առ մեզ մինչ ցՀաստատութիւն կանոնաց:

Ախորժելի է մեզ յուսալ՝ զի դուք ցանկ առաջի աչաց ու

նելով թէ զանհրաժեշտ կարօտութիւն եկեղեցւոյ մերոյ բարեկերթ եւ գեղեցիկ պաշտօնէից, եւ թէ զնուիրական պարտաւորութիւն ընտրելոց որպէս եւ դուք իսկ էք, ո՛չ զլատչելը այսուհետեւ եւս նուիրել զգործունէութիւն ձեր յօգուտ հայադնայ մանկաւոյ եւ եկեղեցւոյ մերոյ սրբոյ:

Ողջ լերուք զօրացեալ Տէրամբ:

Գէորգ Գ. Կաթուղիկոս ամենայն Հայոց:

՚ի 21 Հոկտեմբերի 1871.

եւ Աղգային ՌՅԻԱ.

՚ի Քաղաքն Տիփլիս:

Սակայն անցան դնացին ամիսներ եւ տարեներ ոչ աչն կարգադրութեան հաստատութեանը վերայ ձայն մե լսուեցաւ, եւ ոչ դպրանոցի բացման խնդիրը ի գործ դրուեցաւ. աչքսնը միայն խնացուեցաւ յետոյ որ աչնպիսի չապաղանաց պատճառ եղած էր գլխաւորապէս Վեհափառին զբաղած լինելը Երմիամիսայ նորահառոց ձեմարանը շինելու եւ բանալու, եւ երկրորդաբար՝ Նախիջևանի մէկ երկու եկեղեցականաց ծածկաբար աշխատելը որ իրենց քաղաքին մէջ բացուելու Գպրանոցին կառավարութիւնը մանաւանդ տնտեսական մասը, իրենց ձեռքը անցնել:

Մինչդեռ վիճակիս Առաջնորդական փոխանորդ Սարգիս վարդապետն Տէր-Գառապարեան Քիչնեէն եկած լինելով՝ ի Թէոդոսիա կգտուէր, Գաբրիէլ Եպիսկոպոսը խորհրդակցեցաւ նորա հետ եւ հարկ համարեցաւ խընդրել Վ. Կաթուղիկոսէն որ Խալիպեան Ուսումնարանին մէջ մնացած հանդերձեղէններն ու լաթեղէն բաները (որ բնականաբար երթալից էին ցեցակեր լինելու եւ փճանալու) ծախուին որովհետեւ երբոր Գպրանոցը բացուէր, կարելի է՝ կասէր՝ աչն փողով նոցա տեղը նորերը պատրաստել: Բայց Կաթուղիկոսը պատասխանեց եպիսկոպոսին աչն նոյն տարին սեպտեմբերի 5-ին աչ խօսքերով. «Ընթերցեալ զնամակ Ձեր զգրեալն ի մետասաներորդ աւուր ամսեան օգոստոսի որ վստն վա-

ճառման հանդերձեղինաց ոմանց եւ անկողնոց Գպրանոցին որ ի Թէոդոսիա (ասեմք). Սերելիք մեր, բացումն Գպրանոցին ի Նախիջևան կամ ի Թէոդոսիայ՝ թէպէտ հակառակ կամաց եւ ցանկութեան մերոյ չապաղեցաւ ցարդ, յուսով եմք զի աչլ եւս ոչ երկարեսցի տնօրէնութիւն բացման նորա. ուստի աւելորդ համարեմք եւ անօգուտ՝ աչժմէն իսկ ի վաճառ հանել զինչ եւ իցէ ի կահ ու կարասեաց եւ ի հանդերձեղինաց անտի. աչլ դարձեալ չանձն առնեմք ի խնամս Սերելիքը՝ պահպանել ամենայն զդուշութեամբ եւ խնամով թէ զչինուածն եւ թէ զկարասին, մինչեւ աչց արասցէ Տէրապետն զարժանն յօգուտ Աղգիս»:

Ողբալի էր աչն ատենները Խալիպեան Ուսումնարանի շէնքին դրութիւնը: Թէպէտ ներքնաշարիկն մէջ տպարանը դարձեալ կրանէր՝ հոգեվարք հիւանդի կերպով, բայց վերի երկու հոյակապ շարիկը պարապ էին Հարանց վարուց մէջ չեղուած Յանէսի եւ Յամբէսի պալատին նման: Նրդիքին ու ծխնելոյղներուն ծակերուն մէջ բուռնակներն ու չղջիկները բոյն դրած՝ տխուր ձայներով կողբային եւ աչն ընդարձակ դաշլիճները սեղանատունը, ննջարանները, դասարանները, աղօթատունը, որահները, որ ժամանակով հարկւեաւոր հացկաղն աշակերտաց ուրախ դուարթ ճոռողական խօսակցութիւններովն ու քաղցրաձայն երգերովը կցնծային, աչժմ ուրիշ ձայն չէին հանել՝ եթէ ոչ աչն հառաչանաց եւ աւաղանաց եւ վաչից արձագանգները՝ որ կը լսուէին շէնքին աչցելութեան եկող աղգային եւ օտար անձանց բերաններէն . . . Հանդիսարանին մէկ պատին վերայ կախուած մնացած էր միայն հանգուցեալ Խալիպեանին գեղանկար տխուր պատկերը, նորա դեմացի պատին վերայ Օգոստոսիաու Կապսեր պատկերը, կողմնական պատին վերայ ալ աչժմու Վ. Կաթուղիկոսին մեծագիր լուսանկարը, որովհետեւ նորին Սրբազնու-

Թիւնը նոյն դահլըճին մէջ 1868-ին օրհնել էր ուսումնարանին վերջի մնացորդ աշակերտները: Այս երեք նշանաւոր կենդանադրերը Թէպէտ դիպուածով մնացած էին ամաչացեալ Ուսումնարանին մէջ, բայց բան հասկացող մարդիկ նոցա դիմացը եկած Ժամանակները խորին մտածութեանց մէջ կընկղմէին, և կարծես Թէժանը ու խորհրդաւոր խօսակցութիւն մի կըսէին այն մեծամեծներուն բերնէն՝ օրինակի համար Մեծադօր Կայսեր բերնէն հարցմունքներ առ Վեհափառն՝ Թէ արդեօք ինչ պատճառներով չկամեցաւ կամ չկրցաւ Հայ աղքատ վայելել այն կարգէ դուրս պաշտպանութիւնն ու արտօնութիւնները՝ զոր ենքը շնորհել էր այն Ուսումնարանին: Իսկ Թէ Կաթողիկոսը կամ Խալիպեանը ինչ պատասխաններ կարող էին տալ Կայսեր հարցմունքներուն, կ'ըսէին իրարմէ՝ կարգացողաց մահաբերութեանը:

Ուսումնարանը ոսկեկաղմ տետրակ մի ունէր, չորում ստորագրած էր իւր անունը 1861-ին Օգոստոսիառ Կայսրն Աղեքսանդր Բ. իւր այցելութեանը Ժամանակ և ապա զանազան աղքերէ մեծամեծ իշխանաւորներ իրենց անունները գրած էին. այժմ այնպիսի այցելուներէն ոմանք համառօտ՝ բայց իմաստալի խօսքեր կաւելցընէին. ինչպէս օրինակի համար մեծանուն հեղինակն Ռուսաց Փաիօտին՝ յետ տխրագին կերպով զննելոյ դատարկացեալ Ուսումնարանին ամէն մէկ մեծագործ կողմերը, երբ կամեցաւ նոյն տետրակին մէջ իւր անունը գրել, այս վկայութիւնս աւելցուց ռուսերէն Թէ՝ «Հարսանիքս պատրաստ են, բայց հրաւիրեալքն չկան ի միջի»: Աւետարանին այս վկայութիւնը չիրաւի աւելի ճիշդ կընէր եթէ ասէր «Հրաւիրեալքն չեն արժանի», բայց ինչպէս որ խոհական հեղինակին սրտի փափկութիւնը չներեց իրեն այդ խօսքը յարմարացընել աղքիս, աղքատէն մարդուն գրեցն ևս առաջ չեթար նոյնը կրկնելու:

Մինչդեռ այս կերպով Խալիպեան Ուսումնարանը կեցած մնացած էր ծովահայեաց Թէոդոսիա քաղաքին բարձրադիր մէկ կողմը՝ ոչ ևս իբրեւ հոյակապ համալսարան ի դարդ և ի պարծանս քաղաքիս և աղքիս այլ իբրեւ ուհագին գերեզման՝ որ կհրաւիրէր անցնող դարձող ճամբորդները իրեն վերայ ողբալու շէլու և վայ տալու աշխարհալործան հրեշին նախանձու և հակառակութեան, միանգամայն աղի արտասուօք լալու Հայոց աղքիս դժբաղդութեանը այս նոր մահաբանին վերայ, ընտանապէս սկսան մէկը մէկալը դարմանալ հարցանել և հետեւել Թէ արդեօք ինչ պատճառաւ այն հոյակապ շէնքը այսպէս երեսի վերայ մնացած կեցած է... Ո՞վ կարող էր այսպիսի հարցման կարճ խօսքով գոհացուցիչ պատասխան տալ... Գուցէ բաւական լինէր պատասխանել միայն այսչափով Թէ գլխաւոր պատճառ այս բանիս է մեր Աղքին մեծ մասին Թանձր սգիտութիւնը և նորա առաջին հետեւանքները, որ են նախանձ և հակառակութիւն:

Ըստ Կայսերական վերջի հրովարտակին Խալիպեան Ուսումնարանին շէնքը և մէջի կահն ու կարասին հանդերձ տպարանովը կցանձնուէր Հոգեւոր իշխանութեան Ազգիս յօգուտ Գպրանոցի կամ Սեմինարիայի վիճակիս՝ Նախիջևանի և Պետարապետի, առանց որոշելու Թէ ո՞ւր կամ ո՞ր քաղաքին մէջ պիտի բացուի այն Գպրանոցը: Հարկաւ այն քաղաքը չորում պիտի գտնուէր վիճակիս Առաջնորդական Աթոռը. սակայն մինչև 1874 տարւոյն վերջերը յայտնի չէր Թէ այն քաղաքը որը պիտի լինէր. Քիշնև, ուր էր Առաջնորդարանը մինչև 1858 տարին, Թէոդոսիա, ուր փոխադրեցաւ այն տարին հանդերձ Կոնստնտնուպոլիս, Թէ Նախիջևան ուր աւելի յարմար կերեւէր տեղւոյն բազմամարդութեանը պատճառաւ: Այսու ամենայնիւ ի 1874 տարւոյն սկիզբները Ներքին Գործոց Ոստիկանարանը յայտնեց իւր կարծիքը

Թէ Խալիպեան Ուսումնարանին շէնքը կարելի է ծախել կամ ի վարձու տալ չօգուտ վիճակի Դպրանոցին: Այն միջոցներուն Աղգային Լսասանութեան ստիկանը (որ անձամբ տեսած էր շէնքը) ցանկացաւ դնել կամ վարձել զայն տէրութեան Հողով, և նորա մէջ բանալ Նոր Ռուսիոյ Նահանգին մէջ բացուելու վարժապետանոցը, աշխնքն այն դպրոցը (Ինսթիթուտ) յորում Հարիւրի չափ աշակերտք պիտի սովորին մանկավարժութեան արուեստը, և յետոյ լինին վարժապետք դաւառական կամ քաղաքական ասուած Դպրոցաց: Երբոր այս առաջարկութիւնը ընդունեցաւ Վ. Կաթողիկոսը, առանձին կոնդակով առաջարկեց Նախիջևանի Հասարակութեան Թէ ահա հասաւ ժամանակը բանալու վիճակիս Դպրանոցը իրենց քաղաքին մէջ ինչպէս որ կցանկային:

Նախիջևանի Խորհրդարանը (տուման) սաստիկ զբաղած էր այն ժամանակը Գործնական կամ Արդիւնական (ռէալիս) Ուսումնարան մի և ուրիշ Արուեստական կամ Ձեռագործական Դպրոց մի բանալու քաղաքին մէջ. իսկ Դպրանոցի կամ Հոգեւոր Դպրոցի բացուելուն վերայ պաղ աչքով կամ անհոգութեամբ կնայէր, համարելով Թէ այն աւելի Սկեզեցական Իշխանութեան Հոգալու բանն է: Այսու ամենաչնիւ յարգելով Վ. Կաթողիկոսին առաջարկութիւնը Ուսումնական մասնաժողովի մի յանձնեց նաեւ այն խնդրոյն քննութիւնը, և մասնաժողովին հետագայ որոշմունքն արաւ և առաջարկեց Խորհրդարանին. զոր և Խորհրդարանը հաստատեց 1874 տարւոյն ինետըուարի 22-ին. այսինքն ա, Նախիջևանի մէջ բանալ առ այժմ Հոգեւոր Դպրոց մի երթեւեկող աշակերտաց չորս դասարանով: Ե, Այս դպրոցին պահպանութեանը համար որոշել տարին 8,000 ռուպլի. 3 հաղարը եկեղեցեաց եկամուտներէն ու կամաւոր նուերմունքներէ, և 5 հաղարը Խալիպեան Ուսում-

նարանի շէնքին ու տպարանին բերելու եկամուտներէն:

Նւ աշուպէս վիճակիս համար արժանաւոր Սկեզեցականներ պատրաստելու ուսումնարանը կլինէր ոչ Թէ օրինաւոր Դպրանոց կամ Սեմինարիա՝ 7 կամ 8 դասարաններով, ինչպէս որ առաջ որոշուած էր, ինչ կանոններով որ շարադրած էր Դպրելէլ Նախիկոպոսը, և հաստատած էր Վ. Կաթողիկոսը, հապա լոյ չորս դասարանով փոքրիկ Հոգեւոր Դպրոց երթեւեկող աշակերտաց, սակայն Կաթողիկոսը դոհ կզու Նախիջևանցւոց յանձնաժողովոյն որոշմանը, և հրաման սուաւ որ Թէոդոսիոյ Ուսումնարանին շէնքը հանդերձ տպարանով և մէջի կահ կարստիովը յանձնուի Նախիջևանի մէջ բացուելու Դպրոցին Հոգաբարձուներուն, ինչպէս որ յանձնուեցաւ օգոստոսի 31-ին:

Աղգիս Հացոյ Պատմութեանը տեղեակ սրտացաւ աղգասիրաց յայտնի է այս ճշմարտութիւնս որ նաեւ տաւապեալ Հայաստանին զաւակացը ամենաչն կերպով կարմարի, մանաւանդ մեր օրերը, մարդարէին այն խօսքը որ կասէ. «Նիւի ոչ տեսուն զօրութեանց Թողեալ էր մեզ զաւակ, իբրեւ զՍողոմ լինէաք, և Գոմորայ նմանէաք»: Ուրեմն մեզ կմնայ մաղթել և աղօթել սրտաւուչ պաղատանօք որ դոնէ այս մինչև ցայժմ մնացած զաւակունքը չխորտակին՝ չվերնան աշխարհի երեսէն, այլ մանաւանդ պահպանուին և ծաղկին բարեխօսութեամբ հզօր պաշտպանաց Աղգիս և Սկեզեցւոց Հայաստանեաց. և Նախիջևանի մէջ բացուելու Հոգեւոր Դպրոցը Թէ և փոքրիկ, Թէ և Խալիպեան Ուսումնարանին համեմատութեամբը աննշան բան, սակայն աւելի հաստատուն հիմանց վերայ կանդնուի և յառաջանայ զի և Թէ նորա հիմունքն ևս աւաղի վերայ դրուած լինին, կործանումը անհրաժեշտ, և այն ժամանակ նորա վերայ ևս կկատարուի մարդարէին

ահաւոր սպառնալիքը, ինչպէս որ կատարուեցաւ Խա-
լիպեան Ուսումնարանին վերայ թէ՛ «Նրկեր ձեր աւե-
րակ, քաղաքք ձեր հրձիգք, դաշխարհն ձեր առաջի ձեր
օտարք կերկցեն, աւերեալ և կործանեալ չաղգաց օտա-
րաց: Լքեալ թողցի դուստր Սիօնի իբրև զտաղաւար
չայգւոջ, և իբրև զհովանի մըգապահաց ի մէջ սեղխե-
նեաց» (Յսայ. Ա, 7—9):

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ Ա.

Պատմէն նամակին Մատթէոսի Կաթողիկոսի առ Սարգիս
վարդապետ Թէոդորեան եւ առ Ամբրոսիոս վարդապետ
Գալֆայեան ի Փարիզ:

«Հոգեհարազատ և Բազմարդիւն Սիրելեացդ
Խնդալ 'ի Տէր:

«Որ միանդամ 'ի լուծ ճշմարիտ կրօնից զանձն խո-
նարհեցուցեալ տարաջք ամենայնի, զանխուլ ինչ իցի
'ի Ձէնջ՝ Որդեակք իմ, զի Հոգի Հայրենասիրութեանն
սնանի 'ի ստինս տառապանաց, և կատարեալ Համբերու-
թեան է միայն գործ քաղել 'ի վշտաց դառաքինութիւն:
Լուծ Տեառն թեթեւ է և՛ բեռն նորա փոքրոգի, ցոր-
ժամ Սէր Աստուածաշնորհութեան և Համբերութեան
զուգակշիռ և աննկուն կացցէ 'ի սրտի: Մի լիցի Ձեզ
վհատիլ աշուհետե, քաջալերեցարուք 'ի Քրիստոս Յի-
սուս, զի Հունձք ճգանց և տառապանաց Ձերոց Հա-
սեալ է արդ, և ճանապարհ անձուկ և տաժանելի՝ զոր
առաջի տեսանէք, դարձցի վաղվաղակի 'ի դիւրին. այլ
աւանդ զի ըստ Համայն փափաքանաց սրտիս՝ 'ի բազմու-
թենէ զբաղմանցս դեռ ոչ գտայ առաւել ձեռնհաս
օգնել Ձեզ, և բարեկարգել զամենայն որ զՁեզն լբանէ:
Արդարեւ չիք չիս մասն ուրախութեան ցորչափ զՁեօք
զամպս հեծութեանց տեսանեմ. այլ Հաւատով եմ՝ զի
օգնականութեամբ Սրբոյ Հոգւոյն և շնորհիւն, անձ-
րեւոցեն Ձեզ անձրեւս կենսատուս, և պսակեցեն զեր-
կասիրութիւնս Ձեր. որով 'ի Սէր Հայրենեաց խնայեցէք
և ոչ ինչ: Զայսոսիկ զոր սրտի ցաւօք գրեմ առ Ձեզ,
ոչ եթէ իբրև լոկ մխիթարութիւն ինչ գրեմ՝ 'ի պար-

տաւորութենէ միայն շարժեալ, ալ և դործով և արդեամբք: Ոչ բաղմաց ժամանակաց զինի իբրև դործ մեծ ունիմ 'ի մտի 'ի կարգ խոնարհեցուցանել զամենայն ինչ օգնականութեամբ Տեառն. որոյ վասն կամիմ զի որպէս սիրով Համբերեցէք ամենայնի, այնպէս և դուքն ինչ ժամանակ տակաւին զղեակ Համբերութեան Ձերոյ պինդ կալջիք ի ձեռին. և թշնամիքն որ զձեզն Հալածեն՝ դուք աղօթս արարէք վասն նոցա: Մի բնաւ բան ինչ տրտնջանաց՝ որչափ և իրաւացի լինիցի՝ ի Հաւատարիմ շրթանց Ձերոց առ թշնամիս ուղեորեսցի, յորմէ չիք մասն առաքինութեան, ալ զուցէ վնասու. վասն որոյ շրթունք Ձեր որ զգեցեալ են անգամ մի զՀեղու-թիւն, մի լիցի բնաւին մերկանալ. և տերամբ յետ բարեկարգելոյ ամենայնի ուրախութիւն եղիցի վարձք Ձեր, և խաղաղութիւն ընկեր Ձեր, և թշնամիք Ձեր յայնժամ ամաչելով ամաչեսցեն:»

«Ողջ լերուք ի խնամս Մարդասիրին Աստուծոյ զօրացեալք:

Նու. Մառայ Տեառն

Մատթէոս Կաթողիկոս ամենայն Հայոց:

6 Փետրուարի 1859,
յՕրթագիւղն Կ. Պօլսոյ:

ՅԱԽԵԼՈՒԱԾ Բ.

Պատմէն նամակին Յովնանու վարդապետի Բեկնազար-
եանց առ Մակար Արքեպիսկոպոս՝ գրելոյ ի Թէոդոսիոյ
ի 27 Դեկտեմբերի 1860:

«Ամենապատիւ Բարձր Սրբազան Մակար Արքեպիսկոպոս,
Հայր Հոգեւոր.

«Դիտեմ Հաւատտեալ զի քաղցր է Ձերոյն Սրբազ-

նութեան լսել զօղտալար պատմութիւնս Ազգի և Նկե-
ղեցւոյ մերոյ. նմին իրի վիութեամբ ահա աւետարեւ
պատմաբանութեամբ ոսկաւուց ի բաղմաց անտի: Կու-
չեցայ այսր յԱմենապատիւ Առաջնորդէ վիճակիս, յա-
ղաքս ինչ ինչ վիճակային դործոց. այո, կարի քաջ գտայ
բարեբախտ աստէն, տեսանելով զառաջադիմութիւնս
աշակերտելոցն ի Խալիպեան Ուսումնարանի տեղւոյս,
և գովասանութեան արժանի կարգադրութիւնս նորա
ամենայն մասամբք, ուր անընդհատ խումբ խումբ
առաքին յամենայն կողմանց մանկտիկք չուսումն, նոյն-
պէս տպարան զարդարեալ նախանձելի կարգօք: Գոր-
ծողութիւնք նորա չառաջանան յոյժ լաւ, և դատուեն
չքեղազարդեալ բաղմատեսակ գրեւորք և ալ ամենայն
կարեւոր վախճութեամբք, մինչ զի ի զարմանս ամեն
զտեսօղս իւրեանց, մանաւանդ զօտարազգեացն, որք
Հիացեալ զարմանան ընդ այնքան գեղեցիկ չառաջա-
դիմութիւն միտցն և միւսոցն ի սուղ ժամանակի, և լու-
ի լու Հոշակ արարեալ ասեն խօսին և երանիս տան՝ ի
դարաւոր ժամանակաց Հետէ տարաբախտացեալ ազգիս,
որ զարդիս շնորհս գտեալ յԱստուծոյ բախտաւորեցաւ՝
ունելով այնպիսի իմաստուն և առաքինի Տեսուչ, որ
անըուն աչօք Հոգայ զայսմ ամենայնէ յօգուտ ազգիս
և եկեղեցւոյ: Նւ ընդէր ոչ կարգասցեն՝ երանիս այժմ
առ ազգ մեր և յեկեղեցի. երբ տեսանեն զայսպիսի
նախանձաւոր վիճակաւոր նորա յոգնահանձար զար-
դուք զարդարեալ, և ճանաչեն իսկ զյարգ մեծութեան
առաքինի դործոց այնորեկ, մինչ զի մտադիւր ցանկան
և փափաքին զի զորդիս և զազգականս իւրանց Հանեալ
ի գաւառական և ի նահանգական Արքունի ուսումնա-
րանաց, զտեղեցեցեն ի Խալիպեան Ուսումնարանի աստ,
միայն եթէ կարողանային առ այն դտանել Հնարս:
Ապաքէն և ես զիմորդ ոչ զուարճացայց ընդ այն, և
Հիմ ոչ զուարճացուցից անկեղծ պատմաբանութեամբ

Ճշմարիտ գործողութեանց ուսումնարանի, տպարանի
և այլն. զՁեզ ի խնդակցութիւն, իբրև տեսանեմ զման-
կտին, որ ամօք յառաջ ոչ գիտէին զհայերէն նշանա-
կութիւն բառի միոյ, այժմ արձակ համարձակ խօսին
և ընթերցումն վարժ, և գրեն ըստ կարգի, հայերէն,
ռուսերէն, և գաղերէն. և զատ այսոցիկ՝ իմանան և
գիտեն իսկ զտեղեկութիւնս բարձր կամ վսեմ գիտու-
թեանց, միով բանիւ ասացից, են նոր Աթենացիք, և
կրթեալ գտանին յամենայնի բարեկրօն կարգօք: Եւ ո
արդեօք պատճառ և հոգաբարձու այսքան բարեմաս-
նութեանց. ոչ ապաքէն Ամենապատիւ Առաջնորդն
վիճակիս, որ տիւ և գիշեր արթուն հսկողութեամբ
պատրաստէ վասն ամենեցուն զկարևոր պիտոյս, և
տքնի վասն պահպանելոյ ի բարեկարգութեան, և յա-
ռաքինական գործս և ի կեանս ղժողովրդականս, զհո-
գեւորական և զեկեղեցին: Եւ ոչ այսչափ միայն, այլ և
սահմանեալ է՝ յամենայն եօթնեկի յաւուր Կիւրակէի
ի Յ. ում ժամու հաւաքին ի մեծ դահլիճ ուսումնա-
րանի առ հասարակ ամենայն ժողովրդականք մեծք և
փոքունք, ուր ի լուր ամենեցուն ընթերցում զնախա-
պատրաստեալ աշխարհիկ լեզուաւ զպատմութիւնս
Աստուածաշունչ սուրբ գրոց պարզ և մեկին ոճով, բա-
ցատրութեամբ հանդերձ խորհրդոցն, և օգտակար
մտաւարժ խրատութեան, ևս և աշխարհագրական և քա-
ղաքական ընդարձակ պատմութիւնս Հայաստանի, ցու-
ցանելով ամենեցուն մի մի ի վերայ տախտակին՝ որ
կախեալն է յորմն տանն, ուր գրեթէ անգիր ուսանին
ծերք և մանկտին զկարևոր գիտելիս ի սուրբ գրոց և ի
նախնեաց գործոց՝ գիւրին և հեշտ եղանակաւ, և անուն
այսր ժողովարանի ասի Լսարան: Արդարև Լսարան, ուր գոն
լսելոյ արժանի բանք, բանան անդ գուլ միտք առ լուսա-
ւորութիւն, տեղեկանան զկարևոր գիտելեաց, և լինին
կատարեալք իմաստութեամբ, բանան աչք հոգւոց առ

փրկական ճանապարհ, և ընդ նմին վառին և բորբոքին
եռանդք ազգասիրական ոգւոց: Հապա զի՞նչ պատմե-
ցից և զհոգեկան անդադար քարոզութեանց նորա յե-
կեղեցւոյ ըստ առաքելական և Աւետարանական ձայ-
նարկութեանց: Եւ ո արդեօք պատճառ այսքան բար-
եացս և անդուլ աշխատութեանց ի պայծառութիւն
Ազգիս և եկեղեցւոյս: Հապա զի՞նչ պատմեցից և զստէպ
ստէպ այցելութենէ նորա ինքեան հաւատացեալ Հօ-
տին արթուն հսկողութեամբ պարարել զմիտս ամենե-
ցուն կենսական բանից Աւետարանական քարոզու-
թեանց. ոչ ապաքէն նոյն նա արթուն հսկող Ամենա-
պատիւ Առաջնորդն այսր վիճակի: Ո՞վ գեղեցիկ և եր-
ջանիկ ժամանակիս: Հապա զի՞նչ ասացից և զկանոնա-
ւոր գործավարութեանց Կոնսիստորիի, որոց գործք յա-
ռաջանան՝ ոչ լոկ պատուիրանատուութեամբ, խորհրդ-
դածութեամբք և լոկ ստորադրութեամբք և եթ, այլ
ամենայն գրութիւնք ընդ գրչովք նոյն սուրբ Հօր
զտեալ անցանեն:

«Արդ՝ ասացէք աղայեմ, ո՞ր ճշմարիտ Ազգասէր, որ
վառեալն իցէ ի սիրոյ Ազգիս, որ լուսաւորութեան Ազգի
իւրոյ ցանկաց, որ երջանկութեան ազգիս փափագի, և
զաչս ի գլուխ իւր ունի, և հալեալ մաշի հանապազօր
առ ի տեսանել զազգ իւր ի գերագոյն փառաւորեալ
բարեբախտութեան, և որ զպայծառութենէ եկեղեցւոյն
Քրիստոսի խորհի, զի ընդ իմանալն և ընդ տեսանելն
իւր զայսքան բեղմնաւորեալ արդասիս բարեաց ի պայ-
ծառութիւն Ազգի և եկեղեցւոյ իւրոյ՝ ոչ վաղվաղեսցէ
փութանակի ի տրիտուր՝ բոլորապատու զանձն իւր
պատրաստեսցէ ի գոհ, և ի ճշմարիտ գովեստ դրուատից՝
Դիւցազն, Առաքինի, բաղմահանձար և իմաստուն Առնս
այսմիկ, քրտնաջան և ճշմարիտ Աշակերտիս Քրիստոսի
Տեառն մերոյ:

«Այլ ափսոս, զի ոմանք ցափաբան և փցուն՝ ի Կա-

չեմեան չար նախանձոտ միաբանութեանց, և ի ծննդոց մարդատեաց Սիմոնի Աթենացւոյ ի վեր երևեալ՝ դան ի մարտ Հակառակութեանց, խռովեն զպարզամիտս, և խախտանարարք գործոցս ջանան լինել, որոց պարագլուխ ճանաչի խարդաւան սրբիսց երկտասարդն Նալբանդեանց, ոչ իսպառ անծանօթն որպէս Ձերդ Սրբաղնութեան՝ նոյնպէս և ոմանց սուրբ Հարց ի միաբանից սրբոց Աթողոյդ, դեռ ի 1848 ամէ: Զի վայրավատն այն քանի՝ քանի խռովութեանց եղև պատճառ ամբոխելոյ ընդ մէջ Մատթէոս Արքեպիսկոպոսի երբեմն Առաջնորդի վիճակիս, և արդ Հանդուցեալ արժանայիշատակ Վաթուղիկոսի Ամենայն Հայոց Տեառն Ներսիսի, ի կողմանէ Մատթէոս Արքեպիսկոպոսի գրէր ըստ իւրոց քմաց անսանձօրէն յամենայն ուրեք, առ ամենայն ոք և առ Հանդուցեալ Վաթուղիկոսն, որպէս զի ըստ զօրութեանց այս ինչ և այն ինչ յօղուածոց օրինաց՝ Առաջնորդն է լիակատար Տէր և իշխան չիւրումն վիճակի. իսկ վասն Վաթուղիկոսի խօսէր՝ Հոչակ արկանէր և գրէր՝ Թէ Վաթուղիկոսն չունի զիրաւունս ձեռնամուխ լինելոյ յորպիսի գործ և իցէ, կարգելոյ զոր ի պաշտօն և կամ կարգադրելոյ զինչ և իցէ ի վիճակին առանց կամաց և Հաճութեանց Առաջնորդի: Ահա նոյն խարդախն՝ չգիտեմ Թէ զիմրդ՝ աչժմ չարախօսելով զազգօգուտ գործոց անմոռանալի բարեբարաց Ազգիս, կարողացաւ Հաճոյանալ յաչս ոմանց նախկին ատելեաց իւրոց, և ընդ ձեռն նոցա, ընդՀակառակն իւրոց առաջին մտադրութեանց և գործողութեանց ներգործել մարթացաւ մինչ յայն աստիճան, որ այն Հիացման է կարօտ: Զգործն եկեղեցական Հաշուոց Նախիջևանի զվերջաւորեալն ճիշդ ուղղութեամբ, և անաչառ Հաշուատեսութեամբ, որոց ճշմարտութեանց վկայեցին շնորհակալու գրութիւնք Նախարարին Ներքին Գործոց, Կուսակալին Նոր Ռուսիոյ և Սինօղի սրբոց էջմիածնի,

կարողացաւ վերստին գրգռել՝ յուզել և ամբոխել, և նոր ի նորոց արծարծել տալ և ենթարկել ընդ նոր քննութեամբ. զի Թերևս չարիս ինչ կարողացի Հասուցանել անմահ բարեբարացն Ազգիս և եկեղեցւոյ: Այլ սխալ են յոյժ կարծիք Թշուառականին և արբանեկաց նորուն. քանզի եթէ սատանայն կարողացաւ իւրով խարդախութեամբ չթողուլ զՓրկիչն աշխարհաց առ ի վատարել զտնօրինական խորհուրդս՝ որ էր ի փրկութիւն մարդկան, նոյնպէս և աշակերտեալն նմա (սատանայի) Նալբանդեանց և Համախոհք նորա կարեն խախտանարար լինել Աստուածահաճոյ գործոցն, որոց օգուտն առ Ազգն Հայոց և առ եկեղեցին Քրիստոսի վերաբերի: Եւ ոչ այս միայն էր նպատակ խօսական ցնորից ամբարշտին, այլ և այս՝ զի ծիծաղեսցի անդգամն այն ի վերայ Աթողային Կառավարութեան, ցուցանելով աշխարհի և իւր չարամիտ Համախոհից երակամաց իշոց ոմանց ի Նախիջևանցւոց, որոց նոր Մարգարէ յայտնեաց զինքենէ առաւել ճարտարութիւն սուտ մարդարէութեան իւրոյ, և զգործութիւն որպիսութեան կղանակի կառավարութեան Աթողոյն. քանզի վերջաւորեալ գործն ի Սինօղի, զոր միայն Ինքնակալ Կայսրն կարէր արծարծել, և յայնժամ՝ եթէ անշուշտ Հարկն ստիպէր՝ զիրաւունս Համարէր բերել ի նոր քննութիւն և ոչ Սինօղն, որ Հակասակ իւրումն առաջնոյ վճռոյն առնէ. զի Սինօղն գոլով ծաշրագոյն Հ. Ատեան, միոյ անհատ ազգի Հանդերձ իւրով գահագլխով, որ էր Տեղակալ Վաթուղիկոսի ամենայն Հայոց, որ յամենայն պարզ գործս քննողականս և առՀասարակ յամենայն գործս յայն Ատեան վերաբերեալս բաց ի մասանց Հաւատոց՝ ունէր կատարեալ իրաւունս իրեւ գահագլուխ Ատենին, չեա տեղեկանալոյ Հանդամանացն՝ վախճան տալ գործոցն իրեւ Վաթուղիկոս, որ և տուեալ էր այնմ վախճանական եղբակացութիւն ամօք յառաջ, զայն

գործ վերստին ահա նոյն Նալբանդեանց եհաննիսն ի նոր արծարծումն ընդ ձեռն Սինօղի, որով և ևս առաւելեալ զնիւթ չարութեան իւրոյ՝ արդ ինքնահալած երթալ ամբարիշտն այն, խմորել և զմիտս պարզամտաց՝ որ ընդ ոլորտս տիեզերաց, զրախօսութեամբ ողպէս ի վերայ սոյն գործոյ եկեղեցական հաշուոց Նախիջևանայ, նոյնպէս և ի վերայ ամենայն Հոգևորականաց Աթուոյն, մանաւանդ ի վերայ Զերդ Սրբադնութեան, ըստ որում ի բարձի բարձրացուցիք զնա. որոյ կեղծեալ հռչակն քարոզից բացի լրոց պատմաբանից ոչ անաղան ընթերցելիք և Գուք ի հայերէն և յօտարալեզու լրագիրս՝ գոգջիք ամենայն աշխարհաց ուր ոտք ամբարշտին մուտ արասցեն, և ուր հողմն Սամալելի տարցէ զերերեալն և զտատանեալն: Այլ ի վերայ այսր ամենայնի զարմանք մեծ գրաւեն զիս՝ թէ Գուք գոլով տեղեակ ի վաղուց անտի այնքան վնասաւոր խարդախութեանց նորա, և գիտելով թէ այնպիսի ձեռնարկութիւնք չարին չեն վասն օգտի աղբի և եկեղեցւոյ, այլ մանաւանդ գլխովին վտանգ և վնաս յոյժ յոյժ, զիմորդ գտայք յօժարակամ ընդ անդթական իղձ նորա, որպէս յայս գործումս՝ նոյնպէս և յայն, որ իբր ընտրեցեալ եցէ նա ի ժողովրդոց Նախիջևանի երէցփոխան զնալ ի Հնդկաստան: Հասկա զի՞նչ ասացուք ընդ այն՝ զի ըստ մեծի մասին Արք նշանաւորք և ահանաւորք քաղաքին և գիւղօրէից նորուն չեղեն երբէք այնմ խորհրդակից և կամակից, այլ միայն ոմանք խռովաչոյց երիտասարդք կուսակիցք Նալբանդեանցի, և ոմանք յակամայո, ոչ այնքան յօժարամիտ առ կատարումն գործոյն, որչափ յայս՝ զի խռովարարն այն, այնու պատճառաւ օր մի յառաջ հեռացի ի քաղաքէ անտի. թէ և վաւերացուցեալ է գիր նորա ի Գոլովայէ իբր առ ի զօրաւոր առնել զբան իւր առաջի չգիտողաց, մանաւանդ թէ էր և գոլովայն մի ի համախոհից նորա:

«Այլ արդ՝ արժան է իմանալ և զայս. զի Գոլովայն ոչ այլ ինչ է ի քաղաքին, բայց միայն հաւաքող տարեկան հարկին, և գործի իւրով խորհրդակցօք հանդերձ մասնաւոր աննշան արտաքին գործոց կառավարութեան, մաքրելոյ զքաղաքն, ընդունելոյ զեկաւորս ի զինուորաց Տէրութեան և այլ աշտպիսի գործս՝ որպէս տանուտէն Վաղարշապատու, և կամ թէ էս Մըկօն Ալիբեկլոյի: Այլ թէ ձայն Խալիպովի Բարբերարի Աղբիս սատանեցոյց զոմանս, առաւել յայնժամ՝ որ երբեմն վարէր զպաշտօն Գոլովայի Նախիջևանայ, լաւ ի միտ առնուլ անկէ, զի այն զօրութիւն նորա ոչ թէ էր ի զօրութեան ուժոյ պաշտօնին իւրոյ, այլ իւր ինքեան իսկ. քանզի նա էր այր կատարեալ խոհական, բաղմամբորձ, այր կորովի, Գիւցաղն, իմաստուն հանճարեղ և քաջ ընտրեալ ի բերաւորաց: Ահա այժմ թէ և չէ նա Գոլովայ, սակայն նոյն է նա որպէս յառաջն, և ևս մարթի ասել բաղմացուցեալ է զհամարումն մեծի յարգանաց իւրոց՝ որպէս ի քաղաքի անդ, նոյնպէս և յայս ամենայն մեծամեծաց, որպէս յերեկն և յեռանդն: Գուցէ և վասն այժմեան Գոլովայի զնոյն համարումն կարծեաց ունելով խաբեցայք, զի զստորագրութիւն Հաչրապետովի տեսեալ ի թերալուէր վկայագրի նոյն Նալբանդեանցի, և վասն այնորիկ բոլորովին մոռացայք, և այնու անտեղի իսկ համարեցիք զառաջս առնուլ ապագայ վրտանդին. բայց ոչ. զի որչափ հեռի են արեւելք յարեմտից, այնչափ հեռի են և այս կարծիք:

«Զայս ամենայն գրելով՝ ոչ են իմ կամք վշտացուցանել զսիրտ Զեր. օն անդր ի բաց տար. այլ յուշ ի կուրծս արարեալ աղբ առնելմ Զեղ ի նախադրուշութիւն յամենայն վտանգաւոր գործոց, որք կարեն յառաջ դալ ի խռովաչոյց յարանց անտի, և միանգամայն աղաչել զՁեր Սրբադնութիւն, զի ըստ Զերում սուրբ կոյման գորովեալ գթովք՝ սէր ցուցանիջիք առ օգտակար բարե-

ըստ Աղգիս՝ լինել պաշտպան ամենայն իրաւանց և արդարութեանց նոցա, զի մի չար նախանձաւորք կարողացնէ չարանիւթ հնարիւք իւրեանց վշտացուցանել զսիրտս անմահ բարերարացն աղգիս: Քանզի բնական է, զի Գիւցաղն քաջք Առաքելնիք խրատուեալք՝ և ևս պտղաբեր և օգտաբեր լիցին: Իսկ վշտացեալք և տարապարտուց՝ լքանիցին, թէ և իցէ այնպիսին ոմն լայնախորհուրդ, վեհանձն, կորովի և մեծահոգի: Զմտուածէք խնդրեմ, ոչ Գուք և ես երբեմն մինչ պատանեակն էաք՝ յամենայն սրտէ վառեալ ըղձալաք ուսման. բայց աւանդ, ոչ ուսուցիչք կային յԱթոռի ալդր, և ոչ հոգացողք զուսմանէ. յայնժամ զի՞նչ առնէաք. ոչ ապաքէն վշտացեալ սրտիւք անիծէաք զայն տաւարախտ ժամանակ, անիծէաք և զայնպիսի ուսումնատեաց անհոգ կառավարիչս Աթոռոցն, որք պորտաբուծութեան միայն ունէին զփոյթ, և եղեն իսկ առիթ ըստ իւրեանց անհոգութեանց թողլոյ զմեզ և կուրութեան մտաց: Ապաքէն հատեալ և յուսոյ, հարկադիր լեալ, մինչ մեք խորհէաք դադտագողի վախճիլ այտի և գնալ յայնպիսի տեղի ուր կամք Հաստէն ունէր յաջողել, ուր հնար լինելոց էր մեզ Հաստնել բարենպատակ մերոց ըղձից, ահա զհրապարակական անդէն իսկ և իսկ ընկալաք և միտին զնախատինս բազումս, և և բանտի իսկ կալանաւորեցաք: Ոչ բանք բերանոյ մերոյ էին ուխտիւ Հաստատեալ՝ թէ լաւ է մեզ մեռանել լաւ անուամբ, ուսումնասէր անուամբ, պաշտպան ուսմանց, քան թէ անձնատիրական փառօք փառաւորել, և հայրենեաց լինել անօգտակար: Արդ՝ եթէ և մերում պատանեկութեան աջնչափ սէր և եռանդ ունեցաք և վերայ ուսման, որ նախագատելին է քան զփառս և զալ ինչս, ապա ուրեմն ոչնչափ առաւել այժմ պարտեմք ցանկացող լինել այնմ ամենայն մասամբք: Թէ և ժամանակն էանց, մեք ոչ կարեմք ուսանել, քանզի

և սնոտի մեծութիւն հասաք, սակաւն որդիք Հայկաց Հրեշտակին Հայաստանի պէտս ունին ուսման, և մանկտն, զորոց միայնակ ակնկալութեան յոյս ողջոյն աղգի կախեալ մնայ: Հապա զի այժմ, Սրբազան, ունչս առնելով բանիցս և ուխտին՝ զոր ուխտեցաք և պատանեկութեան՝ և մոռացոնս տալք, և ոչ մատն անգամ մերձեցուցանէք յօժանդակութիւն գէթ յուսադրութեամբ և միութարութիւն և և քաջալերութիւն: Ահա ճրի բաշխողն շնորհաց, ահա ուսուցիչն, ահա արթուն և իմաստուն հոգացողն ամենայն կարեւորաց մերաշանց հոգեւորականաց և աշխարհականաց: Որպիտո՞ւմ արդեօք բարեբախտի քան զայս դար՝ սպասեալ մնայք. ոչ ապաքէն ուսանողքն են մեր աղգի որդիք. ոչ ապաքէն նորօք պարծեսցի աղգն մեր յիւրումն ժամանակի. արդ զի ապա թոյլ տալք չարակամաց Հղօրանալ ընդդէմ բարեացս:

«Հաւատացէք, Սրբազան, կարմրանան երեսք մեր ընդ ումեք և խօսել. վասն զի վաղվադակի դաշտ ասեն. «Վարդապետ, զի՞նչ է նպատակ այսպիսի դործողութեանց Աթոռոց Կառավարութեան ընդ իմաստուն Առաջնորդի մերոյ. զի՞նչ կամին Աթոռացիք, զի՞ ջանան արդեօք. խափանարսնր դործոց Ուսումնարանին և այլ ամենայն բարեկարգութեանց խանդարիչ լինել: Ինքեանք, ասեն, անհոգ մնացին ցախօր ժամանակի, և մնան, և թերեւ մնացեն յամս բազումս, թողլով զորդիս մեր և զհոգեւորական ուխտս և խաւար տղիտութեան. ինքեանք ոչ հոգացին ցախոմ փոքմ կարեւորաց զպետոյն, և որք հոգանն զարդիս՝ հնարս նիւթն խափանարար լինել: Ոչ ոչ, և ոչ երբէք կարեն հասանել աջնպիսի աղղատեաց ըղձիցն իւրեանց, պատրաստ է, ասեն, ողջոյն Աղգն՝ զի բարձրացուցէ զիւր իրաւացի բողբ առ բարձունս երկնից, և առ պաշտպանութիւն ամենայն իրաւանց և արդարութեանց:»

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ Գ.

Նախագիծ Սահմանաց Ազգայնոյ Գործոցին վաճառակա-
կանութեան որ հիմնելոց էր ի Նախիջևան քաղաքի
յամին 1862.

«Ազգային Գործոց վաճառականութեան Նախիջևա-
նի (¹) Հաստատեսցի ի Նոր Նախիջևան՝ ի կրթել և ի
Հրահանգել դպրատանն քաղաքին և շրջակայցն
ընդհանրապէս յուսմունս Հարկաւորս ամենայն բարե-
կերթ մարդոց, և առանձինն՝ ի Հմտութեանս անոցիկ
գիտութեանց և լեզուաց՝ որք առաւելապէս պիտանիք
եցեն վաճառականութեան:

Կառավարութեան Դպրոցին:

Ընդհանուր կառավարութեան դպրոցին է ի ձեռս
Մաղխտորաթին Նախիջևանի:

Յերկս ամս միանգամ առնէ Մաղխտորաթն զընտ-
րութիւնն Ժողովոյ Հոգաբարձուաց (²) դպրոցին:

Գահերէց Ժողովոյն Հոգաբարձուաց է միշտ Քաղա-
քական զլուխն Նախիջևանի, և անգամք Ժողովոյն՝
վեց եշխանաւորք ի վաճառականաց:

Բաց ի նոցանէ անփոփոխ անգամք են Ժողովոյն՝
վերատեսուչն դպրոցին և օգնականն կամ տեսուչն: (³)

Ըստ կրօնական ուսմանց, և ընդհանրապէս ըստ
բարոյական կրթութեան, գտանի դպրոցն ըստ Հօկո-
րութեամբ Առաջնորդին վիճակիս. իսկ ըստ ուսումնա-

(¹) Нахичеванское Народное Коммечерское Училище.

(²) Советъ.

(³) Директоръ Инспекторъ.

կան մասին ընդհանրական վերատեսուչութեամբ Խնա-
մակալին ուսումնական շրջանակին Օտեստայի: (¹)

Վերատեսուչն կարգի ընտրութեամբ Ժողովոյն Հո-
գաբարձուաց, և Հաստատութեամբ Առաջնորդի վիճա-
կիս և Խնամակալին ուսումնական շրջանակին Օտեստայի:

Տեսուչն և վարժապետք և վերակացուք կարգին ի
Ժողովոյն Հոգաբարձուաց:

Պաշտօն Ժողովոյն Հոգաբարձուաց է

ա. Միտ դնել բարեկարգութեան դպրոցին և դար-
դացման նորին, ևս և խնամ ունել յառաջադէմ աշա-
կերաց, մանաւանդ չքաւորաց, յետ ելլից նոցա ի դպ-
րոցէն:

բ. Որոշել և լուծանել զամենայն ուսումնական և
զանտեսական խնդիրս սովորական կառավարութեան
դպրոցին, առանց կարելոյ փոփոխել զՀիմնական կա-
նոնս և դասՀմանս նորին:

գ. Տեսուել և մատակարարել զՀասս և զճախս դպ-
րոցին:

Ընդհանուր Քննութիւն Հասից և ծախուց դպրոցին
լինի ամ ըստ ամէ ի Ժողովի Հոգաբարձուաց՝ յառաջի-
կացութեան Մաղխտորաթին և Առաջնորդին վիճակիս:

Յաւարտ իւրաքանչիւր ուսումնական տարւոյ, աշա-
կնքն յամսեանն յուլիսի, Ժողովն Հոգաբարձուաց տալ
գրաւոր տեղեկութիւն զվիճակէ և զընթացից դպրոցին
Առաջնորդի վիճակիս և խնամակալին որ յՕտեստա:

Հոգաբարձուք դումարին ի Ժողով գոնեայ երկիցս
յամսեանն անպատճառ, և առ ի սահմանել ինչ վա-
ւերաբար՝ Հարկ է առաջիկայ լինել գէթ երեցն, բաց
ի վերատեսչէն և ի Տեսչէն:

Ժողովն Հոգաբարձուաց պարտի ունել Քարտուղար

(¹) Попечитель Одесскаго Округа.

մի, որ առնիցէ զնամակադրութիւնս, և յօրինեսցէ զատենադրութիւնս (¹) Ժողովոյն:

Ա շ ա ի է ր ր ր :

Ի դպրոցն վաճառականութեան մտանեն յաշակերտութիւն պատանիք՝ չերկոտասանամենից մինչև ցվերտասանամեայ:

Մուտ նորոց աշակերտաց լինի երկիցս ի տարւոջ, աչսինքն ի սկիզբն Օգոստոսի, և ի սկիզբն Յունւարի:

Ամբողջ թիւ աշակերտաց կարէ Հասանել մինչև 9400:

Ամենայն աշակերտք դպրոցին զգնուուն Հանդերձ մի օրինակ քստ սահմանելոյն:

Ամենայն աշակերտք դպրոցին երթեկողք են, աչսինքն չառաօտու դան և չերեկոյի դառնան ի տունս իւրեանց զոյգ զոյգ՝ ի խումբս խումբս, անշիթ ի կարգաւ:

Զնախաճաշն առնեն ի դպրոցին զմիջառուրք, շատանալով թեթե ուտելօք, պանրով, մրգով և այլն, Հանդերձ Հացիւ:

Ուսման արժէք:

Ի դպրոցին վաճառականութեան նիւթք ուսման աչսոքիկ են.

ա. Քրիստոնէական վարդապետութիւն՝ քստ դաւանութեան Հաջատանեայցս Եկեղեցւոյ, և Պատմութիւն Հին և նոր կտակարանաց:

բ. Հայերէն Քերականութիւն:

գ. Ռուսերէն և Գաղղիարէն լեզուի:

դ. Ընդհանուր Պատմութիւն:

ե. Համառօտ Պատմութիւն Հայոց, Հանդերձ աշխարհադրութեամբ Հին և նոր Հաջատանի:

զ. Ընդհանուր Աշխարհադրութիւն՝ Հանդերձ պատ-

(²) Журналъ.

մութեամբ վաճառականութեան, ևս և տիեզերաբանութեամբ:

է. Թուաբանութիւն գործնական ընդարձակ:

ը. Հաշուեկալութիւն, կամ Հաշուետումար վաճառականութեան:

թ. Վեղադրութիւն և դժագրութիւն:

Պատասխանութիւնք լինին ընդհանրապէս Հայերէն:

Ընթացք ուսման տեւն դամս չորս, ի չորս Պատարանս, բաց ի Նախակրթարանէն՝ որոյ վասն սահմանի ալ ևս տարի մի:

Դպրոցն ունի զՀաւաքումն Հարկաւոր դրնոյց, պատկերաց, գործեաց, ևս և օրինակաց աղբի աղբի վաճառուց և բնական և արուեստական բերոց:

Հասցէն և Եկեղեցւոյն Դպրոցին:

Եկամուտք դպրոցին են.

ա. Թոշակքն բերելիք յաշակերտաց:

բ. Մասն ինչ Եկեղեցական գումարաց վիճակիս:

Թոշակքն այնոքիկ մարթին Հաւաքել աչսպէս.

ի 50 աշակերտաց, որք Հատուցանեն ուսպլիս 60	
ի տարւոջ.	3,000.
ի 150 աշակերտաց որք Հատուցանեն 30 . . .	4,500.
ի 100 աշակերտաց որք Հատուցանեն 15 . . .	1,500.
	9,000.

և կամ աչսպէս.

300 աշակերտք Հատուցեն Հաւատարապէս 30 ր. 9,000.

100 աշակերտք ևս ուոցին ի Հաշիւ եկեղեցական գումարաց վիճակիս, աչսինքն Եկեղեցական դրամոց Լցիկ պահատորքն գումարին՝ որ պիտոյ լինիցի ի լրումն ծախուց, առ նուազն 1,500 ր. ի տարւոջ:

Իսկ եթէ գումարն 9,000 կամ 10,000 բաւական լինիցի ի ծախս դպրոցին, չաւելուածովն կադմեսցի

ղրամադուլուն՝ պահեստի և պէտս զանազան օգտակար ձեռնարկութեանց և յառաջադիմութիւն դպրոցին, կամ և թեթեւութիւն թոշակաց պահանջելոյ և ծնողաց մանկուոցն:

Ծախս Դպրոցին:

Ծախք դպրոցին են.

ա. Ռոճիկք Վերատեսչին, Տեսչին, վարժապետաց և վերահացուաց:

բ. Ռոճիկք ծառայից և պահապանաց:

գ. Գրեան, Գործիք, Օրինակք և այլն:

դ. Վարձատրութիւնք ընտիր աշակերտաց չքաւորաց:

ե. Այս ամենայն ծախք լինին և թոշակացն զորս Հատուցանեն աշակերտք. միայն զվարձ տան դպրոցին և զնորդութիւնան, ևս և զվառելիս յանձն առնուքաւքն:

Ռոճիկք վերատեսչին և Տեսչին և վարժապետաց սահմանին ըստ արժանաւորութեանց իւրաքանչիւրոցն՝ աւելի կամ պակաս:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ Դ.

Պատճէն Բողոքոյ առ Վեհափառ Կաթողիկոսն ազգիս
Հայոց Տ. Մատթէոս Ա. որ պրեցաւ յ9 Նոյեմբրի
1864 տմի (1):

«Վեհափառ Տէր,

«Աստուածաբեալ Հայրապետ.

«Քան զամենայն վիշտս վտանգի որ երբէք և վերայ Հասանիցեն և կենցաղումն արանց նահատակելոց չօ-

(1) Թէպէտ և Բողոքոյն իմաստներէն ու խօսքերէն ճէշ չանին որքէն

զուտ Հասարակաց, սաստիկագոյն է ապաւելն և դողցես անմբերելի՝ մեղադրութիւնն և դարձանք որ չառաջ դացեն յայնմանէ՝ չորմէ միայնոյ էր արդեօք անն ունել քաջաւերութեան և խրախուսանաց: Այսպիսեալ վտանգեալ վարանահան վշտաբերութեամբ և իմ,—որ ըստ անձնուս կարի և չափու վաստակեմ և դժնդակ ժամանակիս բարի առնել աղղի և եկեղեցւոյ,—այն ինչ մնացի և Վեհափառ Հայրապետէդ մերմէ լսել բանս միւրթարութեան, և ահա ոչ մի անգամ և ոչ երկիցս, այլ և տասնիցս և բիւրիցս ստգիւտ և յանդիմանութիւն, ոտնհարութիւն և թշնամանս, դատապարտութիւն և Հալածանս անսպառս և անդադարս կրեցի և կրեմ առ ի Ձէնջ, և զվասն էրն չե ևս ստուգութեամբ և Հաւաստեալ գիտեմ:

«Նւ առ մ արդեօք բողոք դադարեցանցս Հարկանել պարտ իցէ կրեց: Առ մեծազօրն Աետութիւն. —այլ գուցէ առձեռնադատրաստ իցէ նորայն պատասխանի. «Աղղիք քո և Քահանայապետք մատնեցին զքեզ»: Առ մղղի իմ և Ժողովուրդ.—այլ գուցէ և նա (չուղեալ և Քահանայապետիցն) աղաղակիցէ և ասիցէ. «Մահապարտ է»: Առ օտմար և առ թշնամիս.—այլ ընդէր իցէ ինձ պատճառս չաւելուլ նոցա չլելոյ և վերայ վարատական աղղիս, և ծաղր և ծանակ զմեզ առ նեւոյ: —Նւ արդ առ ոգի մեցից՝ եթէ ոչ առ Վեհափառ Աթուակալն որբոյ Լուսաւորչին և երանելեացն նորին յաջորդաց, Սահականցն և Մեսրոպեանց, Գրիգորիսեանցն և Ներսիսեանց, ոչ ինչ գնելով միտ՝ թէ ոչ որ նա իցէ, Ներսէս թէ Մովսէս, Մատթէոս թէ Մարկոս, զի ոչ առ մարդն զայս

արուած են Պարսկական ճէշ, ստիպն այս որդի քրիստոնէի Հրապարակելը հարկէ իհամարիմէ՝ իբրեւ հասարակական արդէն պարսկաւոր մնացելու, որդի որդի ևս հարկաւոր ծանուցած ծանօթութիւններ խաւիչներէն:

իմ կառուցանեմ, այլ յԱթոռ անդր զոր կալեալ ունի: Եւ կարել խի քաջ. զի ոչ միայն զորդւոյ Հարադատի կատարեմ այսո՞ւ զպարտոս պաշտաման, որ ի Հօրէն Հաւրուածեալ՝ առ Հայրենին դարձեալ արդարութիւն լինի ապաստան, այլ և յայտ չանդիմանութեամբ ցուցանեմ՝ զի ոչ անգէտ եմ ճշմարտութեան խրատուն՝ թէ «Որդեակ, մի նշաւակիցես դառականս Հօր քո և աղբի առաջն օտարաց»:

«Ապա ուրեմն առ Վեհափառ Վարդապետն ամենայն Հայոց Հարկանեմ ես զայս իմ բողոք: Եթէ Սըրբազան Տէրն Մատթէոս չկամեցի լինել ունկնդիր,— թէպէտ և զնմանէ և առ նա իցեն բանքս իմ,— չէ ինչ ինձ փոյթ. թող նախորդացն նորա երանելեաց Հոգիք՝ որ ցանդ զԱթոռովն սրբով դեղերեալ չածին, թող և յաջորդացն անկաշառ դատաստանք, իրաւունս արասցեն ընդ իս և ընդ նա: «Լիւր արդ, Վեհափառ Տէր, զԳո բանադ առ իս, և զիմ առ նոսին պատասխանիս. և նախ ոչ դառաջնան, այլ զՀօռսի վերջնա և զմօտաւորս. գուցէ և առաջնոցն պատճառք զերարդոյնս աչառ իմասցին և ի յայտ եկեսցեն»:

Վերջն ի կոնդակս Սըրբութեանդ որ առ իմն նուաստութիւն՝ գրեալ էր չամին 1863 յ17 յուլիսի ընդ Համարաւս 320. և թէ զինչ ինչ Հրամայեալ էր Վեհափառութիւնդ ասել ի նմին՝ արժան է լի բովանդակ չառաջ բերել, և առ ամբաստանականսն որ ի նմա՝ կարճ ի կարճոյ առնել պատխանի:

«Արժանապատիւ Գաբրիէլ վարդապետ Այվազեան, ծանուցանեմք, զի ի պատասխանի գրութեան մերոյ յՅ Սեպտեմբերի 1861 չամի, ընկալաք ի Զէնք զգրութիւն յՅ Նոյեմբերի երկարածիգ իմն շարահարգեալ այն յՅ Հոկտեմբերի նոյն ամի. որում ցայսօր ճանապատհան կալ և մնալ մեր՝ անակնուկելին միանգամայն ի ձեռն՝ զչափ աստուծոյն էր չերոյ խաբէութեանց»:

«Թէ զինչ էր այն գրութիւն Վեհիգ յՅ Սեպտեմբերի 1861 ամի, և զինչ երկարածիգն իմ առ այն պա-

տասխանի, տեսցի ապաքէն չիւրումն տեղոք. խի թէ երբեքէն՝ այն իմ նամակ աստուծոյն մնացեալ իցէ առ ի Զէնք, այդ ոչ ընաւ զարմացուցեալ է զիս՝ իբրեւ անակնունքի չինէն. սակայն զարմանալի յոյժ այնու թուի՝ զի իմ զպատասխանի Վեհիգ առ այն գրութիւն իմ վաղու ևս ընկալեալ էր, զգրեալն ի 16 յուլիսի 1862 ամի. որոյ նոյնպէս տեսցի պատճէնն ի ստորեւ: Իսկ եթէ զարդիս Հաճոյ լեալ իցէ Զերումդ Վեհափառութեան վերստին զնովաւ դալ, և կրկնել զնոյն պատասխանիս առ բանսն իմ, այն այլ խնդիր է. միայն թէ նպատակն զոր դիտեալ էք այնու կարծեցեալ լուրութեամբ, որ էր որպէս թէ զչափ աստուծոյն խաբէութեանց, բոլորովն ի թերեւեալն. որով ինքնին թերեւեալ և կարծեցեալն այն զարմացան ընդ խաբէութիւնս իմ. զի ասէք. «Որ և ոչ սակաւուց այս զարմացան եղև մեզ առ ի»:

«Բայց ես չընթեռնուլ անդ զբանս զայստիկ Անդակի Վեհափառութեանդ, խիտն Հարցանէի ցանձն իմ թէ ո՞ր այն խաբէութիւնքն իցեն արդեօք զարմանալիք և անակնունքիք. և ահա ընթեռնուի ի նմին շարայարութեան զարդարեւ զարմանալի բանքս, թէ

«Զի բովանդակութիւն մտաց ամբողջ գրութեան ձերոյ յայն «Եւթ զողջիւր եղբարիակւոր, լինել չէ՞ ճշմարտեան զչերոյ ասէնից «Վիպութեանց յաղաքս յափառ աղբի և եկեղեցւոյ աստուծոյն խաբէութեանց «չէր և ճանաչողութեանց. այլ ի վերջոյ աստութիւն ինչ յանձն ձեր ի «վեր երեւցուցեալ՝ Հաստատեցիք հեռի լինել չէ՞ ճառա՞ք ի Ժողովոյ «ճշմարտութեանց. զի ըստ երանելւոյն «նախկալոյ՝ անպատշաճ էր «և է ձեզ ամբել և ոչ անձրեւել, ասել և ոչ առնել: Խոհեմու «թիւն ձեր գեղեցիկ իմն միջոցովք ձեռնառու էր եղեալ ձեզ յին «թացս բանիցդ ի ձեռն աղբի աղբի փաստից Հրաւերել զտեսութիւն «մտաց մերոյ ի նպատակն ամենից զարծառնութեանց ձերոյ, լի «նէլ այն անշուշտ յափառ աղբի և եկեղեցւոյ: Այլ երանի՞ և ձեռնառ «իսկ լինէր մասամբ իւրք շարժել զներգործութիւն Հոգւոյ ձերոյ «հալ ի նպատակն փեք ճառա՞ք այն օրինակ խրոխտեան արդարաւանութեանց «չէրոյ, զի ի նմին գրութեանդ խոստացեալ էիք՝ ոչ անազան քան «զմեռան առաջնիկայ զարնայնոյն «ներկայանալ աստէն առ մեզ, և «յատենի մերում անժխտելի փաստիւք և ընդարձակ բանիւք Հա-

«Հաստիքի և ազատության հարցի ահա ցայսօր այն օրինակի խոս-
տուածն ձեր չարակերտից զճակատ ձեր արդարեւ ճշմարտութեան.
«Իրաւունս և ոչ բնաւ տալով ձեզ միւս անգամ հրաւիրել զմեզ
«Հասարակականութեան ամենից չեղող իբր արգելադրութեան. մա-
«նաւանդ թէ և յետ նորա երկիցս անգամ ևս առանձին զրու-
«թեամբ՝ ձերով զնոյն խոստուածն խոստացայք, տալով մեզ սպասել
«բերել ձեզ վաղ բնդ փոյթ ի նոյն դործով»:

«Ապաքէն ցայտ իսկ է ի բանիցս ցայցանից, զի Տէ
Տէրայն ապացոյց և հաւատարմութիւն իմոցս խաբարեցանք այն իցէ,
զի խոստացեալ եմ գնալ գարնային ի կողմ Վեհափա-
ռութեանդ, և չեմ կացեալ ի խոստմանս իմում: Եւ
զուր առանց բնաւ քննելոյ՝ թէ զինչ պատճառք
չգնալոցս իցեն՝ զխաբարեացի հաճիք շինել զինեզանուն,
և ի վերայ բերել՝ թէ սուտ են ուրեմն և ամենայն
բանք իմ, և զլիաւորապէս այնորիկ՝ որովք ասացեալ
եմ թէ աշխատութիւնք իմ և ջանացողութիւնք իցեն
յօգուտ ազգի և եկեղեցւոյ: Այնչափ անախտներէն էր
ինձ, և արդարեւ զարմացման արժանի այս ձեռնարկու-
թիւնն արամաբանական, զի թէ ոչ Հայրապետական կոն-
դակի էին բանք՝ ոչինչ դանդաղէի բժշկութեան զնոսին
անուանել և անհաշիւ արամաբանութիւն: Քանզի նախ,
եթէ ոք անախտաւ մտօք Հայել ախորժիցէ ցաշխա-
տութիւնս իմ և ի վաստակս, ոչ ցառժամեալս և ի
վաղանցիկս և ցառանձնականս, ալ և Կօթնամեալս և
ի Հաստատունս, չերեւելիս ամենեցուն և ի Հրապարա-
կականս, անհնարին իմն է այնպիսոյն չերեւալս լի-
նել՝ յաճախ իցեն ազգի և եկեղեցւոյ վաստակքն իմ և
ջանացողութիւնք՝ թէ ի վնաս. և ոչ բնաւ կարօտի
պատ ի պատ պատճառանաց առ ի գիտելոյ զճշմար-
տախտութիւնս իմ կամ զխաբէութիւնս, և երկրորդ՝ ոչ
կարէ այնպիսին զգնալն իմ և կամ ոչ ի Ս. Եջմիածին
ցայսմ ամի և ցամօսան և կամ ցալլումն՝ ապացոյց առ-
նուլ իմումս ճշմարտախտութեան կամ ստութեան:

«Բայց զարմանալի ևս և անախտալ ամբաստանու-

թիւն այն է, որով հետ այնորիկ ստղտանիմ ի Ձերմէ
Վեհափառութեանդ՝ որպէս թէ գտնուեալ և նախա-
տեալ իցեմ զբնդհանրութիւնս Նախկողմաց Սրբոյ Ա.
Թուոյդ իբրեւ փառամոլոս, արծաթասէրս, գոռոզս և
բռնակալս. քանզի ասէք.

«Ինչ՞ չեղ համարեցարս Տիանօմայն զփալի հարաւածոյ՝ յերաւա-
«նալ ի խորժիւ. որով և որով փալի անշուշտ ըստ հասարակեամբ հոսոյ ար-
«հեալ լինել ձեզ զտիրաբարոզ բան աւետարանական ձայնարձա-
«կութեան. «Մի՛ դատէքն և մի դատեցիքն». վասն զի անհեթեթ ին
«ձեզ միանգամայն անխոհեմ կշռադատութեամբ և անորոշ ցու-
«ցակութեամբ ի դատաստան անգործ տնտի կարծեաց ձերոց մատ-
«նելով զբնդհանրութեան Նախկողմաց որքոյ Ա. Թուոյն՝ առանց իբրեք
«խղճահարութեան անել զլեզու ձեր զնորք, և այնպէս ապա
«զատել և անգոսնել իբր զփառամոլութիւն նոցա և զարծաթա-
«բութիւն և զգոռոզութիւն, բնաւ առանց զանուանս նոցա
«պատկալ, որով և արտաքս վաղեալ քան զսահման աւետարանա-
«կան իրաւանց. «Զի՞ տեսնես զլեզու ակն կողք քոյ, և ի
«չքու՞մ ակն զլեզունդ ոչ նշմարես. կե՛ղծաւոր, հան նախ զլե-
«զունդ յակնէ քումմէ, և ապա Հայեցիս հանել զլեզու յակնէ
«կողք քոյ». զորոյ զմեկնաբանօրէն բացատրութեանց կարէք
«Հասու լինել ի բացատրութեան անդ Յոհաննու Ծործորեցւոյն,
«ենթադրել զհոգի ձեր բնդ աւետարանական դատապարտու-
«թեամբ, ըստ այնմ. «Որ ասիցէ ցեղբայր եւր յիմար կամ մորոս,
«պարտաւոր լիցի յաւուրն դատաստանի.» և որ զհետ սորին բն-
«զին բանք թող բորբոք կրից ձերոց ցամանականի մի՛ գեր քան
«զչալին բորբոքեալ ի ձեզ՝ զկերպարան խոհեմութեան ձերոյ
«յանխոհեմութիւն անդ կերպարանցէ, վասն զի ըստ Տէրունեան
«բանին, եթէ ճրագ մարմնոյն են աչք առ առջնորդել նմա
«զլուզիլն ընթանալ զշաւիղ՝ համաձայն աստուածային սահմանա-
«զրութեանց, ապա և ըստ իմաստնոյն բանի՝ զաւաճողութիւն
«մտաց խոհականութիւնն ուղղէ առ աստուածային պատուիրա-
«նապահութիւն, զուր զի՞ ապա կուրօրէն իմն բերեալ ի նոյն՝
«էրոց ցամանական կրից ձերոց միակողմն մատնէք զարտօնու-
«թիւն համբաւոյ անուանց և կոչմանց ամենից նոցին: Հաստատ
«էք ի կարծիս ձեր. կարէք ազատ իմն վստահութեամբ զչարն ի
«բարեաց տարորոշեալ՝ յիշել միմեայն զանուն նորին մեզ, իբրեւ
«բարգարե. Միակ Գլխոյ Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ և ծայ-
«բագոյն իմն իրաւամբ իշխանութեան իշխողի ի վերայ ամենից նոցին.
«Թեքեա անգիտելեացն ի մէջ ձեզ ծանօթացեալ՝ դո՛ւ զձէնդ

«լինել, և այնպէս ապա ջանալ վերածել զնա յուղղութիւն, ապա թէ ոչ, ձեռք ի մէջ բերեալ ի գրութեանդ՝ ընդ վայելք մար- չարէական սպառնալեաց ենթարկեալք զձեզ՝ զբարին ի չարաց «և զչարն ի բարեաց չընտրելովք, և զերկուսն ի միսսին ի մի դա- «տաստան անխել՝ ամբաստանութեան մատենելովք: Այլ զի դե- «տեմք մեք հաւաստեալ, խել՝ ոչ բնաւ համարեմք մեզ վկայել «խելութեամբ, թէ ապա էն ամենայն ամենայն նոյն ի ձերոց՝ այն «օրինակ անկշռադատ և իբր յերաւացի վճռադատութեանց:»

«Յորժամ բան ինչ ամբաստանութեան անհիմն իցէ բոլորովին, ապաքէն անկարօտ դտանի և պատասխան- ւոյ: Ոչ արդեօք յայտարարեաց սակի է և այս մասն կոն- դակի Վեհափառութեանդ՝ անշուշտ ոչ առ ի Զէնջ շարադրեալ, այլ ի միոյ ումեքէ չեպիսկոպոսացն, — որ- պէս հաւանեալս եմ, — կամ թէ ի վարդապետաց ոք, որ այլ ընդ այլոյ ընթերցեալ կամ լուեալ է զբանս իմոյ նամակին, և անձին իւրում զնոսին պատշաճե- ցուցեալ. ուր իմ ոչ բնաւ զեպիսկոպոսաց Արքայոյ որքոյ արա- րեալ է բնաւ չեղատակութիւն, և ոչ երբէք դժեմայն էպիս- փոսոսաց ազգին ճերմ բանս ի մէջ արկեալ, այլ պահանջ և եթ- անարժան եպիսկոպոսաց՝ որ ի սիւս աշխարհի գտա- նիցին՝ յամենայն աղբս և ի ժողովուրդս, և ոչ միայն այժմ՝ այլ և յամենայն ժամանակս (1): Քանզի այս են ահա բանք նամակին իմոյ պատճառս տուեալ են պատճառախնդրացն կամակորելոյ զխօսս իմ և զկար- ծիս զեպիսկոպոսութեան է և զեպիսկոպոսաց, որպէս զի զիւրադոյնս յաջողեացն նոցա զրկել զիս (ըստ իւրեանցն կարծեաց) չեպիսկոպոսական աստիճանէ մենչե խտրաւ՝ իբրեւ զարհամարհող ոք աչնր սուրբ աստիճանի, և իբ- րեւ զպարսաւիչ վերապատուելոցն նովաւ ի Զերմէ Վե- հափառութեանդ, որով և զանձանց իւրեանց:

«Ապա ուրեմն որք այլազգ ամենեկն տուեալ են զիրացս տե- «ղեկութիւն Զերումք Վեհափառութեան, Աստուածաբեալ Հայ-

(1) Տէն ի Պարսկաստան, Գլ. ԺԺ:

«բապեա, յայտնապէս ի բաց եղեալ է նոցա զերկիւղն Աստուծոյ «և դամթ երեսաց՝ ի թէ գիտութեամբ առնիցեն զայն. և ոչ «զանդեալն յազգին սպառնալեաց մարդարէն՝ թէ «Վա՛յ որ «ասեն զչարն բարի և զբարին չար, վա՛յ որ ասեն զլոյսն խաւար «և զխաւարն լոյս:՝ Նախանձ և ասելութիւն կուրացուցեալ է «զաչս նոցա, և մաղձ դաւնութեան զսրտիւքն պատեալ. և զօ- «գուտ ազգի և եկեղեցւոյ այդպէս զոհն աւաղիկ չարաշահու- «թեան և չարամտութեան անձանց, և ոչ խղճէն բնաւ ամենեկն «զհայրապետական սիրտ Վեհափառ. Տէրութեանդ պղտորել և «վերջել ի վերայ գործոց՝ որոց վասն յերաւ էր ինձ արդեօք, — «եթէ ներեացի ինձ համարձակադոյնս ասել, — զբուստեաց բազ- «մաց առ ի Սրբութեանդ և օրհնութեանց մեծաց անունեւ ա- «նեկելայ վաստակութեամբ: Եւ մի՛ բնաւ ի կարծիս լինիցի՝ աղա- «չեմ, Վեհափառ Տէրք ի բանիս իմոյ յայտնաէ՝ ի թէ սովմիք «յեպիսկոպոսական անարկիցեմ ես յաստիճան. զորմէ ի միւսմն «ի կոնդակաց Սրբութեանդ ի տողեալն ի 27 Հոկտեմբերի 1860 «ամի առ այժմեւ քաղաքադուսն Նախիջևանի՝ հաճեալ էր Վե- «հափառութեանդ ասել՝ թէ Նաղարեան իշխանքն, Փոխաբայն «Վոյկատու, և ոմանք ի բնակաց քաղաքն Նախիջևանի, — և հա- «մօրէն իսկ բնակիչք ամենայն քաղաքաց վիճակն, — հայցեալ են «զբոյլ ի Զերմէ Սրբութեանդ՝ Քանզի թէպէտ և ոչ անձանթ թէ և «ինձ աւարելեականն, «եթէ որ եպիսկոպոսութեան ցանկայ՝ բար- «ւոյ գործոյ ցանկայ, բայց ոչ ըստ բաղման իմանալոյ իմանամ «զայն և ես, որպէս թէ Բարայ ի՞նչ ցանկայ, այլ ըստ աւարե- «լադաւան Հարցն Հաստատելոյ՝ թէ Բարայ պարսկա՞ն, աշխարհ- «լեան, նահապետութեան ցանկայ. որոյ վասն ես ոչ միայն ոչ ցանկա- «նամ այնմ յինչն կողմանէ, Վեհափառ Տէր, այլ և համարձակիմ «ասել՝ զի որք ինդրենն զայն վասն իմ՝ ոչ գիտեն զինչ խնդ- «րեն, և վասն ո՞րք ինդրենն Ոչ գիտեն ասեմ զինչ ինդրենն, «քանզի ըստ իւրեանց բարեմտութեանն, ևս և ըստ ողբալի ե- «րեւութի՝ զոր յայն ոման չեպիսկոպոսաց Ժամանակն նշմարեն, անու- «զիղ առնեն դատաստան զեպիսկոպոսական աստիճանէն, և հա- «մարեն իմն ի թէ եպիսկոպոսութեանն ինքնին ըստ ինքեան փառս «և զիւրութիւն և ճոխութիւն պարզէն որոց այնմ հասանիցեն, «թէպէտեւ լոկ և թախուր իցին ի բարեմտութեանցն որ պա- «հանջին յայնցանէ՝ որք թեախիսիցեն վերոսնել յայն աստիճան. «նովն իբի և զվաստական իմ դուզնաբեայս յօգուտ և ի պայծա- «ռութիւն Հայաստանեայցս ազգի և եկեղեցւոյ՝ եպիսկոպոսու- «թեամբ կամին պատկել, և վարձակատոյց իմն լինել այնու տա- «ժանական աշխատութեանցս արդէն յանձն առելոց, կամ թէ

«արդեօք և յառաւելադոյնսն քան զկար զօրութեան իմոյ խրա-
հտութի զձեռս իմ և զքանասիրութեան: Ո՛չ զիտեն թէ քանի՛
«վնասակար է յայժմաւ ժամանակսն քաղձայ ի մերգնեայ վարդա-
պետաց եպիսկոպոսականն աստիճանն, մինչդեռ տեսանեն զի յա-
ւելոյն ի նոցանէ պատրուակ անձանցն փառամոլութեան և արծաթ-
«սիրութեան առնուն զուղղութեամբ ասացեալն յառաքելոյն, և
«զուռն իմ համարին զեպիսկոպոսութիւնն այնպիսեաց աստից և
«մոլութեանց՝ որք և ոչ աշխարհականացն ներելն են քրիստո-
«նէից՝ թող թէ եպիսկոպոսաց, զուռղութեան ասեմ և նախան-
«ձու, ծուրութեան և անձնդիւր կենաց, խրոխտանաց և բռնա-
«կալութեան, և համբէն ամենայն մոլութեանց՝ որ տեսան եր-
«բեմն և ի դասս տերասպան քահանայապետացն Հրէից՝ առ Փրբի-
«չաւն մերոյ Քրիստոսիւ: Զայս ամենայն թէ զիտէին, ասեմ, բա-
«րեմիտքն այն աղբսարկուք (որոց սակայն շնորհապարտ եմ և
«շնորհակալու սակա զթասէր բարեխօսութեանն), փոխանակ և
«պիսկոպոսականաւն փառաւոր զիս առնելոյ ձեռնադրութեամբ՝
«ընայլն արդեօք նախ այնմ լինել վերահասու՝ եթէ չիցն՝մ ես
«արդեօք յաջողիչայ անդի ինչոյնայ՝ որ յեպիսկոպոսութեանն
«մանաւանդ ինչոյնցն մուրանալ զպատիւ, քան թէ զեպիսկոպո-
«սութեանն փառաւոր առնելոյն՝ զնացելոյն իւրեանցն անարատու-
«թեամբ և վաստակոյն արդասաւորութեամբ: Ոչ վայրապար և
«զայն ասացի, Վեհափառ Տէր, թէ և ոչ զայն զիտեն՝ թէ վասն
«ո՞ր ինչոյն զեպիսկոպոսութեանն Քանդի որք միանգամ զեպիսկոպո-
«սութեանն բնաւորութեան իմում, կարող են վկայել՝ թէ կամիցն՝
«եթէ ո՞րպէս ասեցող իցեմ ես Տեառն շնորհիւ ամենայն արտաք-
«նայարդար ձոխութեանց և ունայնութեանց և բարձից աւաղու-
«թեան ի մանկութենէ հետէ, առ որ ոչ զոյգն ինչ և կեդակարծ
«փաստ ապացուցի զայն ունիմ, զի մինչդեռ տակաւին ըստ վեր-
«նախնամ Տեսութեանն ներելոյ՝ ի խուրս Միթմաբեանցն զե-
«դերէն միամտութեամբ, բացէ ի բաց մերժեցի յանձնէ զեպիսկո-
«պոսութեանն աստիճանն՝ յոր հրաւերէնքն զիս մեծադոյն մասն
«միաբանից վանուցն ի ժամանակն ընտրութեան նորոյ վնասօր
«յամին 1846, ևս և յղինին միանգամ և երկեցս . . . իսկ յորմէ
«հետէ վերադարձայ ընդ հովանեաւ Մայր Աթոռոյ Հայաստան-
«եայցս Նիկեոյնոյ, ևս առաւել խորշիմ մերժիմ ես ի նշանակաց
«անդամ փառասիրութեան, զի մի՛ յորոց կամակար մտօք անձա-
«տեալս մեկնեցայ պարսաւադէտք՝ ի վերայ այլոցն բամբասանաց
«և զայս ևս յաւելուցուն՝ եթէ ի ինչոյն բարձի և աւաղութեան
«օցտեալ ի նոցանէ, և ի սուրբ Աթոռոյ յարեցայ: Ոչ, ոչ զիտեն
«զայս ամենայն, Վեհափառ Տէր, որք զեպիսկոպոսութեան հայ-

«ցեն վասն իմ ի Սրբութենէդ՝ անուանեալ կամ ճշմարիտ բարե-
«կամքն իմ և բարեխօսք, այլ և ոչ խուռն բաղմութիւնք չարա-
«խօսացն իմոց և յաջողութեանց՝ զմիտս Աստուածարեալ Հայրա-
«պետիդ պղտորել ինչոյնաց ցանդ ի վերայ իմն:

«Նւ չգիտեմ ի՞նչպէս կամ որո՞ւք բացիւք և բառիւք
այսր նամակն անարդեալ իցէ իմ զբոս յեպիսկոպոսոց առ հա-
սարդ, և զեպիսկոպոսական որքայ Աթոռոյ յաջող յանուանէ . . . Զայս
ինչ հաւաստեալ գիտեմ, զի նախ ի կալ իմում յատենի
Սրբութեանդ յանդիման եպիսկոպոսաց ոմանց անդա-
մոց Սեւհոգոսիդ յամսեան հոկտեմբերի 1863 ամի,
իրեւ վերստին բանս ի մէջ արկիւք զայսմ ինչոյն, և
ստիպաւ իմն պահանջիւք չինէն տալ Ձեզ զա-
նուն գէլ ինչ ուրուս յեպիսկոպոսոց, մանաւանդ զառ ի Սրբու-
թենէդ ձեռնադրելոց, որոց մարթ իցէ զպարսաւական
ասացուածսն իմ պատշաճեցուցանել, ես բացուտ ի
բաց հրաժարեցի յանուանելոյ զոր. այլ շատ համարեցայ
յուշ առնել Ձերումդ Վեհափառութեան զոր Գուր իսկ
Ձերովդ բերանով ասացեալ էք բաղում անդամ յո՞մն չե-
պիսկոպոսացն առ ի Ձէնք ձեռնադրելոց՝ թէ «Իցէ թէ
գոտացեալ էք աջ իմ, և չէի եղեալ զսա ի գլուխ քո»:
Առ որ ետուք պատասխանի՝ թէ «Այդպիսի բանք ընդ
խաղ ասին երբեմն իրեւ ի հօրէ առ որդիս.—(և դար-
ձեալ առ եպիսկոպոսունսն որք անդէն բաղմեալ էին
ասացիք)»—նչ այնպէս իցէ»:
Նւ նոքա զծաղու իմն ե-
կեալ՝ ասացին. «Այո, Վեհափառ Տէր»:
Նւ երկրորդ՝ ի
պատահել միոյ ուրեմն ի Ձերոցն հաւատարմաց ի Ս.
Էջմիածին յամին 1864, Ձերդ Վեհափառութեան չեա
պատմելոյ նմին զվիշտսն զոր հասուցանէին Ձեզ հո՞մն
յեպիսկոպոսոց որքայ Աթոռոյդ՝ միաբանական բողոքովն իւ-
րեանց առ աղդս Հայոց առ հասարակ, և ալովք գնա-
ցիւք, հաճեալ էիք յաւելուլ և զայս ինչ՝ թէ «Թող
տեսից միւս ևս անդամ զԱյլապեան վարդապետն, և
պատրաստ եմ ներումն ի նմանէ հացեւ յաղագս այնը՝

զի մեղադրել եղէ նմին վասն պարսաւանօք խօսելոցն զսոցանէ» . . . Իցիւ թէ և զալլոց ամբաստանութեանց եղելոց զինէն դոյնպէս ճանաչէր Վեհափառ Տէրդ զանտեղութիւնն և զանկրաւութիւն. սակաւն տակաւին ևս հեռի թուի ինձ ժամանակն այն . . . Առ այժմ տեսցուք զլինչ Վեհափառ Տէրդ ասիցէ զհետ վերջիւ շերտն ամբաստանութեանց.

«Զի՞նչ ձեզ կուրանալ կամովին զկուրութիւն մեծ, որով և «չճանաչել զխիական զրուսն պատճառ այդ օրինակ մատուցական «տաղեապէց ձերոց, զայլովք միանգամայն տարածեալ զնոստի «կարծիս ձերս: Ահա անպարտաճախելիս ընկացից աստուծոյ խառն «մարտնչանց շէրոց իբրեւ քաղաք ի գլուխ լեւին ակն յանդիման և «բեմամբ ի ցոյց եկեալ ամենից, որոց աչք են լուսաւոր, տան «նոցա գիտել՝ ձեզ միայն լինել խիստպէս պատճառ այդ օրինակ «սղալի հարուածոց մտաց ձերոց: Եւ ընդէ՞ր ապա յանկրաւին դա- «տել ինչ՞ և ո՞չ մի համարէք ձեզ լինածի զեղիւնդոստան Տէր շէր Տիառն խորհել, մանաւանդ թէ զուրք ինքնին գիտէք զի չեն մատ- «նեալ ախանջք մեր ի գերութիւն ամենատեսակ տարաձայնու- «թեանց, անմուսնակ յանգամայն ի մերոց յիշողականութեանց «ունելով միշտ զԱւաքելականն զպատուելանն զմի՞ ամենայն հոգ- «ւոյ հաւատարմն»: Գարձարուք ապա անգամ մի յուշս իմանալի «տեսութեան ձերոյ, և կարէք յայնժամ ըստ արդարութեանցն «սրահանման վկայել և դուք, թէ անպատշաճ են այն ձեզ դարձ- «նուլեմք ի վերայ հօրնոյ զանց արարեալ՝ հեղեղ Տի Տիառն շէր անար- «թելեացն Գործոց, զորոց զհոգ կաւալարութեանցն և աշխարհական «որ ուսումնական գիտէ ի գլուխ տանել, զորմէ և Բաղճից անգամ «յաւանձին զրութիւնս մեր հաղորդեալ եմք ձեզ: Չէ անշոշա- «միել ի ձերոց յիշողականութեանց աւաքելականն պատուելանն. «Արածեցէք որ ի ձեզ հօտէ և Սատուծոյ. մի՛ ախամայ, այլ կա- «մաւ ըստ Սատուծոյ. մի՛ զօշաքարութեամբ, այլ յօժարութեամբ».

«Եւ որ զինի սորին բերին բանք Սատուածաշուքէք: Այլ սակայն «չսակասեցան ցայսօր ի միջոյ ձեզ հաւատացեալ հօտիդ վրդով- «մունք և խաղովութիւնք, հարստահարութիւնք և այլ պէսպէս «ապօրինի ներգործութիւնք՝ քարոզք այն ձերոց անպիտան և անհոգ «խառնարանէն: Գուրք առ ոչինչ համարելով զնամանատարութիւն «և զխաղաղ կենցաղարարութիւն հօտիդ՝ հեղեղնոցէն և հեղա- «միւրիս Տիառն յանպարտաճախելիս»:

Նախ՝ իմ երբէք չէ ասացեալ, և ոչ ընդ միտ բնաւ

ածեալ, թէ եպիսկոպոսունք սրբոյ Աթուռոյդ, կամ Տիառն «նոյն, թշնամիք իմ իցեն. զի համարեմ թէ ոչ ումեք երբէք ի նոցանէ տուեալ է իմ պատճառս թշնամու- «թեան: Գիտել գիտեմ, զի մի ոմն ի նոցանէ (1) ասա- «ցեալ է երբեմն ուրեմն. «Գարբէլ վարդապետն վնաս մեծ արար մեզ. քանզի նա երաց զաչս ժողովրդոց պա- «հանջել յառաջնորդացս իւրեանց զայն ինչ իրս՝ զորս մեք չեմք ձեռնհաս տալ նոցա»: Այլ աչսօքիւ բարե- «մտութեան թուին ինձ բանք ի կողմանէ ասողին, և վասն իմ ի զրուատեաց սակի՝ քան թէ ի պարսաւա- «նաց: — Երկրորդ՝ ինձ աչս էր ցանկալի ի գիտել թէ մը աչն իցեն անպարտաճախելիս ընկացից աստուծոյ խառն «մարտնչանց շէրոց իբրեւ քաղաք ի գլուխ լեւին ակններ ամենե- «ցուն դու հոչակէ Ձերդ Վեհափառութիւն. կամ թէ երբ և յորեւմ ամի կամ ամսեան զորոնք ի վերայ հօրնո «յանց արարեալ՝ հեղեղն Տի Տիառն ինչ անարթելեացն Գործոց. կամ թէ մըք իցեն իմս անպիտան և անհոգ խառնարանէն՝ որոց վասն անպակաս լեալ իցեն ցայսօր ի վիճակէ աստի «վրդովնան և խաղովութիւնս, հարստահարութիւնս և այլ պէսպէս արարեալ «հեղեղն Տիառն յանպարտաճախելիս. և ուստի՞ յայտ իցէ արդեօք՝ թէ իմ աս- «ու ինչ համարելով զնամանատարութիւն և զխաղաղ կենցաղարարութիւն հօրն՝ հետապնդեցայ և հեղեղնոցէն Տիառն յանպարտաճախելիս: — Յընթեո- «նու անդ զամբաստանական բանս զաչսոսիկ՝ հարցա- «նէի ցանձն իմ թէ մի դուցէ կաշառս ի մեղաւորաց և չարդարոց առեալ իցեմ երբէք. կամ թէ զանարժան օք զանարժանից ի ձեռնադրութիւն եկեղեցական աստի- «ճանի մատուցեալ՝ կամ թէ պորտաբոյժ որովայնապա- «րար քնէածութեամբ զաւուրս իմ անցուցեալ. կամ թէ զթիկունս իմ ի բաղմոց տալով՝ զօրն ցերեկ ի դատար- «կարանութիւն և ի խաղս, ի ծխաքարութիւն և ի հա-

(1) Հոգեւորական Սարգիս Եղիշեան Գործոցի Ներածանց:

տաճգութիւնն պարապեալ. կամ թէ դանհատոյթ ա-
նուանեալ պոսակս ամուսնութեանց հասուցեալ, կամ
թէ դօրինաւոր պոսակս ամուսնութեանց՝ հակառակ
եկեղեցական և քաղաքական օրինաց լուծեալ և քա-
կեալ, կամ թէ ի մըրկեալ նեղսրտութեան զըմանէ
դարս և զկանաչս, զեկեղեցականս և զաշխարհականս
դահճօրէն հարուածեալ, կամ թէ մօլորութիւնս ինչ ի
վարդապետութիւնս իմ խառնեալ, կամ թէ զբարեկար-
գութիւնս ինչ եկեղեցւոյ խանդարեալ և խաթարեալ,
կամ թէ զեկեղեցեաց դուժարս յօգուտ իմ և իմօցն շոր-
թեալ և վատնեալ, կամ թէ զեկեղեցիս փակեալ և
աւերեալ, զգործոցս խափանեալ, զգրեան և զգործ-
ութիւն ի հոգի և ի ջուր մատնեալ, կամ թէ քրտութիւն
և շողմոռութիւն ի ժողովուրդս տարածելով՝ ընդ մե-
մեանս զնոսին արկեալ, կամ թէ չեկեղեցի չաճախե-
լով, ի ժամարարութենէ խորշելով, և զժամատացու-
թիւնս կարճելով, զհաւատացեալս առհասարակ ի հա-
ւատոց և չեկեղեցւոյ ուժացուցեալ, կամ թէ դանուս և
զպատիւ եկեղեցական և քաղաքական իշխանաւորաց
ցանդ ընդ բերան անելով թշնամանեալ առաջի մեծի
և փոքու, և ընդ աղբ և ընդ տիղմն դարչաբանութեանց
զնոսին շաղախեալ, կամ թէ բնաւ ամենեկն դործ ինչ
կամ կորդաբութիւն հակառակ արքայադիր և եկեղե-
ցական կարգաց և կանոնաց արարեալ: Նւ միթէ չանցն
առաջնան անփութութեան կամ ակնառութեան հա-
սեալ իցէ, ասէի, Սիւնհոգոսն սրբոյ Եջմեաճնի՝ զի մե-
ղապարտ զիս ճանաչելով ըստ միտում կամ ըստ բաղմաց
ինչ ի գլխոյդ չաղցանէ, և ոչ չանդիմանէ զիս բնաւին
և ոչ չերեսս ինձ հարկանէ զանոյառաճելոցն հեղուկութիւնս:

«Սակաչն վաղ իսկ փարատեցան իմս կասկածանք և
տաղտապանք, յորժամ ստուգեալ ծանեայ՝ զի ոչ վասն
ի վեր աչսր չեղատակելոց ինչ ինչ չանցաւորութեանց
սողտանիմ ես և կշտամբիմ չարաչար ի գլխոյդ հայաս-

տանեացս Յեկեղեցւոյ, այլ զինչ, — վասն աչնորիկ և եթ՝
զիս առաջնաբան աղգային հաստատեցի ի Թէոդոսիա, և ու-
նիմ զվերատեսչութիւնս նորին, և զհայ մանկտին հրա-
հանդեմ ի նմա ի վարժս հմտութեան հաչրենի լուսա-
ւորչակրօն դաւանութեան և հաչկաբանութեան և աչ-
լոց կարեւոր մակացութեանց, և ոչ աչնու շատացեալ,
պարս ևս առ ուսումնարանաւն բացեալ եմ, և գրեան
պիտանի հրատարակեմ ի նմին, և շաբաթ ևս բարոյական
և բանասիրական գիտելեաց, այլ և զպրօցս ժողովրդա-
կանս առ միով միով չեկեղեցեաց բացեալ, կամ թէ
զարդէն եղեալսն բարեկարգեալ, հետամուտ եմ ու-
սուցանելոյ մանկտոյն զտարբար կարեւորագոյն գիտե-
լեաց հաւատոյ և լեզուի և աղգային և ընդհանուր
պատմութեան, և աչն ևս չէ շատ, փոյթ չանձին կա-
լեալ եմ և սակս օրերոցաց բանալ վարժոցս՝ ոչ միայն
ի Թէոդոսիա, այլ և յայլս ի քաղաքաց վիճակիս, և աչն
ևս չէ շատ, այլ միտ եղեալ և չափահասիցն կրթու-
թեան և լուսաւորութեան Լաւրան իմն հաստատել ճըդ-
նիմ, յորս ճառ արկեալ խօսիմ արանց և կանանց զգործն
սրբոց պատմութիւնս և զարդարոցն զվարս, այլովքն
հանդերձ: Նւ միթէ սօքա աչսրքիկ իցեն անպատշա-
ճելիքն և անվայելք առն առաջնորդի: — Նւ կարի իսկ
քաջ: Թող որ ընդ աչս երկմտեցէն՝ երբև ընդ անհա-
ւատալիս ինչ, լուեցէ զբուն իսկ զբանս Ձերդ Վեհա-
փառութեան՝ որ արդէն առ նմին ի վերայ բերին ի
նամակիդ, քանդի սոսիք:

«Ձայս ասելով՝ չկամիմք մեր կարճել ձեզ ճինս խոստ-
«ւանս այլ օրինակ առաջնաբան աշխատանքութեանց չէրոց, այլ անձըն-
«ջել տալ տպաւորել յառաջնորդական միտս ձեր զԱւետարանա-
«կան բարբառ աստուածային բարձրագոյն ճայնարկութեանց, «զիջ
«կարէք երկուց տերանց ծառայելն», կամ թէ, «Ձայս պարտ է
«առնել և զայն չթողուլ», որպէս զի ի նկատի ունելով ձեզ միշտ՝
«ջանալ նախ քան զամենայն խնամատար զհօտէդ լինիլ միշտ, եր-
«բև արդարև առաջին և եթ պարտաւորութիւն անհրաժեշտ հա-

«մարելով ձեզ դայն: Իսկ եթէ զառաջնորդութեան վիճակաւ «ձեզ զվիճակ, և յանձն կալեալ ձեզ զհող նորին, և զանազան իրս «ձգձգէք զսիրտ ձեր, զխտասջիք դայս՝ անբաւական գտանիլն «անշուշտ անձին ձերոյ առ իւրաքանչիւրսն. ուր և շփութեալ «մտօք ի յորունս բաժանեալ՝ լսող և առնող իմաստնոյն կացջիք «Հանձարկմաստ բանին խրատու. ըստ այնմ՝ «Որդեակ, մի՛ զբաղ- «մօք անկցին գործք քո»:

«Բմբէ բմբէ. ուրբան և որպիսի աչս օտարոտի կար- ծիք և վարդապետութիւն, որով ուսումնական լուսա- ւորութեան վաստակք անհաւի տարանջատ Համարին Սառաջնորդական պաշտամանց, զի եթէ ոք երկոցունցն միանգամայն թեւախիտիցէ պարապել, երկուց տեւանց ամբաստանի լինել պաշտօնատար, ուստի և աւետարա- նական խրատուցն ոտնհար՝ իբրեւ Աստուծոյ ծառայող և մամուռնայի՝ զէմ ընդդէմ Հակառակելով սոցին իրե- րաց:—Իսկ եթէ և աչս ինձ պատշաճիցի խրատ յան- դիմանութեան՝ թէ «Թէ դայս պնդոտ է առնել, և դայն չթողուլ», կամէի թէ ցուցանէր ինձ Վեհափառ Տէրդ կամ թէ Սինոդդ, թէ իմ երբ և յոր ինչ զէպս Խոջա իցէ զառաջնորդական տեսչութեան գործս յանհոգութեան և յանկարգութեան՝ զի ուսումնականացն և եթ միտ դնիցն մշտատութեանց: Այլ ես զնորին Հակա- ուսին պատրաստ եմ միշտ ցուցանել՝ թէ ըստ առաջ- նորդականին մանաւանդ տեսչութեան՝ քան զչորովս իսկ ի վիճակաց կողմանցս բարեկարգ և անսպթաք և անդանդաղ են ընթացք գործոց մերոցս վիճակի, և թէ չիք և չիք գորցես դանդատանք և կամ բողբ և ոչ մի զինէն ըստ աչսմ մասին առ Սինհոգոսն Հասեալք, որպէս և նոքին իսկ Անդամք Սինհոգոսին ետուն վիա- ջութիւն յատենի Սրբութեանդ՝ ինձ լու ի լու: Ապա ուրեմն չիտաւի է արդեօք ամենեւին իսկ անտեղի և ան- չարմար ինձ դատել՝ զոր Ձերումդ Վեհափառութեան Հաճոյ թուեցեալ է չարել ի բանս Կոնդակիդ՝ իբրեւ վերջին կշտամբանս, թէ

«Գուք ինքնին դէք ի սիրտս ձեր անկարող լինել ձեզ յայսմ «Հեռէ ընդ այդ օրինակ ազդի ազդի գործաւնութեանց ձերոց «և զառաջնորդականն վարել զպաշտօն կառավարութեան, Ընա- «րեցէք ձեզ զմի և եթ յերկուց անտի»:

«ՉՀամարեմ իսկ Հարկ կրկնել աստէն զոր ինչ յան- դիման ևս ասացի Սրբութեանդ, զի եթէ այդպէս ան- Հրաժեշտ ինչ իցէ ընտրել զմին կամ զմիւսն, ինձ լիցի մտադիւրադոյն Հրաժարել ի սուտանուն առաջնորդու- թեանէ աչնպիսոյ՝ քան թէ չիմոյն ձեռնարկութեանց՝ զորս Հոգի և իսկութիւն ճանաչեմ ես առաջնորդա- կանին պաշտաման, որպէս դիրք սուրբ վիպէն, և որ- պէս Հարցն առաջնոց քանք և վաստակք և գրութիւնք ամենայն ուրեք Հաստատելով Հաստատեն, և քաղա- քական օրէնք Պետութեանս զնոյն պահանջելով պա- Հանջեն:

«Լսարան» և «Դասատետր» անուանեալ ի տետրակն ձեր ոչ «սակաւ նշմարեալ լինին սխալանք անուղղութեանց, որ չեն վա- «յել ձեզ. զորս և արդէն իսկ սկզբնաւորեալ եմք ուղղել զլրի- «պակս նոցին ըստ բաւելին և ըստ իմաստիցն: Առ այս զգուշա- «նալ պարտ է ձեզ յայսմՀեռէ»:

«Ի բանից աստի Վեհափառութեանդ դայս ինչ և եթ ի միտ առնուլ մարթացայ յաչնժամ, եթէ սխալանքն աչս և անուղղութիւնք նշմարեալք ի գրուածսն իմ՝ ինձ միաշնուծս ցուցցին երբ և իցէ գրով կամ բա- նիւ, որպէս պահանջէ արդարութիւնն և օրինաւորն սովորութիւն. և եթէ յանկարծ յամառեալ մնայի ես չեմ սխալանսն, յաչնժամ յանդիմանութիւն առ ի Սրբ- ւութեանդ լսէի գրով կամ բանիւ առաջի սակաւուց կամ բաղմաց. և եթէ աչսմ ևս չլսէի, յաչնժամ և եթ Հրապարակաւ և տպագրութեամբ կշտամբէի առ ի Ձէնջ իբրեւ անխող Գլխոյ Հայաստանեաց Նկեղեցուց, արժանի Համարելոյ իբրեւ զՀեթանոսն և զմաքսաւոր: Եւ սա- կայն խաբեցայ և՛ յայս կարծիս իմ, և չարաչար սխալեցայ, քանզի աչս ինչ Հասեալ ի Ս. Եջմիածին՝ լուսչ և տեսի

զի վեհափառ Տէրութիւնդ զկարծեցեալն Հերքումն իմոյ Ստաւանաց տպագրէ և տպարանի վանուցն: Ձախմանէ թողեալ չառաջիկայսն խօսել, տեսցուք արդ և զվերջին ազգարարութիւնս կոնդակի Սրբութեանդ, և թէ չինչ արդեօք ակնարկեցեն նոքին՝ յորժամ ասէքն:

«Ձգուշանալ նաև առ դառաջս կաշնուլ ամենեց զնոսոսիլ «հեթանոսայ շէրոյ իս: Գործառնութեանց . . . Ձեր ոք ձեզ թշնամի և չցանկայ ոք ձերոյ և ոչ մի վշտակութեանց, եթէ չդայցէք դուք «ինքնաբերաբար ի նոր զնոսոսիլութեան՝ անշարժաւ խորհրդով ճապ «չէրոյ: Յապացուցութիւն բանիս եհաս ի ձեռս մեր յայդոյնի կողմանց ի 16 Յունիսի սոյն ամի պատճէն յայտարարութեան ձերոյ «յանուն Սինդի գրեալ այն ի 4 նոքին ամսոյ համարաւ 161 «ի թէրդտիւ քաղաքի. ընդ որ եթէ խոհական իմն հանձարով «անդամ մի դարցուցանէիք դուշ խնայականութեան ձերոյ, զդու «շանալ զդուշանայիք անշուշտ ընդ այն, փաստաբար առ յապայն «լայն ձեզ և զայլ բաղումս այնպիսին տալ պատրաստելով:»

«Թէ չինչ ունիցին ակնարկութիւն բանքս խորհրդաւորք՝ չաջնժամ ևեթ եղէ խելամուտ, յորժամ վերստին ընթերցայ զգրեալսն առ չինէն արդարեւ ի 4 յուլիսի 1863 ամի առ Սիւնհոդոսն սրբոյ Էջմիածնի, յորում ասէի:

«Յայտ խի է Սրբադուամար Սիւնհոդոսիդ, զի երկասիրեալն յիւնէն երբեմն առաջարկութեամբ Սրբադան Պատրիարքին Կոստանդնուպօլսոյ Գրքոյի մակագրեալ «վարդապետարան ուղղափառ «հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ», և նորին հրամանաւն տը «սպաղեալ ի Փարիզ յամին 1858, ամբաստանեցաւ ի լուսերամիտ «խմաստակաց ոմանց որ ի Մոսկուա և ի Փետրոպօլսի՝ իբրեւ թէ «բովանդակեցէ վարդապետութիւնս հակառակս ողջամիտ դաւաճնութեան մերումս առաքելական եկեղեցւոյ. և ես . . . միանգամայն փութացայ առ վեհափառ Գլուխն Հայաստանեայցս «եկեղեցւոյ գրել զեր խոնարհական ի դեկտեմբերի 2, յամի 1859, «յորում հայցէի զի և նորին Սրբութիւնն շնորհեցէ զիւրն գրաւորական հաճութիւն հաւանութեան . . . Եւ սակայն ահա չորք «ամբ ի վերայ անձին, և վարդապետարանն այն չեւ ևս երեւցաւ, «և ոչ իսկ յայտնի եղև թէ Սիւնհոդոսդ և կամ վեհափառ Կաթողիկոսն ինքնին զո՞րս ինչ ի բանեց զբընկին այնորիկ համաբընցաւ հակառակս վարդապետութեան մերոյ եկեղեցւոյս. ուստի

«և տեղի ետ մեզ ի կարծիս լինելոյ՝ թէ կամ արդարացեալ է «խապառ առաջի վեհադոյն ատենիդ, և կամ դատապարտեալ ի «գլխանէ յայրումն և ի կորուստ . . . : Մինչդեռ ես և որ ընդ իմն «են պաշտօնեայք և ժողովուրդք՝ սպասեալ մնայաք վճռոյ Սիւնհոդոսիդ և կամ վեհափառ Կաթողիկոսին մերոյ զվարդապետաւորանէն զայնմանէ, և ահա ի 10 ամսոյս ընկալաւ Առաջնորդաւորան Ստեանս մեր կոնդակի գրեալ ի Տիվիսիս ի նորին Սրբութեանէ «ի 20 Մայիսի տարւոյս ընդ համարաւ 197, յորում ի մէջ այլոց բանեց ասէ. «Ընթերցեալ մեր ուշի ուշով (զԳասատետուն Մեկենութեան խորհրդոյ և արարողութեանց պատարագին) գտաք ի «նմա Բաղաւ Բան հաշտութիւն ուղղափառ առաջնորդան Եկեղեցւոյ Տէրոյ. «ուստի առաջադրեմք վիճակային Կոնստանտնուպօլսիդ, զի եթէ տաւ «բաժնալ իցէ հեղինակ նորին զայնտիկ դասատետարս յայլ և այլ «քաղաքս ի դասատետութիւն մանկուոյն ազգիս, անյապաղ ի մի «վայր հաւաքել, և ոչ տալ թոյլ առնել ի վերայ նորա դասախօսութիւն ի ժողովրդական և յայլ ուսումնարանս, ինչպէս հանաւ «և ի լոյս հանեալ դաժնայն անհարապարտութեան քրտաճոյն ի նմին . . . «Այլ և պատուելեմք դմա անյապաղ ծանուցանել մեզ՝ ո՞ր է դրաւ «քըննիչն այն եկեղեցական մատենից, որոյ հրամանաւ տպագրեալ «գտանի այն դասատետար:» Առաջնորդական Ստեանս մեր չկարէր «փութալ ի կատարումն այսր հրամանի վեհափառ Կաթողիկոսին՝ առանց ակնարկել փառնիկ յաւելլոյ ևս քան զես զգայ «թակղութիւն ժողովրդոց և քահանայեց վիճակիս ի պատճառս «գրուածոյն այնորիկ փոքրիկն՝ ընդ որոյ ուղղութիւնն և ողջաւորան վարդապետութիւն վստահ խի է ամենայն իրօք: Այլ և ոչ «խիս ևս՝ իբրեւ Ստեանապետ նորին՝ կարէի թոյլ տալ նմին, զի «առաջարկեցէ յետս հաւաքել ըստ առաջնոյն զօրինակս Գասատետարակին այնորիկ՝ մինչչեւ տնտալ թէ ո՞րք իցեն բանքն հաւաքակալ անուանեալք վարդապետութեան մերոյս առաքելական եկեղեցւոյ, և կամ անհարապարտութեան նշմարեալք ի նմին: «Քանիդ և ոչ անյայտ ինչ է յիմաստութեան Սրբադուամար Սիւնհոդոսիդ, զի որ կամեցի ոք ոգւով հակառակութեան մոլորութիւնս և վրեպական վարդապետութիւնս յուրել և որոնել յո՞րում և իցէ մատենի՝ կարող է գտանել, և թէ ի տէրունական «աղօթիցն անդամ սասցուածս աւելի քան գտանեալ մոլորութիւնս խնայան ոմանք ի հակառակորդացն ճշմարտութեան, Աստուծոյն . . . զէթ ի պատիւ սրբոյ Աթուոյն արժան է լուր մեզ «առ խաճ, և չլինել նմանող Կարապետի վարդապետի Շահնապարեանն, անուանեալ միաբանի Աթուոյդ, որ ի Փարիզ լրագրին հրաւորակեալ զիւրն կարծիս ընդ զրութիւն ինչ վեհափառ Կա-

«Թուղիկոսին ազդիս յաղաքս Թիւլայն Դաւանց՝ զՀայս Տաճկաս-
տանի, ըստ մասին և զՌուսաստանեայքս, սոսկալի զայլթակողու-
թեամբն և և թէ նա՝ և նմանիքն Համարձակին մեկ ի խնդիրս
«յայսպիսիս, առանց իսկ ունելոյ առ այն պարտականութիւն
«կամ ստիպումն ուստեք, կամ թէ Հարկ ինչ ճատաղովելոյ զանձ-
«նական պատիւ և զկարծիս, որչափ ևս առաւել մեզ օրէն էր
«զիւթալ արգարացուցանել զանձինս և զվարդապետութիւնս մեր
«առաջն Հաւատացելոց այսր վիճակի և ազդիս և ամենայն աշխարհի՝
«յորժամ ի Գլխոյ Եկեղեցւոյս մերոյ զուր տարապարտուց դատախի-
«ւորելիմք և անպատուելիմք մինչև իսպառ» Արդ աղաչեմ զսրբա-
«զումար Սիւնհոդոսդ, զի բարեհաճեցի նախ ի քնին առնուլ
«ուշի ուշով զԴասատետրն խորհրդոյ և արարողութեանց սրբոյ
«պատարագին . . . և ապա զՀետեւանս քննադատութեան իւրոյ
«Հանդերձ արդարադատ կարծեօքն առաջն առնել Վեհափառ
«Հայրապետին ազդիս, ընդ նմին և մեզ տալ տեղեկութիւն զլրձ-
«ուոյն իւրմէ զայսմ Դատատետրակէ, որպէս և զվարդապետարանէն
«մերմէ, որպէս զի զիտացուք գէթ յայսմ Հետէ թէ յորում իցէ
«մոլորութիւն մեր՝ թէ ունիցիմք, և ըստ այնմ արասցուք զար-
«ժանն առ ի չտալոյ պատճառս նորանոր զայլթակողութեանց՝ և թէ
«բանիւ և և թէ զրով և արդեամբք . . . Իսկ և թէ ի Հարկէ ի-
«բացն բռնադատեալ՝ ուր ուրեմն ելանիցեմք յասպարէլ վիճմանց
«և Հակաճառութեանց, ոչինչ երկմտիմք ընդ իրաւունսն զոր տա-
«ւոց է մեզ նախ Սրբազումար Սիւնհոդոսդ՝ իւրովն արդարադատ
«իմաստութեամբ, և ապա ամենայն Համօրէն Պատրիարքունք և
«Եպիսկոպոսք և վարդապետք և քահանայք ազդիս որ ի սփիւռս
«իցեն ազգաց և ժողովրդոց, թող և զանկաշառ դատաստան որոց
«զկնի մեր զալոց են աննախանձ եկեղեցականաց և աշխարհականաց»
«Զայսոսիկ մեք առ Սիւնհոդոսն սրբոյ Եջմիածնի:
Թէ որք իցեն քանի քաղաքս Հայաստանս ուղղափառ առաքելական և
«Եղեցայն» Տէրոյ՝ գտեալք ի Ձերմէ Վեհափառութեանդ ի
Դատատետրակին յայնմիկ՝ տեսաք չետոյ ի տետրակին
տպագրելոյ ի Ս. Եջմիածին (նախ Հրամանաւ՝ և ապա
առանց Հրամանի Սինողին). (1) առ որ և պատասխա-
նեսցուք մի առ մի չիւրումն տեղւոյ: Առ ժամս դարձ-
ցուք ի պատասխանի վերջնոցն բանից կոնդակի Սրբու-
թեանդ, որով ասէքն».

(1) Տէն ի Պատմութեանս, Գլ. ԺԹ.

«Գիտեմք, շատ են ձեզ բարեկամք յայսոսիկ կողմանս. յորոց
«մին է Պ. Պրօկուրորն Սինօդիս մերոյ. յոր և յեցեալ զյոյս ձեր,
«որպէս նշմարեալ տեսանին յառանձնակի յանուն նոցա ի դրու-
«թիւնսն ձեր, բաւական էք նոցուն բարեկամական պաշտպանու-
«թեանց. բայց դուք մի՛ բնաւ զմարդարէական դատելն մուս-
«նայք զբան աստուածային «Մի՛ յուսայք յեշխանս և մի յորդիս
«մարդկան», զի ըստ Տէրունեան բանին «Թշնամիք առն ընտա-
«նիք իւր են»:

«Համար 326. յամի Փրկչին 1853 յ7 Յուլիսի
«Ի Ս. Եջմիածին».

«Անչափ է ինձ աչար աղգարարութեան զօրութիւն,
«և չգիտեմ թէ զի՞նչ այսու կամիցի Վեհափառութիւնդ
«ակնարկել. քանզի իմ վաղու ևս խրատեալ է բաղմա-
«պատիկ փորձով՝ չլուսալ յեշխան, և բնաւ իսկ և ոչ ի մի
«ոք յորդուց մարդկանէ, գիտելով զի ոչ քոյ քրիստոնէական
«Իսկ թէ չառանձին գրութիւնս իմ քօրէնս՝ կոչիցեմ զսա-
«կաւս ոմանս որ բարեմտութիւն առ իս ցուցանիցեն,
«էր աղաղաւ արդեօք ի մեզս և ի ստգիւտ ինձ գրելի
«այս, Վեհափառ Տէր: Սև միթէ կամէր Ձերդ Սրբու-
«թիւն՝ զի և «Ենայն» ոչ թշնամութեամբ և աստելութեամբ
«գնասցէ ընդ իս. և զի՞նչ անտի օգուտ ազդի կամ եկե-
«ղեցւոյ, և կամ ուն ունեք և իցէ»:

«Այսպիսի էր աւատիկ վերջինն Կոնդակի Վեհափառ
Հայրապետիդ առ իս. անչ իմաստն նորին և սոյն մե-
զաղութիւնք և ստգտանք և կշտամբանք և խրատա-
բանութիւնք: — Սև քանզի անհնարին և անդէպ իսկ
վարկանէի կշուել երկարածիդ պատասխանիս միոյ միոյ
յամբաստանութեանցն որ զիջեալ կուտեալ են ի կոն-
դակի անդ, կարծեցի առ ժամն՝ թէ ոչ ալլաղդ կարէի
Հատուցանել իմովսանն զայն պատասխանիս, եթէ ոչ
անձամբ չանդիման լինելով Բարձրագահ Ատենիդ: Յոր
և աճապարեալ, անդէն ետու խոնարհական պատաս-
խանի չ30 Օգոստ. 1863 ամի, թէ

«Ընկալեալ զպաշտելի կոնդակի Ձերդ Վեհափառութեան՝
«զտուեալն առ իմն նուաստութիւն յ7 յուլիսի ընդ Համարաւս

«326. և ուշի ուշով ընթերցեալ զայն ըստ դուրմ անգամ, յայն Հան-
«գուցի ի վերջէ զգործանա իմ և զպէսպէս խորհրդածութիւնս,
«Թէ պարտ և արժան է ինձ փութալ դիմել առ ոտս Սրբու-
«թեանդ, և բերանացի տալ պատասխանի ամբաստանութեանցի
«եղևրոց մինչև ցայժմ զգնացից և զմնաց և զգործոց իմոց առ
«Հասարակ: Որով ոչինչ երկբայիմ զի և Ձերդ Վեհափառութիւն
«փութացէ ինչ ինչ ի կարծեացն զորս ունի զինքն. և ես գէթ
«այնու միտքեացայ՝ զի առնելով արարի յինքն կողմանէ զոր
«ինչ անկն էր Հարադատ և Հաւատարիմ պաշտօնէի Մայր Աթո-
«ռոյ Սրբոյ Էջմիածնի, և Հնազանդ որդւոյ Արժանքնաթիւր Աթո-
«ռակալիդ երջանիկ Հովուապետաց Հայաստանեայց Նիկեացւոյ:

Ի Սիւնհոգոսէն ևս ընկալեալ էի նոյնպիսի ինչ Հրա-
ման գնալոյ ի Ս. Էջմիածին՝ գրեալ է 17 յուլիսի այնը
ամի ընդ Համարաւ 997, օրինակ զայս.

«Ի Սինոդիս լուան դերիս յայտարարութիւնս Ձեր ի 28 Մա-
«յիսի, ի 4 և ի 25 Յունիսի տարւոյս Համարօք 145, 161 և
«181, յորոց . . . Երբորդ յաղաղս «Վարդապետարան ուղղափառ
«Հաւատոյ Հայաստանեայց Նիկեացւոյ» և «Դաստիարակ խորհրդոյ
«և արարողութեանց սրբոյ պատարագին» մատենկայ: Ի դեկտե-
«յանիս զվերջերեալ յայտարարութեանց Ձերոց վեհափառ Կա-
«թօղիկոսի ամենայն Հայոց Տեսաւ Մատթէոսի, Նորին Սրբու-
«թիւնն բարեհաճեցաւ աղդ առնել յԱտենի Սինոդիս՝ Թէ Հար-
«կաւոր Համարելով զնեղիպութիւն Ձեր աստ յԷջմիածին ըստ ինչ
«ինչ կարեւոր գործոց և Հաշուոց եկեղեցական գումարաց, Նորին
«Վեհափառութիւնն առանձին Կոնդակօք պահանջեալ է զՁեզ
«այսր. և Թէ և քանկս գրով խոստացեալ էք գալ ներկայանալ
«Նորին Վեհափառութեան, սակայն չէք կատարեալ ցարդ զխոս-
«տումն Ձեր. ուստի և որպէս խնդիրն մատենկայ վարդապետա-
«բանի և Մեկնութեան խորհրդոյ և արարողութեանց պատարագի,
«նոյնպէս և այլոց կարեւոր գործոց ունի եղերել յայնժամ, երբ
«Գուք անձամբ գեղմեսցիք այսր Էջմիածին և ի ներկայութեան
«Նորին Վեհափառութեան պարզեսցիք զամենայն. և եթէ յայտմ
«ևս Գուք յամառեալ ի կամալորութեան՝ անկատար թողուցուք
«զհրամանս Նորին Վեհափառութեան և անհնազանդեսցիք կա-
«մացն նորա՝ իբրև Հայրապետի Ձերոյ, յամելով ըստ զանազան
«պատճառաբանութեանց զգալուստ Ձեր այսր, յայնժամ և Նորին
«Վեհափառութիւնն չունի ճանաչել զՁեզ Առաջնորդ ըստ օրինի
«և կարգաց Տէրութեանն, և վարեսցի ընդ ձեզ իբրև ընդ ան-
«հնազանդի Հրամանաց Բարձրագոյն Եշխանութեան իւրում» և այլն:

Առ այս Հրովարտակ ևս փութացայ տալ պատաս-
խանի ի 29 օգոստոսի ընդ Համարաւ 230 ըստ այսմ
պատճէնի.

«Մեծարոյ Հրաման Սիւնհոգոսիդ ուղղեալ առ իս յ18 Յու-
«լիսի տարւոյս ընդ Համարաւ 997, և Հաս ի ձեռս ի 20 Օ-
«գոստոսի, և ծանոյց ինձ զանօրէնութիւն կամաց Վեհափառ
«Ատենապետի զորին իբրև ի պատասխանի յայտարարութեանց
«իմոց որ ի 28 Մայիսի և ի 4 և ի 25 Յունիսի այսր ամի: Առ
«այս պարտ անձին վարկանիմ յայտ առնել խոնարհաբար Մեծի
«Սիւնհոգոսիդ, զի արդարև իսկ կոչեաց զիս Վեհափառ Տէրն
«միանգամ և երկնցս ի Ս. Էջմիածին, և ես խոստացայ առաջիկայ
«լինել ատենի Նորին Վեհափառութեանն ընդ ներել զբաղանաց
«իմոց և աշխատութեանց: Իսկ զի չմարթացայ մինչև ցայժմ կա-
«տարումն տալ խոստմանս իմում, այն ոչ եթէ ի յամառութենէ և
«ի Զամուրաւնէն և կամ յանհաղադանութենէ իմոյ Հայրապետին էր. որ
«քառ և մի՛ լեցի երբէք. այլ քանզի քաջ տեղեկացեալ զիտէի՝
«զի առ նուազն երկամեայ ժամանակի պէտք են ինձ առ ի գնա-
«լոյ և զալոյ ի Ս. Էջմիածին:

«Մեծապէս զարմացայ և ընդ այն՝ զի և Սրբազումար Ատենիդ,
«որում առաւել քան այլում ումեք քաջածանօթ պարտ էին լի-
«ւել ամենայն զնացք իմ և աշխատութեանք ի Հնազանդայ ժամա-
«նակէ հետէ, Հաւանեալ Թուի բոլորովին ընդ բանս Վեհափառ
«Ատենապետի իւրոյ, և ծանուցանէ ինձ զորոշումն Նորին Վե-
«հափառութեան, և զսպառնալիսն ևս, իբր զի եթէ յամեցից
«այլ ևս ըստ զանազան պատճառաբանութեանց զգալուստ իմ
«այլդ, յայնժամ և Նորին Վեհափառութիւնն չունի ճանաչել
«զիս Առաջնորդ՝ ըստ օրինի և կարգաց Տէրութեանն, և վարէսցի
«քառ ի իբրև ընդ անհաղադանութենէ Բարձրագոյն Եշխանութեան
«նորա և իբրև էր ինձ արարէն յառաջ քան զամենայն Հայ-
«ցել խոնարհաբար ի Սրբազումար Սիւնհոգոսիդ՝ տալ զուժումն
«այսր Հարցմանս իմոյ՝ եթէ գտանեցէ՞ արդեօք և Սիւնհոգոսիդ ի
«զնացս իմ և ի գործս և ի գրուածս՝ պատճառ բաւական ըստ
«օրինոց և Զարգաց պէտքութեան՝ առ ի ճանաչելոյ զիս առաջնորդ
«միւր ի վեհափառ Հայաստանեայց Նիկեացւոյ ի Ռուսաստան. և
«եթէ գտանեցէ՞ որ այն իցէ պատճառն: Փանդի եթէ էր ինձ
«Հաւատառաւ դուշակել՝ Թէ այնպէս Համարի և Վճռէ Ատենիդ
«այդ Գերագոյն, որում և եթ անկէ դատել և քննել զգործս Ա-
«ռաջնորդաց Նիկեացւոյ՝ ըստ կառավարութեան և տեսչութեան
«զվեհափառ, ոչինչ ընաւ զանազան յայժմէն իսկ Հրաժարել յԱ-

«առջնորդական ծանրատուութիւնէ աստի՝ յոր կարգ-
«եալս եմ արդէն առանց իմոց ինչ խնդրանաց և հետամուտութեան
«Հանդերձ այսու ամենայնիւ, ի ցոյց իմումն անյեղլի հաւատար-
«մութեան առ Աթոռն սուրբ և առ Աթուակալ սրբոյ Հօրն մե-
«ջոյ Գրեղորն Լուսաւորչին, փութամ աւասիկ ընդ աւարտել զոր-
«ծոց ինչ ամենակարեւորաց որ արդ ի ձեռնին են՝ անկանել յուղի
«և դալ այդը, առաջիկայ լինել Սրբազումար Ասեմիդ»:

«Եւ ապա յ18 սեպտեմբերի աշնը ամի ուղեւորեալ
աստի Հասի ի Ս. Եղմիածին յ30 աշնը ամսոց:

«Ձաւուրս 20 կացեալ անդէն, և բազում անգամ
արժանացեալ շնորհի յանդիման լինելոյ Վեհափառ
Տեառնդ. և զբազում ինչ իրաց ճառ արկեալ խօսելոյ,
մէ ապաքէն զարմանալի իմն էր՝ զի դուն ուրեք լուայ
բանս ըստ բանիցն որ ի վերոգրեալ Կոնդակին և կամ ի
նախընթացան յաճախեալք էին: Ընդ որ յերաւի էր ինձ
արդեօք ուրախանալ և մխիթարել յանձն իմ՝ համա-
բելով եթէ դէթ բազում ինչ ի գրեւոց անտի արդարեւ
իսկ ոչ եթէ Վեհափառ Տէրութեանդ խօսական և սեպ-
հական աղբմունք էին հաջրախնամ մտաց, ալ ուրոց
շուրջ զԱթուովդ թարթափին կարծեցեալ հաւատար-
մաց, և մարդահաճոյ պաշտօնէից և կամ տգէտ գրա-
գրաց: Եւ յերաւի իսկ. զի որ ստգտանէիքն զիս իբրեւ
զանխոդ կոչոյ և հրամանաց Վեհիդ, և ցանդ ամպող և
ոչ երբէք անձրեւոդ, տեսիք զի ընդ մարթանալս կա-
տարել զխոստումն իմ՝ ոչ դանդաղեցայ ի նոյն, և ա-
ռանց նաչելոյ ի վերահաս յեղանակն ձմեռային սառ-
նամանեաց Կովկասու, փութացայ ի չու. ապա ուրեմն
չիք ի բանս իմ և ի դնացս խաբէութիւն կամ ստու-
թիւն, որ և մի լիցի երբէք: Եթէ ասացի, ահա և ա-
բարե յորժամ և որպէս կարողացայ:

«Այսու ամենաշնիւ հանդերձ՝ երկիցս և երկցս ար-
ժան համարեցաւ Ձերդ Վեհափառութիւն առարկուածս
ինչ առնել իմումն նուաստութեան ի վերայ ինչ ինչ
բանից գրուածոցն իմոց արդէն տպագրելոց, և աշն

առաջի ոմանց յԱնդամոց Սեւհոգոսիդ և Ատենադարեւ
դորին, և յանուանէ յաղաղս աշնը՝ զի որպէս թէ զՓր-
կէն մեր «Երանդ» ասացեալ իցեմ Կոյնի, և յաղաղս «Էդի»
նշանակութեան: Որոց իբրեւ ետու համառօտիւ զպա-
տասխանին, թէ նախ զառաջնոյն խօսելով՝ որ ինչ
ընդ միտ անգամ չեմ անցուցեալ աշնպիսի բան հայ-
հոյական, չկարէր երբէք և ընդ գրէն իմ ելանել, զՓր-
կէն մեր սերունդ ասել Կոյնի: Ասել ասացեալ եմ
ըստ բանից ոմանց ի վարդապետաց եկեղեցւոյ թէ Գոյն
Ադամ յասելն ի Ծննդեան անգրանկանն իւրոյ Կոյնի,
«Ստացայ մարդ Աստուծով. «Կործի» ի Գոյն երեւ իցէ յուր՝
թէ ի սերնդոց նորա եկեղեցի Փրկէն աշխարհի. բայց
մեր ասացեալ կամ գրեալ իցեմ ընաւ՝ թէ ճշմարտե-
ցաւ անկախութիւնն Ադամայ աշնպէս որպէս ինքն
կարծեալ էր: Իսկ յաղաղս երկրորդին ասացի թէ իմ ոչ
երբէք ժխտեալ է զխորհրդաւոր նշանակութիւն «Էդի»,
ալ միայն զաշն ասացեալ եմ՝ թէ իսկզբան յոր պէտս
կարդեալ և սահմանեալ իցէ ի Հարցն առաջնոց յամե-
նաշն եկեղեցիս քրիստոնէից, և ապա՝ մանաւանդ առ
մեզ՝ մի ի գեղեցիկ և ի խորհրդաւոր զարդուց եղեալ է
եկեղեցւոյ: Ընդ այսոսիկ բանս իմ Վեհափառ Տէրդ
եցոյց յայտնապէս զիւրն հաւանութիւն. և յասել
նուաստութեանս՝ թէ պատրաստ եմ և ալլոց նմանօ-
րինակ առարկուածոց տալ զլուծումն, զի յայս իսկ կո-
չեցեալ համարեմ զանձն իմ, Ձերդ Սրբութիւն շատ
համարեցաւ յորդորական բանիւ տալ ինձ պատուէր՝ զի
յայտնէտէ եթէ կամիցիմ աստուածաբանական ինչ
գրուած ի լոյս ընծայել, մի դանդաղեցայ առաքել նախ
և զննութիւնն Ձերումդ Վեհափառութեան. և քաջա-
լերս ևս առ այս կատարումն պարտուց իմոց յաւելիք,
օրինակ ի մէջ ամելով զՁերոյ իսկ Սրբութեանդ յեղա-
նակ գործոց, որով զստորագրութեան Գրեղորն Էդի
և Գրեղորն Յովնայ վարժապետի Կորնիւն և Կարապետ Աստի

հայի և Տիկիսի: Քանզի (ասէիք լու և լու Սինդոսիանացն) աստ յեջմիածինն չի՝ ոչ հնարաւորաւորաբար զիտուելանց, և մի ոմն յԱրքեպիսկոպոսաց անտի Հաստատեաց զնոյն՝ ասելով. «Այո, զի ո՞ր է ճշդ ուսման զառաւարտութիւնն և մենաստանիս» . . .

«Յաղագս խնդրոյ Հաշուոց եկեղեցական և վիճակային գումարաց վիճակիս Հրաման ետ Ձերդ Վեհափառութիւն Սինհոդոսին սրբոյ էջմիածնի՝ Հարցմունս կարեւոր առնել ինձ բանիւ և գրով, և զպատասխանինս պահանջել: Կատարեց Սինհոդոսն զպատուէր Սրբութեանդ, և գրաւոր յայտարարութեամբ ծանուցց, — որպէս և տեսի խի աչօք իմովք զպատճէնն, — Ձերումդ Վեհափառութեան՝ մինչդեռ տակաւին և սուրբ էջմիածինն էի:

«Իբրեւ այսպէս լուծեալ Համարելով զկարեւորագոյն խնդիրն՝ սպասեալ մնալի այլոց ևս առարկութեանց և Հարցմանց, և ահա՝ որպէս ակնատես և ականջալուր եղէ ինքնին այդ ելով, խնդիրն յուղեալ անդէն խի և մենաստանիդ յաղագս իմոյ ձեռնադրութեան յեպիսկոպոսութիւն՝ ոչ սակաւ յարոց շփոթ և աղմուկ վայրապար, մանաւանդ և գրգռութենէ եկամուտ Հակառակորդաց ոմանց՝ զորոց ոչ է Հարկ ասել աստանօր: Յայնժամ և ես պարտ անձին վարկաց փութալ և չու գարձի՝ Հրամանաւ և օրհնութեամբ Վեհիդ, և և վերջումն խի աւուր և ժամու մեկնելոյ իմոյ և սրբոյ Աթոռոյդ ոչ այլ ինչ լուաց և Սրբութենէդ՝ եթէ ոչ խըրատս բարեաց Հանրականս, յանդիմանութիւն և ոչ մի, և օրհնութիւնն բազում. որոց վկայ երաշխաւոր ունիմ զԱնդամ Սինհոդոսիդ զԳերապատիւ Սարգիս վարդապետ Տէր Գառարեան, որ անդ մօտ կայր:

«Ժամանեալ և Տիկիս, չեա սակաւ աւուրց տեսի անդ զարմացմամբ զտետրակն Հրատարակեալ և Ձերմէ Վեհափառութենէդ և Ս. էջմիածին և նմին խի 1863

ամի՝ այսու մակագրաւ. «Սխալմունք Դատատետրակին Խորհրդոյ և արարողութեանց սրբոյ Պատարագին տըպագրելոյ և Թէոդոսիա և Տպարանի Խալիպեան Ուսումնարանի»: Եւ լրագիրն Մէղու Հայաստանի անուանեալ՝ փութեացաւ ծանուցանել Հասարակաց Յոյեմբերի զՀրատարակումն այնր երկասիրութեան Վեհափառ Կաթողիկոսին աղգիս: Ոչ է Հարկ ասել Ձերումդ իմաստութեան թէ որպիսի զարմանք կալան զիս ընդ իրսն, և կամ իրքան վիշտ եղև ինձ ականատես լինել զայլ թակդական զուցաց այնոցիկ որք ընթերցանն զայն տետրակ:

«Չարմանացս իմոց պատճառք Հարկաւ այն էին, զի մինչդեռ տակաւին և Ս. էջմիածինն էի, զերէս կամ զերէս և եթէ ի խնդրոցն յուղելոց և տետրակն անդ՝ եղեն զրոցք, որպէս ասացի. զայլոցն բնաւ և ոչինչ. խի իբրեւ մեկնեցայ անտի, զՀետ իմ փողեաց աշխարհալուր տետրակաւ ամբաստանութիւն և մեղագրանք և յանդիմանութիւն իրական կամ կարծեցեալ սխալանաց դուղնաքեաց գրուածոցն իմոյ: Ապա զմտաւ ածեալ՝ եթէ պարտքանհրաժեշտք են ինձ բառնալ զպատճառս զայլ թակդութեան այնքանեաց տկարաց կամ տկարամտաց՝ որք ընթերցանուցուն կամ լսիցեն զբանս տետրակին Հրատարակելոյ տպագրութեամբ, յառաջ քան զամենայն արժան Համարեցայ գրել առ Սինհոդոսն սրբոյ էջմիածնի խնդիր այսպիսի.

« . . . Յայտ խի է Սինդոսիդ՝ զի Հասեալ և 6 հոկտեմբերի շտաբույս և Ս. էջմիածին, ներկայացայ Նորին Վեհափառութեան « 77 ամսոյն, և կացի մնացի այդ գաւուրս քսան Յայնժամ միջոցի թէպէտ և բազում անգամ խնդրեցի և Նորին Սրբութենէ, ևս չեւ յանդիման Անդամոց և Ատենադպրի Սինդոսիդ, ասել և ցուցանել ինձ զսխալմունսն զայնոսիկ, ոչ կարացի Հասանել խնդրոյս, և Վեհափառ Տէրն զերէս և ել ասացուածոց իմոց պահանջեալ զբացատրութիւն, թուեցաւ Հաւանել ընդ պատասխանին իմ, և այլ ինչ յայնպիսեաց ոչ ևս եկարց բնաւ երբէք,

«ոչ առանձինն և ոչ հրապարակաւ, ոչ բանիւ և ոչ գորով: Իսկ ի «գալ հասանել խնամ այսր ի Տիկիս, տեսի՛ զի Վեհափառ Կաթողիկոսին հաճոյ թուեցեալ է հրատարակել տպագրութեամբ «ի Ս. Էջմիածին տետրակ մի մակագրեալ այսպէս. «Սխալմունք «Գասատետրին Մեկնութեան Խորհրդոյ և արարողութեանց սրբոյ «Պատարագին տպելոյ ի Թէոդոսիա ի Տպարանի Խալիպեան Ուսումնարանին»: և շարադրեալ, որպէս յայտ է ի յառաջաբանէն, «ի Նորին Վեհափառութենէ. զորմէ և անուանեալն «Մեղա Հայաստան» լրագիր Տիկիսեաց յ39 թուահամարին իւրում արար զծաւնուցումն, և տպագրել օրինակք տետրակին արգէն ցրուեալ են «ոչ միայն աստ, այլ և յիմում վեճակի, և լցեալ զբարեմիտ ժողովուրդս մեր ոչ սակաւ շնորթութեամբ: Արդ հայցեմ խոնարհաբար ի մեծաբեղոյ Սիւնհոգոսէդ՝ ծանուցանել ինձ նախ՝ թէ «հաւանեալ իցեն և Ատենակալքդ ընդ վճռողական բանս Վեհափառ Կաթողիկոսին որ ի տետրակի անդ, որպէս պահանջէ 929 «յողուածն կարգադրութեան որ յաղաքս տեսչութեան Հայաստանեայց Նիկեղեցւոյ ի Ռուսաստան (տպ. 1857 ամի), ուստի «և երկրորդ՝ պարտ իցէ մեզ ճանաչել զբանս տետրակին այնորիկ «իւրեւ զհայրապետութեան վճիռ անհերքելիս՝ թէ իւրեւ զլոկ կարծիս «աստուածաբանի»:

«Ոչ է հարկ ասել Ձերումդ Սրբութեան՝ զի ցարդ ևս չեք իմ ընկալեալ ի Սիւնհոգոսէ անտի պատասխանի առ այն զբուռն իմ և ոչ բան մի, և զվասնէն անդիտանամ: Սակայն դաշխաղութիւնն ծագեալ և տարածեալ հետզհետէ ի պատճառս հրապարակման այնր տետրակի չարեւելից մինչև չարեմուտս՝ ստիպէ զիս առնել մի առ մի պատասխանի առ քննութիւնս Վեհափառ Հայրապետիդ. զոր եթէ հաճեցի Սրբութիւնդ հրաման տալ և տպագրութեամբ հրատարակելոյ, որպէս հայցեմս և ակն ունիմ, թերևս բուժեցի և փարատեցի ըստ մասին դաշխաղութիւնն ճարակեալ չԱղբիս:

«Ի վախճանի աչսր ամենայնի, և իւրեւ ի բովանդակութիւն ասացելոցս մինչև ցայս վաչր, պարտ անձին համարեմ բացէ ի բաց հերքել վերստին դաշն բան կոնդակի Սրբութեանդ, որով համարի Վեհափառ Տէրդ՝

որպէս թէ ըմբոստացեալ հակառակիցեմ ես որպիսեաց և իցէ հրամանաց Վեհիդ: Այլ և ոչ դաշն ինչ չանձն առնում բնաւ ամենեկին՝ թէ անպատասխանի թողեալ իցէ իմ երբէք զկարեւոր հարցմունս և զբանս կոնդակաց Սրբութեանդ, որպէս ամբաստանեալ են ոմանք: Եւ եթէ չերկնչէի ձանձրութեան և տաղտկանաց տալ Սրբութեան Ձերում պատճառս, զամենայն իսկ զկոնդակս Սրբութեանդ և զիմ առ նոսին պատասխանիս ի մէջ բերէի աստանօր:

«Սակայն առ ի չուշ առնելոյ Ձերումդ Սրբութեան եթէ քանի մեծաբանօք և որպիսի մեղմական զգուշութեամբ նամակաղբիւր լեալ իցէ իմ ցանդ ընդ Վեհափառ Գլխոյ Հայաստանեայցս Նիկեղեցւոյ, արժան համարիմ ի մէջ բերել դաշն՝ զոր ի լուր ընտրութեան Սրբութեանդ Ձերոյ չԱթոռ Կաթողիկոսութեան Աղբիս՝ պարտ անձին վարկուցեալ էի գրել:

Աստուածապատիւ Վեհափառ Տէր, և այլն. (Տես ի Պատմութեան աստ, էջ 70.)

«Առ այն ընկալայ ի Ձերմէ Վեհափառութենէդ զկոնդակ օրհնութեան, որոյ մէն մի ի բառիցն մի մի վրայդ ինչ անժխտելի. (Տես ի Պատմութեան աստ, էջ 71.)

«Թէպէտ և քաջ ճանաչէի զառաւելադանցութեան այնքանեաց դովեստից զիմոցս վաստակոց և զանուանեալ բարեմասնութեանց, սակայն նշանաւոր չոյժ երևին ինձ բանք այնր նամակի Սրբութեանդ, որովք վկայէք ասելով. «Ինչեք զմիջոցս ի վառաւորութիւն «սիրելի աղբիս, որպէս և զապացոյցս նոցեն վաչելեն «զարդիս որք ի վեճակիդ են բարեկրօն եկեղեցականք և «հոգեւեւ ուսումնատենչ և աղնուատոհմ աշխարհապանք ըստ բարեհռչակն լրոց», և ի կարդին:

«Յորոց ինքնաբերաբար յառաջ դաշ հարցումն տալովս ասանաց՝ թէ ուստի արդեօք առնելով կամ յորպիսի լրոց և յորմն մանրաքնին հետադատութեանց ստիպեալ,

և փոխեալ է արդ Վեհափառ Տէրդ զկարծիս իւր զինէն և զնպատակէ դործոց և աշխատութեանց իմոց, որպէս ի բանից վերջնոցն կոնդակաց երեւի. բայց եթէ . . .

«Իսկ թէ ի՞նչ անհաշիւ հեռի էր իմն միամտութիւնն ի կառուածեալ թէ եկեցեցէ երբէք ժամանակ, յորում Վեհափառ Գլուխդ Նկեղեցւոյս մերոյ աշխատէս զիւրաւոր դտեալ անհիմն չարախօսութեանց՝ փոխեցէ բոլորովին զկարծիս իւր զինէն, և զո՞ճ գրութեանցն իւրոց առ իս, չայտ է և ի պատասխանւոյն իմնէ զոր փութացաւ տալ յայնժամ շնորհակալեօք Հանդերձ առ վերոյնշեալն կոնդակ օրհնութեան:

Ի դէպ ժամանակի պատահեցաւ յայնժամ առաջարկն զոր Ձերդ Վեհափառութիւնն կամեցաւ առնել վասն նուիրանաց Հաւաքելեաց ի նպատակ կառուցման Նկեղեցւոյ սրբոյ Լուսաւորչին ի լեառն Սեպուհ. զորմէ գրելով առ իս Վեհափառ Տէրդ ի 6 փետր. 1859 ամի, այնպիսի դրուատական բանիւք մեծացուցանէր զվատախա իմ և զդիտաւորութիւնն, զորս շատ Համարեմ ի նմին իսկ կոնդակին նստել և այնպէս բերել ի մէջ:

«Գերադատել և Շնորհապարճ՝ մեծի բարունւոյդ խնդալ ի Տէր.

«Ձեռնադրելն բոլորք Հայրենասէր ոգւոյ Սրբութեանդ ի լսել մեր Հանապաղ ուրախութիւնն սրտի, բմբէ քանի՜ հեշտա՝ «գուարճ՝ ազդեցութիւնք բերկրաւթին զգացմանց ոչ տալաւրին «ի սրտ մեր. քանզի դքանքարն անապահան ընկալեալ Ձեր յանձնաւորական շնորհաց բաշխողէն ծառայէ՝ անխափել յօրհնեալ Ազգային «որ ընդ անորոքաւոր խնամալուր-լեւա՞յ անդու-գիտն Սիբելոյդ հովա՝ «նաւորին, և ի չորսնալն վասնայն ազգաւոր Սրբութեանդ յառաջացին «այս վաղ ընդ փոյն յառա՞նս օգնալաւր-լեւա՞ն և Բեղմնաւորեցին ի հառ՝ «լաւա՞ն ցրեան իմաստալ-լեւա՞ն ի Բառաւոր աշխու՞յ վայելաւ-լեւա՞ն Տոն «Թորգոմայ, արքիմաւորել ի ժամո ընդ միոյ երեսուն և վախճան:

«Ապա ցնծացեն ի խնդ հոգւոյդ, որ այսոցիկ բարեացս եղին «և լլցին ընկալու՞ք. ցնծացեն համայն ժողովուրդս մեծի վիճակայդ. «զի յարարէ՞ նոցա վիճակ Բարեբեկութեան ըստ հոգւոյ, որպէս և էս «իսկ Բերեբեկ է՞ յոյժ՝ դէպքն ուշի ուշով խնդալ այսոցիկ Բարեբեկաւ «լեւա՞ն. ու որ և ի յարաւորաւ Բերեբեկ՝ Բառ Գոմեպից շնորհաւորեն «զԱրքութեան օրհնեալ Ազգային, և այլն. և այլն:

Եթէ Հարկաւոր իցէ նոր իմն ապացոյց դործնական՝ թէ ի՞նչ անհաշիւ հեռի իցեմ լեալ ցանդ ի Հաւաքակեցոյ կամաց և Հրամանաց Ձերումդ Վեհափառութեան, վրկայեն ահա և բանք պատասխանւոյ, իմոյ առ վերոյ՝ դրեալ առաջարկն Սրբութեանդ, օրինակ դպս:

«Վեհափառ Տէր, Աստուածաբալ Հայրապետ.

«Ձնորհաւորն Ձերոյ Սրբութեան զնամակ ընկալեալ ի ձեռանէ Տեառն Վարդանայ Քահանային Տէր Յարութիւնեան՝ լցաք «հոգեւորաւճ՝ բերկրանք, և անդէն փոյթ յանձին կալեալ վաղ՝ «վաղեցաք կատարել զհրամայեալն ի Վեհափառ Տէրութեանէդ Հաւաքումն կամաւոր նուիրանաց ի Քրիստոսասէր Ժողովրդոց վիճա՝ «կիս՝ ի լրումն ծախուց շնորհութեան ցանկալի ճգնարանին առաւ «քեղաշաղի ծնողին մերոյ ի Քրիստոս Սրբոյն Գրեգորի Հայաստա՝ «նեայցս Լուսաւորչի:

«Իբրեւ զի քաղցր է մեզ, Վեհափառ Հայրապետ, տեսնել «այժմէն, զի ի դուռն Հանդիսի Հոյակապ դործոց Սրբութեանդ ի «սպաճաւորութիւն Ազգիս մերոյ և Նկեղեցւոյ՝ զբազմաբարձարա՝ «Հատակին այնորիկ մաղթէք և ընդունիք աներկբայ զհոգ բա՝ «երկստութիւն և զանվիանդն պաշտպանութիւն այդպիսեք խրա՝ «խուսական բանիւք և զեղեցիկ դործովք: Ձայն խնդրութիւն «մեր մասնաւորեցաք ահա և առանձինն Հրամանադրով համօրէն «Քահանայից և Նրէցիկոսանաց մերոյս վիճակի, և անշուշտ եմք «զի ոչ միայն ելեկել զմիմեամբք արասցին ամենեքեան ի Հանդա՝ «նակել զնուէրս բարեպաշտութեան իւրեանց ըստ իւրաքանչիւր «կարի և եռանդեան, այլ և օրհնաբանեալ դրուատեցին զՎե՝ «հափառ Հայրապետդ մեր և զՀայրդ Հասարակաց, զի Հաճեցայք «պատճառս իմն տալ և նոցա Հաղորդս և բաժանորդս լինելոյ «աստուածահաճոյ Գործոյն:

«Ընկալարձք ուրեմն, Աստուածաբալ Հայրապետ զսրտն «առանդն շնորհակալիս մեր և զմերոցս Հաւատացեալ Ժողովրդոց «յառաջադոյն և քան զ20,000 դահեկանայն տուրս. զոր և ոչ «անաղան քան թէ յառուրս սրբոյ Ձառիկն փութացուք հա՝ «սուցանել ուղղակի առ Սրբադան Տէրութեանդ, և փոխարէն հա՝ «ճեցարուք աւատացուցանել ի մեզ և ի վատախա ձեռաց մերոց «զհայրապետական օրհնութեանդ շնորհ, ևս ի զիմաց նորին «ինքեան երանելոյն Գրեգորի:

«Յետ այսորիկ մեծաւ անձկանօք սպասեալ մնայաք Հանդիպել տեսութեան Վեհափառ Տեառնդ ի Թէոդո-

սիւս. քանզի ահի ունէաք աչնու պատեհաւ ոչ միայն զհայրապետական օրհնութիւնդ Ձեր ի մեղ ընդունել, ալ և զգործս և զլստտակս ձեռաց մերոց պարզել առաջի Սրբութեանդ, որպէս զի ահանատես ելով անձամբ ամենայնի՝ մի՛ դիւրանասց լինիցիք որոց մտաբերիցենն երբէք յալ կերպարան չեղաշրջել զբարին և զօրտակարն: Այլ աւանդ, զի վերաբեցաք ի յուսոյ անտի, և ի բարեաց որ անշուշտ զհետ դաշին աչնմ պատահման:

«Ի մայիսի 12 աւուր ընկալաց զհամառօտագիծն Վեհիդ ըստ օրինակին որ յառաջեկացդ.

«Գերապատիւ Սիրելի.

«Թէպէտ չէ որոշեալ տակաւին օր միկնելոյ մերոյ ի մայրաքաղաքէս՝ բայց այսու գրութեամբս ծանուցանեմ զի ի 20 աւուր «Ներկայ ամսոյս դտանիջիք ի Փոթի. զի ոչ յաջողեցաւ մեղ ուղ-«զակի ճանապարհորդել այդը ի Քէֆէ. զոր դիտացեալ՝ լեր ողջ չյամայր ամս.

«Մատթէոս Վաթուղիկոս ամենայն Հայոց».

«Ըստ աչսմ հրամանի Վեհիդ մեկնեալ ի Թէոդոսիոյ ի վերջին աւուրս մայիսի, և հասեալ ի Պաթում, մինչդեռ համարէի եթէ վաղ իսկ անցեալ դնացեալ իցէ Սրբութիւնդ ի Տփլիսի կամ ի սուրբ Էջմիածին, և ահա եկն եհաս ի նոյն նաւահանգիստ և շողենաւն որ բարձեալ բերէր զՎեհափառ Հայրապետդ: Անմոռաց է ինձ վայրկեանն աչն, յորում ողջադուրեալ ընկալաւ դնուստութիւնս՝ Ձերդ Վեհափառութիւն՝ արդարեւ հայրապետով խանդաղատանօք, մինչև զարմանալ ամենեցուն որ անդն կացին: Ապա չեա աչնորիկ ուղեորեալ ընդ Վեհիդ ի Փոթի և ի Քութայիս՝ մինչև ի Տփլիսի, ամենայն ուրեք և յամենայն դէպս վայելելով վայելեցի աննկաղ ի շնորհս և ի սէր Ձերումդ Վեհափառութեան: Եւ Թէպէտ ի հասանելն մերում ի Տփլիսի, ըստ խնդրոյ Վսեմափալ զօրավարին Լօռու-Մէլիքեանց և ըստ բա-

րեհաճ հրամանի Վեհափառ Տեառնդ օթեանս կալաց ևս ի տան զօրավարին, սակայն զօրհանապաղ դնացի ի տեսութիւն և չընդունել զհրամանս և զպատուէրս Վեհապետիդ, մինչև մեկնեալ և անտի չուեցաք ի միասին յերևան և ի Ս. Էջմիածին:

«Ապցեալ անդանօր զաւուրս 15 և աւելի, և տեսեալ զի ի պատճառս տկարանալոյ Սրբութեանդ անադանել պարտի օծումն Ձեր ի Վաթուղիկոսութիւն աղգիս, ըստ Ձերումդ իսկ հաճութեան և հրամանի պատրաստեցաց չու դարձի առնել ի տեղի իմ. զի և յաճախութիւն դործոց կարեւորաց վաղու ևս կոչէր զիս ի Թէոդոսիա: Եւ Վեհափառ Տէրդ հաճեցաւ շնորհել իմումս նուստութեան Խաչ և Կոնդակս երկուս՝ մի քան զմի պանծալիս, որոց աչսորիկ են պատճէնք հաւատարիմք.

Ա. «Մատթէոս ծառայ Քրիստոսի, և աչն. (Տես ի Պատմութեանս, էջ 75.)

Բ. «Մատթէոս ծառայ Քրիստոսի, և աչն. (Տես էջ 76.)

«Այսպիսեօք «պաշտօն» մանաւանդ Թէ և դրամատիկն կոնդակօք դարձ արարեալ ի վիճակն հաւատացեալ իմոցս խնամոց, զերկրորդն ի կոնդակաց աստի ետու ի վերձանութիւն յնկեղեցւոջ մերում ի Թէոդոսիա. և քանզի առ ամենայն բարեպաշտ Ժողովրդականս վիճակիս ուղղեալ էր աչն, արժան համարեցայ և տպադրութեանը հրատարակել զնոյն, որպէս զի և հեռաւորքն և տարաբնակ որդիք հարազատք Աթոռոյ սուրբ Լուսաւորչին ակոսիւնոցին փօքը ի շատէ խրախուսական և յուսադիր բանիւքն: Քանզի և ոչ սակաւք ի նոցանէ իրաւամբ իմն դաշթակեալ էին ըստ իւրեանց պարզմտութեան և բարեօրոտութեան ընդ աչն՝ զի Առաջնորդն իւրեանց ոչ վերառեալ էր յաստիճան Նպիսկոպոսութեան, և զպատճառսն չկարէին բնաւ ի միտ առնուլ, որպէս և ցարդ իսկ բաղումք են որ չլինին

այնմ խելամուտ, թէպէտ և մեղ և բաղմաց յայտ չան-
դիմանութեան ծանօթ է այժմ խնդրն այն՝ Հանդերձ
Հին և նոր պատճառօքն:

«Այսու ամենայնիւ Հանդերձ, այն ինչ Հասեալ իմ
ի տեղի վաստակոյ իմոց և աշխատութեանց, փութա-
ցաջ դրել և ծանուցանել զայնմանէ առ Ձերդ Վեհա-
փառութիւն: Սակայն մինչև իսկ Հասեալ այնր նա-
մակի իմոց առ Ձերդ Սրբութիւն՝ ընկալայ ի Վեհափա-
ռութենէդ զկոնդակն դրեալ ի 28 օգոստոսի օրինակ
զայս.

«Մատթէոս ծառայ Քրիստոսի, և այլն.

«Գերապատիւ Գաբրէլէ Վ. Ա. յիշդեան Հաւատարիմ սիրելի
«օրդւոյ մերոյ և հարազատի Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցւոյս՝
«խնդալ ի Տէր: Յայտ առնեմ Սրբելութեան Ձերոմ, զի ըստ
«տնօրէնութեան ամենօրհնեալ կամաց Բարձրելոյն ի 15 Օգոստոսի
«յաւուր տօնախմբութեան Շողակաթի Կաթուղիէ Մայր Եկե-
«ղեցւոյս՝ օր խորհրդաւոր Համարեալ ըստ ջերմեռանդութեան
«սրտի և մտաց, ընկալաք ի զլուստ մեր զՍրբալոյս շնորհ Հոգ-
«ւոյն Աստուծոյ զՍուրբ Օծումն Քաջանայապետութեան ընդ-
«Հանրական Եկեղեցւոյ, և յանձն առաք զճանրութիւն Տիրական
«լծոյս՝ յանձնելով զմեղ շնորհաց և ամենաբաղան կարողութեանն
«Աստուծոյ:

«Յայտ առնեմ և զայս, զի երեւելի վաճառանքն ի Տէրադէկէ Բը-
«նախէն ի Նորն Նախիջևան հաղախ՝ առաքեալ էին առ մեղ ըստ
«Ջրմեռանդութեան հողւոյ իւրեանց՝ զնամակ յարգանաց և խո-
«նարհ Հպատակութեան ի շնորհաւորել զկոչումն մեր յԱթու Քա-
«Հանայապետութեան Տանս Հայոց: Առ որս ուղեորեցաք զԿոնդակ
«Աստուածային օրհնութեան և Քրիստոսաւանդ ողջունի մերոյ,
«յորում և պարտաւրէցա՝ նոցա զԱռաքի Խաչ ի վառն որ առնէ
«Երեւ Յարոց իմ հոգեւոր իրկութեան. ուր հաւաքեալ մանկունք՝
«վարժեսցին ի բարի վարս և յուսմունս կարեւորս, և ի զարդանալ
«Հասակի նոցին՝ ընտրեսցին ի նոցանէ ի քաջանայութիւն: Զայդ
«կարգադրութիւն մեր հրամայեալ եմք ի կոնդակին խորհրդացաւ-
«լեւածք և նախադրեալեւածք չերպլ առնել, և ոչ առնոց ծառայանելոյ
«չէր: Ուստի զայսմանէ և Դուք հոգ տարձեք, և անտարակոյս եմք
«թէ փութով ի դուրծ դնէք զկատարումն հրամանացս առնոց Տէժի

«Գրեալութեան և յերկարագիծն, ի փոքու է սկսեալ ցմեծն Հասանիլ:
«Մեամ բարբօրութեան ձերոյ ցանկացող և աղօթարար առ Տէր

«Մատթէոս Կաթուղիկոս ամենայն Հայոց»:

«Ի 1859, յՕգոստոսի 28,

Ի Սուրբ Եկեղեցին.

Համար 104».

«Այս կոնդակ Վեհիդ, յորում ոչ սակաւ նշանաւորք
էին արդէն բանքն որ զխնդրոյ վաճառանքն ունոց Նախի-
ջևանի, — զորս և գիտմամբ իմն նօտրեցի, — առաջինն է
աՀա՛ յորում ըստ իմումս ապաւաղդութեան սկիզբն
նշմարել պղտորութեան մտաց Վեհափառ Տեառնդ ի
բանից նամակի Նախիջևանցւոցն այնոցիկ, որոց ոչ սա-
կաւ Հաճոյական երեւեալ էր դարձն իմ յիշմանէն ա-
ռանց ընդունելոյ զձեռնադրութիւն եպիսկոպոսու-
թեան, և որք ոչ վայրապար քաջալերեցան այնու յու-
սալ՝ թէ և Հաս ինքեանց ժամանակ ողորելոյ ընդ ոսո-
խին իւրեանց Աղա Խալիպեանի և ընդ կուսակիցս նո-
րա, բողոքելով զնոցանէ յաղադս եկեղեցական դումա-
րացն պահելոյ առ նմին զամս բազումս, և այնու
պատեհաւ յաղթահարելոյ զնա ուր ուրեմն. զոր առ
բարեյիշատակ նախորդաւն Ձերով չէին ատակեալ առ-
նել՝ ոչ ուղղակի և ոչ ի ձեռն իմացն նախորդի յԱռաջ-
նորդութեանս: Այսու ամենայնիւ յոյժ իմաստութեամբ
և Հաջօրէն զթով և ըստ վայելչական կարգի էին բանք
Վեհիդ առ իս յայնմ կոնդակի. առ որ և պարտ ան-
ձին Համարեցայ տալ զառաջիկայդ պատասխանի.

«Աւետարան լուր օծութեան աստուածընտիր Գլխոյդ ի
«Հայրապետութիւն Տանս Հայոց կրկնեալ ի լսելիս մեր այնու
«նամակաւ՝ կրկնակի ևս բերկրեցոյց զսիրտս մեր, և դարձեալ
«բղիթեցոյց ի բերանոց մերոց մաղթանս և օրհնութիւնս սրտա-
«ւուչս առ Ամենախնամ Հայրն բոլորեց փան երկարութեան կե-
«նաց և անվթար առողջութեան մեծի Աթուակալիդ սրբոցն և
երջանիկ Հօտապետաց Հայաստանեայցս Եկեղեցւոյ:

«Զճրարեայն ի նմին նամակի Կոնդակ օրհնութեան առ Վա-
ճառականս ոմանս Նորոյն Նախիջևանի յղեցի անյապաղ ի քա-

«զար անգը առ անդամն Հոգեորական Կառավարութեան մերոյ, չի տեղեկացեալ անուանց դրողացն առ Զերդ Սրբութիւն զպարտաւորաւ մեծարանացն իւրեանց զնամակ՝ աւանդեցնեն ան-
«կորուստ զպատասխանին ի ձեռս նոցա: Իսկ յաղագս պաշտելի
«Հրամանին Վեհափառ Տէրութեանդ որ վասն Հաստատելոյ ի
«Սրբոյ Խաչի վանս անդ զպրոց ինչ Հոգեորական կըթուութեան՝
«խօսեցայ նախ յորդորական բանիւք ընդ Մեծապատիւ Ս. Աղգա-
«սէր իշխանին մերում Աղա Յարութիւնի Խալիպեան, որ ի Թէո-
«զոսիս էր յաւուրսն յայնոսիկ, և որ խոստացեալ իսկ է ի Հերուն
«Հետէ զբոյ և բանիւ՝ կառուցանել ընդ հուպ և ի վանս անդ
«Գորոց նոյնպիսի յերոց սեպհական ընչից:» (1)

«Զամենայն Հնարս Հնարեցայ յինէն կողմանէ, զի ոչ միայն
«հա մի՛ կասեցի յիւրմէ զեղեցիկ գիտաւորութենէն, այլ և
«այլքն ևս օգնական և զործակից նմա եղիցին ի կատարումն
«Հրամանի Աստուածընտիր Հայրապետիդ, և յաւարտութիւն և ի
«սպայծառութիւն ազգիս մերոյ առհասարակ:»

Յայտ իսկ է Սրբութեանդ՝ զի ոչ անհիմն էին զգու-
շութիւնքն որովք բանս ի մէջ արկեալ էր իմ զբաղձա-
նաց վաճառականացն Նախիջևանի յայտնելոց Զերումդ
Վեհափառութեան: Ապաքէն ի Հետեորդ Թղթակցու-
թեանց և ի շիրթից յուզելոց մինչև ցայսօր ի կողմանէ
ստիպաւոր խռովարարաց քաղաքին աջնորդի՝ ալն
յայտնի երեւեցաւ աչն ամենաչն յառաջիկայսն:

«Բայց որ ցաւալին էր ինձ անդտին յաչնմ ժամա-
նակէ՝ աչս իսկ է, զի դամ քան զգամ յաջողեաց բան-
սարկու արանց ոմանց ոչ անծանօթից առ յինէն՝ աչն-

(1) Ինչպէս որ Պարսաւանտ ընկալիս էր ևս յինչիւն, Պ. Խալիպ-
եանը գլխաւորապէս նորա համար էր ինչպէս իւր աչն խոստանալէ
չէ՞ն որ Վեհ. Կառավարութիւն Պաշտօնէի վարդապետին քէ՞՞ն
նոյն ինչպէս ինչպէս ինչպէս ինչպէս ինչպէս ինչպէս ինչպէս ինչպէս
համարեցաւ քէնէն թէպէտ որ ինչպէս ինչպէս ինչպէս ինչպէս ինչպէս
չէ՞ն որ աւելի է՞ն քէնէն, և վերան աւելի է՞ն քէնէն 50 հազարին
150 հազար խորճելով չէ՞նէն, 40 հազարով ևս ինչպէս ինչպէս
է՞ն, ու նորա ելման որոշումներն ուղղակի են:

քան պղտորել զմիտս Զերոյ Վեհափառութեանդ ի վե-
րաց իմ, զի արժան Համարեցայք ուղղել առ իս Հետ-
զհետէ կոնդակս մի քան զմի յանդիմանականս, յա-
ղագս ընտրութեան վարժապետաց կրօնական զիտե-
լեաց, յաղագս Աւետիս քահանայի Էլմասեան, յաղագս
Մովսիս Աւագ քահանայի Ալամխանեանց, և որ այլն
ևս:—Առ որս թէպէտ և ամենաչն զգուշաւոր և ան-
կեղծիկ բանիւք արարի միշտ պատասխանի, ուսկան չեղէ
երբէք արժանի և ոչ ընդ մի ի նոցանէ ընդունել առ Ե
Զերմէ Սրբութենէդ զանդրադարձն Հաւանողական բա-
նից: Որոյ վասն աւելորդ Համարեմ և ի մէջ բերել զնո-
սին աստանօր:

«Ընդ աչն ժամանակս չարաչաղ անձինք ոմանք՝
արք կարճատեսք և կարճամիտք, ընդ ինքնահաճք և
իմաստաւք, որք աշխարհականք իսկ ելով՝ յաստուա-
ծաբանական գիտութիւնս յաւանդին թեալիսն, քան
զամենաչն աստուածաբանս անդամ զանցանելով ճա-
մարտաւորութեամբ, իբրեւ տեսին կամ լուսն զհոգմն
ցրտաշունչ սաստիկացեալ հետզհետէ ի միմանէ բանաւոր-
կու արանց Հախառակ իմացս դործոց, ժամ պատեհ Համա-
րեցան յարձակել բանիւք սնտուովք ընդդէմ «Վարդապե-
տարանին ուղղափառ Հաւատոյ Հայաստանեայցս Սկե-
զեցւոյ», զոր իմ յօրինեալ էր ի խնդրոյ Սրբազան Պատ-
րիարքին Կ. Պօլսոյ, և Հրամանաւ Հոգեորական Ժողո-
վոյ Պատրիարքարանին աջնորդի տուեալ ի տպագրու-
թիւն ի Փարսի: Եւ զայս ոչ միայն ի Հայ բարբառ չա-
րախօսեցին, այլ և ի ռուս լեզու, զի պղտորեցնեն և
շիրթեցնեն զմիտս պաշտօնէից Տէրութեան ի վերաց
ուղղափառութեան իմացս վարդապետութեանց, որպէս
և յաջողեցան իսկ փոքր ի շատէ առ ուսկան մի ժամա-
նակ ի գիտաւորութեան իւրեանց: Եւ զի՞նչ արդեօք
առնել էր ինձ յաջնալիսում անակնկալ յարձակման անու-
պաշից և չաչաղիտ ստիպաց՝ եթէ ոչ զիմեւ խոնարհա-

բար և որդեակաւն վստահութեամբ առ Վեհափառ Գլուխդ Հայաստանեայցս Նկեղեցւոյ, և զՁերդ խնդրել դատաստան և զլճիւն: Վասն որոյ աճապարեցի գրել առ Սրբութիւնդ նամակ խոնարհական, յորում չեաւ այլոց ինչ բանից ասէի:

«Սրբ. քանզի օրինակք առաջնոյ տպագրութեան այնք փոքու Վարդապետարանի սպառնալ էին, և հարկ է կրկին տպագրել «դնոյն, պարտ անհրաժեշտ անձին համարեցայ՝ յղել ընդ զոյս առ Վեհափառ Տէրդ իմ՝ և Հայր զօրինակ մի զգրուածոյն, և «Հայցել խոնարհաբար՝ զի և Ձերդ Սրբութիւն շնորհեցէ զիւրն «գրաւորական հաճութիւն հաւանութեան, որպէս զի որդեք հա- «րազաք Հայաստանեայցս Սուրբ Նկեղեցւոյ ևս առաւել աներկ- «միտ վստահութեամբ վարեցին և հրահանդեսցին սովաւ, և թէ «և Ձերումդ հողեշունչ և աստուածամաստ դատողութեան անբառ- «զիւտ թուեցի վստահին իմ: Իսկ և թէ Վեհափառ Տէրդ մեր «և Հայր դոցէ ինչ ի զրուածի անդ թերի կամ աւելորդ և կամ «եկասիածանաց իմք և երկմտութեան աւելթ, խնդրեմ մի՛ խնա- «յել յուղղագրութիւն այնպիսեացն բանից՝ թէ զուշին, և այս- «րէն առ իս զօրինակդ դարձուցանել. և ես նուիրական ինձ «պարտս վարկանիմ՝ ըստ այնմ տալ տպագրել զնոյն այնու խո- «նարհ հպատակութեամբ՝ զոր որդւոյ հարազատի և հաւատարմի «Հայաստանայցս Նկեղեցւոյ պարտ և պատշաճ է ունել առ Սա- «տուածընտիր Գլուխ նորին և Գերագահ Պատրիարք:

«Սակայն ես, աւանդ, անաղան ուրեմն ծանեաց յար- «դեանց իրացն, և ի բանից երեց և չորեց կոնդակաց՝ որք կուռ զմիմեանց զինի հասանէին առ իս զայլ և այլ անցից և զխնդրոց՝ այլ ընդ այլոյ հասելոյ ի լսելիս Սրբութեանդ, զի զուր և ընդունացն ջանահնար լինէի հաճոյ առնել Ձերումդ Վեհափառութեան զուղղու- «թիւն իմնցս մտաց, և կամ յանձն իմ ձգել զիրաւա- «րար և զարդարացի դատաստան Ձեր զգրուածոցն իմոց և զվստատարոյ: Քանզի կոնդակն Վեհիդ որ ի 25 նոյեմ- «բերի 1860 ամի՝ բովանդակ իսկ կշտամբողական էր և քանզի ամենայն ձեռնարկութեանց իմոց և անխա- «լութեանց, ունելով բանին աջակէս:

«Շնորհազարդ Գարբէի վարդապետի Այվաղեանց սիրելւոյ

«մերոյ Քրիստոսական սուրբ ողջունիւ ծանուցանեմք, զի ի տե- «ղեաց այդոցիկ կողմանց առաւելւան առ մեզ միջնորդական խընդ- «բազրութիւնք, որովք խնդրեն ամբառնալ զՁեզ ի բարձր աս- «աթիւնն Եպիսկոպոսութեան. նա մանաւանդ և Տէր Փոխարքայն «Վոյկասեան սահմանաց՝ գրութեամբ յ31 Մայիսի սոյն ամի հա- «մարաւ 8 յայտնելով մեզ զԲարձրագոյն հաճութեանէ Բարձրագոյն «հրովարտակաւ արեցելոյ Կառավարիչ Սենատի ի 1 Մարտի 1857 «ամի յառաջագրեալ էր մեզ առ վերածել զձեզ յաստիճանն Եպիս- «կոպոսութեան. որում և մեք գրութեամբ մերով ի 25 Յունիսի «հնրկայ ամի համարաւ 350, պատասխանեցաք ըստ արժանւոյ ի «մէջ բերելով ի նմին դաւթի աւթի ներքործութեան չէր տպադրա- «գրաբեալ անհեթիւ առաջնորդական իղձան և պարտաւորութեան, զորս մի «առաւ մի արժան դատեցաք և աստանօր ի համար բերել ձեզ:

«Նախ՝ զի ի մուտ գործելն Ձեր ի Ռուսաստան ի պաշտօն վի- «ճակաւոր Առաջնորդութեան Նոր Նախիջևանայ և Բեսարաբիոյ, «առաւնց բարեհաճութեան հողեորական Ծայրագոյն իշխանու- «թեան, այն է մեր և Սինոդի Սրբոյ Եջմիածնի՝ միայն ըստ կա- «մաց ձեր ջան գործեալ փոխադրեցիք զԱռաջնորդարանն և զթե- «մական Կոնսիստորիական Ատեանն ի Քիշնևայ ի Թէոդոսիա քա- «ղաք, ըստ ձերոյ նկատման տեղի կեդրոնի վարկուցեալ զայն՝ «անկեալ ի շրջան բնակութեան Հայազգեաց, վասն յարմարագոյն «լինելոյ ի Հաղորդակցութիւն Կ. Պօլսոյ, Փոքուն Ասիոյ, Կող- «մանց Կոյկասաւ և վանից Կաթողիկէ Եջմիածնի:

«Այլ այն օրինակ ձեզ հաճոյական ընտրութիւն ձեր զտեղ- «ւոյն՝ լինելոյ այնր կեդրոն բնակութեան Հայազգեաց ստանձ- «նելոց ձերոց հովուական և առաջնորդական հոգատարութեանց, «զոտանին առաւելապէս ի Նախիջևան. և ըստ յարմարու- «թեան Հաղորդակցութեանց Նախիջևանն որ առ Գոնիւ՝ կարէ «զուր կեդրոն. ուստի և չէր հարկ ձեզ կեդրոն կարծե- «լով զԹէոդոսիա քաղաք՝ փոխադրել անդ զառաջնորդական «տեղին, այլ կալ և մնալ ի Նախիջևան տեղւոյ ի կեդրոն բնա- «կութեան Հայազգեաց առ ի ժամու և ի տարաժամու տրթ- «հնութեամբ հողւոյ հսկելով ի վերայ նոցա՝ պարարել զմիտս նոցա «բանիւ Աստուածահաճոյ վարդապետութեան ձերոյ, զգուշանալով «միանգամայն զպահպանութեան նոցին համաձայն առաքելական «պատուիրանատու ձայնարկութեանց. «Զգոյշ կացէք, ասէ, ան- «ձանձ և ամենայն հօտիդ, յորում ետ զձեզ Հոգին սուրբ տեսուչ՝ «հովուել զժողովուրդս Տեառն, զոր սպրեցոյց արեամբ իւրով» «Գլուխ 20, համար 28. և թէ «Արածեցէք որ ի ձեզ հօտդ է «Աստուծոյ, վերահացու լինել մի՛ իբրեւ ակամայ, այլ կամաւ ըստ

«Աստուծոյ, մի՛ զօշաքաղութեամբ, այլ յօժարութեամբ, մի՛ իրեւ
«տիրելով վիճակացն, այլ լինել օրինակ հօտին. զի յերեւել Հօ-
«տայեան ընդունիլիք զանթառամ փառացն սոսակ»։ Գլուխ 5,
«Համար 2»։ Այլ դուք Հակառակ ամենեւին այսօրինակ առաքե-
«լական ձայնարկութեանց, ոչ կամիր ցուցանել յընթացս ձերոյ
«առաջնորդական կառավարութեան զհպատակութիւն կամաց մեր
«և առ եկեղեցական կանոնս սրբազան Հայրապետաց և վարդա-
«պետաց Հատատեցեալս ի վերայ Հիման այսոցիկ առաքելադէր
«պատուիրանաց. քանզի ամենայն կանոնք եկեղեցական՝ որ վասն
«առաջնորդաց՝ զնոսին իսկ զառաջնորդսն պարաւանդեն քան
«զամենայն փոյթ յանձին բերել նախապէս զհօտէն ստանձնելոյ
«իւրում առաջնորդական վերահատուցութեանց, և զյամառեալս
«ի կամս իւրեանց՝ բացամբժեն ի հոգեւոր ճշմարիտ հովուաց,
«չճանաչելով զնոսս զոլ ճշմարիտ հովիւ Քրիստոսեան հօտին»։

«Ներքորդ»՝ դուք զգերադոյն պաշտօն վիճակաւոր առաջնորդ-
«դութեան, որ պարտաւորէ զձեզ զպահպանութենէ Հօտին յան-
«ձին բերել զհոգատարութիւն, ի բաց թողեալ, պարապիք ըստ
«մեծի մասին ի զբաղմունս վերատեսչական կառավարութեանց
«Խալիպեան Ուսումնարանի, մեծ և երեւելի դասելով զայն քան
«զպաշտօն վիճակաւոր Առաջնորդութեան. պարապիք նոյնպէս և
«Հոռիւն իսկ էր Բողոքական դասական Ժամանակ չէր՝ ի զբաղմունս
«Թիւածան» անուն օրագրական տպագրութեան, ընդ որ ոչ որ
«յառաքելական պատուիրանաց և ի կանոնաց եկեղեցականաց Հար-
«կադրեն զձեզ լինել ձեռնամուխ, մանաւանդ թէ և արքեպիսկոպոս
«յասելն. «Ո՛չ է պարտ թողուլ զբանն Աստուծոյ և պաշտել զսե-
«ղանս»։ զի զպտուղս այն օրինակ զործառնութեան ձերոյ կարեն
«ընձեռել ազգիս և երկասիրութիւնք ուրումն գիտնական աշխար-
«հականի»։ Ըստ սեպուհ ազգային պարտաւորութեան իւրոյ. այլ
«և թէ կամիր դուք ընդ այնորինակ աշխարհական զործառնու-
«թեանց զհոգեւոր պաշտօն վիճակաւոր առաջնորդութեան յառաջ
«վարել, ի նկատի կալարուք ձեզ զբան Աստուածաբանին. «Առ
«բազումն ձգուելքն, տկարանան առ մին»։ ընդ նոյն և զա-
«ռածն Տարեկան. «Մարդն միում բանի Հետամուտ»՝ Հասարակօրէն
«հաւաւել մտադիր զտանի. իսկ որ բազմաց հոգ ունի, ոչ մեծ
«ինչ վճարէ»։ մանաւանդ թէ և պարտաւորութիւն պաշտօնի վի-
«ճակաւոր Առաջնորդութեան ձերոյ ոչ զնոյն պահանջէ, անհոգ
«ամենեւին զհօտէն՝ խորատուել միայն ի զործ ինչ, ընդ որ որ-
«պէս ի վերոյ յիշատակեցաք՝ կարէ և ոմն ի գիտնական աշխարհա-
«կանաց ձեռնամուխ լինել, տալով զպտուղս ազգասիրական եր-
«կասիրութեանցն ի ճաշակ Համադրեաց իւրոյ»։

«Ձեն մեր կամք շինուցանել զբոց եւանդեան ազգասիրական
«չնասիրութեանց ձերոց. քանի չէ արդարեւ արժանի պարտա-
«ւանաց, այլ դավաճութեան և վարձուց ըստ հոգւոյ և ըստ մարմ-
«նոյ՝ աշակերտել ուսումնական և ազգասիրական յառաջադիմու-
«թեանց. միայն ի թէ ներեցեն ձեզ միջոցք առաջնորդական ըստ
«պատշաճի կառավարութեանց ձերոց. ապա թէ ոչ՝ անպատշա-
«ճաբար դատեալ լինի ձեզ ծախել զէթ և զվայրկեան մի առաջ-
«նորդական կառավարութեանց ձերոց յայլ զործ, որ ոչ Հաւա-
«տացեալ ձեզ. զի զի՛նչ օգուտ է ձեզ պատաղել ի զբաղմունս
«ազգի ազգի զործառնութեանց, և ոչ զմին կարել Հասուցանել
«ի կատար գովանի վախճանաւ. զի ըստ աւետարանական սիրա-
«բարբառ ձայնարկութեան՝ չկարէք երեսոց քերական ծառայել, և զեր-
«կոսին ևս զուգահաւասար ի մի սէր պատուել և մեծարել. ապա
«ուրեմն լաւ է ձեւ յերկուց միում ծառայել, և զվախճան նորին
«աւանել գովանի, քան ի բազումս պատաղմամբ չկարել մեծ ինչ
«վճարել. թողումք ասել զծախսին ձեզ զժամանակ առաջնորդա-
«կան կառավարութեանց ձերոց ի թղթակցութիւն ընդ զործա-
«կալաց ձերոց զտանեցելոց ի Տաճկաստան և յայլ Տէրութիւնս,
«որով ոչ սակաւ յետաձգութիւնք յառաջանան վիճակային գոր-
«ծոց ձեզ Հաւատացելոց»։

«Ներքորդ»՝ առանձին կոնդակաւ մերով պատուիրեցաք ձեզ ի
«վաղ անդը չընդունել ի յՈւսումնարանն Խալիպեան զորդիս Պրո-
«տեսդանտաց և Վաթովիկաց ի ուսումն և ի դաստիարակութիւն,
«զի մի՛ Հարազատ որդիք Հարազատ ծնողաց սիրելի ազգիս մերոյ
«ի մատաղ տիւ մանկութեան՝ կրեցեն ի նոցուց զգաղափարս
«անհարազատ մերում առաքելական ամենաբարեպաշտ Հայրենի
«սուրբ Նիկիեցւոյ, ի նկատի ունելով ձեզ զգուշարարն բարբառ
«Պօղոսեան առաքելական բանի յառաջին թուղթն նորա՝ որ առ
«Վորնթացիս, Գլուխ Ե. «Ոչ բարեւոր են պարծանքք ձեր. ոչ գի-
«տէք, եթէ փոքր մի խմոր զամենայն զանդուածսն խմորէ»։ և
«ի նոյն թուղթն՝ Գլուխ ԺԵ. , 33 Համար. «Մի խաբիք, ապա-
«կանեն զբարս քաղցուն բանք չարք»։ Այլ դուք ի միջոցի օրա-
«զրութեան ձերոյ պատրուակեալ էիք զբան ձեր յասելն, թէ
«յՈւսումնարանն Խալիպեանց ընդունին որդիք Հայոց»։ Ըստ որում
«քաջ յայտնի էին ձեզ թէ ընդ ընդհանուր բառիս «Հայք» են
«թարկեալ լինին Հայ Լուսաւորչականք, Հայ Պրօտեսդանք և
«Հայ Վաթովիկք, ուստի Հարկ էր ձեզ որոշակի յայտ առնել թէ
«յՈւսումնարանն Խալիպեանց ընդունին ի նոյն որդիք Լուսաւորչական
«Հայոց»։ և ոչ եթէ ի կիր արկանելով զընդհանուր բառ «Հայ»
«պատրուակել զբան ձեր»։

«Եւ Զորքորդ՝ անպատեհ և անվայել մինչ խաղաւ Հոգեւոր կոչ-
«ման ձերոյ ձեռնամուխ եղայք ի հաստատել ի Խաչկոյն Ուսում-
«նարանի անդ զիրթարան օրիորդաց, ուր ուսանելոց են նորա գլխ-
«քաւ կայթից. որոյ Հոգատարութեանց փոյթ ունիլ աշխարհա-
«կանաց միայն է վայել և ոչ Հոգեւորականաց. զորմէ և առանց
«ինչ անհաճութեան արժան էիք դատեալ Հրատարակել տալ-
«ազրութեամբ, պարծանք ձեզ Համարելով զայն. այլ ի վերայ այսր
«ամենայնի պարտ էր ձեզ և պարծանք Հոգւոյ Համարել անգամ
«մի ի յուշ բերել ձեզ զբանս սրբոյն Յովհաննու Ոսկերեւանի և
«Բարսեղի Կեսարացոյն, որք ի բան բերելով զառիթ զլիստման
«սրբոյն Յովհաննու Մկրտչի զկարաւ դիւանիս կրթականութեամբ
«վարժել զստեղն Հերովդիւղայ, որ զհաճութիւն թաղաւորին ի
«չարանենդ և ի դիւանախանձ խորհուրդ մօրն իւրոյ երեւ, ի
«զլիստումն ասեմ սրբոյն Աստուծոյ, ի յայտ բերեն զազգի ազգի
«Աստուածընդէմ ներդործութիւնս կարաւմանց. զոր եթէ ան-
«գամ մի ի յուշ բերէիք, կարծեմք թէ ոչ հաճէիք երբէք զհո-
«գատարութեանց այնր կրթարանի փոյթ ունիլ, և չտալ տեղի
«ընդարձակութեան ասպարիզի վարժից կարաւման:

«Ահա այսոյն էն պատմանն ներդործութիւնս չեքոյ ընկալից և իս-
«տաւորութեանց, որք ոչ արժանի վարչաց զէնչ իսպառնանք. այսորիկ են՝
«ընդդէմ համարել լինին աստիճանն պատմութեանց և իսնանաց էլեղաց-
«նաց, և այսորիկ են ընդ որս ոչ հաճին և իսն՝ ճերմակ ծաղիկոյն
«խրաւանց՝ վասն անպատշաճ լինելոյ կոչման և պարտաւորութեան
«պիճակաւոր առաջնորդութեան ձերոյ, ուստի յառաջագրեմք ձեզ՝
«էսմ հրաժարել յայսօրինակ տարականոն ներդործութեանց, և փո-
«խադրելով զարձեալ զառաջնորդարանն և զթեմակալ Կոնսիստո-
«լերական ատենան ի սեպկական տեղի նոցա ի Քիշնեք քաղաք՝ պա-
«րապիլ Տիւնի հոգեւոր փորձով՝ Համաձայն առաջնորդական պար-
«տաւորութեան ձերոյ, և կամ՝ յայտնել Տեղ հրաժարեցաւսն զՅէշ
«ի պաշտօնէ վիճակաւոր առաջնորդութեան, և պարապել միայն
«ձեզ Հաճոյ եղեալ դործովք. որոյ վասն և պարտաւորեմք զձեզ
«ոչ անաղան տալ մեզ զպատասխանին. և այն ոչ եթէ միջնորդու-
«թեամբ այլոց, այլ ձերով իսկ սեպկական զրութեամբ, զի և մեր
«տեղեկացեալ զհաճութեանց կամաց և յօժարութեան ձերոյ,
«անօրինեցուք ըստ արժանեոյն: Ողջ լեւուք ի շնորհս սուրբ
«Հոգւոյն:

«Մատթէոս Կաթուղիկոս ամենայն Հայոց»:

«Յամի Փրկչական 1860,

ի 25 Նոյեմբերի.

ի Սուրբ Էջմիածին, Թիւ 576.»

«Ապաքէն բազում ինչ և ընդարձակ յոյժ մարթէր ա-
«սել առ մէն մի ի բանից Վեհափառ Տեառնդ որ ի դմին
«կոնդակի՝ առանց ելանելոց բնաւ ըստ սահման աղ-
«նաճութեանն և պատկառանաց զոր ամենայն որդի
«Հայաստանեացս Եկեղեցւոյ պարտի առ Վեհապատիւ
«Գլուխն իւր: Սակայն շատ Համարեցաք են առ ժամն
«ընթացիկս զրել պատասխանի առ Վեհափառդ:

«Վեհապատիւ Տէր, Աստուածաբալ Հայրապետ.

«Զշնորհաբաշխ կոնդակ Վեհապատիւ Տէրութեանդ, զգրեալն
«ի 25 Նոյեմբերի ընդ Թուահամարաւ 576, ընկալայ յ19 այսր
«ամսոյ հանդերձ պարտաւորաշաճն մեծարանօք. և ահա փու-
«թամ առնել այնմ պատասխանի, եթէ դորձն և վատասիք որոց
«վասն մեղապարտ զիս Համարի Սրբութիւնդ իբրեւ յայնպիսիս
«ձեռնամուխ զբաղմանս՝ որ անպատշաճ դատելին ամենին ա-
«ռաջնորդականին, Հրամայեալք են ինձ և ատանձեալք. որպէս
«և Առաջնորդութիւնս ինքնին — ի Կայսերական զերազոյն Հրա-
«մանաց, այսինքն է, ա) փոխադրութիւն առաջնորդական աթո-
«ոց և ատենի վիճակիս ի Քիշնեք ի Թիւղոսիս՝ Հրովարտական
«որ ի 15 Ապրիլի 1858 ընդ Համարաւ 69. բ) բաշխմն և վի-
«րատեցութիւն Խաչկոյն ազգային Ուսումնարանին Հրովար-
«տական որ յ9 Յուլիսի 1858 ընդ Համարաւ 110. գ) Հրա-
«տարակումն «Ծխածան» անուանեալ օրաբոյ՝ Հրովարտական որ
«ի 5 Ապրիլի 1859 ընդ Համարաւ 54. և դ) ընդունելութիւն
«որոյ և ինչ հապաքի պատմանց յաշակերտութիւն Խաչկոյն
«Ուսումնարանին՝ ըստ պայմանացն սահմանելոց ի կարգադրու-
«թեան՝ Հրովարտական որ ի 4 Յուլիսի 1858 ընդ Համարաւ 110:

«Արդ առ ի կարող լինելոյ տալ պատասխանի Վեհապատիւ
«Տէրութեանդ անյերկաւանալի բանիւ՝ ի թէ խորհիցիմ են յետ
«կալ ի դորձադրութեան այս ամենայն Հրովարտաց, Հարկ ան-
«Հրաժեշտ Համարեցայ գրել և Հարցանել կանխաւ զիսմն և զհա-
«ճութիւն Վեհափառ Կայսերն ամենայն Ռուսաց՝ ի ձեռն վսե-
«մափայլ Ռաթիկանին Ներքին Գործոց, առաքելով առ նա զընա-
«զդին իսկ կոնդակի Սրբութեանդ հանդերձ վաւերական Թարգ-
«մանութեամբ նորին:

«Աներկիտ լեւուք աղաչեմ, Աստուածաբալ Հայրապետ, զի
«ընդ առնուլս իմ զպատասխանի և զլուծումն Հարցմանցն զորս
«նեքոյ արկանեմ Հաճութեան Մեծի Կայսերն մերոյ՝ ըստ պար-
«տուց պաշտամանս, փութացայ ծանուցանել Ձերումք Սրբու-
«թեան սոյնպէս իմով փութեմք, որպէս միշտն, և ոչ ընդ այլոց ձեռն:

«Ձայս միայն ներկայէ ինձ Սրբութիւնդ ասել աստանօր է սէր
«Ճշմարտութեան և յանդորրութեան բազմակող սրտի Աստուա-
«ճարեալ Հօրդ հասարակաց, զի նախ՝ դպրոցն Օրինորդաց որ է
«Թէոդոսիա՝ ոչ է ի խալիպէսն Ոսկանայի, և ոչ ունի ինչ ընաւ
«ընդ նմին յարակցութեան, այլ կայ յառանձին և հեռաւոր դպր-
«րոցն՝ ընդ անընդմէջ հսկողութեամբ ղառարարականէն ուրումն
«և Հոգաւարձուաց ընտրելոց ի պատուաւորաց Ժողովրդեանս, և
«զրեա թէ միայն ըստ կրօնական ուսմանցն դասնի ընդ առաջ-
«նորդականս վերադիտողութեամբ, ոչինչ ընդհատ յայլոց Ժողո-
«վորդական Գալորցաց, որպէս հաւատեալ կարող է Սրբութիւնդ
«տեղեկանալ յականատեսից։

«Ներկորդ, Գործք առաջնորդական տեսութեան վիճակիս չեն
«ինչ ընաւ ամենեւին երբէք կրեալ փնտ, և ոչ դուզնաբեայ
«ինչ անդամ յապաղումն, ի պատճառս գրաւորականացն իմոց վաս-
«տակոց յօդուտ մանկանց Հայաստանեայցս եկեղեցւոյ և աղղի.
«Գոր և դիւրին իմն է Սրբութեանդ ստուգել ի ձեռն Սկանդոր-
«սիդ որոյ էջմիածնի։

«Համբուրել Աստուածաբեալ աջոյդ Սրբութեանդ մնամ և այլն»

«Թէոդոսիա, ի 23_Գեղեթմբերի 1860.

Թիւ 459.»

«Յայտ իսկ էր ինձ, զի եթէ ոչ Ձերումդ Վեհափա-
ռութեան, դէթ որոց թեւադերն լինել Համարձակէին
Վեհիդ խտապոցնս գնալ ընդ իմումս նուաստութեան,
անհաճոյ յոյժ էր այդ պատասխանի։ (1) Վասն որոյ և
չէին ինչ զարմանք՝ Վեհափառ Տէրդ արժան Համարեալ
էր չեա աչնորին, և չառաջ իսկ քան զայն, աղարտել
առաջի իմոց իսկ Ժողովրդոց՝ Թող թէ օտարաց՝ զգործս
իմ և զհամբաւ։ Նւ զայս մանաւանդ չափանի աղար
Սրբութիւնդ կոնդակաւն իւրով զոր գրեալ էր ի 6 Հոկ-
տեմբերի 1860 ամի առ Քաղաքադուրն Նախընկանի՝
ըստ չառաջ բերելոյ նորին իսկ քաղաքադուրնս Վարա-
պետն Հայրապետեանց ի նամակին իւրում որ առ իս
և 27 նորին ամսոյ ըստ առաջնիկայ օրինակիդ.

(1) Հոնգուցեալ Աստուածաբանն ուրիշ ամէն հոնգուցեան տեւիս այն
վերայգեալ երկարագիտ հոնգուցեալ ոչ ինչոյն չովիտեւրումն լեւադրում

«Բարձր Արժանապատիւ Գաբրիէլ վարդապետ Տեղակալ Ա-
ռաջնորդի Նախընկանի և Պետարարիոյ.

«Ողորմած Տէր իմ.

«Ձառաջին զայս Թղթոց նախնիս, զոր պարտաւորեմ գրել առ
«Սրբութեան Ձեր, ոչ յանձնէ ինչ ծանիցիք խնդրեմ, այլ ի ստի-
«պողական հարկէ, զոր յանձն արար ինձ Հայրապետական պաշ-
«տելի հրամանս լուսարանեալն ի հրաշատառ պատգամս Արեւիկին
«գրելոյն յանուն իմ ի 6 այսր Հոկտեմբերի, համար 493, զոր
«ընկալաք ի 22 սորին. յորում նորին Քահանայապետական օծու-
«թիւնն յետ ծանուցանելոյ ինձ, և ի ձեռն իմ ամենայն Ժողո-
«վորդեան ղհաստատութեան երեսփոխանաց հասարակութեան մե-
«ւոյ ի գործ հնդկական հրեալաց, հարեանցի յիշէ զմիջնորդու-
«թեանց զորս արարեալ են երեսն յառաջ քան զայս վեհադնայ
«տունն Վաղարշիւսն, և Պայծառափայլ Փոխաբքայն Արիւստան.
«Ծանուցանէ և զարդի մահաւորութեան ոմանց ի մերոց քաղա-
«քալցաց, որք անուամբ հասարակութեան առաջարկեալ են նորին
«Աստուածաբեալ Հայրապետութեան ձեռնադրել զձերդ Սրբու-
«թիւն եպիսկոպոս Վասն որոյ և յեղ ընդ երկուք Բարաբարեւոյ դար-
«գելուիսն, ի դարձումս որոց անարարայն հոնգուցեալ նորայ, (1)
«յայս յանդէ զրանն. Պատուիրելով պատուիրեմք յարդութեան
«ձերում, զայսմ ամենայնէ ծանուցանել աղղին մերոյ յաշխարհա-
«կան տեսութեան ձեր յանձն եղելոյ, և նոցա որք անդդոյջ գտան
«ձեռնեղէյ լինել ի գործ որ ոչ վերաբերի ընաւ ինքեանց։ Ընդ
«այսմ յանձն ասեմ չեղ յայտնել Գերադարձիս Գաբրիէլ վարդապետին Այ-
«վաղեանց, ոչ ինչոյն յեղս ի նմանեմնս չեանարարեմնս, այլ և ուշի

լեւաճիւ Գերաւած է, այլ և ծայրէ ի ծայր էջմիածնայ Բարաբարեւոյն
Բիւթանեղէն ճիւղն շարաւորածն է, ինչպէս որ յեղոյ պարագիցիւնս, և ինչ-
պէս որ դիւրին էր Գերաւածին նոյն ինչ Գերաւածին ուշէն, և նորայ ճիւղ
Բիւթեւոյ նախնայն և հոնգուցեալն հոնգուցեալն։ Եւ այն Բիւթն ճիւղ
ճանէ ուրիշ եմէ՝ որ Գերաւածին ի շարք հարաւորանայ անով հոնգուցեալ
Հայրապետին վարձանսն և Գերաւածին։

(1) Այդ արգելաւորելիւնը անշուշտ նորայ էն որ Վ. Արեւիկայն ճիւղ
այն ճիւղէն Գաբրիէլ վարդապետին նոյն պարագիցիւնս Բիւթեւոյն 25-ին,
ինչպէս որ վերջը արեւմտ, լեւադիւր և յայտնի է նորայ ամենան և ուշի պար-
ճանաւն է լեւադիւր։

«մօթը աշխատ լինել նախ կատարել զոր պահանջները և զբուժեան
«մեր առ Պայծառախալ Փոխաբերայն, և երկրորդ՝ զհետ գնացեալ
«անարատ վարդապետութեանց եկեղեցւոյ մերոյ սրբոյ, և առա-
«քելական ձայնարկութեանց, ունիւնդեր լինել մեզ: (1) քանզի
«հրամայէ Սրբազանն Պօղոս «Յիշեցէք զառաջնորդս ձեր, որք խօ-
«սեցան ձեզ զբանն Աստուծոյ», և թէ «Ունիւնդեր լերուք առաջ-
«նորդաց ձերոց, և Հպատակ կացէք նոցա, զի նորա տընին վանն
«Հոգւոց ձերոց, որպէս թէ Համարս տալոց լցին ընդ ձեր, զի
«խնդութեամբ արասցին զայն և մի Հոգւոց Հանելով, զի այն ոչ
«յօղուտ ձեր է»: (Թուղթ Պօղոսի առ Եբբ. Գլ. Թե, Համար
«7—17:) Զաւել քան զայս ընթերցել վարդապետն Այվազեան
«զբանս Յովհաննու Ոսկերեանի յայտմ մասին:

«Այլ թէ վանն էր ոչ ուղղակի յանուն նորա գրեմբ, առ այդ
«պատճառք են անպարտաւորութիւնն նորա զնորմանն որս խնդիս Բը-
«քեայէ եմք առ նա. զվերջին կամս մեր յայտնեմք նմա և ձեզ ամե-
«նեցուն, զի վերջիշեալ վարդապետն պարտական է նա յառաջնոր-
«դութեան հրաժարել, նա ի Բարձրոյն՝ զորոյ ասացաւ, և զորս վայելաւ Գա-
«րիէ ճանաչանալ աշխարհաւանց՝ խն առն հոգեւոր: Եւ ի վերջէ յե-
«շեացէ Գաբրիէլ վարդապետն զբան առաքելոյն. «Եթէ մարդկան
«Հաճոյ լինէն, ապաքէն Աստուծոյ ծառայ ոչ էն»: Քաջայայտեմք եթէ
«յարգութեան ձեր որպէս գլուխ քաղաքին Նախնականայ և շըր-
«ջակայ զԵղորէկց նորա, որպէս անձն պաշտօնական կարգեալ ի
«կառավարութեան ազգի, ըստ զօրութեան արտօնութեանց շնոր-
«հելոց այդմ քաղաքի յՕԳՈՍՏԱՓԱՌԻ ԿՍՅՍԵՐՍՅ Ռուսիոյ, և Հա-
«մաձայն ներգործական օրէնսդրութեանց ի կեր սաջըր զհնարս
«առ ի կարճել զբուժելն մասնաւոր անձանց սրբելոց ընդ
«պատրուակաւ անուան Հասարակութեան. զի Հասարակութեանն քա-
«ղաքեղ, զոյգ ընդ զԵղորէկց քաղաքնայ ի 20,000 անձանց, և
«ամենայն Թուղթ յանուն այդ Հասարակութեան պարտին զրել
«և վաւերանալ յազգային խորհրդարանի պաշտօնական ժողովով ի
«նախագահութեան քաղաքական գլխոյ:

«Մեք ըստ մերում որդիական պարտաւորութեան, որպէս
«փութացաք ի կատարումն Հայրական պատուիրանաց Նորին Սրբ-

(1) Եւրոպոս որ այս խօսքերէն եւս յայտնի է, ինչո՞ւ Հանգիստեալ Կաթնա-
«նիւնին Հասարակացած էին. բովինները լին Նախնականն և ոչ ոչ Գա-
«րիէ ճանաչանալ աշխարհաւանց, և վերջապէս Աստուծոյն վերայ
«եւ իշխանութեանն ունի:

«բախտաւոր Օծութեան ի ծանուցանել Հասարակութեան մե-
«րում զբաժանապետական կոնգակն, նոյնպէս և յակնարկու-
«թեանէ կամաց Սրբազան Հայրապետին փութամբ այսու ծանու-
«ցանել և ձերում Բարձու Արժանապատուութեան, և ոչ ինչ
«յետս կատմել յապացուցանելոյ և առ Ձերդ Սրբութեան զմերս
«սրտաւանդն մտնումն թիւն, և զՁերդ իսկ Բարձր Արժանապա-
«տութեանն աղաչեմք զիջանել առ բացատրութեան սրտից մե-
«րոց, զի ըստ Բեթլ ճորժութեանն ազգիս առ Գաթնայ ճէր, ոչ
«ոչ ի Հայրապետն խորհրդեաց շարժառիթս ի Բաց Գաթնայ Հայրապետ-
«նականայն (1) որով միշտ ողորակալ զտանիմք զտեւ և զգլխիւ
«պատրաստ առ մերոսան Հրամանաց Ձեր կատարումն:

Ձերդ Բարձու Արժանապատուութեան խնարհ ծառայ
«քաղաքապետն Նախնականայ Կարապետ Հայրապետականց:

Թիւ 488.

27 Հոկտեմբերի 1860.

Նախնական:

«Բարեք, սակե ջանձն իմ, զեա վերձանելոյ զպապիսի
«բանս ի Թղթի արանց աշխարհականաց, որք չեաւ ընդ-
«դէմ կոչմանն իւրեանց և աստիճանի՝ Հրաւիրեալք լի-
«նէին ի Կաթնակերպէ Հացոց, խրատեալս լինել և կշտամ-
«բեալ (Թէպէտ և մեղմեալ բանիւք) Առաջնորդի վերձակին
«իւրեանց, դառնիք զՀովիւն ջանդեմանելով, և առաջ-
«նորդեալքն Առաջնորդին կալով ուղեցոյց. բարեք, չոր
«խորս Թշուառութեան անկեալ դնի յապաքէն գերա-
«դոյնն վերատեսչութեան Հայաստանեայցս եկեղեցւոց,
«և որոց բարեաց իցէ ակն ունել աշխուհիս և ժողո-

(1) Պ. Հայրապետեանն այս որդէրս Բարձր Ժամանակն անպարտաւոր
«ասացած էլինի լին Գաթնայն նա իմ հինգ Գաթնայն առաջ ինչ և ինչ բանի ճի
«խորհրդանշանները ինչ վերայ Հայրապետն ինչ Գաթնայն Գաթնայն
«նշանի Կաթնակերպէ, երբոր նա Հայրապետներ որ եկեղեցւոյն Գաթնայն
«բան Բարձրին չխառնաւ, և նախ Առաջնորդին ինչ Գաթնայն ինչ Գաթնայն
«Գաթնայն եկեղեցւոյն ճիւղ Գաթնայն Գաթնայն Գաթնայն Գաթնայն
«Գաթնայն և Գաթնայն:

վերջոյ՝ որք այսպէս Հայրապետական կոնգակաւ գրք-
դռեցին ընդդէմ Առաջնորդին իւրեանց և գործոց նորա:
Ոչ լաւ իցէ ինձ այժմէն և խոյնն ի բաց դնել յանձնէ
դայսպիսի թաւմատար պաշտօն առաջնորդութեան, և
առանձնանալ մեկնանալ ուրեք յողջ և ի սուգ թախ-
ծութեան ի վերայ անբուժելի աղետից աղբիս . . . Սա-
կալն ի միոյ կողմանէ ցաւէր ինձ յոյժ ընդ զուր տա-
րապարտուց աղարտումն այնքանեաց երկոց և աշխա-
տութեանց՝ յորս ձեռնարկեալ և յառաջ տարեալ էր
իմ Տեառն օգնականութեամբ, և ի միւսմէն ոչ սակաւ
ամօթ յանձնի կրէի վասն աղբիս իմոյ և եկեղեցւոյ՝
յերեսաց խաչտառակութեանն մեծի զոր սպառնացին
դէպքն ի դիմաց օտարաց և Վաչսերականին Պետու-
թեան: Կաւ Համարեցայ Համբերելով Համբերել Տեառն՝
մինչև նայեսցի առ իս, և եթէ Հաճոյ իցէ նմին ուղ-
ղութիւն մտաց իմոց և գործոց՝ օգնեսցէ ինձ ի յաղ-
թել այս ամենայն դժուարութեանց. իսկ եթէ ոչ՝ թոյլ
արացցէ ոտխայն իմոց յարուցելոց ի վերայ իմ Հաղա-
րաւորօք ժողովրդեան և եպիսկոպոսօք և վարդապետօք
և կաթողիկոսաւ՝ առնուլ կորզել ի ձեռաց իմոց զեղ-
խանութիւնս, և յեղծումն և յապաստանութիւն դնել
զվաստակս իմ դամենայն:

«Մինչդեռ յայսպիսի խորհուրդս դեղերէի, առանց
բնաւ ի բաց կալոյ ի գործոց տեսչութեան վիճակիս և
ուսումնարանաց, ընկալայ ի Սրբութենէդ զկոնգակն
նշանաւոր՝ գրեալ չՅ Ապրիլի 1861 ամի առաջիկայ բա-
նիւք:

«Արժանապատիւ Գաբրիէլի վարդապետի Այվազեանց ծանու-
ցանեմք:

«Ձեռնորդութեան չէր և Գործողութեան, զոր ոչն պահանջէ երբէք ին-
չուն հոգեւորական պաշտօնաւոր՝ տայ մեզ խորհրդածել ի տուէ և ի
«զեւեբել և Հարկադրել կոչել զքեզ աստանօր: Ուստի Հրաման է
«քեզ վուծալ զալ այսր՝ առեալ ի միասին զՅովհաննէս վարդա-
պետն Բեկնապարեանց, որպէս զի զկարեւորն խօսեցուք ընդ քեզ

«առ ի խորանել զխորհրդան զբոլոր բաղանջ. և զի զարժան խոր-
«Հեցուք և անօրինեցուք ընդ քեզ ոչ զհոճոյն ծախան, այլ ծա-
«նաւանք զԱրարածոյն, որպիսի նախադրութեան և սահմանադրութեան
«սրբապետն առաջելոյ և երանեալ Հայրապետաց Եղիշտիկէն (1)

«Ողջ լիւր Տէր:

«Վշտալի Մատթէոս Կաթողիկոս ամենայն Հայոց,

«Յ Սպրիլի 1861.

Թիւ 157.

Ի Ս. Եջմիածին:

«Ի բանից այդը կոնգակն, մանաւանդ յառաջնոցն
և ի վերջնոց, դիւրին էր ինձ ասպարէն իմաստասիրել՝
զի ոչ այնչափ ի դատ կոչիմ առաջի Գերագահ իշխա-
նութեան ձերոց, որքան ի լուր վճռոյդ դատապարտու-
թեան՝ որ վաղու ևս Հատեալ էր զինէն:

«Սակալն ինձ Հարկ թուեցաւ մինչև իսպառ Հոգա-
տակ կալ Հրամանաց Չերումդ Վեհափառութեան.
որոյ վասն և ետու պատասխանի այսպէս:

«Դնորհադիճն կոնգակն Վեհեղ զըջմաւ յ Սպրիլի տար-
«ւոյս ընդ Համարաւ 157, եւսա ի ձեռս իմ ի 10 Մայիսի.
«յորմէ և խորամուտ եղէ զի Ձերդ Սրբութիւն Հարկադրեալ էք
«ի նործիքան զբոլոր բաղանջ՝ կոչել զինն նուստուցելու ի Ս.
«Եջմիածին առ ի խորհելոյ և խօսելոյ ընդ իս զՀնարից խորանման
«այնպիսի զըջաց, և անօրինելոյ զարժանն՝ որպիսի առաջելոյն
«նախադրութեան և սահման Հարցն երանելոյ լուսաբանիցն:

«Ձէ ինչ արդեօք զանխուլ ի Ձերմէ Սրբութենէդ, Վեհափառ
«Տէր, զի Յովհաննէս վարդապետն մեր Բեկնապարեանց, — զոր ընդ
«իս առնուլ Հրամայէք յուղեորութեանս, — ի 14 Ապրիլի Հրա-
«ւերեցաւ ի վերինն Ներսիսայի, և զերծաւ յորդայթից չարայա-
«չաղ թշնամեացն, որք ի Հերուն Հեռէ անաստաւայք ընդդէմ
«կարդադրութեանց առաջնորդական իշխանութեան, Հալածանս ոչ

(1) Դիմելու արժանի էն այս յեղին որպէս՝ իբրեւ ըստ Բաւանքի
դիմադրութեան (որ ինչ 20 հալէ) ուժով Գործած, ուստի և իբրեւ հոն-
գիւրեալ Հայրապետին քովէ անշտոյն լուսաբանութեան, և ոչ լի նորա Բա-
ւանքի Բեկնապարեանց:

«սակաւ յարուցեալ էին և ի վերայ առնն արդարոյ ի հախիճեան
«քաղաքի Արդ. ի փոխել յատեանց Տեառն կամօք այնպիսեոյ ար-
«զիւնական վարդապետի, ապաքէն հարկ անհրաժեշտ ի վերայ կայ
«ինձ անմեկին մնալ առ ժամն ի վիճակէ աստի, և արթուն հըս-
«կողութեամբ միտ գնել անսպլթաբ ընթացից տեսչութեան սո-
«ւրն. մանաւանդ զի և հակառակորդք ոչ պակասցեն իմոյս ձեռ-
«նարկութեանց, և օգնականս համամիտս՝ աղղասէրս՝ և աստուա-
«ճասէրս՝ սակաւս յոյժ ունիմ:

«Այլն իրն ներել աղաչեմ համարձակութեանս, Վեհափառ
«Տէր, և թէ բռնադատեցեմ հայցել զըմիս այսու ի Ձերմէ Սրբու-
«թեանէդ զհրաման յապաղելոյ առ այժմ՝ զուղեւորութիւն իմ ի
«Ա. Էջմիածին. և միանդամայն ասել, զի և թէ Կարծիքս զընդհան
«այնորիկ նոր ինչ իցեն և արտաքոյ նշանակելոյն ի կոնդակին
«տուելոյ առ իս 25 հոյեմբերի 1860 ամի, և Սրբութեանդ բա-
«րեհաճիցի մասնաւորել ինձ և զայնոսիկ զբաւորական բանիւ,
«զամենայն ջան ի դործ արկից ի խափանել գնոսին, և օխոխել
«իմոյսանն զվշտացեալ սիրտ Հօրդ. Հասարակաց:

Թիւրոսիս, ի 25 Մայիսի 1861.

Թ. 250.

Յետ այնորիկ, չգիտեմ չինչ պատճառաց բերեալ՝
բարեհաճեցաւ Տէրդ զրել առ իս իբր աստիճանայ զառա-
ջիկալդ նամակ, որ ըստ ոճոցն և ըստ իմաստեցն ամե-
նեին իսկ նորանշան իմն թուեցաւ բուրեաց իմոյ: Նւ
չերաւ. զի ողպէս տեղեկացեալ ծանեալ անձամբ ի
զնալն իմում չերկրորդումն նուազի չիջմիածին, ոչ օտա-
րտի թելադրութեամբ տողեալ էր այն՝ ըստ առաջ-
նոցն օրինակի, այլ ըստ սեպհական իմաստեց Սրբու-
թեանդ չերեւեալ ի բարեմետ անձնէ ումեմնէ: (1)
Գանդի ասէր Վեհափառ Տէրդ ի նմին.

Արժանապատիւ Գաբրիէլի վարդապետի Այլաղ-
եանց. (2) և այլն:

(1) Պատշաճ չէ՞ս համարիլս Գանդի այնպէս շարադրողին անունը, թէ-
պէտէն այն անչը ինչն ասած է Տէր թէ այն Գրոս-Ոճիւն իւր շարադրանին է:

(2) Տէս էջ 105:

Նւ ահա առ աչս իսկ առանձնական խրատարա-
նութիւն Վեհիդ համարձակեցայ ևս յայնժամ գրել
զանուանեալն զայն երկրորդ նամակ, զոր գրել էի ամ-
բողջ իսկ զընդմեմ աստէն.

«Վեհափառ Տէր, Աստուածաբեալ Հայրապետ.

«Յորմէ հետէ համըոյր հրաժեշտի տուեալ և այլն. (1)

«Նւ քանզի զչարախօսացն իմոյ կալայ բանս ինչ ասել առաջի
«Սրբութեանդ, ներեալիք ինձ, Վեհափառ Տէր, պարզել այժմէն
«և զվիշտս իմ որ ի նոցունս ըստ մասնէ, զմնացեալն պահելով գէտ
«ժամանակին յորում տայի ինձ տիւեղ առ ոտս Սրբութեանդ ի
«բովանդակ զերաշխէս սրտիս ընդ այնքան յանդիմութիւն
«օկղբնաջաղին և արբանեկոյ նորա: Զոմանս ի նոցանէ յանուանէ
«իսկ զիտեմ ևս, և զայլն անշուշտ ոչ անգիտանայ Ձերդ Վեհա-
«փառութիւն. այլ ինձ աստանօր ոչ անուանքն են պիտանացու,
«այլ ահազին արդասիք չարութեան նոցա որ քաջայայտն է և
«չամենայն մտադրութեան արժանի:

«Նորա են, Աստուածաբեալ Հայրապետ, որ զերծեալք յամե-
«նայնի Ձերմիդ անմեղ բարեխրութեամբ՝ այլ ընդ այլոյ զգա-
«ցուցին և զգացուցանեն Սրբութեանդ զամենայն զգործս իմ և
«զղեւատնութիւնս, անբիւրեղքն յԱստուծոյ և անպատկաւք ի
«մարդկանէ:

«Նորա են որ զիրս Էլմաստան քահանային Տրապիչոնցւոյ չա-
«րաչար մեկնեալ առաջի Սրբութեանդ, և զիւր յանգիմանական
«առ իս ետուն զրել անդէն իսկ ի 1859 ամի: (2)

(1) Իբր թէ Օսմանեան հապառքէն չանհաղքել Գոսեւ, ու փոխանալ իւր հայրենիք ճամբելու՝ այս վիճակին Տէր Գոսեւեան իւր հապառքէն Գոսեւի անցնել իւրապէս նորա: — Յետոյ երբ նոյն չանհաղքան աստից հրամանի Գոսեւի վարդապետին Գոսեւ Էջմիածին ու իւր Աստուծոյն Գոսեւ անցնել Գոսեւի փոխադրանքն Գոսեւ, Վ. Կոլեւալ ինչոյ թէ թէ ինչու վիճակին Տէր ճաշի Գոսեւ Գոսեւ նորա:

(2) Իբր թէ Գոսեւի վարդապետն այնպիսի անարժան չանհաղքան աստից եւ իւր Գոսեւ Գոսեւ, Տէր Գոսեւ այն պարտիւս նորա Գոսեւ Մարտիկ Արեւիկեանոյն էր: — Յետոյ Մոսկուայի Ժողովարդոյ Տէր չանի երկրաստիւնեան ինչոյն Գոսեւ ինչ Վ. Կոլեւալ ինչոյ վարդապետն Գոսեւ Գոսեւ նոյն չանհաղքան հապառքէն Տէր ճամբել Գոսեւ Գոսեւ:

«Նորա են որ չետուն թոյլ Ձերումդ Սրբութեան ի քնին
«առնուլ նախ ի գնացս մեր ընդ Ալամխանեան քահանային, և
«սպա թէ զմեզ կշտամբել:» (1)

«Նորա են որ զատելութիւն իւրեանց զանձնական ընդդէմ
«Սուրէնեան քահանային և մեզ՝ Հնարեցան կշտամբողական կոն-
«գախաւ Վեհիդ իբրեւ զինու յաղեցուցանել:

«Նորա են որ զԱստուծոյն կանգնեալ աստաճօր Տեառն
«ողորմութեամբ՝ ջանահար եղեն Հիմն ի վեր տաղալել, կաս-
«կածանս անտեղիս ի միտ Տեառնդ արկանելով զանարատ դաստի-
«արակութենէն զոր ընդունել ի նմա մանկալին աղբիս:

«Նորա են որ զանարատութեամբ իմումս իսկ դաւանութեան
«և վարդապետութեան ստուերածս կամեցեալ արկանել՝ աղէտքն
«և չարամբար, զամենայն Հնարս Հնարեցան զի անորիշ և անյայտ
«Թողուցու լքանիցէ ցարդ Վեհափառ Տէրդ զինդեր և զքննու-
«թիւն «Վարդապետարանին» իմոյ:

«Նորա են որ զղանդասար օրագիրն «Հիւսիսախալ» անուա-
«նեալ՝ դործի առին չարութեան իւրեանց ի զբել ի նմա ան-
«Հնարին յանդուրութեամբ զամենայն չարախօսութիւն և զհայհո-
«յութիւն ընդդէմ Հանգուցեալ երջանիւյնշատակ նախորդի Սրբ-
«ութեանդ, ընդդէմ Մայր վանից սրբոյ Էջմիածնի, ընդդէմ Սրբ-
«բաղան Եպիսկոպոսաց ոմանց յանուանէ, ընդդէմ Եկեղեցականաց
«աղբիս առհասարակ, ընդդէմ աղբասէր և Վեհանձն Խալիպեան
«Եղիսանին, ընդդէմ ինձ և այլոց բազմաց, և միանգամայն յաջո-
«ղեցան շորթել ի Ձերմէ Սրբութենէդ իսկզբան անդ Կոնդակ
«օրհնութեան և դովեստից:

«Նորա են և որք մինչև ցայժմ չթողին վերջին վճռոյ դատա-
«պարտութեան Սրբագումար Սիւնհոգոսիդ առնուլ զկատարումն,
«ջանալով զի մի՛ խախտեցի ձեռամբ Ոստիկանին Հրատարակումն
«զիւաշունչ օրագրին այնորիկ:

«Նորա են որ զհրդեհ Հախառակութեանն անկելոյ առ մե-
«րովն նախորդաւ առ բնակիչս Նախիջևանի (զոր մեք ջանահար
«եղար ծանուցանել և ծանուցար իսկ Տեառն օգնականութեամբ
«յամին 1858) վերստին բորբոքեցին՝ կոնդակս օրհնութեան ի
«Ձերմէ Սրբութենէդ առաքելով առ սկզբնապատճառս խառնու-
«թեանցն, և այնպէս ի յայտնի ապստամբութիւն և յանաստու-
«թիւն զբղեւոյ զմասն ինչ Ժողովրդոց տեղոյն . . . :

«Նորա են որ յանցանս ինձ գրելով առաջի Վեհափառ Տեառնդ

(1) Տես ի Պատմութեան էջ 107:

«զիմս երդմնակաւ Հաւատարմութիւն առ օրէնս Պատութեան
«Ռուսաց՝ ի զլուխ իւրեանց սանցին, կարծիս ի մտի գնել Ձե-
«րումդ Վեհափառութեան, որպէս թէ ևս զօրուտ աղբի և եկե-
«ղեցոյ մերոյ խորհիցիմ աշէլ (որպէս ինքեանք սովոր են առնել)
«բարձի և աւաղութեան, խաչից և աստուութեանց:

«Նորա են որ զանարժանք քահանայութեան զողէտ զիւղա-
«կանն Խաչուի՝ առանց վիայութեան մերոյ՝ զաղտազողի այդր
«ժխտեցեալ, և չղեմեմ որպիսի Հիմամբ կամ պատճառանք
«կարողացան ընդունել վասն նորա զհրաման ձեռնադրութեան:

«Միով բանիւ, նորա են, Վեհափառ Տէր, որ զամենայն զործս
«իմ և զձեռնարկս և զխօսս, և զգիտաւորութիւնս անգամ, զան-
«ցեալսն և զառաջիկայս և զհանդերձեալս առհասարակ՝ յան-
«գուզն դատողութեամբ և չարադրելու նախանձու ի թիւերն տա-
«բան, և այնպէս զայլմակղեցուցին փոքր ի շատէ զմիտս աս-
«տուածընտիր Հայրապետիդ ի վերայ իմ, որպէս կարող եմ ան-
«ժխտել փաստիւք և ընդարձակ բանիւք Հաւաստել և ապա-
«ցուցանել զայս ամենայն յԱտենի Սրբութեանդ՝ յորժամ Հնոր-
«Հնեցի ինձ այնմ երջանիւաւ ժամու պատահել, և որ յուսամ
«թէ ոչ ևս անաղանցեցէ քան զմուտս առաջիկայ զարնայնոյն
«եթէ Տէր կամեցի:

«Վախայն փառք և դոհութիւն Աստուծոյն արդարութեան և
«ճշմարտութեան, որ այժմէն քաղցրացոյց զսիրտ զորովադուր
«Հայրապետիդ ի վերայ իմ, և աղեկաց ի Սրբութեանդ զխորհուրդ
«ուղղակի գրելոյ առ իս զոր ինչ միանգամ կարծիս և կասկա-
«ծանս ունիցի զինոց մտաց և զաշխատութեանց:

Ձայս ինչ և եթ մնայ ինձ աղերսել ի Վեհափառ Տէրութե-
«նէդ՝ զի մի՛ և յայտնիտէ անխայսճիք աղբարար բանիւք միսի-
«թարել և քաջալերել զիմս յողնատաժան նուաստութիւն ի վաս-
«տակն զորս միամուրութեամբ սրտի ստանձնեալս եմ յօղուտ ման-
«կանց Հայաստանեայց սուրբ Եկեղեցոյ, մինչև արժանի եղչց
«անձամբ իսկ գալ և յանդիման լինել Աստուածաբաւ Հօրդ
«Հասարակաց, զորոյ առ ժամն ի Հեռուստ Հայցելով զհայրա-
«պետականն Օրհնութիւն՝ մնամ Համբուրել աջոյդ Սրբութե-
«ան, և այլն:

«Ի Թէոդոսիա, յ3 Հոկտեմբերի 1861.»

«Ապաքէն ոչ է Հարի յուշ առնել Ձերումդ Վեհա-
«փառութեան, զի ոչ անպատասխան մնացեալ էք խառն աչս
«իմ նամակ ի Ձերմէ Վեհափառութենէդ, որպէս ի վերջ-
«նումս կոնդակին առէ. քանզի աչս իսկ է պատճէն կոն-

դառնալու շնորհելոյ առ իս ի 16 յուլիս 1862 ամի, որ ամբողջ ամառ միով յառաջ է քան զվերջինսն.

«Արժանապատիւ Գաբրիէլ վարդապետ սերելի մեր է Տէր: «Ըստ զօրութեան երկոցունց զօրութեանց ձեր՝ սողեալ մին է «28 Մայիս 1861 ընդ Թուահամարան 250, և Տիւն յ3 Հոկտեմբեր 1861, մնամ պատու զալստեան ձեր առ մեզ, քանզի է «պատասխանի յ9 Ապրիլի ամին անցելոյ ընդ Համարաւ 157 «զրեալ առ ձեզ կոնդակի մերում, որ հրաւերակն էր զալստեան «ձերոյ առ մեզ, պատճառեալ էիք զիտիւումն Յովհաննէս վարդապետի Բեկնադարեանց յաստեացս, զի անմեկին մնացեալ առ «Ժամն ի վիճակէ այտի՝ արթուն հսկողութեամբ միտ առնել «կարաճիք անապթաք ընթացից անհաւթեան նորին, և այնպէս «խնդրէիք զհրաման յապաղելոյ առ Ժամն զուղեորութիւն ձեր «է Ս. Եղիշտին. իսկ յ3 Սեպտեմբերի այն ամի խորհրդաբար և «ցաւօք որտի տողեալ զօրութեան մեր է պատասխանի զրեալ է «Բաղնիկէն և յԵրուսաղէմի կրեւք շարադրութեան ձեր՝ հախառակ «սրբազան աւետարանչին Մատթէոսի, Գլ. 1, 4. Հում. Բ. «1. յորում պատճառեալ զցրտաղին եղանակ ձմեռայնոյն, որ առ «աւջի կայր յայնժամ, խոստանայիք ճանապարհորդութիւնս առ «նիլ է ներկայութիւն մեր, ոչ անագան քան ի մուտս զարեանա- «յին եղանակի. որ այժմ անցեալ սրացեալ է մէջ՝ ի յաջորդին «նորին կենցաղաբարիմբ. և չեղև ճանապարհորդութիւն ձեր «յայտարի կողմանս՝ յորմէ խիթալի է Թէ և ևս անաղանկացի «Վասն որոյ հարկ համարեալ այսու կոնդակաւ զվերոյդրելոյն «ամենից ի յուշ արարեալ, հրամայել ձեզ Թերեւս առանց պատ- «ճառանաց և յապաղելոյ զալ է ներկայութիւն մեզ ի յաւճոհ- «Բաղնիկէն և Կարսի մէջ Գործողութեան և ընթացից Հաւատարմութեան «այդր վիճակի, որք ցայսօր քիչեալ Հոգեալ մնան առ մեզ, և որ- «պէս նկատեմք՝ տակաւին հետզհետէ ունին մի զկնի միոյ որ- «պէս զմիանունս ջրոյ բաղմանալ յեղիւս, նոյնպէս և առաքելու- «թիւնքն և զօրութիւնք առ մեզ, որոյ զործադրութիւնն ան- «շուշտ պահանջէ զներկայութիւն ձեր, առանց յետաճողութեան «օր ըստ օրէ: Թերեւս և կարողասցիք զտանել զիս իրացն, և «այսու յայտ առնէք զանհաղանդութիւն ձեր ընդ լծով Հոգեւոր «Եղիշտութեան մերում, այլ համբը ըստ վարդէ: Կարեւորութեան չէր՝ «աղաք Հոգեւոր և Հոգեւոր ընթացի է Կարեւորութեան և ի շար զիտիւմ: «այլոյ. (1) զորս յանդիման կացուցեալ առաջի ձեր ըստ պար-

(1) Արդեօք այս խոսքով տես ընթացի վ. Կարեւորութեան լին Գեղ ա-

«տաւորութեան պաշտամանս, հուսկ ուրեմն ի Թէ անագանկացի և «ևս զալուստ ձեր առ մեզ, յայնժամ զայլ Կարեւորութեան և «առնէլ, որպէս պատշաճն անկախ ուսման յիշխանութեան ընդ- «հանրական Պատրիարք Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց:

Ողջ լեւ է Տէր:

Վշտալի Մատթէոս Կաթողիկոս ամենայն Հայոց,
է 16 Յուլիս 1862
է Տիւն. Թ. 208.»

«Ի սաստկապահանջ քանից այսր կոնդակի ստեղ- «եալ՝ ընդ Համառօտադիմ պատասխանելոյն իմում (յո- «րում ասէի Թէ Հանգամանք Ժամանակն ոչ ներեցին ինձ ցարդ «կատարել զպարտս իմ և զալ է կոչ Վեհափառ Տեառնդ) «յաւելի և զԹուղթդ առաջնեալ մակադրեալ,

«Առ Հայրդ. Հասարակաց որդեաքար խոստովանութիւն.

«Քանզի զհանգամանաց Ժամանակիս ստեղծեցայ առնել ի Թրդ- «Թիւ իմում յիշատակութիւն, ներեցէ ինձ Սրբութիւնդ զոյդն «քանիւ պարզել առանձնաբար զմիտս իմ՝ ևս և մինչև արժա- «նացեալ զիւրելին տալ պատասխանի ամենայն քանիւ բերանոյ:

«Հանգամանք Ժամանակն զայն ատեմ զլստաւորապէս, Վեհափառ «Տէր, զի չգիտեմ յորոց իրաւացի պատճառանաց անհաղանկ եղև «ինձ մինչև ցայժմ լսելի առնել յունին Սրբութեանդ զաղերս «իմ և զորոք և զընդատանս. և որովհետև զանապատուակն «իսկ զիմ զօրութիւն իրեւ զրեալ բամբասեցին առաջի Սրբութե- «թեանդ, և որպէս Թէ հախառակ իմն աւետարանական և առ «աւարելական խրատուց, չգիտեմ արդարեւ ի Թէ զի՞նչ այլ ինչ «մնայր ինձ առնել, զէթ առժամանակ մի, ի Թէ ոչ ձեռնթափ «յառնայնէ լինելով՝ ի լսութիւն և ի յուսարեկ տրամուծիւն «տալ զանձն իմ մինչև կամ լիցին արդարադատին Աստուծոյ «յայտ յանդիմանութեամբ ի վեր հանել զճճմարտութիւն, և առ «առնել նշաւակի կացուցանել զիմանեալսն . . . որք շիթեալ

բաւ Գործիքի վարդապետն որ մինչև իսկայս չհաղանկեցաւ Միկելաբեանց «մանկերն և Հաւմայ Գործիքի մարտիրոսաց հրահանգներն. . . Այս «լին ևս այն վարդապետն զառնէ ի սովորութեանն ընթացի անհա- «ղանկութեանն էր, այլ Հաւմայի Հաւմայի Հաւմայի Հաւմայի Հաւմայի «օրինակս հոգեւոր իշխանաւորաց, ինչպէս որ մինչև ցայսօր չմեղէն հոգե- «լին: Միկելաբեան:

«պղտորեցին ցարդ զմիտս Սրբութեանդ և զամենեցուն զորոց
«կարացին զկարծիս յիմ վերայ»:

«Իսկ զանյայտիցն ինձ թշնամեաց, որք անշուշտ յայանի են
«Աստուծոյ, ի զուր է ինձ, Աստուածարեալ Հայրապետ, կրկնել
«աստէն զչարախօսութիւնս և զչարաչար արգասիս նոցին: Ես
«յետ մաղթելոյ վասն ամենեցուն նոցա թողնութիւն և քառու-
«թիւն որ առ իս յանցանաց, ընդ այն և եթ զարմանամ, թէ
«զիմըդ Վեհափառ Տէրդ, յետ այնքանս և այնպիսիս լսելոյ ի
«նոցանէ՝ ոչ սասակադունիւ ևս խտուրեամբ վարեցաւ ցարդ
«քնդ իս, և զիմըդ զյուրով անդամ կրկնեալ սպառնալիսն ոչ ի
«վաղուց հետէ կատարեաց, եթէ ոչ յայն սակա միայն՝ զի հարկ
«և օրէն համարն անշուշտ Սրբութեանդ նախ քննութեամբ դա-
«տաստան առնել ըստ իրաւանց, և այնպէս ապա մատնել ի
«դատապարտութիւն զհաւատարմագոյնս ի պաշտօնէից եկեղեցւոյ՝
«եթէ արդարեւ յանցաւորք յանդիմանեցին նորա: Այլ և ընդ
«այն իսկ զարմանան, Աստուածարեալ Հայրապետ, թէ զիմըդ
«եկեղեցեակնդ և աշխարհակնդ այսր մերոյ վիճակի, յետ տե-
«սանելոյ զմերժումն ամենայն խնդրուածոց իւրեանց որ վասն իմ
«ըստ իւրեանցն խեղամտութեան, և յետ լսելոյ ի «Դաւիթ» կու-
«տակցութեանց, և յուստաւորաց ոմանց զարձեւոց ի Սուրբ Կա-
«րապետէ և ի սրբոյ Եջմիածնէ, այնքան ամբաստանութեանս և
«մեղադրութեանս զինէն և զգործոց իմոց համբաւեալս ի կողմանդ
«յայդոսիկ, զիմըդ տակաւին ևս սէր և մտաւորութիւն ոչ սակաւ
«ցուցանեն առհասարակ յիմն առաջնորդութիւն ի վարդապե-
«տութիւնս հաւատոյ և ի քարոզութիւնս վարուց բարեաց, բայց
«եթէ զի աչօք բացօք զծառն ի պողոյն ճանաչեն, այսինքն ի
«բարեկարգութեանցն բազմաց որ եղեն և լինին մեզ ի վիճակիս
«յայտմիկ շնորհիւ Բարձրելոյն, զի չեք ոք չեք ուրեք ի հնգամեայ
«միջոցի ժամանակիս որ ի յունականութիւն դարձեալ իցէ ի մե-
«րոցս, և ոչ ի պապականութիւն և ոչ ի լուսորականութիւն, մինչ-
«դեռ, որպէս և Սրբութեանդ զեմէ, յայլս ի վիճակաց Ռուսա-
«տանի և Տաճկաստանի չղակասեն դժբաղդաբար այնպիսի դէպք
«աղետալիք ևս հերձուածք չարաչարք և ահազին սպառնալիք մե-
«ծազունից ևս վրանդից, յորոց պահեցէ հովուապետն Յիսուս
«զհօտս սրբոյ Լուսաւորչին՝ ձեռամբ և խնամօք Վեհափառ Ա-
«թուապալիկ նորա:

«Այլ զի մի՛ բանիցս յաճախութեամբ ձանձրութիւն Տեառնդ
«յաւելուցում, մութամ կերել զթուղթս հայցելով ի Սրբութեանդ
«զարդարացի և զբաղցր անարկութիւն ի պաշտօնեայս հաւա-
«տարեմն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ և Ձեր, միանգամայն և մի՛

«ևս զանալ՝ եթէ իցէ հնար՝ առաջարկելոցն յինէն ի վարձա-
«տութիւն Սրբութեանդ ընդ ձեռն Սիւնհոդոսին սրբոյ Եջմիած-
«նի վարդապետաց և քահանայից զարժանին զշնորհ պարանոցա-
«կան խաչից:

«Եւ ահա յայնմ հետէ ընկալաց զվերջին կոնդակս,
զորս յառաջագոյն յեղատակեցի ի թղթիս, և զորոց
զգլխաւոր չօդուածոն բանից մի առ մի արկի ընդ քրն-
նութեամբ:

«Իսկ զի՞նչ բովանդակութիւն և գլխաւորումն իցէ
աչամ ամենապիսի, Վեհափառ Տէր, և ո՞ր այն կէտ նպա-
տակի աչօր Բողոքոյ, եթէ ոչ աչսօքիկ:

«Ձերումդ Վեհափառութեան, որպէս թուի ի բա-
նից պէսպէս կոնդակաց Սրբութեանդ, քաջայայտ իսկ
է, Աստուածարեալ Հայրապետ, և մտացս իմոց ուղղու-
թիւն, և վաստակոցս օգտակարութիւն, և ի գործս
պաշտաման իմոց անխարդախ հաւատարմութիւն, և
թէ որք չարախօսեմն զինէն առաջի Ձեր իրեւ զմոլո-
րեցուցէ, զկատկածելոյ, զանլսողէ հրամանաց Վեհա-
գունիցն իմոց, և որ աչն ևս, ստեղծատեն ի դուրսս
իւրեանց, և ի չաւելուածոց անտի չարանախանձ սրտիցն՝
որ լին է իմորով չարութեան՝ խօսին և գրեն զոր ինչ
ասենն: Սակայն ի հակառակէն՝ և աչն ևս չաչտ չան-
դիմանութեամբ երևի ի նոյն կոնդակաց, զի որք շուրջ
զԱթուրիկ թարթալին եպիսկոպոսունք ոմանք և վար-
դապետք և արեղայք, և աչ ընդ աչոց տան Ձերումդ
Վեհափառութեան կարծիս և կատկածանս զինէն և
զգործոց իմոց և զվարդապետութեանցս գլխովին, (1)
ոչ մեայն չմերժէք Իւրք զնոսա և չստատէք և չպա-
պանձեցուցանէք ըստ արժանւոյն, աչ և Ձերովդ ըն-

(1) Վարդապետը սորոյժ Կեղեցութեամբ հասնացած էր լի ուրախ էին
այն առիթուն յաճախել յանուանել, բայց արժան չէր համարած առանձնե-
րաւ ուստի և մէջ չէ՛ն Կեղեց այն Կեղ:

դաքոյս բարեմտութեամբ հաւատս ընծայէք բանից նոցին, և ըստ աչնմ հրամայէք գրել առ իս և խօսել: Մե ի հաւատեալաց աչոր դիւրահաւանութեան է ապա- քէն և աչն՝ զոր Զերովդ բերանով ասացէքն զիս չաչտ յանդիման ոմանց յանդամոց Սինողին, իբրև թէ ես ոչ շատացեալ Առաջնորդութեամբս հաւանելի վիճակիս նա- խիջեալն և Պետարապետ (նորոց իմն ըստ նոցին կար- ծեաց ասէին Քալիֆոսիոյ), — Վաթուղիկոսականն անգամ հետամուտ իցեմ ես բարձր ատելճանի և ամենազօր իշխանութեան: Որ թէ ո՞րքան հեռի է աչս չնոցս ըն- թացից և ի ընածին ակորժակաց՝ անդէն իսկ ի ժա- մուռն կարծեմ թէ ըստ արժան բաւականին ետու պա- տասխանի, և զհաւանողականն ընկալաց ի Զէնջ ակ- նարիութիւն: Քանզի, որպէս հանդուցեալն արդ ի Տէր՝ Սրբազան Սրբապետիկոսոսն Ղուկաս հաւատեալ պատ- մեաց ինձ, Զերդ Սրբութիւն զայդ անհիմն խախտման իւր զինէն ասացեալ էր չառուր միտմ անդէն իսկ ի Սինո- գին առ որս առաջարկէինն Սրբութեանդ՝ ձեռնադրել զիս եպիսկոպոս: Իսկ ինձ յերեսս իսկ ասացիք թէ մթթի օրէն իցէ զիս վարդապետ ոք ամբառնալ երբէք չառ- տելճան Վաթուղիկոսութեան, և յատելն իմ թէ ոչ բը- նաւ, և ի հաստատել վիպութեամբք և օրինաւօք, հան- դարտեցայք և դադար ետուք խնդրոյն:

«Ոչ կարծեմ, Վեհափառ Տէր, թէ անձանթ իցէ Զերումդ Սրբութեան աչնալիսեացն միակ ցանկութիւն որտե՛ս աչն իսկ՝ զի եթէ ոչ կամակար մտօք, դէ՞թ Վե- հադունիդ իշխանութեան հրամանաւ ի բաց զնիցեմ յանձնէ զառաջնորդական պաշտօն, և ձեռնթափ չա- մենաչնէ լինելով՝ չէր անդրէն դատարարութեամբ և ի՞նչ (1), կամ թէ չառանձնութիւն անապատի և ի լռին անդոր-

(1) Որպէս զի Զաւենան հարապել իրենց անաճիլ զբարարութեանը՝

ծութիւն զանձն իմ առնիցեմ զատապարտ: Արդ եթէ և Վեհափառ Տէրդ ի նոյն ի նոցա կարծին իցէ հաւա- մէտ, որպէս ի բանից և ի զրուածոց ոմանց Վեհիդ ե- րևի, ներեսցի, ապա և ինձ ասել անպատրուակ և ան- կեղծաւոր բանիւ, զի եթէ Վաչնեքականն օրէնք չխա- լիանէին զիս ի հրաժարելոյ ինձն ի ծառայութեանն զոր ստանձնեալս եմ, և եթէ ի Տաճկաստան աշխարհին էաք և ոչ չնըրոյի, ուր ասոնց ծանուց և անհրաժեշտ պարճա- րանայ չէ արժան՝ չէ օրէն երբէք ի բաց կալ ի սպասա- հարկութեանէ հասարակաց ինչ դործոյ յանձնելոյ ու- մեք, — օ՛հ և օ՛հ՝ ասեմ, Վեհափառ Տէր, զի և ոչ զերդ- դոս միտք ուրուք ի կննդակայն Զերոյ կշտամբողաւա- նաց յանձն տուող լսել կամ ընդունել. ո՛չ բնաւ ալ անդէն և անդ տեղի տուեալ ստեղծացն իմոց, և մեկուսի ի բաց զնայեալ՝ թօթալից յանձնէ զճանրատաղտուկն զայս պաշտօն սպասաւորութեան անդի՝ որոյ ոչ Գլուխն ուղղալէս մտօք կամի ակնարկել յանդամոցն արտ- բուածս, և ոչ անդամքն դադարեն ի խանգարելոյ զգործս իրերաց՝ չեա զնըրեանցսն խառնալար առնելոյ: Յա- զագս աչոր ամենայնի և կնիք բանիս, և բնաւ իսկ կէտ նախատակ աչոր Բողոքոյ ոչ ալ ինչ գիտասցէ Վեհա- փառ Տէրդ լինել՝ եթէ ոչ զաղերս պաղատանաց՝ զի զամենայն հնարս յաճախեցէք ի թեթեւացանել և ի բառնալ չնիցն ի ձեռն օրինաւոր Վաչնեքական իշխա- նութեան հրամանաց զտաժանակիրս զայս ծանրու- թիւն Առաջնորդական պաշտաման, ընդ որով ընկճիմս ողբեալաւ, և ոչ ևս ունիմ ժող: Բայց և ոչ բնաւ հա- ւանիմ, Վեհափառ Տէր, և ոչ յանձն տուում ամենե-

թէ վարդապետն վերադարձն ինձնէս է և ոչ ճշմարտութեամբ, և անոյ աբ- դարայրն իրենց անառնելի հախառնութեանն ասոր ի ազգին և քերական:

ւին՝ զի իբրեւ զայնոսոր ոք և իբրեւ զայնոսոր իմունս
 և կեղեցւոյ և աղբի՝ և բաց զնիցեմ զԱռաջնորդութիւնս.
 ոչ երբէք: Ապա թէ ոչ, լաւ է ինձ ընդ խաչն աշու
 ճմլեալ մեռանել, կամ ի վերայ աշտ խաչի աւանդել
 զողկո, քան թէ զաչնալիս ժառանգել անուն վատու-
 թեան առաջի աշխուհոյ և ապագայից, զոր թելադ-
 րողքն կամ սաղբիչք և կամ սատարք յօրինուածոյ կոն-
 դակացն ձերոց շիկեցին և շիկեն ցանդ զանարատ ա-
 նուամբս և զվարդապետութեամբ և զընթացիւք և ձեռ-
 նարկութեամբ: Թող նախ ուրեմն արդարացաց ուղղա-
 դատ քննութեամբ առաջի Պետութեան և աշխարհի,
 առաջի աղբի և Նիկեղեցւոյ, առաջի մեծի և փոքու, և
 ապա ուրախութեամբ և բերկրութեամբ սրտի շնորհո-
 անթիւս ունելով աջոյն որ արձակեցէ զիս ի պաշտա-
 մանէ աստի, փառս տաց Փրկչին բոլորեցուն, և դո-
 հութիւն բազում Զերումդ Վեհափառութեան, որոյ
 եմս և եղէց՝ իբրեւ Աթոռակալի սրբոյ Հօրն իմոյ Գրե-
 դորի Նուսաւորչին»:

Ծառայ ամենախոնարհ

Ի Թէոդոսիա, Գարբէլ վարդապետ Այվազեան
 Եր Եղեմբեր 1864.

ՅԱԽԵԼՈՒԱՆ Ե.

Պատճէն խնդրագրոյն հասարակութեան Հայոց Քիչնե-
 րադարի Անսարապիոյ առ Սինոդն սրբոյ Էջմիածնի:

«Նուսաւորչական Հայոց Սինոդի Սրբոյ Էջմիածնի
 Միաբան Հասարակութենէն Հայոց Քիչնե քաղաքի
 Խնդիր.

«Յուլիս ամսոյ 26-ն 1859 թուականի Վեհափառ-

Հայրապետան Ազգիս Տէր Մատթէոս արժանընտիր Առ-
 թուղիկոս իւր բարեյաջող ուղեորութենէն ետքը Կոս-
 տանդնուպօլսէն Մայր Աթոռդ, պառնձին օրհնառակ
 կոնդակաւ իբրեւ ի միութարութիւն մեր և առ ի առա-
 ւել Հաստատութիւն իւրոյ Վեհափառական խոստման,
 ընդ ձեռն Գերապատիւ Առաջնորդի մերոյ Տեառն
 Գարբէլ վարդապետի՝ որ եկեալ էր Հրամանաւ Սինո-
 դիդ ընդ յառաջ Նորին մեծ Քահանայապետութեան,
 աղբ արար մեզ աշու բանիւ. «Թէպէս Հաւաստու-
 «Թեամբ եղեալ էաք և եմք ի մտի շնորհապարկել ևս
 «և զսոյն Հոգեւոր Հովն ձեր զԳերապատիւ Գարբէլ
 «վարդապետն՝ ամբառնալով զնա ի բարձր աստիճան
 «Արքեպիսկոպոսութեան, ալ ըստ տնօրէնութեան ա-
 «մենօրհնեալ կամաց Բարձրեւոյն՝ տկարութիւնք մարմ-
 «նոյ ստիպեցին զմեզ յապաղել զՀանդէս օծութեան
 «մերոյ: Ուստի Հրաման տուաք Գերապատիւ Առաջ-
 «նորդին զարձ առնել յԱթոռ իշխանութեան իւրոյ,
 «պատուիրեցաք միանգամայն՝ զի ընդ առնուին ի մէնջ
 «զՀրաւիր փութացի գալ աշտ վերստին և այլն.» Սա-
 կայն մեր Հարուստ և աներկբայ անկալութիւնն որ
 աւետեցաւ մեզ ընդ ձեռն Առաջնորդի մերոյ յիշատա-
 կեալ Հայրապետական Կոնդակաւ Նորին Վեհափա-
 ռութեան, մինչև ցարդ չընկալաւ զիւր կատարումն:
 Քաջապէս յայտնի է Մայրապոյն Ատենիդ, զի Նիկեղեցիք
 մեր, որպէս այլուրեք ի վիճակիս՝ նոյնպէս և այսրէն
 իսկ, կարի պէտս ունին աշխ Հոգեւորական աստիճա-
 նաւորաց, որոց լրումն ընդ ձեռն ոչ այլոյ ուրուք եթէ
 ոչ միայն Նալսկոպոսաց լինին. իսկ մեք ահա առաւել
 քան երկու ամք են՝ յորմէ Հետէ զրկեալ եմք երբէք
 յայնպիսի Հովուական իշխանութենէ Նալսկոպոսական
 դաւադանաց, և այս իսկ է որ ըստ պատկառելի Կոն-
 դակի Նորին Վեհափառ Տէրութեան Հարկադրեաց
 զմեզ առաջի առնել Սինոդիդ Հարուստ յուսով մեր

միաբանական աղերսն, և խնդրել թախանձանօք միջ-
նորդութիւն Գորին առ Նորին Վեհափառութիւն որ
բարեհաճի մեր Գերապատիւ Գարեթիւ վարդապետ Ա-
ռաքնորդն ամբառնալ Արքեպիսկոպոսութեան ըստ ան-
սուտ խոստման իւրոյ: Զորոյ նախանձելի արժանաւո-
րութիւնն չաչնաբարբառ Կարապետն նորա աղգաշահ
և մեծադործ սխրագործութիւններն, և նա մանաւանդ
նորին քրտնալստտակ և արթուն հոգեւորութիւններն,
որպէս և վերայ ինքեան հաւատացեալ հօտիցս Քրիս-
տոսի, նոյնպէս և ի վերայ եկեղեցեաց նորին, որոց իո-
կութեանց աներկբայ հոգւով ակնհասոր վկայ և հան-
դիսադիր կարեն լինել և ամենայն ճշմարտախնդիր
օտարաղիւնք: Թէ և բարւօք չաչնի է Ատենիդ, բայց
մեք աւելորդ չեմք համարել՝ թէ Նորին Գերապատու-
ութիւն Տէր Առաքնորդներս իրեն չանձնելոյ օրէն այս
վիճակի իշխանութիւնն՝ չէ դադարած երբէք և ոչ ժամ
մի աղգապարճանք դորձեր վառտակելէն յօգուտ աղղի
և առաքելական սուրբ և ուղղափառ Հայաստանեայցս
եկեղեցւոյ, բանալով ամենայն ուրեք ի վիճակիս նորա-
նոր դպրոցներ և ծաղկեցնելով զնոսա եկեղեցական և
քաղաքական ուսմունքներով, ևս և պայծառացնելով
զեկեղեցիս մեր հոգեշահ Աւետարանական խրատներով,
և առաջին Կուսաւորչաց մերոց սրբոց Թադդէի և Բար-
դուղիմէայ առաքելոց և փոխանորդի նոցին Հայաս-
տանեայցս Հօր պարթեւեան Գրեգորի գրաւոր կանոննե-
րով, և պաշտելի աւանդութիւններով: Եւ զիսորդ ապա-
քէն տեսանելով որ այսպէս մեր վիճակի եկեղեցիներն
Նորին Գերապատուութեան Առաքնորդութեամբն ան-
շեղի ընթանալէն չետոյ նախնի սրբոց հարց կանոն-
ներուն վրայ, մեր սիրան ևս մէկ առանձին իմն առն-
չական կապով և ջերմեռանդութիւնով կշղթալէ Մայր
Աթոռին հետ՝ իրաւունք չպէտք է տայ հարուստ յու-
սով աղերսել զսուրբ Անսօդ, որ ընդունելով այս մեր

միաբանական ջերմեռանդ խնդրեն, Տիրաւոր հովի մեր
հոգեւոր փափաքն կատարելու համար, որոյ վախճա-
նական օգուտն հայի և լուսաւորութիւն Ակեղեցեաց
և ի պայծառութիւն աղղես:—1 Մարտի 1861, ի Քիշնե:

Քօմիս Կարապետ Անուշեանց.

Տօրեանին Աւետիս Եռացեան Օհանեանց.

Քօմիս Մկրտիչ Պըշքըլեանց.

Բուլէժակի Ասէնօր Ստեփան Կէպէտեանց.

Մահտեսի Կարապետ Մուրատեանց.

Գրեգորիապօլու Գրաժտանին Յովակիմ Պապովեան.

Շտաբ Գաբիզան Ղօղալաչով.

Բովէշիք Յարութիւն Խաչիկեանց.

Վաճառականի որդի Առտուածատուր Ուրջալեանց.

Բուրդաշ Յովհաննէս Տէր Փիլիպպոսեան.

Յակոբ Ծածուկեան.

Յարութիւն Թումանեան.

Յակոբ Հալապետեան.

Գրեգոր Չէրնիդեանց.

Բուրդաշ մահտեսի Առտուածատուր Բաղդասարեանց.

Կարապետ Ալեքսանեանց.

Բուլէժակի Սեքրեդար Յակոբ Մատֆէլի.

Պետրոս Տէր Սահակեան.

Գրեգոր Մովսէսեան Շիշմանով.

Կարապետ Խաղարով.

Սարգիս Թաւանով.

Յովհաննէս Խաչատուրով.

Բաղէր Ֆօլլուքճի Յարութեանց

Պօղոս Գարապէկեանց.

Գրեգոր Զօնդուքեանց.

Յակոբ Նաւաարեան.

Մկրտիչ Բանիկեանց.

Թիւթիւլեարնի Սովէթիք Գաւթ Զախարեանց.

Թիւթիւլեարնի Սովէթիք Աբդար Զախարեանց.

Թիւթիւէտընի Սովէթնիք Անդրէաս Զախարեանց.
Յարութիւն Քըրկեանց.
Պապիկ Բանդանջեանց.
Յովհաննէս Ալէքսանեանց.
Յովհան Յովհաննէսեան Պէտէլով.
Առաքել Անտոնով.
Խաչիկ Աճէմով.
Յովհաննէս մահաթի Յարութիւնով.
Երեցփոխ Մարտիրոս Մարգարեան.
Հայոց Հասարակութեան ստարոստայ Մարգար Մար-
գարեանց.»

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ Զ. (Թ.).

Պատմէն նամակի Յակոբայ վարժապետի կարենեանց առ
Գէորդ վարդապետ Արտական:

«Անընդձեռն անոյեան Հայաստանեայցս սուրբ
«Եկեղեցւոյ,

«Գէորդ վարդապետ:

«Ն[թ]է երկրագործ ոք արկեալ զսերմանիս չերկր՝
խրախանայ ի հունձս. ատոքացեալ բաղմաբեր Հատիաց,
ընդէր ապա ոչ խրախանցի եւ իմ սիրտ եւ հոգի ի լուր
սխրագործ քաջարութեանց անձանց երբեմն իմումս
տկարամիտ՝ ստիպն ճշմարիտ վարդապետութեան
աշակերտելոյ. ի միջի որոց դուք գտայք նախընթաց
զօշակիր: Հազար բերան դոհութիւն վերնախնամ
տեսութեանն, որ ի բարեաց նուաղեալ ժամանակիս
չարուցանէ տախալին զանձնոս, որք զփառս աշխարհի
եւ զճոխութիւն եւ զամենայն ինչ ի դոհ բերեն անգոր-
ծութեան խղճի իւրեանց, եւ օգտի աղղի եւ եկեղեցւոյ:

«Ի դրութեանց Ձերոց առ ճշմարիտ Հայ Պ. Նատեր-
եանցն եւ յաչլոց Հաւատարման ապացուցութեանց
Հասու եղեալ նաՀատարութեանց Ձերոց ի պաշտպա-
նութիւն աղղի մերում եւ եկեղեցւոյ, զառաջինն զար-
մացայ, թէ դուք՝ որ չանչափս մտերիմ էիք քարոզչին
նոր վարդապետութեան ի բաղում ամաց Հեռի, որ-
պիսի վստահութեամբ զգէմ կալալք նորին ուսման:
Բայց ապա ի յուշ բերեալ՝ թէ դուք անմոռաց պա-
հեալ էք ի մտի զոր երբեմն ուսանէիք, «Աղբն կամ
աղղութիւնն երէց է քան զկրօնն, կրօնն երէց է քան
զամենայն բարեկամս, ապա ուրեմն պարտ է հնազուդից
բարեկամաց առաւելապէս պատկառ կալ քան նորոց: Որ
չունի զիւր ինքեան տէրութիւն, չունի արքունի դահ,
եկեղեցին պարտն ունել զտեղի ամենայնի, նա պարտի
լինել կեղբոն նորին միութեան եւ ապագայ նորին դո-
յութեան»: Այլ աւանդ, եւ ահա ներքին եւ արտաքին
թշնամիք ական Հատանեն ընդ նովաւ: Մեք տեսա-
նեմք զայդ, եւ չում պէտս լինիմք, եւ յանձնամ միայն
ի յուշ գամք՝ երբ յամէն կուտէ խարխալեալ Հիմանց
միտի եւ թ մերում ապաստանարանի՝ թաղեցէ զմեզ
ընդ իւրով փրատախաւ, բանամք յանձնամ զայս մեր,
այլ արտասուել միայն. կործանեցաւ եկեղեցին Հայոց,
անհետ եղեւ եւ անուն Հայկական:

«Նրանելի էք դուք եւ որք պաշտպան կացին խոր-
հըրդոց Ձերոց, անուն Ձեր եւ նոցա սփի տառիւք զբոշ-
մելոց են ի պատմութեան աղղին. ուստի իբրեւ նիւթ
պատմութեան եւ իբրեւ առարկայ խելամոտութեան՝ տու-
ղեսցին եւ իմ հակիրճ բանք:

«Ձէ անչափ Ձեզ, զի այդ խմոր չարութեան եկեալ
ի հիւսիսոյ՝ սկիզբն կալաւ առ մեզ չաւուրս՝ Հանդու-
ցեալ Հայրապետին Ներսիսի: Ի դուր էին ամենայն կեր-
պարանափոխ հնարք թաղուցանելոյ զայն, որաւուս
աչք հանդուցելոյն ի խոր թափանցէին, եւ խոհուն հա-

յեցուածք նորա միայն դամենեսեան ի սարսափ բէրէին. ուստի և դարանագործութիւնք նորասիրաց կային կան- դաղեալ երբև զհօւր ընդ դադախաւ: Վախճան եհաս կենաց նորա. նորա իրագործել կամեցան զդադախար մտաց իւրեանց. բայց և յայնժամ յարեան խոչընդոտք, Սարգիս Նախկուգոս և Նաբրէշ վարդապետ Այվաղովսբի, արք հզօրք ի բան և ի գիր, արք խորագէտք և կարողք ամենայնի: «Զլինչ այժմ պարտ է առնել» խորհեցան նորա. «պարտ է բուռն հարկբանել զհնարեց, նախ զհզօրն կապելոյ, և ապա դուռն նորա աւար հարկա- նելոյ»: և զի ըստ վարդապետութեան նոցա և ամե- նայն չարագործաց՝ նպատակն սրբէ դամենայն յան- ցանա, ուստի սկսան դամենայն չարիս կուտել ի վերայ նոցա, զըսպարտելով, հայհոյելով, բամբասելով, զմին կոչելով Ռուստէր, մարդասպան, չարաբարոյ, խիզմիւնն նոյնպէս առ Ռուստ, հակամէտ ի Վաթուղիւթիւն, ան- հնազանդ ի խնամութեան, և այլն և այլն. միով բա- նիւ՝ զի թիւրէ դադա մեր, և արդելու հարկս տալ կայսեր»: Ոհ, ցաւ է ինձ, զի և ես, թերևս և դուք և այլք բաղումք, միամտաբար դաւախեց և մք եղեալ դա-ւաճանիցն այնոցիկ, խորհրդով՝ բանիւ և դործով:

«Ի վերջոյ յաջողեցաւ նոցա կատարել զկամս իւ-րեանց: Վարդապետարանք մեր տուան ի ձեռս նոցա՝ հզօրաց կապեցան բերանք և լեզուք, և որք վստահա- նային ճին հանել ընդդէմ նոցա՝ անկանէին ընդ կառ- կածանօք. անստորագիր նամակք յաճախեցին, և չմիա- ցին չարիք՝ որք ոչ գործեցան, ըստ որում նպատակն սրբէ դամենայն:

«Եւ ահա յայտն խի ժամանակի դուք ճշմարիտ վար-դապետ, խաչանիշ դրօշ ի ձեռնն՝ հրապարակաւ ի յայտ ածիք դամենայն թաղուցեալ որոգայթս որսմնացա- նիցդ այդոցիկ ի կործանումն աղբի և եկեղեցւոյ:

«Այժմ ևս ննջելն մեռելութեան է նշանակ. այժմ

պարտ է քաջ գիտել, զի շառաւիղք դոցա ձգին ի ծովէ մինչև ի ծով. այժմ պարտ է հասու լինել, զի զորոց դրօշ քիս ամբաստանութեան մատուցեալ են, և ամե- նայն հնարիւք թեալիսին և ևս արատաւորել զնոսա, են անձինք պիտանիք աղբի և եկեղեցւոյ. խի վասն նոցա՝ դահիճք խախնարարք յառաջադիմութեան իւ-րեանց մտաց, զոր ուխտեալ են յառաջ վարել ըստ ա-մենայն հնարեց, ըստ որում նպատակն սրբէ դամե- նայն: Ժամ է արդ քաջ գիտել, թէ հայք ոչ Ռուսա- նան և ոչ Վաթուղիւթիւն, այլ միայն յեղափոխ. չորում ըստ վարդապետութեան նորասիրաց ամփոփեալ պա-հին վասն մեր երկրաւոր և երկնաւոր թաղաւորութիւն. եկնաւոր՝ օժանդակութեամբ կրօնակցաց նորնդունելի կրօնի, և երկրաւոր՝ օժանդակութեամբ հաւատոյ՝ ա-ռանց բարի դործոց: Տնորաբան վարդապետութիւն կոր-ծանիչ աղբի և եկեղեցւոյ: Զյարգ բարւոյն զոր ոք ունի՝ քաջ ճանաչէ երբ կորնչի:

«Այսօրինակ մոլորամիտ վարդապետութեամբ և սնո-տի յուսով պատրեցին երբեմն (սուտ մարդարէք) զժո-ղովուդն Խորաշէլի ընդդէմ տերող աղբին, զիճեցուցին զսիրտս տերողաց, և այնու ածին չինքեանս զբարկու-թիւն Աստուծոյ և մարդկան՝ յանկանգնելի կործանումն իւրեանց յայտօր ժամանակի:

«Եւ հիշք իցեն հնարք դաւաճս առնելոյ այսոցիկ ա-ղետից: Ըստ իմ կարծեաց՝ միմիայն ճար է միաբանու-թիւն ամենայն ճշմարիտ աղգասիրաց հոգեւորականաց և աշխարհականաց. թողուլ միմեանց զյանցանս որ սու-միմեանս. կոչել յասպարէզ դամենայն քանքարաւոր հո-գեւորականս. խրախուսել զնոսա, քաջալերել, նաև ա-ղաչել՝ սու ի գործ դնել զքանքար իւրեանց յօդուտ և ի պահպանութիւն աղբի և եկեղեցւոյ: Քնդ կորիցեն զբամք և զբամական հաշիւք. դիւրաւ մարթ է լնուլ զտեղի նոցա՝ եթէ դոչ աղբն: Այսուհետեւ պարտ է

գիտել, զի որք ցանկան գիտճանալմն անձին՝ որ իւրովք քանքարօք կարէ զառաջս առնուլ նորադանդութեան, եւն ի թուոյ տարածողաց զայն վարդապետութիւն՝ զի մակաւորեալ չայլ կերպարան. սատանայ ի կերպարանս օձի: Ի վերջոյ միաբան աղաչեցիւք զԱստուած ասելով. «Աստուած զօրութեանց, զանձ, Հայեանց չերկնից և տեւ. այց տրն այգւոյս այսմիկ և զարման տար սմա, զոր տնկեաց աջ քո և աջն:»

Ի 26 Դեկտեմբերի 1866 ամի,

Ի Թիֆլիզի»

ՅԱԽԵԼՈՒԱԾ Ի.

Պատճէն Սարգմանութեան խնդրադրոյ խշտանաւորաց եւ ժողովրդոց Նախիջեւանի առ Վսեմախոյլ Ոստիկանն Ներքին Գործոց:

«Առ Վսեմախոյլ Ոստիկանն Ներքին Գործոց
«Ի ստորագրեալ բնակչաց քաղաքին Նախիջեւանի.
«Խնդիր.

«Այն ժամանակէն որ Թէոդոսիոյ մէջ Այլապեան Գաբրիէլ Վ. Հայրը Հիմնեց Խալիպեան աղգալին Հայկական Ուսումնարանը, ինչպէս որ յայտնի է Ձերդ Վսեմութեան, Նախիջեւանի մէջ դաժնուող ժողովրդեան աչն մասը որ Նախիջեւանի և Պետարասիոյ վիճակին նոր Առաջնորդէն տժգոհ էր՝ չդադրեցաւ ամէն տեսակ Հնարքներով նորա ղէմ թշնամաբար և անխղճմտանք կերպով աշխատելէն. և այս խաւարալին ու անհիմն թշնամութեան սատականալը վերջապէս այս Հետեւանքը ունեցաւ որ այն կուսակցութեան գլխաւորներուն առաջնորդ կեցողներուն անխոնջ և տեսակ տե-

տակ խարդախութիւններովը, նոյն իսկ Նախիջեւանի ժողովրդեան մէջ բաւական բաղձաթիւ Հետեոյները դաժնուցան. նոցա մեծ մասը չքաւոր, առանց բանին կութիւնը Հատկանալու՝ իրենց տէրութիւն անողներուն կողմը բռնեցին: Սուքա ևս իրենց բռնած ճանապարհաւ մինչև այս ժամանակներս կարողացան նաեւ այնպէս անել որ զնոյն իսկ Պատրիարք Վաթուղիկոսը գրգռուեցին մեր վիճակին արժանապատիւ Առաջնորդին դէմ:

«Զանազան բժանիղքութեամբ կարողացան զրպարտելները վերջապէս այնպէս Համոյել և Հաւատացնել Վաթուղիկոսին՝ որ իբր թէ մեր վիճակին եկեղեցական կառավարութեանը մէջ Առաջնորդը խիստ շատ անկարգութիւններու տեղիք տուած է. և ահա այս պատճառաւ միայն չուղարկեց Վ. Վաթուղիկոսը այստեղ իբրև վերադննիչ Անդրէաս Եպիսկոպոսը, որ Հաւանապէս կարծեօք՝ ամէն Հնարքներով, ևս և անիրաւ ճանապարհներով պիտի ջանար զնա չանցաւոր ցուցանել, մանաւանդ որ ինքն իսկ մեր վիճակին Առաջնորդ մնալու զիտաւորութիւնն ունի: Այս բանս կարողացաւ նա չայտնի անել վերադննութեան ժամանակը նաեւ իւր քանի մի դործողութեամբքը, որոց մէկն էր, օրինակի Համար, այս տեղի Հոգեւորական կառավարութեան անդամները Հեռացնելը, և նոցա տեղն ըստ կամի ուրիշները նշանակելը: Բաց չայնմանէ, նոյն Անդրէաս Եպիսկոպոսին չորդորանօքը այս օրերս քաղաքիս մէջ շինծու աղերսագիր մի պատրաստուեցաւ յանուն Վաթուղիկոսին, որ իբր թէ աղգը չկամենար Գաբրիէլ Վարդապետին մեր վիճակիս Առաջնորդ մնալը: Այն աղերսագրին ստորագրութիւնները Հաւաքուեցան տներու մէջ և քաղաքի փողոցներուն մէջ, առանց նայելու ոչ ստորագրողաց ատարճաններուն և ոչ իսկ Հատակին. այս ևս արին՝ Նախիջեւանի բարեկարգ բնակիչներէն գրեթէ ծածուկ կերպով:

Միւս կողմանէ՝ թէ՛ Նախիջևան քաղաքին բա-
րեխորհուրդ Հայերը, և թէ՛ ընդհանրապէս բոլոր
մեր վիճակին ժողովուրդները, աշխու անձին մեր
վիճակին Առաջնորդ որոշուած ժամանակէն մեծ ու-
րախութեամբ նոր արշալոյս մի տեսան, և իրա-
րու աւետիս տուին թէ՛ երջանիկ դարադլուխ բացուե-
ցաւ իրենց առջեւ, երբ ունեցան աշխարհի արժանա-
ւոր Հովիւ եկեղեցւոյ, գիտուն մարդ, իմաստուն և ճար-
տասան քարոզիչ, փորձառու խրատիչ, դարդարեալ կերպ
կերպ գերազանց յատկութիւններով, և մեր չոյսերը բո-
լորովին արդարացան՝ մէկ կողմանէ նորա բողմանեաց
ուսումնական գործունէութեամբը, որ չափանի է Նւրա-
պաշի մէջ, և միւս կողմանէ աշխու եօթը տարուան
անխնայ և օգտակար ծառայութեամբը՝ թէ՛ մեր վի-
ճակին հաւաքարութեանը մէջ և թէ՛ Թէոդոսիոյ Խա-
լիպեան Ուսումնարանին ամենաշաջող յառաջադիմու-
թեամբը՝ յօգուտ Հայ մանկանց: Աշխու ցաւով սրտի
տեղներով որ այս արժանաւոր Հովիւը ամէն կողմանէ
անդադար իրեն գէտ եղած Հալաճանքներէն ընկճելով՝
կտալարուի, ահամայ համօք կիսակած իմք թէ՛ մեր վի-
ճակը մի գուցէ զրկուի աշխարհի արժանաւոր Առաջ-
նորդէ մի, որոյ տեղը բռնող չկայ աշխարհի ժամանակ:

«Թէպէտ և Գաբրիէլ վարդապետ Հօր գիտութեանը
և յաջողակութեանց յարգը ճանաչելը, կամ դաշնո Համ-
րելը մեր Հասկացողութենէն վեր է, սակայն չեմք կա-
րող լռել և չխոստովանիլ որչափ օգտակար գործեր որ
գործուեցան մեր աչքին առջեւ նորա առաջնորդու-
թեան ժամանակը:

«Նախ՝ այս միջոցիս վիճակին գրեթէ ամէն քա-
ղաքները բացուեցան եկեղեցական դպրոցներ, և այն
Հոյակապ աղագին Խալիպեան Ուսումնարանը՝ որ թէ-
պէտ և խիստ չափաւոր նիւթական միջոցներով, բայց
արագ արագ յառաջադիմութեամբը գեղեցիկ դատաւար-

կերտ մի եղած է՝ Հայ պատանեաց կրթութեանը Հա-
մար, թէ՛ եկեղեցական և թէ՛ աշխարհական դաստիա-
րակութեան կողմանէ: Նրկբորդ, բաղմաթիւ վաշեչա-
դեղ տաճարներ կանգնեցան քաղաքներու, գեղերու և
վանքերու մէջ, և շատն ևս կնորոգուին ներքին և ար-
տաքին երեւելի նորոգութիւններով: Նրբորդ, նորա Հո-
վուսկան գործունէութենէն, անշահախնդիր վարմուն-
քէն և անձնական բարեպաշտութեան օրինակէն չոր-
դորուելով, շատ մարդիկ սիրտ առին առատաճեուն
նուիրմունքներ անելու յօգուտ եկեղեցեաց և վանո-
րէից, որոց բարեվաշեչութեամբը չափնապէս կհաս-
տատուի մեր խօսքին ճշմարտութիւնը: Նա ինքն կա-
րելի բարեկարգութեամբ դարդարեց նաեւ վիճակին եկե-
ղեցական հաւաքարութիւնը: Մէկ խօսքով, նորա ան-
խնայ ջանքով տարածուեցան և հաստատուեցան ա-
ւետարանական սուրբ ճշմարտութիւնները, ուղիղ բա-
րոյշականը, եղբայրսիրութիւնը, և խաղաղասէր միաբա-
նութիւնը՝ ամէն տեսակ վիճակի և ատիճանի մարդ-
կանց մէջ, այս բաներս լինելով իրեն խնամոցը և աշ-
խատութեանց անդադար նպատակ:

«Բացառաւոր ապացոյց, և նորա օգտակար գործողու-
թեանցը չափանի գործիք են Թէոդոսիոյ մէջ Հրատա-
րակած «Միժ»-ը, որադիւրը, և ուրիշ շատ օգտակար գը-
րուածքներ, որոց նիւթը և բարեյարմար ու ճարտար
հեւտուածքը ընդհանրապէս շատ գեղեցիկ կերպով չա-
մարացուցած է մեր աչքին Հասկացողութեանը՝ նորա
աշխու մտաւորական կրթութեան վիճակին նայելով,
և առատ աղբիւր մի է ամենաաւետի օգտակար խրա-
տուց՝ իրեւ եկեղեցական և աշխարհական կրթութիւն:

«Սուքա են ահա այն գլխաւոր և նշանաւոր դժա-
դրութիւնները՝ որովք այս Հովուապետին հաւաքա-
րութիւնը կիսալի, և որոյ կեանքը նուիրած լինելով
միայն յօգուտ հաւարակաց, մեր եկեղեցականներուն

Համար գերազանց օրինակ է քրիստոնէական բարեպաշտութեան և հոյութեան առաքինութեանց, և բարեբար ազդեցութեան ունին ժողովրդեան բարքը շտկելու, մանաւանդ աշխարհի ժողովրդեան՝ որ աշխարհի աշխատաւորաց և խրատողաց մեծապէս կարօտ է:

«Այժմու եկեղեցական վերադննութեան ժամանակը՝ նաև քաղաքիս գրեթէ ամէն եկեղեցեաց երէցփոխաններուն գործողութեանցը վերայ տեսակ տեսակ կատարածանքներ և անհիմն դանդաղութիւններ ձգուեցան. բայց արդարասիրութիւնը կտալէ զմեզ որ նոցա Համար ևս ասեմք՝ թէ այն երէցփոխանները ամենահաւատարիմ, խղճմտանքաւոր, և մեր ժողովրդեան առջև իրենց բազմամեայ աշխատութիւններովը մեծ պատիւ ունեցող մարդիկ լինելով, աշխարհի երէցփոխաններ են որ մեր եկեղեցիներուն օգտին Համար՝ անշահատէր ընդմեռանդութեամբ կաշխատին ամէն կողմանէ, աշխարհիս որ վաղուց արժանի եղած են ժողովրդեան լիակատար շնորհակալութիւններուն, և ամէն ժամանակ բարեհամբաւ դատուած են մեր մէջ:

«Վերջգրեալ Հանդամանքը, որ ամենայն Հայոց ընդհանրապէս ցաւալի են, և յատկապէս մեզ բնականացս Նախնիքեանի, ձեր Վսեմութեան բարեգութ մտադրութեանը առջև դնելով, մեզ պարտք կ'Համարեմք խնդրել խոնարհաբար որ արժան Համարեմք ամենայն վստահութեամբ հաւատալ նոցա, և ընդունել իրեն անկեղծ ճշմարտութիւնը՝ որ այս տեղ չիշուած գործերով կ'Հաստատուին, և ոչ թէ իրեն անպիտան պտուղ կողմնասիրութեան աշխարհի մարդկանց՝ որ այս կամ այն կուտակցութեան կ'վերաբերին, թէպէտ և այս աղերսագիրը բաղմաթիւ ստորագրութիւններ չունի:

«Միանգամայն կ'խնդրեմք որ Ձեր Վսեմութեան ամենահարկաւոր ազդեցութիւնը բանեցընէք և գործակեց լինիք՝ որ Այվաղեան Գարբիէլ վարդապետ Հայրը

Նախնիպոսական ձեռնադրութիւնը առնու՝ իրեն մեր եկեղեցւոյ յոյժ արժանաւոր Հովիւ: Եւ վերջապէս, եթէ որպիսի և ինչ անակնկալ պատճառներով այս մեր բոլոր Նախնիքեանի և Պետարապետի վեճակին Հայոցս վիպութիւնը, որ աշխարհի գիպուածոց մէջ Հիմն կառնուի իրեն վաւերագիր, ևս և Ձեր Վսեմութեան արդարացի միջնորդութիւնը, բաւական չլինին Համոզելու զՍրբազան Վաթուղիկոսն որ բարեհաճի մեր խնդիրը կատարելու, դարձեալ չգրեմք զմեզ մեր Արժանապատիւ Հովուապետէն՝ Այվաղեան Գարբիէլ վարդապետէն, այլ Ձեր Հղօր միջնորդութեամբը առաջի Աթոռոյ ՕԳՈՍՏԱՓՈԹ ԻՆՔՆԱԿԱՆԻՆ՝ Հաստատէք Գարբիէլ վարդապետ Հայրը մշտնջենաւոր Առաջնորդ վեճակիս՝ նաև նորա այժմու առաքինին մէջ. վասն զի ըստ կանոնաց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ՝ վարդապետական ատրիճանը չէ կարող արդէւ լինել վեճակի կառավարութեան. և այս բանիս օրինակ կարող է լինել նաև այն՝ որ մեր Խրիմու Թերակիզիէն գաղթականութեամբ ելած ժամանակը՝ մեր նախնեաց Հոգեւոր Առաջնորդ Պետրոս Մարկոսեանը վարդապետ էր:

«Այս վերջի կարգադրութեամբ ուսման կղերի վերադննել Անդրէաս եպիսկոպոսին փառասիրական ջանքերուն, և Գարբիէլ վարդապետին գէմ աշխատող կուտակցութիւնը՝ որ բոլոր վեճակիս քաղաքներէն միայն Նախնիքեանի մէջ է, երբոր Անդրէաս եպիսկոպոսին պաշտօնանութեանն ու գրգռութեանն աղատ մնաց, դիւրաւ կ'իմանայ իրեն անիրաւութիւնները. իսկ մեք և մեզ Հետ վեճակիս բոլոր Հայ բնակիչները կ'ունենամք մեզ կառավարել Հոգեւոր աշխարհի արժանաւոր և շատ կողմանէ օգտակար Հովիւ մի, որպիսի է Գարբիէլ վարդապետը, որ այժմու ժամանակիս պարծանք է բոլոր ազգին, և որոյ ձեռքովը յատկապէս Խալիպեան ազգային Ուսումնարանը, որ մեր ազգային լուսաւորու-

Թեան տաճարն է, ևս քան զևս Հաստատուելով իւր Հիմանցը վերայ, աւելի լաւ կերպով կճառայէ բոլոր ազգին լուսաւորութեանը:

«Ոչ աւելորդ կհամարեմք այս տեղ աւելցնել որ ժողովրդեան մէջ ուրիշներուն միտքը գրգռող և այսպիսի վնասակար ալէկոծութիւններ ելնելուն պատճառ կերեւան երկու կամ երեք անձինք, որ քաղաքիս մէջ զիւրազաւան մարդոց առջևը համարում ունին, և իրենց ազդեցութիւնը ի չարն կը անեցընեն. ուստի եթէ այն անձինքը հասարակութեան գործերուն կառավարութեանը մէջ մաս ունենալէն հեռանային, չիրաւի կարելի էր ճշմարիտ երջանկութիւն պատրաստել:

«Ի վախճանի կհամարձակեմք յուսալ՝ որ Ձեր Վսեմութիւնը կը արեհաճի մեր հասարակութեան այսպիսի ցանկալի և անհրաժեշտ հանդատութիւն մի պատճառել, և ետ չկենար բարեգութ մտադրութեամբ փութացնել այս մեր խոնարհական խնդրոյն կատարումը, և իւր Բարձր իշխանութեամբը կարգադրութիւն մի կանէ՝ նիւթոյն ծանրութեանը և մեծութեանը համեմատ, և հետեանքը կխնդրեմք ծանուցանել մեզ ի ձեռն Բարեկարգչի քաղաքիս Նախնիքեանի որ առ Տօն դետով:— Յամսեանն Հոկտեմբերի 1864 ամի, ի քաղաքն Նախնիքեան առ Տօն դետով:»

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ Ը.

Պատմէն նամակին Յարուխն վարժապետի Յակոբեան:

«Յմենապատիւ Հայրախնամ Սրբազան Տէր իմ.

մաքուր սուրբ գարշապարացի

համբոյր խոնարհութեան.

«Ո՛ր տալը ինձ ի ժամուս՝ չորում բաղնութիւն բա-

րերարեալ Որդւոց պարսոեալ շուրջ զԱնճամբ Սրբազնութեան Ձերոյ շնորհաւորեն զսերկեանս Տօնախմբութիւն (սրբոց Հրեշտակապետաց), սլանալ մատչիլ և ինձ ի բացուստ աստի, և նոցին բարեմաղթութեանց լինել ճաշնակից,

«Այլ զի՝ Թէպէտ և խտրոց տարակալութեանն բաղմօրեայ, բաց և իղձ հոգւոյս սրաթուի սրանայ առ Ձեզ սիրողէմ, ընկալարիւք ապա զտկարս զայս զԹարգման նորին՝ որ մաղթէ վասն Ձեր—Թէ և անարժան չըթամք—բաղում ամս երջանկաւէտ կենաց, և յաղթանակ փառաւոր ի տարժանելի և յանձնուրաց զոհութիւնս Ձեր յԱզգիս լուսաւորութիւն, խնդրելով մեանդամայն ներողամտութեան արժանի կացուցանել՝ իբրու որ զմետասաներորդ ժամու եկեալ մշակացն սպասահարկութիւնս:—

«Սրբազան Տէր իմ, որչափ ինչ յուսապատար ցնծութեամբ զուարճանալի յանձին ընդ յառաջադիմութիւն ազգալոյս Ուսումնարանիդ, փորձով որդեկաց մերոց ի սակաւուն զբաղումն իմաստասիրեալ, նոյնչափ և ընդհակառակն կարելիք ցաւեցաք, լուեալ եթէ ազգակործան նախանձ հակառակադրաց ոմանց յայն աստիճան վշտացուցին զԱզգասէր սիրտ Սրբազնութեան Ձերոյ, մինչև ձեռնթափ լինել ի վերատեսչութենէ Ուսումնարանիդ, և բարձի Թողի առնել զայնչափ վայրաւատին մանկունս Հայաստանի, որք իբրու զմատաղերամ գառինս Քաջի Հովուի պատահեալ՝ ընդ Ձերովք խնամարկութեամբ ի մարդս իմաստութեան երջանկաբար մակաղէին:—

«Յայս իսկ վեր ի վերոյ և որդեկին իմոյ ի գրութեան իւրում ակնարկեալ՝ հակերձ բանիւք յաւելու զիւրն զայս սրտաբուխ և սրտաճմլիկ խորհրդածութիւն. «Ուրեմն հասան այն ժամանակները որ կրկնեմք Խորենացոյն արտասուական խօսքերը՝ (Ողբում զքեզ Հա-

չոյց Աշխարհ). Թշուառ Աղբ, Թշուառ Ժամանակ»:

Այսօրինակ Հառաչանօք ո՞ր գետէ թէ ո՞րչափ և քանի՞ սիրտք երախտագէտ աշակերտաց դառնապէս ճմլին. ընդ որս և վիմեղէն սիրտք անգամ չկարեցեն թերևս անկարեկիր գտանել:—Նս ինքն թէպէտև ապարդիւն ոմն և անբաղդաւոր գլխովին՝ արդեամբ փոխարինելոյ բաղմապատիկ երախտեաց Ձերոց, որով և քաջալեր ունիցիմ առանձին խնդիրս յաւելուլ վասն որդեկին իմոյ, բայց և ընդ զըրումն առհասարակ աջնչափ սերասուն Սանից ի Բարեգութ Հօրէդ իւրեանց՝ չկարացեալ անկարեկիր լինել, զմարդարէն փոխաբերաբար ի բերան առնում, և մեծաւ Թախանձանօք Հայցեմ և աղերսեմ, «Ա՛յց արա աչգւոյդ աչգմիկ, և դարման տար դմա զոր տնկեաց աջ քո»:

«Մի յաղթեսցէ Նախանձ չարասիրացն աղբօգուտ եռանդեան Սրբադնութեան Ձերոյ: Մի վհատիք, Ա՛ղբասէր Տէր իմ, ի բարերարելոյ ընդհանրութեան տառապեալ Աղբիս ի պատճառս ապերախտութեան կամ չար նախանձու խռովասիրաց ոմանց, որպիսիք ոմանք դժբաղդաբար ամենայն ուրեք և յամենայն Ժամանակի անպակաս գտանին. չորոց ի գլուխ արդարադատն ապագայ ըստ արժանի գործոց իւրեանց քարնս կուտեսցէ անիծից, և Ձեր օրհնեսցի Անուն և յիշատակ ի կրկնակի կեանս և դարուց ի դարս:—

«Այսու ամենայնիւ խնդրելով ներողամիտ լինել յանգուգն Համարձակութեանս, և զայցելութիւն Վերին Տեսչութեանն ի վերայ Թշուառացեալ Աղբիս արտասուախառն մաղթանօք Հայցեալ, նա մանաւանդ թէ և ողջանձնութեան Վսեմական Անձին Ձերոյ ի սրտէ լեալ ըզձալաւ, մնամ միշտ

«Ամենապատիւ Սրբադնութեան Ձերոյ
Խորին երախտադիտութեամբ Բարեպապարտ
և ամենախոնարհ ծառայ

«1865 Նոյեմբեր 6. Յարութիւն Մ. Յակովբեանց»
Ի Պօթուշան»

ՅԱԻԵԼՈՒԱՆԻԹ.

Նամակք երկու տու Գաներէց Յաննաթողովոյն կարգելոյ
ի վերադնումին Խալիպեան Ոստմնարանին, տու գընդապետն Քավելին, եւ պատասխանի նորա:

Ա.

Առ Տէր Համհարզն Վեհափառ Կաջսեր, առ
Գնդապետն Քավելին.

18 Մայիսի 1865, ի Նախիջևան.
Թ. 285.

«Ըստ զօրութեան Հրամանագրոյ Ոստիկանին Ներքին Գործոց առ իս ի 14 Մարտի 1865 ընդ Համարաւս 450, յորում ասուած է թէ Ձեր Աղնութեանը յանձնուած է նաև փնտռել գտնել այն միջոցները՝ որ Հարկաւոր են Խալիպեան Ոստմնարանին աշտուհեակ ևս առաջ երթալուն, կիսնդրեմ խոնարհաբար ոք երբ սկսիք քննել այն խնդիրը՝ թէ արդեօք ինչ հնարքներով կարելի է ոստմնարանին ապագայ կացութիւնը ապահովել, բարեհաճիք աչքերնուդ առջև ունենալ իմ այս նիւթիս վերայ արած առաջիկայ խորհրդածութիւններս.

«Ա) Որովհետև ոստմնարանին արկղը մտնելիք գումարները անկանոն կերպով և ուշ ուշ կուգային, և ընդհանրապէս ոստմնարանին պահպանութեանը համար պէտք եղած ու եկեղեցական եկամուտներէն ու աշակերտներուն թողակներէն սպասուած գումարները ոչ բաւական էին և ոչ որոշեալ, ոստմնարանը այս վերջին երեք չորս տարուանս մէջ անդադար նեղութիւն քաշեց ստակի կողմանէ՝ իւր կարօտութիւնները հոգալու համար, ուստի և չկարողացաւ պարտքի տակ չքննել: Այժմ

Ուսումնարանին պարտքերուն գումարը 10,000 ռուպլիկ
կհասնի. և այս պարտքերը մեծ վնաս են ուսումնա-
րանին՝ ոչ միայն ըստ նիւթականին՝ արդէւք լինելով
նորա կառավարչին գործունէութեանը, և ստիպելով
զինքն որ անդադար ուսումնարանին տարեկան եկա-
մուտներէն վճարէ առաջին պարտքերը, այլ և ըստ
բարոյականին, որով ուսումնարանին հաւատարմու-
թիւնը կկորսընէ, և պատճառ կուտայ նորա վերայ
պէսպէս ձախողակ կարծիքներ տարածուելու հասարա-
կութեան մէջ: Ուսումնարանը իւր այժմու բաղմա-
վտանգ դրութենէն դուրս հանելու համար, անպատ-
ճառ հարկ է՝ ոչ միայն նորա ապագայ հաստատու-
թեանը ճարեւը մտածել, այլ և պարքերը վճարելուն
հոգը քաշել որքան կարելի է շուտով: Վասն զի առանց
նոցա վճարմանը կարելի չէ՝ ոչ վերոյիշեալ նեղութիւն-
ներէն ու վնասներէն ազատել ուսումնարանը, ոչ կա-
նոնաւոր ճշգրութեամբ բռնել նորա հաշիւները և ոչ
խիտ նորէն բանալ ուսումնարանը առաջիկայ ամառ-
նային արձակուրդէն չետոյ, և դասախօսութիւններն
առաջ տանիլ ուսումնական տարեգլխէն:

«Բ) Ընդհանուր կանոն այս դնելով որ թիւ Խալիպ-
եան ասուած սաները, և թիւ եկեղեցական գումարնե-
րով պահուող աշակերտները պէտք է անպատճառ լի-
ւա՞ համարել, որոց համար ուսումնարանի արկղը պետի
մտնէ՝ իւրաքանչիւրէն տարին 250 ռուպլի, հարկ է
սահմանել որ թիւ Խալիպեան և թիւ եկեղեցական սա-
ներուն թիւը այնքան լինի՝ որքան որ է նոցա համար
ընդունուած փողը Պ. Խալիպեանէն, կամ նորա նուե-
րած կալուածներուն եկամուտներէն, ևս և եկեղեցական
դրամագլուխներէն ու եկամուտներէն:

«Գ) Երբոր Խալիպեան Ուսումնարանին համար եկե-
ղեցական դրամագլուխներէն ու եկամուտներէն այս-
քան գումար առնուելիքը որոշուի, կարելի չէ առանց

մտադրութեան թողուլ այս պարագան՝ որ եկեղեցա-
կան դրամոց խնդիրը թիւ մինչև իմ ժամանակս և թիւ
այնուհետև անդադար պատճառ եղած է գանգատա-
նաց, կռիւներու և խռովութեան Նախիջևանի բնա-
կիչներուն ու նորա զեղերուն ժողովրդոցը մէջ: Որպէս
զի այնուհետև ևս այնպիսի գանգատներ չպատահին,
կարծեմ թիւ կարելի է Խալիպեան Ուսումնարանին քով
բանալ առժամանակ՝ եկեղեցական դպրոց (Սեֆեֆիա), որում
Նախիջևանի և Պետարապետի վիճակը մեծապէս կարօ-
տութիւն ունի, և միանգամայն բաւական փող չունի
այժմու ժամանակս բանալու դաշն: Եկեղեցական դպ-
րոցը կարող է բացուիլ Խալիպեան Ուսումնարանին քովը
այս պայմաններով:

ա, Եկեղեցական դպրոցը Խալիպեան Ուսումնարա-
նին հետ միանալ առժամանակ: Ի մինչև որ կարելի լինի
առանձին եկեղեցական Դպրոց (կամ Դպրեվանք) բա-
նալ Նախիջևանի և Պետարապետի վիճակին մէջ:

բ, Եկեղեցական դպրոցի աշակերտներուն թիւը 20-էն
աւելի չլինի, ամէնքն ևս եկեղեցականաց որդիք, և
վիճակին ամէն եկեղեցիներն ու վանքերը պարտաւո-
րուին նոցա դաստիարակութեանն ու սննդին համար
վճարել Խալիպեան Ուսումնարանին տարին 8,000 ռուպ-
լի, որ կարող է օրինակի համար՝ այսպէս բաժնուել
եկեղեցեաց ու վանօրէից վերայ.

Նախիջևանի և Պետարապետի եկեղեցիներէն.	4,000
Փեթերպուրկի և Մոսքուայի եկեղեցիներէն.	2,000
Հին Խրիմու վանքէն	1,000
Քիչնիկ եկեղեցական կալուածներէն	1,000

Ընդ ամենայն 8,000

դ, Եկեղեցական դպրոցին աշակերտները քանի որ
Խալիպեան Ուսումնարանին մէջն են, մինչև Ն դասա-
րանը ուսումնարանին աշակերտացը հետ ուսանին նոյն
առարկաները, չետ այնորիկ սխիւն սովորիլ բուն եկեղե-

ցական առարկաները, և միանգամայն Զ դատարանի ուսմունքը, շարունակելով այնուհետև աստուածաբանական ուսումը և յունաց և լատինաւոց լեզուները սովորելը չորս տարի, երկու աստուածաբանական դատարանի բաժնեւորով այն ուսմունքը:

Դ, Նթէ մեւ Հայոց վեճակներէն պատանիք ցանկանան Նկեղեցական դպրոցին մէջ ուսում առնուել, կարենան ընդունուել, բայց տարին 250 ռուպլի վճարելով: Նւ

Ե, Ինքնին կիմացուի որ Նկեղեցական դպրոցին Խալիպեան ուսումնարանին մէջ կամ մօտ բացուելովն ևս՝ Նկեղեցական իշխանութիւնը պիտի չկարենայ խառնուել նորա կառավարութեանը, կամ ուսումնարանին տնտեսական և ուսումնական մասին, այլ միայն ընդհանուր վերադիտողութիւն կարենայ ունենալ կրօնագիտութեան և աստուածաբանական ուսմանց դատարարութեանը վերայ:

«Գ) Ուսումնարանի շէնքին նորոգութիւնը և ձեռք ու կառաց պահպանութեան ծախքը ըստ մասին մնացած էին Պ. Խալիպեանին վերայ, որովհետև ուսումնարանին չքաւորութիւնը չէր թողուր որ այդ նիւթերուն ծախքերն ևս հոգայ: Մեծ թեթեւութիւն կլինէր ուսումնարանին՝ եթէ շէնքին նորոգութեան ու ձեռք և կառաց պահպանութեան ծախքերը այսուհետև ևս Պ. Խալիպեանը իւր հաշուին առնուր:

«Ե) Ուսումնարանը չունի Թանգարան ընդդիմութեան, վայելուչ Մատենադարան և հարկաւոր կահարասի: Անպատճառ պէտք է ճար անել որ ընդդիմութեան Թանգարանն ու Մատենադարանը կազմուին, և նոցա պահպանութեանը համար տարեկան դրամար մի սահմանուի, նմանապէս հարկաւոր կահն ու կարասին առնուի:

«Զ) Ուսումնարանին պահպանութեանը համար եւ

կեղեցական դրամագլուխներէն ու եկամուտներէն առնուելու դրամարը որոշելու ժամանակ, պէտք է նոցա մէջ սեպել և ոչ փոքրիկ մաս մի վիճակէն ասուած արդիւնքներէն, որովհետև սոքա իրենց սեպակաւան նպատակներն ունին, և ես միայն վերջին տալիճանի հարկաւորութենէ ստիպեալ՝ դորձածեցի զայնս ուսումնարանին վերայ. վասն զի վերջին ժամանակներս ուսումնարանը շատ անգամ կարօտութիւն կըաշէր առաջին կարգի հարկաւոր բաներուն, և ես կատկաւ ինքզինքս սաստիկ նեղելով ուսումնարանին ծախուցը համար տալու խիստ շատ անգամ ոչ միայն վեճակային դրամները, այլ և իմ անձնական պարուտիս համար կամ առաջնորդարանի պահպանութեան համար որոշուած ռոճիկը՝ զոր տէրութեան գանձարանը կ'վճարէ ի փոխարէն վեճակիս Նկեղեցիներուն ու վանքերուն պատկանեալ գետններուն: Նւ

«Ե) Նս կցանկամ այսուհետև բոլորովին ձգել իմ վերալէս ուսումնարանին տնտեսական մասին հոգը, ամէն բան չանձնելով տնտեսական խորհրդարանին և ուսումնարանի Տեսչին, և ինձ պահելով միայն վերջին հաշուատեսութիւնը և ծախուց վերադիտողութիւնն ու քննութիւնը:»

Մեծարդոյ Տէր,

Ալեքսանտր Ալեքսանտրովիչ (Քալիլին.)

Ե 14 Յուլիսի 1865, Քիսլուրիա:

«Մայիս 18-ին ընդ 285 համարաւ դրած նամակէս չաշտնի է ձեռք Խալիպեան Ուսումնարանին այժմու վերանորոգութեանը՝ չորում կգտնուի վերջի տարիներս վերան գիպուած պարտքերուն պատճառաւ: Նորահետ ի միասին առաջարկեցի խոնարհաբար նաեւ իմ

մտածութիւնքս՝ որովք կցուցանէի թէ անպատճառ հարկաւոր է ճար մի անել ուսումնարանին պարտքերը ըստ կարի շուտով վճարելու, ~~սակայն~~ ~~հայելու~~ ~~այն կողմին~~ ~~է~~ ~~որով~~ ~~հետեւ~~ ~~անկարելի է՝ առանց~~ ~~այն պարտքերը վճարելու~~ ~~ոչ ուսումնարանը բանալ~~ ~~և ոչ ուսման~~ ~~ընթացքը սկսել~~ ~~առաջիկայ ուսումնական տարւոյն մէջ~~։ Գրել էի այն ժամանակը թէ ուսումնարանին պարտքերը 10,000 ռուպլի կհասնին, բայց այն միջոցին ուշ չէի դրած այն փողերուն որ անտի առաջ փոխ առել էի ուսումնարանին համար, ինչպէս նաև այն ծախքերուն որ եղան մինչև այս տարւոյս վերջերը, այնպէս որ ուսումնարանին պարտքերը՝ ճիշդ հաշուատեսութեամբ՝ կհասնին այժմ ոչ թէ 10, այլ 15,087 ռուպլի և 97 քօփէքի։

«Վերոյշեալ նամակիս մէջ յայտնել էի այն պատճառները՝ որովք Խալիպեան Ուսումնարանին անկարելի եղած էր պարտքի տակ չմտնելը, այժմ այս ևս պէտք է աւելցնեմ՝ թէ ուսումնարանին պարտուցը շատնալուն մեծապէս պատճառ եղաւ վերջին տարիներս լիաթոշակ աշակերտաց պակսիւր, սորա ևս պատճառ էր նախ՝ այժմու Ս. Կաթողիկոսին ինձ գէյմ և ուսումնարանին դէմ հանած անդադար հալածանքը, որովհետև ուսումնարանին վերայ ամէն ժամանակ և յայտնապէս գէշ համբաւներ կտարածէր Հայոց մէջ՝ ոչ միայն ի Ռուսաստան, այլ և ի Տաճկաստան։ Նրկորդ՝ փողի պակասութիւնը, և առուտուրներուն ամէն տեղ դադարումը, մինչդեռ յայտնի է որ Հայերուն գրեթէ միմիայն զբաղմունքը առուտուրն է։ Իրենց գործողութեանց մէջ նեղութիւն քաշելով՝ հարկաւ չէին կարող իրենց զաւակները Խալիպեան Ուսումնարանը տալ, և նոցա համար թոշակ վճարել։

«Ուսումնարանին պարտքերուն շատնալը սաստիկ

միասակար ազդեցութիւն ունեցաւ նորա չառաջադիւմութեանն ու ծաղկելուն վերայ, որովհետև անով հասարակութեան մէջ քանի գնաց աւելի հաստատուեցաւ այս անախորժ կասկածը՝ թէ առաջ երթալու բան չէ ուսումնարանը, և վերջին աստիճանի դժուարացաւ նորա գործերուն կառավարութիւնը ամէն կողմանէ։ Վասն որոյ ուսումնարանին շարունակութենը՝ այս վիճակիս մէջ՝ առանց ~~անպատ~~ ~~և անբերի~~ հատուցման պարտուց նորին, բացարձակապէս անկարելի կընայ։

«Եթէ դարձեալ սկսիմք խորհրդածել՝ թէ արդեօք ինչ կերպով կարող է ուսումնարանը ազատիլ իւր պարտքերէն, ևս իմ կողմանէս այս գրութեան մէջ ամենեւին ապահով միջոց կամ աղբիւր չեմ գտներ։ Վասն զի

«Ա) Եկեղեցական գումարները, որովք մինչև ցաջմ գլխաւորապէս բացուեցաւ և պահուեցաւ ուսումնարանը, սպառեցան, և անկարելի է ասել թէ նոցամով պէտք է վճարուին նորա պարտքերը։

«Բ) Այս բանիս համար փոխ ստակ առնուլը ինձ համար ամենադժուար ու ամենածանր գործ է, և ոչ միայն ինձ՝ այլ և նոյն խի ուսումնարանին, որովհետև դժուար բան է գուշակելը թէ նա իւր փողերովն, ու եկամուտներովը կարողանայ առած փոխը հատուցանել՝—թէ և կարենայ փոխ ստակ գտնել—ևս և շատ ժամանակի վերջը։

«Գ) Գուցէ կարելի էր առանձին դրամաժողով մի բանալ յօդուտ ուսումնարանին այս վիճակիս մէջ՝ նորա պարտքերը վճարելու նպատակով, բայց կարելի է հաստատ կերպով ասել՝ թէ այնպիսի դրամաժողովը բոլորովին անտեղի բան պիտի երևնայ, վասն զի ամենայն Հայք ևս իրաւամբ կհամարին՝ թէ որովհետև Պ. Խալիպեանը կվախելէ այն ուսումնարանին վերայ իւր առնունը գնելու պատիւն ու այդ բանին համար իրեն

տրուած իրաւունքը, ինքը միայն պարտական է նաև նորա ամէն նիւթախան պիտոյքը հոգալ: Եւ

«Գ) Գուցէ կարելի էր խնդրել Պ. Սալիպեանէն որ ինքը վճարէ ուսումնարանին պարտքերը, կամ իրեն փոխարինութիւն նորա՝ որ չորս տարի 20 հատ Սալիպեան սանք կըթուեցան ուսումնարանին մէջ էֆէնդիմի ֆէրմէ, կամ իրեն նոր մէկ նուէր իրեն կողմանէ ի նըպաստ ուսումնարանին, և կամ գոնէ փոխատուութեամբ զոր ինքն անէր ուսումնարանին՝ ինչ պայմաններով որ պատշաճ տեսնէր:

«Միայն աչս վերջին հնարքով յոչս մի կերեւել ուսումնարանին իւր նեղ վիճակէն դուրս ելնելուն. ուստի և գրաւոր առաջարկութեամբ գլխեցի ես Յունիսի 19-ին առ պ. Սալիպեանն: Բայց նա հեռագրով պատասխանեց ինձ բացարձակ կերպով՝ թէ ամենեւին չեմ կարող ուսումնարանին համար փող վճարել, և ոչ ընդունիլ առաջարկութիւններէդ և ոչ մէկը, թէպէտ և ես իրեն իմացուցել էի թէ անպատճառ պիտի փախուի ուսումնարանը՝ եթէ պարտքերը չվճարուին:

«Այս տարուան հարցաքննութենէն յետոյ ուսումնարանէն արձակուեցան 85 աշակերտ, որ զանազան տեղեր գնացին՝ հանգստեան օրերը իրենց ծնողացը կամ ազգականներուն մօտ անցընելու, որով ալ ժամ միայն 23 աշակերտ մնաց ուսումնարանին մէջ: Այս բանէս առիթ առնելով՝ միտքս դրել եմ որ աչս պարագայից մէջ ինձ մնացած մի միայն հնարքին ձեռք դարնեմ. այսինքն հրատարակեմ ամէն տեղ թէ Սալիպեան ուսումնարանը արդէն փակուեցաւ. մնացած 23 աշակերտներն ևս իրենց տները ճամբեմ, և արդէն գնացածներուն ծնողացն ու ազգականացը իմացընեմ որ նորէն ուսումնարան չուղարկեն զնոսա՝ մինչև որ նոր կարգադրութիւն մի չլինի:

«Բայց աչս վերջին մտածութեանս կատարում տա-

լէն առաջ՝ ինձ պարտք համարեցայ իմացընել Ձեզ իմ միտքս, Մեծարգոյ Տէր, և խնդրել խոնարհաբար որ Վսեմափայլ Ոստիկանին ներքին Գործոց ծանուցանէք աչս իմ նամակիս միտքը, և թէ ուսումնարանին պարտքերուն պատճառաւ քաշած նեղութենէս բռնադատուած եմ ուսումնարանը առժամանակ մի փակելու: Թէպէտ և կհամարեմ թէ Վսեմափայլ Ոստիկանը արդեւ մի չգտնէր Սալիպեան ուսումնարանը փակելու համար ունեցած հաստատ գիտաւորութեանս կատարմանը, աչսու ամենայնիւ խոնարհաբար կխնդրեմ որ նորա որոշումը հարցանէք ընդունիք, և հեռագրով իմացընէք զայն ինձ, որպէս զի և ես ժամանակ ունենամ պէտք եղած կարգադրութիւններն անելու:

«Սալիպեան ուսումնարանին փախուիլը աշակերտաց ծնողացն ու ազգականացը իմացընելէս յետոյ՝ մանրամասն տեղեկագրով կղեւնեմ առ պ. Ոստիկանն, և նորա մէջ կառաջարկեմ իմ գիտաւորութիւնս՝ թէ Սալիպեան ուսումնարանին փախուիլը կարող է արդեւ չանել դարձեալ Թէոդոսիոյ մէջ «Առանձին Հայկական Ուսումնարանին» մի գտնուելուն՝ իրեն Բուրսայի «Էմալի» դպրոց, հիմնեալ ի Թէոդոսիա չափաւոր մեծութեամբ և ըստ չափու կարողութեամբ. որ և իմ ձեռքիս տակը, և նոյն կանոններով որ դրուեցան և հաստատուեցան՝ իմ առաջարկութեանս համեմատ պ. Սալիպեանին նուիրմունքէն ևս առաջ, շուտով կարող է ամենայն Հայոց վստահութիւնը ձեռք բերել և յարողութիւն գտնել:»

Այս երկրորդ նամակը առնելէն յետոյ՝ Պ. Քալիլինը հեռագրով իմացուց վարդապետին որ «Ուսումնարանին փակման կարգադրութիւնը կխնդրեմ որ չանէք. պարտքերուն վճարման հնարքներուն վերայ «շուտով անձամբ կխօսեմ հետեւեալիդ:»

Յետոյ երբոր Փեթերպուրկէն հասաւ Ռոսթով՝ հետագայ նամակը դրեց վարդապետին.

«Գերապատիւ Տէր,

Շնորհազարդ Հովուապետ.

«Ունելով ի նկատի աշխարհի դրական ապացոյցներ որ Վեհափառ Կաթսեր Հաստատութիւնն ընդունած են՝ թէ Խալիպեան ուսումնարանը առաջ պիտի երթայ, և նիւթական միջոցներու կողմանէ ապահովութիւն պիտի ունենայ, ևս Ձեր Գերապատուութեան այս նիւթիս համար գրած նամակն որ առի՝ ինձ պարտք կհամարեմ խնդրել Ձեզնէ, Շնորհազարդ Հովուապետ, որ բարեհաճիք Ձեզնէ կախեալ կարդադրութիւնն անել՝ որպէս զի ծնողք Հրաւերուին իրենց որդիքը՝ որ արձակման միջոցին իրենց տները դարձել են՝ յուղարկել յաշակերտութիւն ուսումնարանին, և ընդհանրապէս Հաստատել Հայոց միտքը այս բանիս վերայ՝ թէ Վեհափառ Կաթսեր բարեհաճութեամբը այն ուսումնարանին գոյութիւնը ապահովեալ է: Այս գործին մանր հանգամանքը քիչ ժամանակէն Ձեր Գերապատուութեան հաղորդելու պատիւը կունենամ՝ երբոր սորա վերայ պէտք եղած պաշտօնական թուղթն ընդունելմ:

Ընդունեցէք և այլն.

20 Օգոստոսի 1865,

Ա. Քալեկին:

Ի Ռոսթով:

Այս նամակը հարկաւ առանց պատասխանի մնաց, վասն զի այն ատեն հասաւ (Օգոստոսի 29-ին) վարդապետին ձեռքը՝ երբ նա վաղուց կարդացած էր օրագրաց մէջ իւր արձակման լուրը:

ՀԱՆՐԱԿԱՆ ՑՈՒՑԱԿ ԱՇԱԿԵՐՏԱՑ

ԽԱՂԻՊԵԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻՆ

ԹԷՈԴՈՍԻՈՅ.

	Տեղի բնակութեան
1 Սգ. քերմանցեան Մեքայէլ	Նոր-Նախիջևան.
2 Ալաճալեան Գալուստ	»
3 Ալաճալեան Ղուկաս	»
4 Ալաճալեան Մարկոս	»
5 Ալաճալեան Մինաս	»
6 Ալեկով Դաւիթ	Տփլիս
7 Ալթունճեան Կոստանդին	Թէոդոսիա.
8 Ալթունճեան Աղեքսանդր	»
9 Ալթունճեան Յովսէփ	»
10 Ալթունճեան Վարդերէս	»
11 Ալթունճեան Գրիգոր	»
12 Աղամալեան Յովհաննէս	Սգուլիս
13 Սճեմեան Տիգրան	Կ. Պոլիս
14 Սմատեան Կարապետ (Սարկաւազ.)	Քիշնէ
15 Աստուածատրեան Յովհաննէս	Ագ. քերման
16 Արուծեան Սեմէոն	Թէոդոսիա
17 Աւաղեան Մկրտիչ (Դպիր)	Հնչեշտ
18 Աւաղեան Մատթիա	Գանձակ.
19 Ա. Քանասեան Բեմէոն	Երեւան.
20 Բաղրատունի Արսէն (Քահանայ)	Տփլիս.
21 Գալեմբարեան Գրիգոր	Տրապիզոն.
22 Գալեմբարեան Սուքիաս	Նոր-Նախիջևան.
23 Գանձապետեան Մարտիրոս (Քահանայ)	»
24 Գանձապետեան Նիկողայոս (Դպիր)	»
25 Գուրգէնիւրեան Ստեփաննոս	Տփլիս.
26 Գեղամեան Յովակիմ (Քաղաքագլուխ)	Ախալցխա.
27 Դաւթեան Եփրեմ (Նկարիչ)	Հին-Ջուղա.
28 Եղապարեան Մկրտիչ	Հին-Խրիմ.
29 Եղիազարեան Բաբսեղ	Երեւան.
30 Էթիքեան Յովհաննէս	Ստեփան.
31 Էպիսեան Միհրան	Կ. Պոլիս.

- 32 Երեւանի Յովհաննէս
33 Թոբեանի Յովհաննէս
34 Թուֆլիկեանի Գալուստ
35 Խանով Աղեքսանդր
36 Խաչակեանի Աղեքսանդր
37 Լաղարեանի Գրիգոր
38 Խաղանձեանի Բարսեղ (Քաչանայ)
39 Խաթրանեանի Պօղոս
40 Խաչատրեանի Խաչատուր
41 Խաչինեանի Մարտիրոս
42 Խաչինեանի Խաչիկ
43 Խոճայեանի Գարբէշ
44 Խոճայեանի Աղեքսանդր
45 Խոճապարոնեանի Կարապետ
46 Խուպեանի Աղեքսանդր
47 Խաչեանի Խաչատուր
48 Ծերոնեանի Ծերոն
49 Կիւմլեանի Համբարձում
50 Կոզմէթեանի Մերկեան
51 Կոյաւեանի Կարապետ
52 Հախնապարեանի Սարգիս
53 Հախումեանի Կոստանդին
54 Հախումեանի Յովհաննէս
55 Ճենանեանի Մկրտիչ (Ուսուց. ծխ. դպրոց.)
56 Մաղրեանի Ներսէս (Կապիթան.)
57 Մաղլումեանի Մկրտիչ (Ուսուց. ծխ. դպ.)
58 Մամեանի Մկրտիչ (Հեռագ. ծառայող)
59 Մամիկոնեանի Մանուէլ (Փաստաբան)
60 Մամիկոնեանի Յովհաննէս
61 Մամիկոնեանի Կոստանդին
62 Մաքսիմաճեանի Սարգիս (Քաչանայ)
63 Մէլիք-Քէլլարեանի Կարապետ (Քժշկոյտ.)
64 Մելքումեանի Աթանաղինէ (Քժշկ.)
65 Մեանիքեանի Մկրտիչ (Ուսուց. ծխ. դպ.)
66 Միրիմանեանի Խաչակ
67 Միրիմանեանի Գարբէշ
68 Մկրտչեանի Մկրտիչ (Ուսուց. ծխ. դպր.)
69 Մովսէսեանի Անտոն
70 Մուրթաթեանի Յովհաննէս
71 Մուշեղեանի Կարապետ

Օտեստ.
Նոր-Նախիջևան.
»
»
Գանձակ.
Պէլց
Խարասուպաղար.
Նոր-Նախիջևան.
Նուխի.
Հինշու.
»
Նոր-Նախիջևան.
»
Թէոդոսիա.
Տիֆլիս.
Նոր-Նախիջևան.
Խարասուպաղար.
Կ. Պօլիս.
Նոր-Նախիջևան.
Պօթուշան.
Ադուլիս.
Շուշի.
»
Հին-Խրիմ.
Թէոդոսիա.
Խարասուպաղար.
Դիւլիջան.
Սիմֆերոփոլ.
Խամայիլ.
»
Նոր-Նախիջևան.
Ղաթաբաղ.
Տիֆլիս.
Նոր-Նախիջևան.
Տիֆլիս.
»
Սիմֆերոփոլ.
Թէոդոսիա.
Ախալցխա.
Երևան.

- 72 Մուրատեանի Յովսէփ (Նօտար)
73 Մրզայեանի Մկրտիչ I.
74 Մրզայեանի Մկրտիչ II.
75 Մրզայեանի Մերկեան
76 Յակոբեանի Յակոբ
77 Յարոյեանի Գրիգոր
78 Յարութիւնեանի Սերովբէ (Իրաւաբան)
79 Նաբաղեանի Մկրտիչ
80 Նաբաղեանի Տրդատ
81 Նաւասարդեանի Փիլիպպոս (Աստճհւր.)
82 Նորիկեանի Մկրտիչ
83 Շիշլիկեանի Մանուէլ
84 Շահնապատեանի Մարգար
85 Ոսկերչեանի Սարգիս (Քաչանայ)
86 Չալիսուշեանի Խաչատուր (Նօտար)
87 Չեմպէրճեանի Գէորգ
88 Չեմպէրճեանի Յովհաննէս
89 Չեանիքեանի Պետրոս
90 Չոլաթեանի Պետրոս (Քաչանայ)
91 Չուչոփեանի Յակոբ
92 Չուչոփեանի Մարտիրոս
93 Պալասանեանի Դաւիթ
94 Պաղտասարեանի Մարտիրոս
95 Պաղտիկեանի Քրիստափոր
96 Պապայեանի Գարբէշ
97 Պապիճեանի Մանուէլ (Տեսուչ դպրոցաց)
98 Պապիկեանի Ստեփաննոս (Ուս. ծխ. դպր.)
99 Պարխուտարեանի Ստեփան (Աստճհւր.)
100 Պարտախճեանի Գրիգոր
101 Պարտախճեանի Ստեփաննոս
102 Պէշտաւեանի Պետրոս
103 Պիճոյեանի Մարտիրոս (Ուս. ծխ. դպրոց.)
104 Պոլուպէկեանի Գրիգոր
105 Զալալեանի Նիկողայոս
106 Սաթուհեանի Յովհաննէս
107 Սաղիմեանի Պետրոս
108 Սաղիմեանի Ղազարոս
109 Սաղիմեանի Յովսէփ
110 Սամուէլեանի Մկրտիչ
111 Սամուէլեանի Ստեփան (Քաչանայ)

Տիֆլիս.
Խարասուպաղար.
»
»
Պօթուշան.
Ախալցխա.
Նոր-Նախիջևան.
Գանձակ.
»
Վաղարշապատ.
Կ. Պօլիս
Թէոդոսիա.
Ադուլիս.
Նոր-Նախիջևան
»
Թէոդոսիա.
»
Մելիթոփոլ.
Նոր Նախիջևան.
»
»
Պօթուշան.
Քրիմսի ստանիցա.
Նոր-Նախիջևան.
Թէոդոսիա.
Սիմֆերոփոլ.
Խարասուպաղար.
Քիշնե.
Նոր-Նախիջևան.
»
»
»
»
Թէոդոսիա.
Երևան.
Նոր Նախիջևան.
»
»
»
»
Գրիգորուպօլիս.
»

112	Սամուէլեան Մովսէս (Տեսուչ զպրոց.)	Գրեգորուպօլիս
113	Սամուէլեան Յար. (Փոթիորուտէք)	»
114	Սամուէլեան Ղուկաս (Ուս. ծխ. դպ.)	Նոր-Նախիջևան
115	Սարգսեան Մարգար (Դպիր)	Խարասուպաղար.
116	Սելինեան Յովհաննէս I (Նօտար)	»
117	Սելինեան Յովհաննէս II	»
118	Սելինեան Մկրտիչ	»
119	Սեմերեան Յովհաննէս	Ազուլիս.
120	Սիմէոնեան Ներսէս (Ուսուց. ծխ. դպ.)	Երևան.
121	Սիմէոնեան Գէորգ. (Ուսուց. ծխ. դպ.)	Աշտարակ.
122	Սինանեան Մկրտիչ	Կ. Պօլիս.
123	Սուպաշեան Կարապետ	Թէոդոսիա.
124	Սուպաշեան Պետրոս	»
125	Սուպաշեան Նիկողայոս	»
126	Սուրէնեան Սուրէն (Բժշկապետ)	Մոսկուա
127	Սուրէնեան Արտաշէս (Փոթիորուտէք)	Սիմֆերոպոլ
128	Սուրէնեան Վարդգէս (Ճարտարապետ)	»
129	Սպանդարեան Սպանդար	Տիֆլիս
130	Սպանդարեան Կոստանդին	»
131	Ստեփանոսեան Քերովրէ	Նոր-Նախիջևան
132	Ստեփանոսեան Խաչատուր (Նօտար)	»
133	Սինեոնեան Ղազարոս	Օրբաղար.
134	Տալուծեան Յակովբ	Սիմֆերոպոլ.
135	Տէր-Գաւթեան Մարտիրոս	Թէոդոսիա.
136	Տէր-Սարգսեան Սարգիս	Հին-Նախիջևան.
137	Տէմիրթաշեան մխիթար	Ռոստոս
138	Տէր-Ստեփանեան Կոստանդին (Քհնյ.)	Կորե
139	Տէր-Գաւթեան Տիգրան (Ուս. ծխ. դպր.)	Ջալալ-Օղլու
140	Տէր-Ներսիսեան Կարապետ	Գանձակ
141	Յիցուլեան Գրեգոր	Պօթուշան
142	Փախալեան Մինաս (Քհնյ. Թեմ. Տես.)	Նոր-Նախիջևան.
143	Փէշէքերեան Մանուկ	»
144	Քալանթարեան Կարապետ	Ազուլիս
145	Քալանթարեան Գաւթի (Ուս. ծխ. դպ.)	»
146	Քասապեան Յարութիւն	Գրեգորուպօլիս.
147	Քասապեան Աստուածատուր	»
148	Քացախեան Մինաս (Ուս. ծխ. դպրոց.)	Նոր-Նախիջևան.
149	Քրմիկեան Խաչիկ	Օսեսոս
150	Տապախեան Սերովրէ	Նոր-Նախիջևան.

Յ Ա Ն Կ

Գ Լ Խ Ա Կ Ա Ր Գ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Յ.

Յառաջաբան.

Ներածութիւն.

Երէս.

Ա. Փարիզու Հայկազեան վարժարանին բա-	
ցուելը	1
Բ. Հայկազեան վարժարանին Հաստատու-	
թեանը Համար Հարկաւոր ճանչցուած	
քաղաքական պաշտպանութիւնը . .	6
Գլուխ. Ա. Ռուսաստանի Հայոց վիճակը 1857-ին.	12
— Բ. Նախիջևանի և Պետերպոլիոյ վիճակին	
կառավարութիւնը Գաբրիէլ վարդա-	
պետին յանձնուելը.	18
— Գ. Գաբրիէլ վարդապետին Քիշնև երթալն	
ու Առաջնորդական կառավարութիւնն	
ընդունելը.	30
— Դ. Նախիջևանի եկեղեցեաց գումարներուն	
խնդրը և նորա լուծուելը	34
— Ե. Նախիջևանի եկեղեցական դրամոց խըն-	
րոյն որոշման Հաստատութիւնը և	
Տէրութենէն և Ս. Էջմիածնայ Սինոդէն	44
— Զ. Խալիպեան ուսումնարանին սկզբնաւո-	
րութեան առաջարկութիւնը և որոշ-	
մունքը	47
— Է. Խալիպեան ուսումնարանին կաշսեական	
Հրամանով Հաստատուելը և բացուելը.	53
— Ը. Վիճակալին կառավարութեան մէջ սկը-	
սուած բարեկարգութիւնները . . .	62
— Թ. Ընտրութիւն Տեսուն Մատթէոսի Արք-	

	եպիսկոպոսն և կաթողիկոսութիւնն ամենայն Հայոց, և առաջին ուղեու- թութիւն Առաջնորդին չէջմիածին .	69
Գլուխ. Ժ.	Գաբրիէլ վարդապետին դէմ պէտքս Հակառակութեանց սկսելը	78
— ԺԱ.	Գաբր. վարդապետին շարադրած «Վար- դապետարան Ուղղափառ Հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ» ասուած գրքին քննութիւնը	84
— ԺԲ.	Փարիզու Հայկազեան վարժարանին փակուելը	95
— ԺԳ.	Խալիպեան ուսումնարանին ընթաց- քը, և Թէոդոսիոյ մէջ Լ. Բաբայանի բացուելը	101
— ԺԴ.	Օգոստոսիաու Ինքնակալին Ռուսաց Աղեքսանդր Բ. Կայսեր աջակցութիւնը և Խալիպեան ուսումնարան ազգիս Հայոց	110
— ԺԵ.	Նախիջևանի երկպառակութեան աստ- կանալը, և երկպառակելոց առ երե- ւոյթ Հաշտութիւնը	114
— ԺԶ.	Հանդէս նաւակատեաց նորակառոյց շինուածոց Խալիպեան ուսումնարանին ազգիս Հայոց	121
— ԺԷ.	Նախիջևանի երկպառակութիւնը վեր- ջընելու Համար Առաջնորդին արած առաջարկութիւնը, և նորա չյաջողելը .	132
— ԺԸ.	Գաբրիէլ վարդապետին երկրորդ անգամ Ս. Էջմիածին երթալն ու դառնալը .	143
— ԺԹ.	Անդրէաս եպիսկոպոսին Նախիջևանի և Պետարապետի վիճակին վերադնել դալը	158
— Ի.	Գաբրիէլ վարդապետին տեղը Առաջ-	

	նորդութեան Համար Յովհաննէս Արքեպիսկոպոսին դալն ու ետ դառ- նալը	163
Գլուխ. ԻԱ.	Գաբրիէլ վարդապետին փետրուարի 19-ին Հանած շրջաբերականը . . .	169
— ԻԲ.	Խալիպեան ուսումնարանին վերադնե- նութիւնը, և Գաբրիէլ վարդապետին վերջին անգամ Նախիջևան երթալը .	179
— ԻԳ.	Խալիպեան ուսումնարանին կառավա- րութեան և ընթացքին փոփոխու- թիւնը	186
— ԻԴ.	Նախիջևանի և Պետարապետի վիճակին վերադնութեան վերջաւորութիւնը .	190
— ԻԵ.	Նիկիադար Արքեպիսկոպոսին Նախիջե- ւանի և Պետարապետի կառավարիչ դրուելը: — Ներկանի Յաջորդութեան Գաբրիէլ վարդապետին առաջար- կուելը	194
— ԻԶ.	Գաբրիէլ վարդապետին իւր Առաջնոր- դութեանը ժամանակ ունեցած գըլ- խաւոր օգնականները	204
— ԻԷ.	Գաբրիէլ վարդապետին ութ տարուան Առաջնորդութեանը մէջ կրած նեղու- թիւններուն վրայ խորհրդածութիւն .	208
— ԻԸ.	Խալիպեան ուսումնարանին վերջի վեց տարուան վիճակը	220
— ԻԹ.	Նորընտիր Գեորգ Վ. Կաթողիկոսին աջակցութիւնը և Խալիպեան ուսում- նարան: — Ուսումնարանին ապագայ վիճակին Համար եղած առաջարկու- թիւնները	224
— Լ.	Խալիպեան ուսումնարանին փակուելը:	

- երէս.
- Յարութիւն Աղային վախճանիւր . 232
- Գլուխ. IԱ. Խալիպեան ուսումնարանի փակման
վճռոյն դորձագրութիւնը, և նորա
տեղը վիճակիս համար Խալիպեան դպրանոց
բանալու առաջարկութիւնը 245
- IԲ. Խալիպեան ուսումնարանին հին սլարո-
քերուն վճարման խնդիրը 256
- IԳ. Թէոդոսիոյ Ուսումնարանին Նախնիքեան
փոխադրուելը ընդ անուամբ Հոֆմայ-
րիւրի վիճակիս Նախնիքեանի և Պետա-
րապետի, և Խալիպեան շէնքին վարձու-
արուելը. 273

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾԳ.

Ա.

Պատճէն նամ. լին Մատթէոսի Կաթուղիկոսի առ
Սարգիս Վ. Թէոդորեան և առ Ամբրոսիոս Գալ-
ֆայեան ի Փարիզ 285

Բ.

Պատճէն նամակին Յովհաննու վարդապետին Բեկ-
նաղարեանց առ Մախար Արքեպիսկոպոս՝ գրե-
լոյ ի Թէոդոսիոյ ի 27 Դեկտ. 1860 286

Գ.

Նախագիծ սահմանաց աղգաչնոյ դպրոցին վա-
ճառակոնութեան որ հիմնելոց էր ի Նախնի-
քեան քաղաքի չամին 1862 296

Դ.

երէս.

Պատճէն Բողոքոյ առ Վեհափառ Կաթուղիկոսն
աղգիս Հայոց Տ. Մատթէոս Ա. որ գրեցաւ
էջ 9 նոյեմբերի 1864 ամի 300

Ե.

Պատճէն խնդրագրոյն Հայոց Հասարակութեան
Քիշնե քաղաքի Պետարապետի առ Սինոդն որը-
րոյ էջմիածնի, ի 1 Մարտի 1861 ամի 358

Զ.

Պատճէն նամակին Յակոբայ վարժապետի Կարե-
նեանց առ Վէորդ վարդապետ Արամեան 362

Է.

Պատճէն թարգմանութեան խնդրագրոյն իշխա-
նաւորաց և ժողովրդոց Նախնիքեանի առ Վսե-
մափայլ Ոստիկանն Ներքին Գործոց 366

Ը.

Պատճէն նամակին Յարութիւն վարժապետի Յա-
կոբեանց՝ գրելոյ առ Գաբրիէլ վարդապետ ի
Պոթուշանէ ի 6 Նոյեմ. 1865 ամի 372

Թ.

Նամակը երկու առ Գահերէց Յանձնաժողովոյն
կարգելոյ ի վերադննութիւն Խալիպեան ու-
սումնարանին, առ զնդապետն Քալիլին, և
պատասխանի նորա 375

« Ազգային գրադարան

NL0240380

